

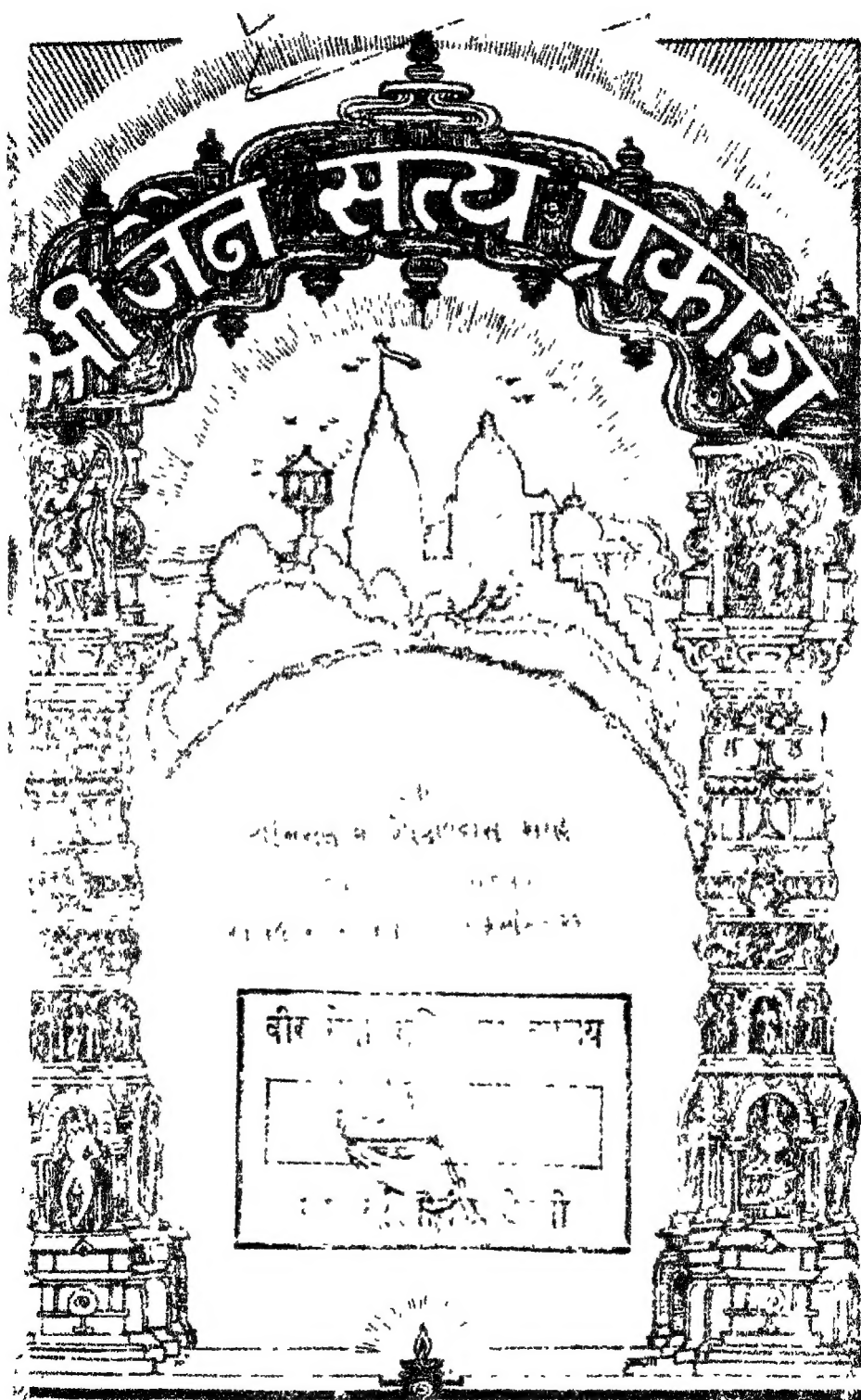
वीर सेवा मन्दिर दिल्ली



क्रम संख्या

कागज नं०

मार्ग



વિષય-દર્શન

ક્રમાંક :	લેખ :	લેખક :	પૃષ્ઠ :
૧.	આસર્ગિક નિવેદન : ઓગણીસમા વર્ષની પ્રસ્થાન યાત્રા	સંપાદક :	૧
૨.	શ્રીપાલરાસનું નૈવેદ્ય :	પૂ. મુ. શ્રીચંદ્રપ્રભસાગરજી :	૩
૩.	આત્મીય સમયમાં જળવાયેલાં જૈન નાટકો :	પ્રો. શ્રી હીરાલાલ ર. કાપડિયા :	૫
૪	ગાંડી.	પૂ. પ. શ્રી ધુરંધરવિજયજી :	૯
૫.	સડિરાવ :	પૂ. મુ. શ્રી જ્ઞાનવિજયજી :	૧૨
૬.	સાધ્ય કે સાધ્યો પુરુષાર્થ :	પૂ. મુ. શ્રી મહાપ્રભાવિજયજી :	૧૫
૭.	કડમો અને જૈન કૃતિઓ :	પ્રો. શ્રી હીરાલાલ ર. કાપડિયા :	૧૮
૮	રણચંધોરકે અલાવકિનકે મંત્રી ધનરાજકા વંશપરિચય :	શ્રીયુત અગરચંદ્રજી નાહટા :	૨૧
૯.	સુભાષિન :		૨૪
૧૦.	સાભાર સ્વીકાર :	દાઈદલ પેઈજ બીજી-ત્રીજી	



સાભાર-સ્વીકાર

- ૧૦૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીગૌતમસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, નેર (ધૂળિયા)
૫૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીદર્શનવિજયજી (ત્રિપુરી) મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ,
કાશીલાલ (રાજસ્થાન)
૪૧) પૂ. પ. શ્રીકાર્તિકમુનિજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ કપૂરચંદ બગવાનજી,
બામ-કંડોરજી (સોરાષ્ટ્ર)
૨૫) પૂ. પ. શ્રી જ્ઞાનવિજયજી ગણિવરના ઉપદેશથી શ્રીવીરવિજયજી મહારાજનો ઉપાશ્રય,
અમદાવાદ
૨૫) પૂ. ઉપા. શ્રી ધર્મવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈનશાળા સંઘ, રાધનપુર
૨૫) પૂ. આ. શ્રી હેમસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ રતનચંદ યુલાચંદ જૈન
ઉપાશ્રય, નાગજી બૃધરનો પોળા, અમદાવાદ
૨૫) પૂ. આ. શ્રી વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી ઢેઝરિયા જૈન સંઘ, ધ્રાગધ્રા.
૨૫) પૂ. શ્રીમાનવિજયજી ગણિવરના ઉપદેશથી શ્રીપાર્શ્વનાથ બગવાનની પેઢી, નવસારી



॥ ૪૫૧૨ ॥

જસિલ મારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સચિવિતું માસિક મુદ્રણ
જેશિગમ્બાર્ણી બાડી : બીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૨૧

વિક્રમ સં. ૨૦૦૯ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઇ. સ. ૧૯૫૩

ક્રમાંક

બંક : ૧

આસો મુદિ ૭ : યુરવાર : ૧૫ ઓક્ટોબર

૨૧૭



ઓગણીસમા વર્ષની
પ્ર. સ્થા. ન. ચા. ત્રા.

આ માસિક પોતાના જીવનનું અઢારમું વર્ષ પૂરું કરી આને ઓગણીસમા વર્ષમાં પ્રસ્થાન કરે છે; એ સમયે જે પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરોએ અમને પ્રોત્સાહન આપી, તે તે ગામના શ્રીસંઘોને ઉપદેશ આપી પ્રેરણા કરી છે તે પૂજ્યો અને શ્રીસંઘનો આભાર માને છે અને જે લેખકોએ માસિકને સમૃદ્ધ બનાવવા સાથે આપ્યો છે તેમની પણ સાભાર નોંધ લે છે.

જૈન અને જૈનેતરોમાં એક એવો વર્ગ તૈયાર થયેલો છે જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ અને સાહિત્યિક વિષયોની જિજ્ઞાસા ધરાવે છે, ત્યારે બીજી તરફ આપણી સામગ્રી ન્યાંત્યાં વેરવિખેર પડી છે તત્ત્વજ્ઞાનને આજના વિજ્ઞાન સાથે ઘટાવવું, ગ્રંથોમાં વિખરાયેલી ઐતિહાસિક સામગ્રીને એકત્રિત કરવી, અભાર્યા ખૂણે પડેલાં ધ્વસ્ત મંદિરો, તેમાં પડપોપડા બાંધી ગયેલા શિલાલેખો, ગ્રંથ-ભંડારોમાં પડી રહેલા અજ્ઞાત ગ્રંથો અને તેની વિગતો એકઠી કરવાનું કામ વ્યવસ્થિતરીતે આપણી કેઈ સંસ્થા હાથ ધરે એ બાકી છે. પરિણામે આજ-સુધીમાં ઘણું ભૂગર્ભમાં ભળી ગયું, કેટલુંયે નાશ થયું અને કેટલુંક પરાવર્તન થયું છતાં આપણે એ તરફ જાગી ઠરકાર રાખી નથી આ રીતે આપણા વાસ્તો બેઠકાઈ રહ્યો છે. જ્યારે બીજી તરફ કેટલાક લેખકો જૈનધર્મ વિશે એરસમજૂતીથી દોરવાઈને ખાંત વિચારો રજૂ કરી રહ્યા છે.

આવી હકીકતોને સાચી રીતે, સળંગ પુરાવા સાથે રજૂ કરવાની આ માસિકની નેમ છે. પણ આ વિકટ કામ માટે વિવિધ સામગ્રી અપેક્ષિત છે; છતાં અમારી

દુકી મર્યાદામાં આ માર્ગે અમારો ઉત્સાહભર્યો પ્રયાસ છે, જે અદાર વર્ષની ફાઈલોથી બાણી શકાય એમ છે.

સમિતિના એકલા ઉત્સાહથી આ કામ સરે એવું નથી. સમાજના, આ ઉચ્ચ અને શિષ્ટ ઉદ્દેશને ધરાવતા એક માત્ર માસિકને નભાવવાનું કામ તો સમસ્ત ભારતના શ્રીસંઘનું છે. અદાર વર્ષની સતત સેવાઓ બળવ્યા પછી સમાજમાં હકની લાગણીથી એ નબી રહ્યું છે. અમારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી મુનિવરોના ઉપદેશથી શ્રીસંઘે એને આજ સુધી પોષ્યું છે અને એ બળે એ ટકી રહ્યું છે. પણ એને આવતી કાલની ચિંતા મૂંઝવી રહી છે. ગતવર્ષની ખોટ એણે ચાલુ વર્ષની આવકથી પૂરી છે. પણ નવા વર્ષ માટે એની પાસે ઉત્સાહ સિવાય બીજું બળ નથી. આથી જ એને પગભર અને સમૃદ્ધ બનાવવા અમારું નિવેદન છે. આપણા સંપત્તિ સમાજ આગળ આ સવાલ કાંઈ મોટો નથી. વાર્ષિક ખર્ચને પહોંચી વળે એટલાં નાણાં તો સમિતિ પાસે હોવાં જ જોઈએ.

માસિકે કરેલી સેવા કે તેની યોગ્યતા માટે અમારે કશું કહેવાનું નથી. અમને એટલો સંતોષ છે કે, એણે સમાજમાં લાગણીભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, એ જ એનો સાચો પુરસ્કાર છે.

માસિકના લેખકો એ તો માસિકનો પ્રાણ છે લેખકોની શક્તિઓ વિકસે, સમાજમાં માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે અને એની પરંપરા ચાલુ રહે એ ઉદ્દેશ પણ માસિક અપનાવી રહ્યું છે, એ સુજબ જૂના લેખકો સાથે નવા લેખકો પણ મળતા રહ્યા છે.

સામાન્ય અને હળવા લેખોને સ્થાન આપવાનો માસિકનો ઉદ્દેશ નથી, અને વર્ગીય ચર્ચામાં એ પડતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ કે સાહિત્યિક વાર્તા અને ઉપદેશને લગતા લેખો, અલબત્ત; આપણા સમાજમાં બધાને એકસરખા વાચનસુલભ બનતા નથી. એ નક્કર હકીકત બાળવા છતાં બીજા સમાજોની અપેક્ષાએ અને ભાવિ પેઢી જે જ્ઞાનની ભૂખ માટે લાલાચિત છે તેમની દૃષ્ટિએ માસિકની લેખ-સામગ્રીનું ધોરણ કંઈક જિંચું બની રહે છે. છતાં કેટલીક વખત ઉચ્ચ કક્ષાનો વાર્તાઓ અને ઉપદેશોને પણ માસિક અપનાવતું રહ્યું છે અને બને તેટલું સર્વજનસુલભ બનાવવાનો પ્રયત્ન રહ્યા કરે છે.

અમે ઈચ્છીએ છીએ કે નવા વર્ષે આરંભેલી અમારી પ્રસ્થાનચાત્રામાં સૌ કોઈ સાથે આપે—પોતાનાં તન, મન અને ધનથી મદદગાર બને. ત્યારે જ અમારા ઉત્સાહમાં બળ અને તેજ આવશે અને ત્યારે જ માસિક સમૃદ્ધ બની નવા તેજ અને નવા રંગે ઢીપી ઊઠશે.

—સંપાદક



શ્રીપાળ રાસનું નેવેઘ

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીચંદ્રભક્તસાગરજી

કર્મશાસ્ત્રના અર્થ અભ્યાસને કારણે માનવજાત મૂંઝવણની ખીણમાં અટવાઈ પડી છે. કર્મશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ હોય તો મૂંઝવણનો અંત આવતાં વાર ન લાગે અભ્યાસી માણસ તો સમજી જાય કે, આ વિષમ સંયોગોમાં સમતુલા જળજળ્યા વિના, નિરાશા કે ભીરુતા દાખવીશ તો આ મૂંઝવણની ખીણમાંથી માર્ગ કાઢવાને બદલે, શોકની ઝાડીમાં વધારે અટવાઈ પડીશ. માટે આરંભ વિષમ સંયોગોનો વૈયંતાપૂર્વક સામનો કરવો કે સંયોગોને સમતાથી સહી સેવા અથવા સંયોગોના સમય પૂરું મોન રહી, સંયોગોના પૂરને પસાર થવા દેવું અને પૂર ઓસરતાં પુનઃ મુગ્ધ સ્થિતિમાં આવી જવું; પણ આત્માની સમાધિ તો ન જ ગુમાવવી—આ મૌલિક વાત શ્રીમયણાસુંદરીના પિતા, નાજ્ય ને શૂદ્રત્યાગના કંઠારે કતવ્યો દ્વારા, બહુ જ નમ્ર રીતે 'શ્રીપાળના રાસ'માં કહી જાય છે. રાસનું વાચન થતું હોય છે ત્યારે વાચક ઓતાતુ હેતુ લયપૂર્વક સિદ્ધાન્તના મૂળ સૂચી તણાતું હોય છે. આગળ જાણ આ કર્મવાદના સિદ્ધાન્તનો ખીળો પાસો આવે છે.

કર્મશાસ્ત્રનો અર્થ એ નથી કે, કર્મવાદને સ્વીકાર્યો એટલે પ્રયત્નની ઉપેક્ષા કરવી. કર્મવાદમાં પ્રયત્નને પૂરું સ્થાન છે. કર્મનો અર્થ જ એક રીતે પ્રયત્ન,—કરતું એટલે કર્મ । 'મુનકાળમાં થઈ ગયેલા કર્મના પરિણામ વખતે અફસોસ કર્યો વિના, ભાવિ માટે—હવે પછીના કાર્ય માટે સગવડ બની આગળ વધવું એનું નામ કર્મવાદ । આ સિદ્ધાન્ત જીવનની વિષમતાઓમાં જેમ શાન્તિ લાગી દેતી જાય છે, તેમ ભાવિના માર્ગમાં પ્રકાશ પણ પાથરે છે એ સમજાવે છે કે:—What is done, Cannot be undone; but be careful for the future. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે, જે થયું છે ને મટવાનું નથી; પણ હવે તો તું સાવધાન થા. આ સમજણ આવતાં અણધારી આવેલી વિષમ સ્થિતિમાં મન સ્વસ્થ રહે છે, ન આગળના પંથમાં એ નુસજી ને અવસ્થિત થઈ પ્રયાણ કરે છે. અને તેથી જ મયણાસુંદરી કર્મવાદને માનવા છતાં નિર્મોહ્ય બની બેસી ન રહેતાં, પુરુષાર્થથી એ કર્મને કઈ રીતે દૂર કરવાં તેનું માર્ગદર્શન ગુરુ પાસે મળે છે અને મહાજ્ઞાતીએ આપેલા આરાધનામાં શ્રદ્ધા અને દૃઢ સંકલ્પપૂર્વક એ લાગી જાય છે ।

સાથેસાથે એક ગતરુખાળા સિદ્ધાન્ત ખાતર રાજ્યસુખ અને સ્તેદીઓની હાંકનું બહિદાન આપીને પણ પોતાના સિદ્ધાન્તને અણનમ રીતે પાળે છે અને તીવ્ર પ્રયત્નો દ્વારા—મી. સિદ્ધચંકની આરાધના દ્વારા—પોતાના કોલિયા પતિને નીરાગી બનાવી નારી જીવનનું એક ગૌરવભર્યું જવનન્ત દૃષ્ટાન્ત રચી કરે છે.

આ સિવાય આજનો યુગ તર્કપ્રધાન બનતો જાય છે આજે માણસ વસ્તુ માત્રને તર્કના ચીપિયાથી ઊપાડે છે પણ કર્મશાસ્ત્રની તીક્ષ્ણતાના અભાવે એ ચીપિયો એટલે તો સ્થૂંઘ બની ગયો છે કે સૂક્ષ્મ પ્રવાહોને તો એ સ્પર્શથી નથી શકતો. સૂક્ષ્મ પ્રવાહોને સ્પર્શવા

એ પ્રયત્ન જરૂર કરે છે પણ તરત એટલું સૂક્ષ્મ છે અને ચીપિયો એટલો સૂક્ષ્મ છે કે બન્નેને મેળુ જ ન ખાય અને કોંકવાર સ્પર્શી જાય તોય અઢાના અઢાણે એ પળવારમાં સરી જાય અને મૂળ સ્થિતિ આવીને ઊભી રહે અને કથાએ તર્ક ન પહોંચતાં બોલી બેઠે છે : (It is inconvincable) આ કલ્પનામાં ન આવે એવી વસ્તુ છે. ત્યારે કર્મવાદનો અભ્યાસી કહેશે: જગતની કાર્મ વસ્તુ અદેતુક નથી. (Effect of the Cause) હેતુની અસર તો છે જ, તો આ પ્રસંગ પાછળ પશુ કર્મનું અદસ્ત જળ કામ કરતું હોવું જ જોઈએ. એના બળે જ આ સ્થિતિ ઊભી થઈ છે. આ વાત-એક જ વાતાવરણમાં રહેલા છતાં શ્રીપાળ પર કેઠ રોગની અસર થતી અને એમની માતા પર એની અસર ન થતી-આ પ્રસંગદ્વારા આપણને સમજાય છે. અહીં કર્મને ન સ્વીકારીએ અને માત્ર જંતુવિજ્ઞાનમાં જઈએ તો બન્ને પર એની સમાન અસર થતી જોઈએ, પણ તેમ નથી; કારણ કે બન્નેના જીવન પાછળ હેતુઓ કિત્તિ જિનન છે, કર્મ જુદાં જુદાં છે.

આ રીતે આ રાસનો પ્રત્યેક પ્રસંગ કેવો સહેતુક છે તે ઊંડાણથી વિચાર કરતાં સમજાય તેમ છે. આ રાસ, કર્મઅન્યનો ઊંડો ને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવા અસમર્થ સામાન્ય બક્ષિ પર, પણ હજવા પ્રસંગોદ્વારા, પ્રત્યેક સયોગે પાછળ કાચું કરતા ગર્ભ કાલના નિમિત્ત પર પ્રકાશ પાડી, કર્મના સિદ્ધાન્તોની અવિરમરણીય છાપ પાડી જાય છે.

અને એટલે જ, આ પાવનકારી જીવનચરિત્ર વર્ષમાં એકવાર નહિ, પણ બે વાર-ચૈત્ર ને આસોમાં વંચાય છે. વારંવાર વંચવા છતાં આનું વાચન નીરસ નથી લાગતું અને જ્યારે જ્યારે વંચાય છે, ત્યારે એમાંથી રસનાં ઝરણાં વહે છે. એનું બીજું કારણ એ પણ છે કે, આના પ્રસંગો નિર્મન્યજીવનને સ્પર્શવા કરતાં ગૃહસ્થજીવનને સ્પર્શે છે: નારીશિયળ, સહિષ્ણુતા, દૃઢ સંકલ્પ ને નિઃસીમ અદ્વાદારા અને પુરુષસૌજન્ય, સંયમ, ક્ષમા ને બક્ષિ-દ્વારા માનવતાની સીમા વટાવીને, સાધુનાની શ્રમિકા સુધી કથી રીતે પહોંચી શકે છે, આ વાત મધ્યકાલેની શ્રીપાળે પોતાના સૌમ્ય આચરણથી આમાં પૂરવાર કરી છે.

એક રીતે તો આ રાસને પ્રકાશ ને અંધકારના યુદ્ધનો ઇતિહાસ કહીએ તોય ચાલે. શ્રીપાળનો સૌજન્યતાભર્યો પ્રકાશ, ધવળની દુર્જનતાના અંધકાર પર વિજય કરી રીતે મેળવે છે એનું તલસ્પર્શી વિવેચન એટલે, 'શ્રીશ્રીપાળનો રાસ'.

(સાધના પ્રકાશનમંદિર તરફથી પ્રકાશિત 'શ્રીપાળના રાસ'નું નૈવેદ્ય)



પ્રાચીન સમયમાં ભજવાયેલાં જૈન નાટકો

લેખક : શ્રી. શ્રીયત હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

૦

ભારતીય સાહિત્યના સર્જનમાં જોવાનો ફાળો જેવા તેમજ નર્મ, સાહિત્યના વિવિધ અંગોમાં નાટક એક મહત્વનું અને આકર્ષણનું અંગ ગણાય છે એને વિશિષ્ટ કરવામાં અને એ દ્વારા જૈન સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં જૈન મંથકરોએ પોતાની કક્ષિતો ઉપયોગ કર્યો છે. 'અમણ ભગવાન' મહાવીરસ્વામીની પૂર્વેની કોઈ જૈન કૃતિ બાગ્યે જ સમજાઈ રહી હશે અને જે કોઈ હશે તે ધાર્મિક હશે અને એને કોઈક રીતે આગમોમાં સૂચી લેવાઈ હશે. આવી પરિસ્થિતિમાં મહાવીરસ્વામી કરતાં વધારે પ્રાચીન સમયનું કોઈ નાટક આજે ન મળતું હોય તો તેમાં નવાઈ નથી.

રાયપસેણિય, રાયપસેણુધમ્મ, રાયપસેણુધય અને રાયપસેણુધજ્જ એમ વિવિધ પ્રાચીન નામોથી અને રાજપ્રમીય એવા સંસ્કૃત નામે ઓળખાવાતા પ્રાચીન ઉવંગમાં સૂચિત-કેવળો અધિકાર આવે છે. એણે મહાવીરસ્વામીની, બીજા પ્રકારનાં નાટક ભજવી બતાવવા ત્રણવાર સન્મતિ માગી પણ ઉતર ન જ મળ્યો એટલે એણે દેવકુમારો અને દેવકુમારી વિકૃતી તેમજ નાટક ભજવવા ફરમાવ્યું. છેલ્લા નાટકમાં મહાવીરસ્વામીનાં ચપવન, મર્જસંહરણ, જન્મ, અભિષેક, બાલક્રીડા, યૌવન, નિષ્ક્રમણ, તપશ્ચર્યા, કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, તીર્થનું પ્રવર્તન અને નિર્વાણ એ બાબતો બતાવાઈ. આ સમયે વાજ્જીવો વગાડવાનો, સંગીત સુણાવવાનો નૃત્ય કરાવો અને અભિનયો કરાવો જેમ ઉદ્દેશ્ય મળે છે તેમ મોંઝેથી સંવાદાદિ બોલાવાનો ઉદ્દેશ્ય જોવાતો નથી. વિશેષમાં આ 'મુક્ત અભિનય' હોય તો પણ એ નાટક ભજવાયા બાદ પણ એ સિપિયક કરાવું હોય તો તે પ્રકારનો ઉદ્દેશ્ય જણાવો નથી.

પુરિક્કયા નામના દસમા ઉવંગમાં ચન્દ્ર નામના ઇન્દ્રે મહાવીરસ્વામીની સમક્ષ સૂચિત કેવળી પેઠે નાટ્યવિધિ બતાવ્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે. આ ઉવંગમાં સૂર્યે, શુક્રે, બુદ્ધપુત્રિકા દેવીએ તેમજ પૂર્ણિમાદે, અણ્ણિમદે, કલ્પે, શિવે, બ્રહ્મે અને અનાદને (અનાદિય) પણ નાટ્યવિધિ બતાવ્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે. આ દસ વ્યક્તિઓ તરફથી ભજવાયેલાં નાટક પણ સિપિયક થયેલાં હોય એમ જણાતું નથી.

હસ્યવૈયાલિયની નિબ્બુત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રજાખા તરીકે નિર્દેશાતી અને ભદ્રબાહુ-સ્વામીની કૃતિ તરીકે ઓળખાવાતી પિંડનિબ્બુત્તિમાં ગા. ૪૭૪-૪૮૦ માં 'રઢ્યાલ' નાટક

જાનવાની વાત છે. ભરત ચકવર્તીના જીવનવૃત્તાન્તને અંગેનું આ નાટક પાટલિપુત્રમાં આપાઘાતી નામના મુનિએ લખાવેલું છે. એ નાટક જોઈને અનેક રાજાઓ અને રાજકુમારો સંસારથી ઉદ્ધિમ બની દીક્ષા લેતા હતા. આથી સંસારને હાનિ થશે અને પૃથ્વી ક્ષત્રિય વિનાની બનશે એવો ભય ઉત્પન્ન થતાં એ નાટકનો નાશ કરાયો એમ આ પિંડનિભજ્જુતિની વૃત્તિ (પત્ર ૧૩૬ અ)માં એના રચનાર મહાયગિરિસૂરિએ કહ્યું છે. આ પરિસ્થિતિને લઈને આપણે આજે આ નાટકથી વંચિત બન્યા છીએ.

ઉત્તરજયણના ઉપર નેમિચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૯માં વૃત્તિ રચી છે. આ 'મૂલસુત' તરીકે ઓળખાવાના આમમના અ. ૧૩ના ૧૯૬મા પછની વૃત્તિમાં તેમજ અ. ૧૮ના ૨૪૦મા પછની વૃત્તિમાં મહુધરીગીય અને સોયામજ્જિ એ બે નાટકોનો અનુક્રમે ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૪૦૫માં રાજશૈભ્યસૂરિએ પ્રખ્યન્ધકોશ યાને ચતુર્વિંશતિપ્રખ્યન્ધની રચના કરી છે. આમાં નવમે પ્રખ્યન્ધ અપ્પખદ્ધિસૂરિને અંગેનો છે. એમાં અપ્પખદ્ધિસૂરિના ગુરુભાઈ નભસૂરિએ વૃષભધ્વજચરિત્ર નાટકરૂપે રચ્યું. નન્નસૂરિએ તેમજ ગોવિન્દસૂરિએ ગુટકા વડે વર્ણનું અને સ્વરનું પરાવર્તન કરી નટનો વેષ ધારણ કર્યો. એ નાટક નટોને શીખવાયું. પછી આમ નરેશ્વર સમક્ષ એ લખવી બતાવાયું. તેમાં ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચેના યુદ્ધનો પ્રસંગ એવો અદ્ભુત રીતે 'વીર' રસથી જમાવાયો કે આમ રાગ અને એના સુહૃદો તરવાર ખેંચીને જામા થઈ 'મારો, મારો' એમ બોલવા લાગ્યા.

આમ આ નાટક જે આમ ગળના દરબારમાં લખવાયું હતું તે આમ રાગ ઈ. સ.ની આઠમી સદીમાં થઈ ગયા છે એમ મનાય છે. આ નાટક લિપિબદ્ધ થઈ કોઈ રચણે સચવાઈ રહ્યું હોય એમ જણવામાં નથી.

વિષુધાનન્દ—શીમાચાર્યની કૃતિ તરીકે ઓળખાવાતા મહાપુરિસચરિત્રમાં કતાંએ વિષુધાનન્દ નામના એકાદી નાટકને ગૂંથ્યું છે.^૧ આ નાટક કોઈ વેળા લખવાયું હોય તો તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

બુદ્ધિસાગરસૂરિએ કોઈ નાટક કે નાટકો રચ્યાં હોવાં જાઈએ એમ વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલા મનોરમાચરિત્રની પ્રશસ્તિ જોતાં જણાય છે. શું એ નાટક કે નાટકો કોઈ વેળા લખવાના હતાં ખરાં?

'કલિકાલસર્વશ' રહેમચન્દ્રસૂરિના એક શિષ્યનું નામ કેવચન્દ્ર છે. એમણે બે નાટકો રચ્યાં છે. (૧) ચન્દ્રલેખાચરિત્ર પ્રકરણ ને (૨) માનમુદ્રાભજન. ચન્દ્રલેખાચરિત્ર પ્રકરણમાં પાંચ અંક છે. કુમારવિહારમાં મૂનનાયક પાંચાંગિની ડામી બાળુએ રહેલા અજિતનાથના જિનાલનમાં વસન્તોત્સવ પર કુમારવાલની પરિપક્વતા ચિત્તના પરિતોષ માટે એ રચાયું હતું. એનો રચનાસમય વિ. સં. ૧૨૦૭ની આસપાસનો છે. અશ્વગિજને પરાસ્ત કરવામાં કુમારપાસે દાખવેલા પરાક્રમની પ્રશંસારૂપે આ નાટક રચાયું છે.

૧. જુઓ માકે પુસ્તક નામે પાઈય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (પૃ. ૧૦૩).

૨. એમના શિષ્ય 'કલિંગમહલ' રામચન્દ્રસૂરિએ નળનાનાં નાટકો—પ્રકરણ, બ્યાયોમ, નાટિકા વગેરે રચ્યાં છે. આની ઉપરેબા મેં જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ નામના મારા પુસ્તકમાં આલેખી છે. એ પુસ્તક આપારે તો અપ્રસિદ્ધ છે.

અન્નસુદાનજનમાં સનતકુમાર ચકવર્તી અને વિલાસવતીનો અધિકાર આવે છે. આ નાટક કોઈ સ્થળે ઉપલબ્ધ છે ખરું ?

‘ગોદ’ વંશના મંત્રી ધનદેવ અને રુકિમણીના પુત્ર શ્રાવક યશપાલે મોહરાજ-પરાજય નામનું નાટક (ચરાદ)માં ત્યાંના કુમારવિહારકોઠાધિકાર વીર જિનેશ્વરના યાત્રા-મહોત્સવના પ્રસંગે રચ્યું હતું. આ યશપાલ તે રાજ્ય અધ્યક્ષપાલનો જૈન મંત્રી હતો. એણે આ નાટકમાં, ધર્મરાજ અને વિરતિની પુત્રી કૃપાસુન્દરીના કુમારપાલ સાથેના લગ્નની હકીકત ચૂંટી છે. આ રચના ત્રિ. સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ના માળામાં થઈ છે એમ મનાય છે.

‘ધર્મદ’ વંશના ધનદેવના પુત્ર પદ્મચન્દ્રના પુત્ર શ્રાવક યશચન્દ્રે સુદ્રિતકુસુમચન્દ્રે પ્રકરણ નામનું નાટક રચ્યું છે. શ્વેતાંશર આચાર્ય જેવસરિ અને દિગમ્બર આચાર્ય કુમુદ ચન્દ્ર વચ્ચે છે. સ. ૧૧૨૪માં થયેલા વાઘવિવાદરૂપ વસ્તુ આમાં ચૂંટી લેવાઈ છે. આ નાટક કોઈ વેળા યુગરાનમાં ભજવાયું છે ખરું ?

જેવસરિના સંતાનીય જનપ્રજાસરિના શિષ્ય રામભદ્રે ૭ વર્ષક પૂરતું પ્રભુદ્ધ-રૌદ્રિણેય નામનું નાટક રચ્યું છે. ત્રિ. સં. ૧૨૨૧ના વેળામાં નિર્દેશાયેમ યજ્ઞવીર અને એના માર્છ અજયપાલે બચાવેલા આદીશ્વરચૈત્યના યાત્રોત્સવને પ્રસંગે આ નાટક ભજવાયું હતું. રૌદ્રિણેય ચોરને શ્રેણિક નામના પુત્ર અમયકુમારે કેવી સુખિનથી પકડ્યો તેનું અહીં વર્ણન છે.

પ્રતાપકુ મહાકવિ શ્રીપાલના પુત્ર કવિ સિદ્ધપાલના પુત્ર કવિ વિજયપાલે દ્રૌપદી-સ્વયંવર નામનું એ વર્ષક પૂરતું નાટક રચ્યું છે. આ નાટક ‘ભોળા’ લીમદેવની આસાથી ત્રિપુરુષદેવ સામે વસન્તોત્સવના સમયે ભજવાયું હતું અને એના અભિનયથી ‘અયુદ્ધિય પુર’ પાટણની પ્રજા પ્રમુદિત થઈ હતી. ‘ભોળા’ લીમદેવ ખીખે પણુ કહે છે. એણે ‘અભિનવ સિદ્ધરાજ’ એવું ત્રિપુરુષધારણ કયું હતું. એણે ત્રિ. સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૬૮ સુધી રાજ્ય કયું હતું.

વસ્તુપાલના ગાંઠ સપર્કમાં આવેલા અને આઠ પ્રકરણમાં અમલકારમહોદયિ રચનારા નરેન્દ્રમજસરિએ કાકુત્સ્થકેલિની રચના કરી છે, એમ રાજશેખરસરિકૃત ન્યાયકન્દલી-પંજિકા જોતાં જણાય છે. એક સૂચિના આધારે એ નાટક હોવાનું જણાય છે. આમાં રઘુવંશને લગતા વિષય હોય તો ના નહિ. આ નાટક ૧૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. પણ એ કોઈ સ્થળે હોય એવો ઉદ્દેશ્ય જણાતો નથી તો પછી એ કોઈ વેળા ભજવાયું છે કે નહિ તે વિષે શું કહી શકાય ?

અમયદેવસરિના શિષ્ય હરિમદ્સરિના શિષ્ય આલયન્દ્રસરિએ કર્ણભાવજાન્યુધ નામનું પંચાંશી નાટક રચ્યું છે. એ વસ્તુપાલની આસાથી શત્રુજય ઉપરના ઋષભદેવના ઉત્સવમાં ભજવાયું હતું. વસ્તુપાલ ત્રિ. સ. ૧૨૭૭માં શત્રુજયની યાત્રાએ ગયા હતા એટલે એ સમય ઉપર આ નાટક રચાયું હતું. વજ્રયુધ ચકવર્તી પોતાના પ્રાણના ભોગે પણુ કમ્પૂતરનું ખાજ પક્ષીથી રક્ષણ કરે છે એ વાતરઘડી અપાઈ છે.

૧. પુત્ર અને પૌત્ર પણ પોતાની જોમ ‘કવિ’ હોય એવી ઘટના વિરલ જણાય છે એટલે આ શ્રીપાલ, સિદ્ધપાલ અને વિજયપાલની—આ ત્રણ ‘પાલ’ની ત્રિપુટી ખાસ નોંધપાત્ર અને છે.

૨ આ શિળિ શબ્દના જુદાંતુ સ્મરણ કરાવે છે.

અશ્વના મુનિસુવતસ્વામીના મંદિરના આશ્વાસ અને વીરમૂર્તિના મિશ્ર લખનિશ્વરિએ હુમ્મીરમહમદન નામનું નાટક રચ્યું છે. એમાં વીરધવલે અને વસ્તુપાલે સીલમૂર્તિ-કાર (સુલતાન અલ્તમશ)ને હરાવ્યો એ ખાત ગૂંથી લેવાઈ છે. આ નાટકની રચના વિ. સં. ૧૨૭૬ થી ૧૨૮૫ના માળમાં થઈ હોય એમ લાગે છે. આ નાટક વસ્તુપાલના મુક જ્યન્તસિદ્ધાંતી આશાથી ખંભાતમાં લીધેમરદેવના યાત્રામંડોલસરને પ્રસંગે પહેલવહેલું બજવાયું હતું. 'શકુનિકાનિકાર' નામના મંદિરની ભીંતમાં વસ્તુપાલ અને તેજ:પાલના અદ્ભુત દાનની પ્રસંગાદિપે રચાયેલું પ્રસ્થિતકાવ્ય પદ્યરમાં કોનરાવાયું હતું. એ કાવ્ય હુમ્મીર-મહમદનની એક હાથપોથીના અન્તમાં મળે છે; આકી અત્યારે તો આ મંદિરની મસીદ બની ગઈ છે.

મેધપ્રભસરિએ ધર્મક્રિયુદય નામનું નાટક રચ્યું છે. એને હાયાનાટ્ય પ્રખ્યાત પ્રભુ કહે છે. એ કલાલુંબનું જીવન રજૂ કરે છે. એ નાટક પાર્થનાથના જિનાલયમાં યાત્રા પ્રસંગે બજવાયું હતું, એ નાટકનો જર્મન બાપમાં અનુવાદ થયેલો છે.

મીપાલ-નાટક—આ નાટક રચાયોનો તો ઉદ્દેશ્ય મળે છે, પણ એ કોઈ સ્થળે બજવાયું છે ખરું ?

વિ. સં. ૧૩૪૭ની આસપાસમાં થઈ ગયેલા દિવંપર હસ્તિમલ્લને નીચે મુજબના નાટકો રચ્યા છે:—

અજના-પવનજય, ઐથિહીકકથાણુ, વિકાન્ત-કીરણ, અને મુજાદાહરણ.

આ ઉપરાંત અજુનરાજ વગેરે ૧૦૦ નાટકો પણ એમણે રચ્યાનું કેટલાક માને છે. હસ્તિમલ્લના આ નાટકો પૈકી કોઈ પણ નાટક કોઈ પણ સ્થળે બજવાયું હોય તો તે જાણવું આકી રહે છે.

કેટલાંક નાટકો જિનાલયમાં બજવાયાના ઉદ્દેશ્ય જોવાય છે. તેમજ જિનાલયના પ્રવેશ-દારની સામેના અને ગર્ભાગારની આગળના મામને 'રંગમંડપ' કહે છે તો આ ઉપરથી એક પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે શું એ 'રંગમંડપ'માં નાટકો બજવાતા હશે? જો એમ જ હોય તો પ્રેક્ષક-વર્ગ માટે શી વ્યવસ્થા હશે ?

૧. આના નામ એ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ નામના મારા પુસ્તકમાં નોંધ્યા છે.



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૪ થી ચાલુ]

નામ ગર્ધયા રાખ્યું આજે પણ ગૂજરાતે, માળવા અને રાજપૂતાનામાં ગર્ધયા-સિદ્ધા થયા મળે છે.

સાડિરાવના મંદિરના એ સિકાઓ પણ ગર્ધયા છે. એ લોકવાયકા અને એ સિકા-ઓના કાળનો સમન્વય કરીએ તો એ મંદિર લગભગ સાતમી સદીનું દેર છે. સાડેરકમંડળ પણ આઠમી સદીનો ચત્વવાસી ગરુ છે અને તેનું આ જુનામાં જૂનું દેરાસર છે.

આ મંદિરમાં મળનાયક બગવાન મહાવીરસ્વામી હતા, આજે અહીં પરિકરવાળા મળનાયક છે. પણ તેની નીચે લેખ કે લાંછન નથી. જેનો તેને શાંતિનાથ બગવાન તરીકે ઓળખે છે.

એકંદરે સાડિરાવ એ પ્રાચીન નગર છે. પ્રાચીન જૈનધામ છે.



ગાંડી !

લેખક : પૂજ્ય પં. મીશુરવરવિજયજી

સૌ આકાશમાં જિંચે ચડતો હતો ત્યારે એક તપસ્વિની પોતાના રથળથી ચાલી નીકળતી. એ સોને એક ધૂન લાગી હતી. ગામમાં જ્યેષ્ઠ પ્રવેશ કરે કે તરત જ કોણ અણે ક્યાંથી તેની પાછળ પાંચ પચીસ ઓકરાનું ટોળું જમી જતું. 'એ ગાંડી, ગાંડી' એવી જુમરાણો મચાવીને વગર ચેમે તે ટોળું એ સોને પ્રસિદ્ધિ આપતું હતું. ટોળામાંથી એ પાંચ ઓકરાઓ દૂર થતા—ખસી જતા ત્યાં તો ખીજ પાંચ—સાત ઓકરાઓ આવી મળતા ટોળાની સંખ્યા દિવસ ચડવાની સાથે વધતી જતી, પણ ઘટતી નહિ.

ઓકરાઓમાંથી કોઈ ઓકરો કાંકરા મારતો તો કોઈ હાથના ચેનચાળા કરીને તે સોને ચીકવવા માટે પ્રયત્ન કરતો. આવા જુદાજુદા અનેક પ્રકારનાં કણોને મણકામાં સિવાય તે સો પોતાનું જ્યેષ્ઠ સિદ્ધ કરવા માટે આગળ ધપતી. એક ગલીમાંથી ખીજી ગલીમાં, એક બજારમાંથી ખીજી બજારમાં, એક લતામાંથી ખીજી લતામાં; એમ આખા ગામમાં તે બટકતી. તે પોતાના સમા પુત્રની શોધમાં હતી.

જેની શોધમાં તે સો નીકળી હતી તે ઘરેરે સુકુમાર હતો. પ્રથમ વયમાં આવનાં જ તે કુમાર સંયમી ગયો હતો, સંયમના કડિન અને કઠોર અનુક્રમે તેને દુષ્કર જણાતાં ન હતાં, તેથી તે મુઝતો નહિ. જિવંતુ તેની આવા વિષમ આર્થમાં પણ પ્રસન્નતા જોઈને અનેકને પ્રેરણા મળતી. અનેકને એ આર્થનન્યૂન ગનતો તેનું મુખ કંઈ એક એ પણ હતું કે તે કુમારને તેના પિતાની હાંક હતી. પિતા પણ સાથે જ સંયમી થવા હતા પુત્રનું સર્વ પ્રકારે સંયમી જીવન નિરાપાધ રહે તેની તેઓ પૂરેપૂરી કાળજી રાખતા. વિનય અને અનુરાગ એ બેનું સંમિશ્રણ આ વૃદ્ધ તાતમુનિના જીવનમાં પોતાના પુત્રને અવલમ્બીને એટલું સુંદર ખીલી જોઈતું હતું કે ખીજ માટે એ અનુકરણીય ગણાતું એ વૃદ્ધ મુનિ પોતાનું કર્તવ્ય કયે જતા હતા. અને જાળમુનિ એ સંવાળી હાંકમાં સમય કેમ પસાર થાય છે એ પણ જાણતા ન હતા. દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો વીની ગયાં. મુનિ કુમાર મરી યુવાન થયા. મૌવનને આમણે મુનિ આખા નહિ ત્યાં તો તાતમુનિ રવગેં સીધાબ્યા. પિતા પરલોક જતાં મેચરી લાવવી, પાણી લાવવું બહાર જવું વગેરે સર્વ કાર્યમાર એ મુનિને માથે આવી પડ્યો. કોઈ પણ વખત નહિ કરેલાં કાર્યો પોતાને માટે કરવા તેમને અનિવાર્ય ગમ્યાં. મુનિ અકળાતાં પણ કરે શું ! ન કરે તો કોણ કરી આરે ! ક્યાં સિવય છુટકો ન હતો. મીઠમ ઝાડના બરેબપોરે પાત્રાં લઈને એ પ્રથમવાર મેચરી માટે નીકળી પડ્યા.

ધોમ ધખી રહ્યો હતો. ધરતીમાંથી અણે ધૂમાડા નીકળતા હોય એમ ઝીંકી રજ જિંચે ચડતી હતી. ધરમાંથી બહાર નીકળવાનું કોઈને મન પણ થતું ન હતું. નગરમાં

સમસામ સ્થિત હતા. સ્થાનિક ને દૂરના માર્ગો પણ લાંબા ને પહોળા લાગતા હતા. એવા વિજન માર્ગ ઉપર એ મુનિ આવ્યા જતા હતા. ગોચરી કેમ વહોરવી એનો તેમને અવ-સ્થિત અનુભવ ન હતો. માર્ગ ખુલ્લું હતું, પગ અડવા હતા. માર્ગ તપતું હતું ને પગ દાઝતા હતા. પગ ધરતી પર ચૂકતાની સાથે ઉપાડી લેવાતું મન ચતું હતું. પેદર્શ સખત જૂન લાગી હતી, વહોરતી લાંબા સિવાય જીભે કોઈ ઉપાય ન હતો. ધનધનતી ધરતી ઉપર એકદમ આગળ વધી શકતું ન હતું. માથાને અને પગને ઠંડક આપવા માટે કોઈ છાયામાં થોડો વખત ઊભા રહેવાનો મનમાં વિચાર કરતા મુનિ માર્ગ કાપતા હતા. એક જોડી હવેલીની અટારી નીચે મુનિ આવી પહોંચ્યા ને ઊભા રહ્યા. તેમના મનમાં અનેક યામયથો મચી રહી હતી.

જે સ્થળે મુનિ ઊભા હતા તેની સામે જ શ્રીમન્તાર્કનો ખ્યાલ કરાવતું—જાણે મોઢ રાજાનું જાણે મુનિ સામ્રાજ્ય હોય એમ પ્રથમ દર્શને જ સ્પષ્ટ તરી આવતું મહાસયસમું સુંદર મકાન હતું. એ મકાનમાં ચિત્રવરહ સંતાપ એક યુવતી રહેતી હતી. યુવતી બારીમાં બેસી બેસી માર્ગ ઉપરથી કોણ આવે છે તે જોયા કરતી હતી. છાયામાં વિચારમય બેસેલા મુનિને એ યુવતીએ નીરખ્યા. જોતાંની સાથે જ મુનિ તેના મનમાં વસી ગયા યુવતીએ દાસીને ધૂમ મારીને કહ્યું કે — ‘સામે બેસેલા મુનિને અર્ધાં બોલાવી લાવ.’

દાસી મુનિ પાસે ચર્ચ અને પોતાનું આગળું પાવન કરવા માટે વિનંત કરી. વિચારચત્ય-યંત્રની માફક મુનિ કોઈ પણ બોલ્યા વગર દાસીની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. મુનિએ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. જાણે ચિરનિસંનમથી રતસંનમાં પ્રવેશતા હોય એમ.

આખ નવાવતી, મુખ મલકાવતી, પાલવ સંકારતી યુવતીએ મુનિને આવકાર આપ્યો. એ આવકારમાં ભારોભાર વિકાર કર્યો છે તેનું જ્ઞાન મુનિને વખત જતા થયું. જે રસનો અનુભવ કદી કરવો નથી એવા પ્રતિજ્ઞાનક મુનિને એ રસે ખેંચ્યા — ને મુનિ મોન પારણ કરીને એ રસમાં ખેંચાયા — તણાયા અને જાણે દુખો ગયા.

સમય ધણો પસાર થયો છતાં મુનિ ઉપાશ્રમે પાછા ન ફર્યા. એટલે સહવર્તી મુનિઓને ચિંતા થવા લાગી. તેઓએ તપાસ કરી — કરાતી પણ ક્યાંઈ પતો ન લાગ્યો. પોતાની સંધનામાં મમ મુનિઓ નો છેવટે ચિંતા મૂકાને એ વાત જૂલી પણ ગયા. પરંતુ એ વાત જૂલી ન શકી એક વ્યક્તિ — એ વ્યક્તિ હતી, આ મુનિની માતા. તેણે જ્યારે ઉપાશ્રમે આ વાત સાંભળી કે — ગોચરી વહોરવા નયેલા મુનિ હજી સુધી પાછા આવ્યા નથી — ત્યારે તેનું હૃદય વલોવાવા માંડ્યું. વ્યાકુળ મને એ તેની શોધમાં નીકળી પડી.

માર્ગમાં જે કોઈ મળે તેને એ પૂછતી કે અમુક મુનિને જોયા છે? ક્યાં છે એ? મને ખતાવોને? એ તેનું વર્ણન કરવા લાગતી તેનું રૂપ આવું છે. સ્વરૂપ આવું છે. આટલી જીંઘાઈ છે. આવું નાક છે. આવી આંખો છે. કપાળ વિશાળ છે. વગેરે પરિચય આપીને પૂછતી. કોઈ તો કહો કે આવા મુનિને ક્યાંય જોયા છે — સાંભળ્યા છે? એકાદ બે દિવસ તો કોઈને વિચિત્ર ન લાગ્યું. પણ જ્યારે હંમેશનો આ કાર્યક્રમ ચર્ચ ગયો ત્યારે લોકોના મનમાં ચર્ચ મધું કે આનું ચસકો મધું છે.

વાત વહેતી ચર્ચ મર્ચ કે, એક સાધી ગાંડી ચર્ચ મર્ચ છે ને આખો દિવસ માથામાં બંધાને એકની એક વાત પૂછતો ફરે છે.

સાંખી પણ સવારથી નીકળે, મચીએ મચીએ ને લતે લતે મને ને જે મને તેને પૂઝે. સાંજ પડે એટલે પોતાને સ્થાને પડેાંથી જાય નથી તેને ખાવાનું જાન કે નથી સૂતરું. દિવસો-મહિનાઓ અને વર્ષો થતાં તેની આંખ વકાવસેાયા પુત્રની સાજ મેળવવા મીઠાણી નથી. આખનું ધારણુ પણ એ ‘ગાંડી’ છે એમ લોકોને જણાવવા દરેક ક્ષણે તૈયાર હતું. પછી તો એ નીકળે ને તેની ‘પાછળ છોકરાઓનું’ ટાળું જમી જાય-મળે એક માટે વરસાડે નીકળ્યો હોય એવું વાતાવરણુ મને.

સવારનો સમય છે. અટારીમાં યુવક અને યુવતી બેઠાં છે. યુવકના કેસકલાપમાં યુવતીના હાથની આંગળીઓ ફરી રહી છે. યૌવનસુલભ અનેક ચેષ્ટાઓ યુવતી કરી રહી છે.

મને તેમ હો પણ યુવક આજ સવારથી જીઠપો ત્યારનો કોઈ અગમ્ય વિચારમાં લીન બની ગયો. એના મનમાં શું વિચાર ચાલે છે-તેની સમજ યુવતીને પડતી નથી એટલે યુવતી માને છે કે આજ કોઈ વગર કારણે જ એ રીસાવા લાગે છે. નહિ તો પરાણે બોલાવે એવા એ આજ કેમ બોલતા નથી !

દિવસ ગયે ચડ્યો ને — શરીમાં ‘ગાંડી’ ની જોરહાર ખૂપ પડી અટારીમાંથી યુવકે માર્ગ ઉપર નજર કરી તો..... એક સ્ત્રી રસ્તે જતા — આવતા દરેકને પૂછી રહી છે- કોઈએ મારો અરણીક જોયો છે. જોયો હોય તો કહો — તે આવે છે તેવો છે —

સ્ત્રી પાછળ છોકરાઓનું ટાળું જમી ગયું છે. આ દૃશ્ય જોઈ જોઈને જનતા ટેવાઈ ગઈ હતી. એટલે કોઈ ખોટી ઘણું નહોતું. સહુ પોતપોતાને કામે ચાલ્યા જતા હતા.

પણ — અટારીએથી જોનાર યુવકને માટે આ દૃશ્ય તદ્દન નવીન હતું. એટલું જ નહિ, પણ હૃદયમાં આચકો લાવે એવું હતું.

ક્યાં પોતે ? ને ક્યાં આ દૃશ્ય ખડું કરતી સાંખી માતા !

પોતાનો બૂઝાર્થ ગયેલો જૂનકાગ નજર સામે તરવરતા લાગ્યો. આ દર્શન માનથી તેના હૃદયમાંથી મોહની સેનાએ આગતી પકડી. જાણે ધેન જીનરી ગયું અને તે પણ એ મહા-લયમાંથી નીચે જીનરી પડ્યો ને સાંખીના પગમાં પડ્યો યુવકના મુખમાંથી એક સજ્જ કરી પડ્યો. ‘મા !’ — ને તેણે અગમ્યચત્તાયુ : ‘હું કાબર બન્યો. સંયમની કંઠોરતા સામે હું ટકી શક્યો નહિ, હું અપરાધી છું — ધાર અપરાધી છું મારે કારણે — તારી આ દશા ? હવે હું નહિ ડયું — હું ફરી એ માર્ગે ચાલીશ ને પાર જીનરીશ — મા ! ચાલ-મને ગુરુ મહારાજ પાસે લઈ ચાલ’ — માનું મન ઠેકાણે આવી ગયું.

પોતાના પુત્રને લઈને તે ગુરુમહારાજ પાસે આવી. પુત્રે પોતાની ફરી સાધના કરવાની તત્પરતા બતાવી. યોગ્ય આત્માને ફરી આગમ વધવા માટે યોગ્ય સજ્જા આપીને ગુરુ મહારાજે ફરી તક આપી. શરીરમેહ આત્માને મારી રહ્યો છે માટે જો સાધનામાં અથળ બનતું હોય તો એ દૂર કરવો જોઈએ અગ્નિ જેથી ધમધમતી પથ્થરની શિલા ઉપર ઝીપાડે દિલે અરણીકે અનશન કયું.

હેવટે અખંડ ચારિત્રનું આરાધન કરીને અરણીક સુન અમર બન્યા.

નગરની જનતાએ કેટલાએક વખત સુધી વાતો કરી કે હવે પેલી ગાંડી કેમ નથી દેખાતી ! પણ જાણકારો તો જાણતા હતા કે એ ગાંડી ન હતી પણ પોતાનું અને પરતું મહિપણ દૂર કરવાની તાલાવેલીવાળી ખૂબ ડહાં-પરમ સાંખી હતી એ.



સાંડેરાવ

લેખક : પૂજ્ય યુનિરાજ શ્રીજ્ઞાનવિજયજી (ત્રિપુટી)

જૈનસંઘ ઉત્તર ભારત અને પૂર્વ ભારતમાંથી હિજરત કરી રાજપૂતાનામાં આવ્યો ત્યારે તેણે અહીં આવતાં આ પ્રદેશનાં ધર્મી સ્થાનોને પોતાનાં પ્રાચીન તીર્થોની જેમ જમાવ્યાં છે, તેમાંનું સાંડેરાવ પણ એક છે.

સાંડેરાવ બહુ પુરાણું નગર છે. પહેલેથી આજસુધી અહીં જૈનોની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. આજે પણ અહીં તપગચ્છ જૈનોનાં લગભગ ૪૦૦ પર છે અને ૨ દેરાસર છે.

ઇતિહાસ^૧ કહે છે કે, અહીંથી સંડેરક નામનો ગચ્છ ઉત્પન્ન થયો હતો, જેનાં પંડેરક, સંડેરક, ખંડેરક વગેરે નામો મળે છે, જેમાં આ૦ યશોભદ્રસૂરિ, જેમણે ખેડમજાના જૈન દેરાસરને આકાશ માર્ગે દેડાવી લાવી નાડલાઈ તીર્થમાં સ્થાપ્યું હતું. અને નવા જૈનો બનાવ્યાં હતાં. આ૦ બલભદ્ર, જેમણે તે સમયના જૂનાગઢના રાજા રાંખેશ્વરને ચમત્કાર બતાવી ગિરનાર તીર્થને ખીજના કાચમાં જતાં પાણું વાળ્યું હતું અને હત્યુડીર નામે નવા ગચ્છની સ્થાપના કરી હતી. મહાતપસ્વી ખિમજીવિ, જેમણે ધારાના રાજા યુજના ભાઈ સિંધુલના માનીતા રાવતને દીક્ષા આપી હતી, જુદા જુદા ૮૪ અભિપ્રયો કર્યા હતા, જે દરેકનાં પારણાં થયાં હતાં. આ હડીકતો, એ સમયે આ પ્રદેશમાં તેમનો કેવો અને કેટલો પ્રભાવ હતો, એ જાણવા માટે સખળ કારણો આપે છે સાંડેરાવ, નાડોલ, નાડલાઈ, રાતા-મહાવીરવગેરે આ ગચ્છનાં પ્રધાન ક્ષેત્રો હતાં. નાડોલના ઔદાણ રાજાઓ પણ સંડેરક ગચ્છના આચાર્યોના ઉપાસક હતા.^૨

અહીં પ્રાચીન સમયનું દેરાસર છે. વિક્રમની નવમી શતાબ્દી પડેલાનું હોય એમ કેટલાંક કારણોથી અનુમાન કરી શકાય છે. તેમાં જુદા જુદા સંવતનાં શિલાલેખો છે. જે પૈકીના કેટલાંકની નોંધ નીચે આપીએ છીએ

મોટા દરવાજામાં પેસતાં માથે ચોક્કીના પાટકાનો લેખ-સં. ૧૨૨૧ મહા વદિ ૨ કેહજીદેવના રાજ્યમાં તેની રાજમાતા આનન્દદેવીએ સંડેરકગચ્છના દેરાસરમાં મૂળનામક ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ના કલ્યાણકર્તામતે જીવદારનો એક હારો આપ્યો,

૧. જૈન પર પડાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૬૮ થી ૫૭૮

૨. જોગન, પૃ. ૫૭૭

૩. ગોલવાડમાં સેવાડી પાસે હત્યુડીને સ્થાને રાતા મહાવીરનું તીર્થ છે, જેમાંથી વિ. સં. ૧૦૧૧, ૧૧૨૩ના શિલાલેખો મળે છે સ. ૧૦૫૧નો સાન્તિમદ્રાધ્યાર્થનો લેખ, સં. ૧૩૪૪ની હત્યુડી ગચ્છના આચાર્યની પ્રતિમા, સ. ૧૭૨૫નો લેખ, સ. ૧૭૬૭ની તપગચ્છના આચાર્યોની ચરણપાદ-કાવ્યો છે. સ. ૧૩૩૧, ૧૩૩૬, ૧૩૪૫, ૧૩૫૬માં નાડોલના ઔદાણ રાજાઓએ સેવાડીના બજાર પર રાતા મહાવીરના દેરાસરના કામો માટે નાખેલા લાગણીના શિલાલેખો વિવરમાન છે. હત્યુડીમાં પહેલાં સ. ૯૬૩ થી ૧૦૭૦ સુધી રોહાડ રાજાઓનું રાજ્ય હતું, જે દરેક જૈનધર્મના પ્રેમી રાજાઓ હતા. (જુઓ જૈન. ૫ ઈ પૃ. ૫૬૨ થી ૫૬૫) ત્યારબાદ ત્યાં નાડોલના ઔદાણીનું રાજ્ય હતું.

૪. જુઓ જૈ. ૫. ઇતિહાસ પૃ. ૫૬૩, જુઓ શિલાલેખો.

સહીદ પાત્ર વગેરેએ ૧ દ્રમ આપ્યો, અને સહિરાવના સુધાર વગેરેએ કલ્યાણક્રિમિતે જીવારનો દારો આપ્યો. ૫

એક થાંભલા ઉપર લેખ છે. તેમાં સં. ૧૨૩૬ના કા. વ. ૨ જીવવારે, નાડાલના રાજા કેલ્લુદેવના રાજ્યમાં રાણી બલ્લુદેવીના તાબાના પ્રદેશમાં સંડેરક બ. પાશ્વ-નાથની કૃપાથી થાથાના પુત્ર રાજાએ પરિવાર સાથે આત્મકલ્યાણ માટે પોતાનું ઘર આપ્યું. રાજાના માણસોએ દારા ૪ આપ્યા, ગોડીઓએ સારવાર કરવી. એ જ રાજા અને પાલકાએ દેરાસરમાં થાંભલો કરાવી આપ્યો. સંવત ૧૨૬૬ જેઠ શુક ૧૩ સનિવારે.

માતા ધારમતિએ થાંભલો બોલો કરાવ્યો. ૬

(૧) ભગવાન આદિનાથના તોરણમાં ડાબી આજીનો લેખ—

જ સં. ૧૧૧૫ માઘ સદિ પક્ષે +

(૨) આચાર્યની મૂર્તિ નીચેનો લેખ—

ઐ શ્રીલંકેરકચૈત્યે પંડિત-જિનચંદ્રેણ ગોષ્ઠિયુતેન ધીમતા ॥ દેવનાગ-ગુરોર્મૂર્તિઃ કારિતા મુક્તિવાંછતા ॥ સં ૧૧૯૩ વૈશાખ વદિ ૩

આચાર્યની નીચે ૪ ભક્ત મૂર્તિઓ છે તેનાં નામો પ્ર + જ્ઞઃ (દાથમાં કપડું છે) પં ૦ જિનચંદ્રઃ (પથ દામે છે) ચિરપાલ (દાથ નંડીને બોલો છે) શુભંકર (દાથમાં કુલ્લછાળ લઈ બોલો છે. ૭

(૫) ઐ ॥ સંવત્ ૧૨૬૯ વર્ષે ફાગુણ શુદ્ધ ૪ ગુરો મહેદ્દ શ્રીલંકેરકમિલાતી એ ૦ ગુણપાલ (+) પુત્રિ કલ્યાણા ૦ ગોલા ૦ મૂમ્યાઃ સુલમિણિસ્વામિકસ્ય શ્રીમદ્દા-વીરદેવચૈત્યે સ્થતિકા કારાપિતા ॥

આ લેખ ભમતીની એક દેરીના બેતરંગ ઉપર બોદેલો છે આ દેરીમાં આજે આ ૦ વિજયપદ્મમાયલમૂર્તિપ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમા વિરાજે છે.

(૬) બ ૦ ચંદ્રપ્રભુની નીચે છૂટા પગ્ગિરમનો શિલાલેખ (પડિમાત્રા) —

સં. ૧૩૦૨ માઘ શુ ૦ ૧૫ શુકે હારિજગચ્છીયશ્રીમદેન્દ્રસુરિશિષ્યધ્રાગુણમદ્ર સૂરીજામુખદેશેન પિતૃવ્યનાગદેવીધારિકુકુંવાનુમત્યા સુતક્ષેમલિહેન પિતૃએ ૦ જયતાથ્રેયસેસુદેવકુલિકં ધોવીરવિંશં કા ૦

(૭) ભોયરામા એક શિલાલેખ છે.

(૮) ઉપાશ્રયમાં પહેલી લાઈનની નં ૦ ૨, ૩, ૪ ચોડીઓ, બીજી લાઈનની ૧ ચોડી અને ત્રીજી લાઈનની નં ૦ ૧ ચોડીના પાટડાઓમાં શિલાલેખો છે.

(૬) સંવત્ + ૧ + + (૫૦) વર્ષે ધ્રાવણ શુદ્ધ ૬ દિને સકલ પંડિતશિરો-(*) મણિ પં ૦ શ્રી ૫ પં ૦ માણિક્યવિજય તત્ (*) શિષ્ય પં ૦ શાંતિવિજયશિષ્ય રત્નિજયપાદુકાય(યં) નમઃ (*)

દેરાસરની ડાબી આજીની હીવાલમાં ઉપસાવતી મૂર્તિ છે, જેની સાથે અખંડ દીવે રાખવામાં આવે છે.

દેરાસરના ગુપ્ત અંડારમાં ગર્વયા સિક્કા છે, જે હાલ સંધની પેદીમાં સુરક્ષિત છે.

ઉપરના શિલાલેખો વગેરેથી નક્કી થાય છે કે, સાડિરાવમાં સં. ૧૧૧૫ પહેલાં સંડેરક મન્દિરનું ચૈત્ય હતું. સં. ૧૧૯૩ પહેલાં દેવનામસુરિ થઈ ગયા. સુખમિલિખિ નગરથી લાવેલ ભગવાન મહાવીરસ્વામી મૂળનાયક હતા. અહીં મહાવીર જન્મકલ્યાણક્રોતો મોટો ઉત્સવ થતો હતો, એ નિમિત્તે રાણી વગેરેએ દાન આપ્યું હતું. દેરાસરની ભગનીમાં દેરીઓ હતી. ઉપાશ્રય પણ પ્રાચીન છે, (તેમાં એમા કાઉત્સગિયાની કળાવાળી પણ ખંડિત પ્રતિમા છે,)

સં. ૧૨૩૯ના શિલાલેખથી સમજાય છે. કે અહીંના મૂળનાયક ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા પહેલાં સુખમિલિખામાં હતી. ત્યાંથી લાવી અહીં સાડિરાવમાં પધરાવી છે. આ સુખમિલિખનગર કયાં આવ્યું તે શોધવાનું બાકી રહે છે. હામાણી, વણમાની અને સુખમિલિખે એક નગરનાં નામો તો નહીં હોય ?

ઇતિહાસ કહે છે કે—પુષ્યમિત્ર રાજાએ અને શંકરાચાર્યના સમયે કાશીના રાજાએ બૌદ્ધો તથા જૈનો ઉપર અત્યાચાર કર્યો હતો. જૈનો ઉત્તર ભારત તથા પૂર્વ ભારત છોડી રાજપૂતાનામાં આવી વસ્યા અને તે પ્રદેશની પ્રાચીન જનપ્રતિમાઓ સાથે લાવીને અહીં જુદા જુદા સ્થાનોમાં “હરિતસ્વામી” વગેરે નામથી સ્થાપિત કરી. સંભવ છે કે, ત્યારે જૈનોએ સુખમિલિખી પ્રતિમા લાવી અહીં સાડિરાવમાં સ્થાપિત કરી હશે.

દેરાસરમાં સાપની મૂર્તિ છે. જૈનો તેને પૂજ્ય બાવથી જુએ છે. તેનું કારણ એવું કહેવાય છે કે, જૈનોનાં કેટલાએક ગોત્રો ઘેરજીંદને પોતાના ગોત્રદેવ તરીકે માને છે. ધાણે-રાવ પાસે મૂળજા મહાવીર નીચેમાં તો એક દેરીમાં સાપની અતિપ્રધાયકની જેમ સ્વતંત્ર ગોળ મૂર્તિ છે. ગુજરાત-પાટલ્યમાં પણ એક દેરાસરમાં પડખે સાપની દેરી છે, જેને જૈન-જૈનેતરો માને છે. એ મૂર્તિઓ સ્થપાવાનું કારણ પણ ઉપર પ્રમાણે જ સંભવ છે કે—નામકલિથુવંશ, નાગવંશ, પાર્શ્વનાથ સંતાનીય કોઈ પરંપરા કે વૈદ્યરથા રોડાણીના વંશના એ જૈનો હશે; કેમકે તેઓની સાથે ધરજીંદ અને નાગનો સંબંધ હોવાનું જાણવા મળે છે.

સાડિરાવનું દેરાસર કેટલું પ્રાચીન છે એ વિશે અહીં લોકવાયકા એવી છે કે—“આ મંદિર મહાભક્તેન રાજાએ બનાવ્યું છે, જેની નિશાની મંદિરના શિખરમાં ખુગની કેરણી કરી છે તે છે.” અહીંના સુરક્ષિત ગરૈયા-સિક્કાઓ તપાસતાં એ લોકવાયકા સાચી હોય—વિક્રમની છઠ્ઠી સાતમી સદીનું એ મંદિર હોય એ શક્ય લાગે છે.

ઇતિહાસ કહે છે કે, મધ્ય એશિયાની હૂણ જાતિના એકસસ સાખાવાળા મન્દેત હુણેએ વિ. સં ૫૧૨માં હિંદ ઉપર હુમલો કર્યો અને ધીરે ધીરે પશ્ચિમ હિંદમાં પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું. તેઓએ ઇરાનના સેમેનિયન સિક્કાઓનો હિંદમાં પ્રચાર કર્યો, એ સિક્કાની એક બાજુ રાજાનો ચહેરો તથા લેખ અને બીજી બાજુએ અમ્મિકુંડ તથા એ પહેરેગીરો એમ ખોદેલું હતું. હુણેનું રાજ્ય જ્યાં છતાં પણ આ સિક્કાઓ વિક્રમની ૧૧મી સદી સુધી ગુજરાત, માળવા, અને રાજપૂતાનામાં છટથી વપરાતા હતા પરંતુ ધીરે ધીરે તેના માપમાં ફારફર થતો રહ્યો અને તેમાંનો રાજાનો ચહેરો પણ બદલતો ગયો. આ ચહેરો સમય જતાં એવો બદલાઈ ગયો કે ખુગ જેવો લાગતો હતો. આથી લોકોએ એ સિક્કાનું

૮, ૯. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૦૪ પૃ. ૧૧.

૧૦. ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પૃ. ૩૨૬, ૩૨૭.

તુલ્યે સ્તુર્ણાં પૌમર્થ્યે, પાપયોર્યકામયોઃ । આત્મા પ્રવર્તતે હન્ત !, ન પુનર્ધર્મમોક્ષયોઃ ॥

આરે પુરુષાર્થ કહેવાય છે તો પણ ખેદનો વિષય છે કે, આ આત્મા, પાપના કારણ-જૂત એવા અર્થ અને કામમાં પ્રવર્તે છે. પણ મોક્ષ અને ધર્મમાં પ્રવર્તતો નથી. સુરિપુત્રવ શ્રીસોમપ્રજાપાદના આ શ્લોક ઇતર-લૌકિક ધર્મની ઉપાદેયતાની સ્વીકૃતિ જણાવવા માટે જ ફક્ત છે. ધર્મ વગર અર્થ અને કામના સાધન તરીકે જે ધર્મની ઉપાદેયતા બતાવી તે કોઈ રીતે જૈનશાસ્ત્રનથી પ્રમાણિત નથી.

“ત્રિવર્ગસંસાધનમન્ત્રેણ, પગોરિવાયુર્વિફલં નરસ્ય ।

તત્રાપિ ધર્મ પ્રવરં વદન્તિ, ન તં વિના યદ્ ભવતોઽર્થકામૌ ॥”

આશ્વદષ્ટિવાળાને નવીન માર્ગપ્રવેશ માટે પ્રાથમિક દષ્ટિએ અર્થ અને કામના સાધન તરીકે પણ ધર્મની ઉપાદેયતા હોય તો પણ સદ્ધર્મના ઉપદેશકો અર્થ અને કામને સાધ્ય તરીકે ગણાવી શકે જ નહિ. છતાં કોઈ પ્રસંગે અનુવાદ કરવા લાયક કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાથમિક પ્રવેશ માટે લાલચરૂપે હોય પણ અર્થ અને કામને ઉપાદેય કોઈ પણ રીતે ગણવાની બૂઝ કોઈથી ન થવી જોઈએ.

પ્રવૃત્ત કે ફળની અપેક્ષાએ કહેલ છ વર્ગમાં ઉત્તમોત્તમપણું અને ઉત્તમપણું શ્રેષ્ઠતાના હિસાબે સાધ્ય કે ઉપાદેય છે અને મધ્યમ વિમળ્યમ-અધમ અને અધમાધમપણું હેય જ છે. માટે આ છ વર્ગ શ્રેષ્ઠતાના હિસાબે નથી પણ ચતુર્વર્ગની માફક ફક્ત વર્ગીકરણ રૂપે જ છે.

જગતમાં પદાર્થો ઉપાદેય, હેય અને ઉપેક્ષણીય એમ ત્રણ પ્રકારે છે અને તે ત્રણે ઐદિક (લૌકિક) આધુનિક (પારલૌકિક કે લોકોત્તર) એમ બન્ને દષ્ટિએ હોય છે. ઐદિકદષ્ટિએ ઉપાદેય-સદ્-ચંદન-અગનાદિ, હેય-સર્પ વિષ કંટકાદિ અને ઉપેક્ષણીય-તૂણ, ધૂળ, કોકરો વગેરે છે. જ્યારે આધુનિક દષ્ટિએ ઉપાદેય-સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન આરિત્ર દિ, હેય-મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અગ્નિ વગેરે, ઉપેક્ષણીય, સ્વર્ગચિન્તિત વગેરે આ રીતે પદાર્થ જાણી તેની પ્રાપ્તિ, પરિહાર અને ઉપેક્ષા કરવાની ઇચ્છાવાળાએ વિવેકથી તેમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તાદિરૂપ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઉપદેશના ક્રમમાં પ્રથમ સર્વવિરતિ, પછી દેશવિગતિ, તેમાં આવકપણું, સમક્રિત અને તે પછી માર્ગાનુસારિપણું આવે છે, જ્યારે છત્ર પ્રાયઃ છેલ્લું પદ્ધાનુપૂર્વિકી સર્વવિરતિ પામે છે. માટે યોગ્યતા જોઈ ઉપદેશ કરવાનો અને વ્રત અપવાના રહે છે. અન્યથા ઉપદેશક દોષભાગ્ય અને.

‘સર્વનાશો અર્થે ત્યજેત્’ એટલે સર્વનાશના પ્રસંગે અને તેટલું પણ રક્ષણ કરવું એ ન્યાયે, સર્વવિરતિ ન બની શકે તો તે આત્મા આગધનાથી મિશ્રકુલ વચ્ચિન ન રહી જાય તે માટે પાછળના ક્રમે પણ લેવાનું બતાવ્યું છે. તેમાં જેટલી વિરતિ થાય તેટલો ધર્મ બાકીનો અધર્મ. તેનું પાપ ખરું પણ નિયમ ભંગ નહિ. માટે અવિરતિનો અંશ પાપબંધના કારણે હેય જ છે.

પાંત્રીસ ગુણવાળો આત્મા દેશનાર્હ કલ્પો છે. જેનામાં તે ગુણ હોય તેને ધર્મનો ઉપદેશ અપાય. માર્ગાનુસારી માટે ન્યાયસંપન્નવિભવ ધર્મ, જ્યારે અન્યાયસંપન્ન વિભવ પાપ અન્યાય ગયો એટલા અર્થે ધર્મ. બાકીનું પાપ ખરું પણ નિયમ ભંગ નહિ. પૈસાને સારા માને તે જૈન નહિ પણ જૈન પાસે પૈસા ન હોય એમ નહિ. તેને હોય બધું પણ માને પાપ. પાપના ઉદયથી એકો હોય, છોડવાની શક્તિ બલે તેને ન હોય, પણ છોડવાની પેરવીમાં હોય.

અઠાર પાપસ્થાનમાં ચોથે મૈથુનનો સ્થાન કલ્પો. એટલે આવકને સ્વભીને, સ્વીકારમાં પાપ નહિ એમ નહિ (પાપ ખરું જ) પણ પોતાના નિયમનો ભંગ નહિ; માટે બી ઉપાદેશ

ન ગણાય. પાંચમે પરિબલ સંસાર ન જૂટી શકે તેથી સંસારમાં રહેવું પડે, તેમાં વેશાની જરૂર પડે માટે રાખે. અખલમાં પરિમાણ હતું હોય ત્યાં સુધી વલકાંચ નહિ પણ પાપ તો તેટલા પૂરતાં ખરું જ. શક્ય છે પાદેય નથી.

અત્યંત વગર ધર્મ કે વિરાગ આવતો નથી. માટે જ્યારે અને ત્યારે ખરે જોય-વિચારો એટલી રહેવાતું ન હોય. આજા મુજબ પ્રવત્ન કરવાનો હોય. સુવિદિત શિરોમણી શ્રી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ફરમાવ્યું :—

“ ભવસ્વરૂપવિજ્ઞાનાત્તદ્વિરાગાચ તત્ત્વતઃ । અપવર્ગાનુરાગાચ, સ્યાદેતજ્ઞાન્યથા કચિન્ ॥ ”

સંસારના સ્વરૂપજ્ઞાનથી સંસાર ઉપર વેરાવ્ય આવતા અને મોક્ષ તરફના અનુરાગથી ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ બીજી કોઈ રીતે નહિ. સંસારમાં સારા દેખાતા કે લાગતા પદાર્થો અસત્ય, અસ્થિર, અપૂર્ણ સુખવાળા છે. તેને સાચું સુખ આપવાની તાકાત નથી. વાસ્તવિક સુખનું સ્થાન કોઈ હોય તો મોક્ષ જ છે આ રીતે સમજ થતાં પરમાર્થથી સંસારનો વિરાગ અને મોક્ષનો રાગ થતાં ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તે માટે પ્રવત્ન કરવો પડે છે. આપણને વિષયોમાં સુખ દેખાય છે. જ્યારે જ્ઞાનીઓને તેના ત્યાગમાં સુખ દેખાય છે. માટે તે ઊંડવાનું કહે છે. વિષયકષાય જેવાં પાપા જેવા છે, છતાં નાચી કૂંડોને આપણે મન-યમન-કાયા દ્વારા આક્રમણે નિર્મળ અને મોત્તમ મનાવીએ છીએ, માટે જ્ઞાનીઓએ એ ચળે થોડા દ્વારા આત્માને નિર્મળ બનાવવા ફરમાવ્યું છે.

પરલોકના માર્ગમાં જિનાગમ શિવાય બીજું પ્રમાણ નથી. માટે આગમપુરસ્કારની જ સર્વ ક્રિયાઓ કરવાની હોય. સક્રિત ગોપવ્યા સિવાય આત્માને પાપા ન થાય તેમ, પારિશ્યામિક છુદ્ધિવાળો ઠાનાદિ ચતુર્વિધ ધર્મ આદરે. પૂ. પા. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ ફરમાવ્યું છે કે :—

“ વચનારાધનયા સ્વલુ, ધર્મસ્તદ્વાધયા ત્વધર્મં ઇતિ । ઇદમત્ર ધર્મશુભં, સર્વસ્થં ચૈતદેવાસ્ય ॥
યસ્માત્પ્રવર્તકં મૂવિ, નિવર્તકં ચાન્તરાત્મનો વચનમ્ । ધર્મથૈતસંસ્થો, મૌનીદં ચૈતદિદ્ધ પરમમ્ ॥

અસ્મિન્ હૃદયસ્થિતે સતિ, હૃદયસ્થસ્તત્ત્વતો મુનીંદ્ર ઇતિ ।

હૃદયસ્થિતે ચ તસ્મિન્નિયમાત્ સર્વાર્થ સંસિદ્ધિઃ ॥ ”

સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનુ આરાધન-આજ્ઞાનુકૂળ વર્તન તે જ સત્ય ધર્મ અને તેના વચન (આજ્ઞા)ની વિરાધના પ્રતિકૂળ વર્તન તે જ અધર્મ. સર્વજ્ઞના આગમમાં એ જ ધર્મનું મૂલ રહસ્ય છે. ને એ જ ધર્મનું સર્વસ્વ છે સર્વ અનુજ્ઞાનોનું મૂળ પ્રભુઆજ્ઞા જ છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણદ્રુપદસૂરીશ્વરજી પણ ફરમાવે છે કે “ —આજ્ઞાસાક્ષા વિરાજ્ઞા જ, શિવાય જ માયાય જ ’ પ્રભુઆજ્ઞાનું પાલન એ જ સત્ય ધર્મ. આજ્ઞાનું પાલન મોક્ષ માટે અને. જ્યારે આજ્ઞાનું ખંડન અનંતા સંસાર માટેજ થાય

અતરાત્માને વિધેય કાર્યમાં પ્રવર્તક અને નિષેધ કાર્યોથી નિવર્તક (નિર્જનકારક) આ જૂમંડલમાં કેવલ સર્વજ્ઞોક્ત પ્રવચન જ છે અને ધર્મ પણ એના આધારે છે. માટે અમેને મુનીંદ્ર પ્રવચન જ પરમ પ્રમાણ છે.

ને એ પ્રવચન હૃદયમાં હોય, તો પરમાર્થની નીચું કરદેવ જ હૃદયસ્થ ગણાય અને પરમધર્મ હૃદયસ્થ હોય, તો નિશ્ચયે, સકલ ઈષ્ટ પદાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે.

માટે ખરેખર સુદમશુદ્ધિથી ધર્મ વિચારવો જોઈએ. નહિ તો ધર્મ કરવા જતાં પણ અધર્મ જ થઈ જાય અને લાભની જગ્યાએ તોટા જ આવે.

કડખો અને જૈન કૃતિઓ

૦

લેખક : પ્રો. શ્રીમુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

૦

આબ્ધી પચાસેક વર્ષ ઉપર મેં ‘કડખો’ શબ્દ પહેલી વાર સાંભળ્યો હતો. થોડા સમય અગાઉ ‘શ્રીપાલરાસ’ નું વાચન કરતી વેળા કડખા શબ્દે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું તેથી એમાં આવતી ‘કડખા’ની દેહી વિશે વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

સભજન સર્વમંત્રી પ્રથમ આવૃત્તિમાંની કેટલીક કૃતિઓ વાંચતાં પછી મને ‘કડખો’ શબ્દ નજરે પડતો અને એ ‘વેળા જૂના સંસ્કાર તાગ થતાં મને એ (વેળે) વિચાર કરવાનું’ મન થતું, પછી એ વિચાર સક્રિય બનતો અટકી જતો. હાલમાં થોડા વખત ઉપર ન્યાય-વિશ્વારહ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયમણિને (વેળે મેં ક્યાં ક્યાં શુ શું લખ્યું છે તેની નોંધ કરતી વેળા એમણે રચેલી અને શોભન-સ્તુતિ^૧ મારી સંસ્કૃત શ્રુતિકા (પૃ. ૧૦૫)માં છપાયેલી કૃતિ નામે ‘શ્રીવિજયદેવસરિ-સ્વ. ૫૫૫” ઉપર નજર પડી અને એ કડખાની દેશીમાં રચાયેલી છે એવા મેં કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી ‘કડખો’ એટલે શું અને એ દેશીમાં કયું કયું કૃતિઓ—ખાસ કરીને જૈન કૃતિઓ રચાઈ છે, એ દેશીનો પહેલવહેલો ઉપયોગ કોણે કયો છે ઈત્યાદિ ખાખત વિચારવા હું ખૂબ જ પ્રેરાયો. એના પરિણામે હવે આજે મને એ દિશામાં પ્રકાશ પાડનારી જેટલી સામગ્રી મળી છે તે આ લેખમાં હું અહીં રજૂ કરું છું અને એમાં રહી જતી ન્યૂનતાને દૂર કરવા માટે વિશેષરોને વિનવું છું.

“સાથે ગૂજરાતી જોડણીકાશની ત્રીજી આવૃત્તિમાં ‘કડખો’ શબ્દ અપાયો છે, એને અહીં ‘હિંદી’ કહ્યો છે, અને એનો અર્થ “દુહા જેવી એક વીરરસની રચના” એમ કરાયો છે અને એનો અર્થ ‘કડખો બોલનાર ભાટ’ એમ કરાયો છે.

‘કડખેદ’ માટેનો હિંદી શબ્દ ‘કડખેત’ છે. એક ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશમાં ‘કડખા’ શબ્દ આપી એનો અર્થ ‘એક ગંગાગૃી’ કરાયો છે. હિંદી વિશ્વકોષ (ભા. ૩ પૃ. ૬૪૯)માં ‘કહલા’ શબ્દ છે. એનો અર્થ નીચે મુજબ અપાયો છે:—“ગીતવેશેષ, એક નગમા। યહ એક પ્રકારકા બુદ્ધગીત હૈ। વીરોક્તી પ્રશસા મરી રહતી હૈ। કહલા સુન ચોદ્યા હતેજિત હોતે હૈ।”

જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૩)ના બીજા ખંડમાં વિવિધ દેશીઓની લગભગ અઠારાદિ ક્રમે નોંધ અપાઈ છે એમાં પૃ. ૧૮૬૪-૫માં “કડખાની દેશી”માં રચાયેલી કૃતિઓ (વેળે) નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“(૧) કડખાની જાતિ.—

સુણો શ્રી રામ લંકાપુરી છે જિહા, વંદે વિભાધરા હાથ જોડી;

દૈત્ય મવણુ તિહા રાખ્ય પામે સદા, કોઈ ન સકે તસ માન મોડી.

—એ સીતારામ ચૈાપાદ (સમયસુંદર કૃત) મધ્યે-જ્ઞાનકુસલ કૃત પાર્શ્વ ૦ ૪-૨, સં ૦ ૧૭૦૭)

—રાગ રામમી (ચંદ્રકીર્તિકૃત ધર્મચૂડિ. ૧-૬ સં ૦ ૧૬૮૨) બ્રહ્મણને મળતી.

(૨) કડખાની --મ કરિ હો જીવ દિનરાતિ પરિતાંતિ તું (જુઓ નં. ૫૨૬)

(કેસરકુસલકૃત ૧૮ પાપરથાનક સં. ૧૦ સ. ૧૭૩૦)—બ્રહ્મણને મળતી.

(૩) કડખાની—રાગ સોગંદ (આ પછી બ્રહ્મણને મળતી છે) (જિનરાજસૂરકૃત

૧. આ કૃતિ જૈન સ્તોત્ર સન્દોહ (ભા ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૮-૮૯)માં છપાઈ છે. એ ઉપરથી પાંદશેઠ તારવે શકાય.

ચોવીસી. ૨. પશુ તેની ૬ તથા ૨૦ બૂલધાને મળતી નથી) રાજરત્નની વિજયશૈલ ૨૦ ૨૨ સં૦૧૬૬)

(૪) કડખાની-આસાઉરી (બૂલધાને મળતી) (ગાનસાગરકૃત સાતિનાથ ૨૫ સં૦ ૧૭૨૦ તથા શ્રીપાલ ૧૭ સં. ૧૮૨૬, જિનદર્શકૃત ઉપમિત. ૫૭ સં૦ ૧૭૪૫)"

ઉપાધ્યાય વિનયવિજયગણિએ ઓપાળી રાજાને રાસ રચવા માંડ્યો હતો. એ લગભગ પૂર્ણ થવા આગ્યો હતો એવામાં વિ. સં. ૧૭૩૮ માં રદિરમાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો અને એ રાસ આગળ ઉપર વિ. સં. ૧૭૪૩ માં હોદ્દામાં સ્વર્ગે સંચરનાર ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિએ પૂર્ણ કર્યો. પૂર્ણકૃતિતું વર્ષ અપાયું નથી છતાં કેટલાયે લેખકોએ એને ૧૭૩૮નું ગણી લીધું છે. મેં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ એ વિશે વિશેષ ચોક્કસાઈ કરવાની જરૂર રહે છે. ખનવાન્નેગ જે કે વિનયવિજયગણના ગયા પછી ટૂંક સમયમાં યશોવિજયગણિએ એ રાસ પૂર્ણ કર્યો હોય. એ ટૂંક સમય તે એકાદ વર્ષ કરતાં વધારેનો ગાળો ગાગ્યે જ હોઈ શકે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. એમણે હાથે પૂર્ણ થયેલી આ કૃતિમાં ચોથા ખંડની ચોથો ઠાલ કડખાની દેશીમાં રચાઈ છે એમ એમણે પોતે કરેલો ઉલ્લેખ કહી આપે છે. આ રસો એ ઉલ્લેખ:—

“ખંડ ચોથે હુધ ઠાલ ચોથો બલી, પૂર્ણ ‘કડખા’ તણી એક દેશી.”

આ ઠાલની પહેલી કડી અહીં હું નોંધીશ કે જેથી કડખાની રચના ઉપર પ્રકાશ પડી શકે—એના બંધારણનો ખ્યાલ આવી શકે. એ કડી નીચે મુજબ છે.—

“ચંચ રણુરંચ મંગળ હુઆ અતિધણી, જરિ રણુર અવિદૂર વાજે,
કૌતુકી લાખ દેખણ મહ્યા દેવતા, નાદ ફુંદુમિતણે ગયણ ગાજે.”

કેટલાક જૈન ગણમાં યુદ્ધનું વર્ણન આવે છે. એવે સમયે કડખામાં રચના થઈ હોવાનો સંભવ છે; તો એ દૃષ્ટિએ વિવિધ રાસ તપાસાવા પડે.

સજ્જન સન્નિવ્રતનો પ્રથમ અવૃત્તિમાં ને જો કૃતિઓને મથાળે કડખાનો ઉલ્લેખ છે. તે હું કમવાર નોંધું છું અને સાથે સાથે એની આલપ્તિ પણ રજૂ કરું છું:—

પૃ. ૧૦૩-૪ માં કનકવિજયે પાંચ કડીમાં રચેલું ‘મડોવરા-પાર્શ્વનાથ-જિનસ્તવન’ જણાવેલું છે. એનો પ્રારંભ નીચે મુજબ છે:—

“તાર મુજ તાર જિભુવન ધણી, પાર ઉતાર સંસારસ્વામી,

પ્રાણ તું ત્રાણ તું સરણ આધાર તું, આત્મારામ મુજ તુલિ સ્વામી.”

આ સ્તવનને મથાળે “કડખાની દેલી, પ્રભાતિ ચાલમા” એવો કોંસમત ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૬૦૦-૬૦૧ માં પરનિદાવારકે હિતશિખામણની સંજ્ઞાથી છે: એની નવ કડીમાંની પહેલી કડી નીચે પ્રમાણે છે:—

“મ કર હો જીવ પરતાંત દિનરાત તું, આપણો વાંક નયણે ન દેખે,
તિલસમ પારકા દોષ હોવે જકે, તેહ :કરી દાખવે મેદુ લેખે. ૧”

પૃ. ૬૦૨ માં જ કડીની પુણ્યની સંજ્ઞાથી છે. આજ કડી નીચે મુજબ છે:—

“પુન્ય કર પુન્ય કર પુન્ય કર પ્રાણીઆ, પુન્ય કરતા સપલ રિદિ,
વૃદ્ધિ કનકની દોડી કર જોડી કાયા કંઈ, લામ્હી લીલા લહે ધર્મશુદ્ધિ.”

૧. આ તમામ લખાણ—કોંસમત ઉલ્લેખો પણ મૂળ કૃતિના લેખકનાં જ છે.



रणथंभोरके अलाउद्दीनके मंत्री धनराजका वंशपरिचय

०

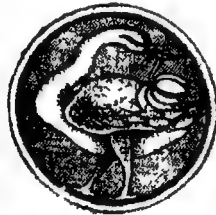
लेखक . श्रीधुत अगरचन्द नाहटा

जैन साहित्य समुद्रके समान विशाल है। उसका पार पाना असंभव है। जब कभी भी किसी प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथभंडारका अवलोकन किया जाता है तो उसमें कुछ न कुछ महत्वपूर्ण अज्ञात ग्रंथ मिल ही जाते हैं। बहुतसे ग्रंथोंका तो केवल उल्लेख ही मिलता है, ग्रंथकी प्रतियें कहीं प्राप्त नहीं होती। कई ग्रंथोंकी प्रतियाँ अपूर्ण मिलती हैं। किसी किसी प्रतिके तो आदि अंत व मध्यके एक आध पत्र ही मिलते हैं। इससे जैन साहित्य कितना विशाल था और कितना अधिक नष्ट हो चुका, उसका सहज ही अनुमान लगाया जा सकता है।

गत अश्विन मासकी बात है, राजस्थानके मुख्य मंत्रीश्री टीकारामजी पालीवालके निमंत्रणसे आबू सम्बन्धी विचार-विमर्शके लिये जयपुर जाना हुआ तो राजस्थान पुरातत्वमन्दिर, मुनि जिनविजयजीका व्यक्तिगत संग्रह एवं मुल्तान व डेरा-गाजीखाँके हस्तलिखित ग्रंथ भंडारोंको देखनेका अवसर मिला। इनमें पचीसों ऐसे अज्ञात ग्रंथ प्राप्त हुए जिनकी अन्य प्रतियाँ कहीं भी उपलब्ध नहीं हैं। मुनिजीके संग्रहमें दो अज्ञात ग्रंथ अपूर्ण रूपसे प्राप्त हुए; जिनमेंसे 'धनराज-प्रबोधमाला' नामक छठेसे धर्मोपदेश-सूक्ति संग्रहका परिचय यहाँ दिया जा रहा है। दूसरे कवि सूरचंदविरचित 'पदैकविंशति' नामक ग्रन्थका परिचय फिर कभी दिया जायगा।

'धनराज प्रबोधमाला' के ४ पत्र ही मिले हैं; जिनमें से प्रथम पत्रका एक किनारा सड़ कर टूट गया है, इससे कुछ पद्यांश नष्ट हो गया है। चौथे पत्रमें ग्रन्थकी रचना-प्रशस्ति अपूर्ण रह गई है जो पाँचवें पत्रमें समाप्त हो जाना चाहिए पर उस पत्रके प्राप्त नहीं होनेसे ग्रन्थके रचनाकाल आदिका निश्चित पता नहीं चल सका। प्रति १६ वीं शताब्दीकी लिखित है। अक्षर बड़े एवं सुवाच्य हैं। प्रति पृष्ठ पंक्ति १३ और प्रति पंक्तिमें ५०-५२ लब्ध अक्षर हैं। मूल ग्रन्थ ७५ श्लोकोंका है, जो ११ प्रक्रमोंमें विभक्त है। प्रक्रमोंके नाम एवं श्लोकोंकी संख्या इस प्रकार है:—(१) × × × × रंगोत्पत्ति, श्लोक १२, (२) मुगुरूपदेश, श्लोक ६, (३) सुपात्रदान, श्लोक ५, (४) शीलमाहात्म्य श्लोक ६, (५) तपोमाहात्म्य, श्लोक ७, (६) भावमाहात्म्य श्लोक ४, (७) पगोपकार, श्लोक ५, (८) घृतादि सप्तव्यसन,

પરમિણિ-વાહુનાન્ના ક્ષીયુગલં મન્ત્રિધનરાજસ્ય ।
 પ્રથમોદરજૌ સીદ્ધા-શ્રીપતિપુત્રૌ ચ વિરૂપાતૌ ॥ ૧૦ ॥
 કુલ્લદીપકૌ દ્વાવપિ રાજમાન્યૌ મુદાતૃતાલક્ષણલક્ષિતાશયૌ ।
 ગુણાકરૌ દ્વાવપિ સંઘનાયકૌ ધનાઙ્ગજૌ મૂવલ્લયેન નન્દતામ્ ॥ ૧૧ ॥
 સ્થલચીવંશવિભૂષણસાલેરહ્લાવદીનમૃપસ્ય ।
 વિશ્વાસપાત્રમનઘં ધનરાજો મન્ત્રનાયકો જીયાત્ ॥ ૧૨ ॥
 સ દ્રવ્યતઃ પ્રવરભાવત આદદે યઃ, સમ્યક્ત્વરત્નમતિદુર્લભમત્ર વૃત્તૌ ।
 શક્કાદિદોષરહિતં ધનદઃ સ જીયાત્, શ્રીરત્નસિંહસુગુરોઃ પદપદ્મમૂલે ॥ ૧૩ ॥
 અથ ચ—
 શ્રીચૈત્રગણે ગણનાતિગુણગણૈકનિધિરાસીત્ ।
 શ્રીરત્નાકરસૂરિઃ યજ્ઞાન્ના રત્નાકરાતપાગચ્છઃ ॥ ૧૪ ॥
 શ્રીબુદ્ધસાલીયગણે ભદન્તાઃ, શ્રીજૈત્રપૂર્વાસ્તિલકા ચમુવુઃ ।
 તત્પદ્મપૂર્વાચલચન્દ્રોચિઃ સૂરિર્વિમ્બવાથ શ્રીરત્નસિંહઃ ॥ ૧૫ ॥
 તત્પદ્મોદયશૈલરાજશિસ્વરાલંકારમૂનાવુમૌ ।
 સૂરીદૌ શશિમાસ્કરાવિચ જગજ્જૈત્ર પ્ર..... ॥ ૧૬ ॥



સુભાષિત

માયા મૂંઠી મન નણી, બોલ બોલ વિવેકિ;
 મન વચનહિં નવિ અંતરું, તે નવિ વિહસઈ છેકિ.

⊙

જે જેહના શુભ બોલખઈ, તે તિહાં નેહ કરાઈ;
 ફલીઈ દ્રાવહ મંઉવઈ, કાગલી બોલી ખાઈ.

⊙

મિતરાણુ ઇમ બાણીઈ, કરજ કરસઈ રાવ;
 શુભ મહીઆલિ વિષ્ણુવઈ, હેડા હંકઈ હોવ.

- ૨૫) પૂ. પં. શ્રી મેરુવિજયજી ગણિવરના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, વાંકડેલી (રાજસ્થાન)
- ૨૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીમહાપ્રભાવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ ભોમીલાલ વેલચંદ
ચેવણા (નાશિક)
- ૨૫) પૂ. ઉપા. શ્રીસુખસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીવર્ધમાન આણંદજી જૈન સ્વેતાં-
બર પેઢી,
સોપાણા (મધ્યભારત)
- ૨૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીકુદકુંદવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીમાદિમ તડ જૈન સંઘ,
માહિમ (મુંબઈ)
- ૨૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીસંપતવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંબર મંદિર પેઢી,
અકોલા (મધ્યપ્રદેશ)
- ૧૫) પૂ. આ. શ્રીવિજયભક્તિસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીસંઘ-શાહપુર-મંગળ-
પારેખનો ખાંચો,
અમદાવાદ
- ૧૫) પૂ. આ. શ્રીચંદ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી હરિપુરા જૈન સંઘ, સુરત
- ૧૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીલલિતવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી આત્માનંદ જૈન સેવાસમિતિ,
કોલ્હાપુર
- ૧૨) પૂ. મુનિરાજ શ્રીભૌતમસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, નેર (ધૂલ્યા)
- ૧૧) પૂ. પં. શ્રીઅશોકવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી યરા જૈન લાયબેરી, અરા
- ૧૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીસૌભાગ્યસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, લુણાવાડા
- ૧૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રી ચિદાનંદસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ મણિલાલ પાનાચંદ દોશી,
ગોધરા
- ૧૦) પૂ. ઉપા. શ્રી દેવેન્દ્રસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ મોહનલાલ કરમચંદ, વીસનગર
- ૧૦) પૂ. આ. શ્રી પ્રીતિસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, જૂના ડીસા
- ૧૦) શ્રી આત્મારામજી જૈન ઉપાશ્રય, ૮/૭ શ્રી મોરબનદાસ બાપુનાથ, વડોદરા
- ૧૦) પૂ. મુનિરાજ શ્રી જયવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ મુરબાડ
- ૧૦) પૂ. મુનિરાજ શ્રી ચિદાનંદવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી સાગરચંદ જૈન સંઘ, ડોમર
- ૧૦) પૂ. મુનિરાજ શ્રી પ્રીતિવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, નેસેર (મદ્રાસ)
- ૧૦) પૂ. પં. શ્રીરૂપવિજયજી ગણિવરના ઉપદેશથી શ્રી જૈન વિદ્યાશાળા, સાંડેરાવ
- ૮) પૂ. આ. શ્રી વિજયાર્દભાચલસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીવીશા શ્રીમાળી જૈન પેઢી,
જામનગર
- ૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીમાનગુ ગવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી તપચંદ જૈન સંઘ, જેતપુર
- ૫) શ્રીવિજયઆણસૂર મોટા ગચ્છ વર્ગી મ કમીદિ, હા. મેના મળચંદભાઈ વર્ધમાનભાઈ,
સાણંદ
- ૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીનગરનાવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી, શ્રી જૈન સંઘ, માણેકપુર
- ૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીપદ્માવજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી સ્વેતાંબર નર્તીપૂજક જૈન સંઘ, વડોદરા
- ૫) પૂ. પં. શ્રીકેતસાગરજી ગણિવરના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ પેઢી, ઉઝા
- ૫) મુનિરાજ શ્રીસુમોધવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, આગસોડ



શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના

ચોક્કસ

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયા પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજ્ઞાન અંદરથી તરીકે રૂ. ૫૦૦ આં રાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦ આં સદસ્ય તરીકે રૂ. ૧૦૧ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાપમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યશ્રી મુનિવરો અનુમોદન સ્થળે નહીં થતાં અને શેષ કાળમાં બધાં વિદ્યાર્થી ક્ષેત્રે એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થા. એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલના ૨૦ રૂ. તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે આપનાં બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળતાં આવનાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીના નાચના આપના વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આદેશાનુસાર લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

આદેશોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રગટ અંગેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગજીભાઈ શાહ, શ્રી ચારણ મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકો, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : મીમનલાલ ગોખલાલ શાહ

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેઠાંજીભાઈની વાડી, શ્રીકાશ રોડ-અમદાવાદ

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૭ ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લોકો જમના રૂ. ૩૭ મનીઓડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ચાલુક અમે તે અકથા બની શકાય.

૫. ચાલુકોને અક મોકલવાની પૂરી સાત-એની નાખતા છતાં અક ન મળે તો નવાનાક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કરી પાડી અમને સૂચના આપવી.

૬. સન્માન પત્ર લખવાનાં નમુના જેન આમાં મોલમાં ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવા રજાની ૧૨.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ લખવાં શકાય તેવી રીતે સારીથી લખવા મોકલવા.

૨. લેખો દ્રઢ, મુદ્રાસર અને વ્યક્તિગત દ્રઢાત્મક ન લેવા જઈએ.

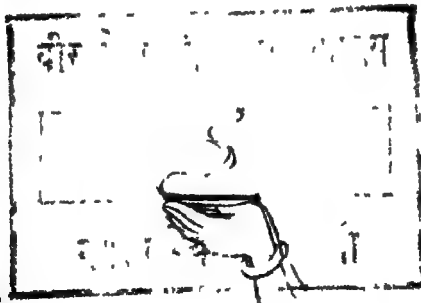
૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી અધીન છે.

श्री जैन सत्य प्रकाश

तृती
श्रीमन्मल्ल गोखणदास शाह

ना १५-१२-५३ : अमदावाद

वर्ष १९ : अंक : २-३] [कंक : २१८-१९



અંક	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧.	કુલસતની સાંસ્કૃતિક પ્રતિભા :	શ્રી. હરચંદ્રભાઈ દોશિયા	૨૫
૨.	ગાનભંડારો પર એક દષ્ટિમાત :	પૂ. મુ. શ્રી. પુણ્યવિભવજી	૨૬
૩.	નવ આચાર્યોની એક સંયુક્ત શ્રુતિ :	શ્રી. અમરચંદજી નાહટા	૩૧
૪.	ધૂપદીપ :	પૂ. પં. કનકવિભવજી ગણિ	૩૫
૫.	પાંચસો વર્ષ ઉપરની સમસ્યા અને એનો ઉકેલ : પ્રો. શ્રી. હીરાલાલ ર. કાપડિયા		૩૬
૬.	મોહનગઢના શ્રીગ્રમદ પાંચદેવ :	ડૉ. સ. કાકિજે ઉર્ફે મુશકાદેવી	૩૯
૮.	આજુકે વિષ્ણુ મંદિરો એક લેખ :	પૂ. ઉપા. શ્રી વિનયસાગરજી	૪૫
૯.	સ્તંભતીર્થ—શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરના લેખનો અનુવાદ :	પ્રેમક શ્રી. મોહનલાલ દી. ચોક્સી	૪૮



નવ આચાર્યોની
એક અદ્વિતીય
સંયુક્ત શ્રુતિ

વિખત માટે જુઓ
પાન ૩૧ થી ૩૪



૧૯૫૬

ગણિત મારત્તવર્ષીય જૈન જોતાવર મુર્તિપૂજક
ગુનિસમૈલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનવર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુસપત્ર
જોશિગમાઈની કાઠી : શ્રીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૯ : ઇ. સ. ૧૯૫૩

ક્રમાંક

ક્રમાંક : ૨-૩

માસિક મુદ્રિત ૧૦ : મંચળવર : ૧૫ પ્રિંસેપ્સ

૨૧૮-૧૯

ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પ્રતિભા

[જૈનોના ફાળો]

—શ્રીયુત હરસિદ્ધલાલ દીવેદિયા.

[અમદાવાદ ખાતે તા. ૩૦-૧૦-૫૩ ના રોજ મળેલા અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યાપતિપૂજા ૧૭ માં અધિવેશન પ્રસંગે સ્થાપત સમિતિના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર માનવર શ્રી. હરસિદ્ધલાલ દીવેદિયાએ અંગ્રેજીમાં આપેલા ભાષણમાંથી]

જૈન યંદિતોની વાડમય પ્રતિભાનાં સુદૃઢ હાથ આજે પણ પાટણ, અંભાલ, અમદાવાદ, વડોદરા અને દૂર સુદૂર આવેલા જોસલમીર ખાતે જુદાજુદા અનેક ભંડારોના ભોંયરામાં સુરક્ષિત રહ્યાં છે. એ ભોંયરામાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથો અને હસ્તલિખિત ગ્રંથો સંઘરી રાખવામાં આવ્યા છે અને એમાંના ઘણા હાથ પછી પછી યંદિતોના સંશોધનની વાટ જોઈ રહ્યા છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતનું 'ખરેખરું' ધન હાથ પછી એ ભંડારોમાં ગુપ્ત પડી રહેલું છે અને આધુનિક કાળમાં હમણાંના વિદ્વાનોને પોતાની શોધખોળની પ્રવૃત્તિઓમાં ઠીકઠીક પ્રમાણમાં રસ જાગ્યો છે તેમ છતાં પણ સહાયક બનવા માટે તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થવામાં ઘણા સારા પ્રમાણમાં અર્થિક મદદ તેમજ વિદ્વાનોની સંસ્થાઓના સહકારની જરૂર રહેશે. આ અધિવેશનની સાથે-સાથ ચોજવામાં આવેલા પ્રદર્શનની અંદર આ સાહિત્યધનમાંથી થોડુંક એકત્રિત કરીને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે એ જોવાની આપ સહુને તક મળી રહેશે અને મને આશા છે કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન વિસ્તારવા માટે, એને વ્યાપક બનાવવા માટે આ ભંડારોમાં જે મહાભોધું સાહિત્ય સંઘરણું પડ્યું છે તેને થોડોક ખ્યાલ આપને જરૂર આવશે. જૈન ભાષા અને ઉરાસરી ભાષાની સમજવાનો સુવર્ણ ગુજરાતના સુસ્થિર રાજાઓ અને સંસ્કૃતિજ્ઞોના હાથે ઉપર પણ

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૪૮]

જ્ઞાનભંડારો પર એક દષ્ટિપાત

લેખક : પૂ. મુનિરાજ શ્રી. પુણ્યવિજયજી

[અમદાવાદ ખાતે તા. ૩૦-૧૦-૫૩ ના રોજ મળેલા અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના ૧૭ મા અધિવેશન પ્રસંગે ગુજરાત વિદ્યાસભા અંતર્ગત શ્રી લોભાભાઈ જેસંગલાલ અધ્યક્ષન-સંસ્થાપન વિદ્યાસભન દ્વારા યોજવામાં આવેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના પ્રદર્શનના પ્રયોજક પૂ. મુનિરાજ શ્રી. પુણ્યવિજયજીએ આપેલા હિંદી ભાષણના ઉપયોગી મુખ્ય ભાગનો અનુવાદ]

આ મુગના વિકસિત સાધન અને વિકસિત વ્યવહારની દૃષ્ટિએ લાઘવિરી અથવા પુસ્તક-કાલોનું વિષયમાં જે સ્થાન છે તે સ્થાન પહેલાના સમયમાં તે મુગની મર્યાદા અનુસાર જ્ઞાનભંડારોનું હતું. ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, પાન આદિ દુન્યવી ચીજોના ભંડારોની માફક સાઓના પણ ભંડાર અથવા તો સંગ્રહો કરવામાં આવતા હતા. અને આ ભંડાર ધર્મજીવી અથવા તો વિદ્વાજીવી ઋષિ, મુનિ યા વિદ્વાનોને હાથે નિર્માણ થતા હતા. આ પ્રમા કોઈ એક દેશ, કોઈ એક ધર્મ, યા કોઈ એક પરંપરામાં મર્યાદિત રહી ન હતી ભારતીય આર્યોની માફક ઈરાની આર્યો, ખ્રીસ્તીઓ અથવા મુસલમાનો પણ પોતાના સમ્માન્ય સાઓના સંગ્રહો સર્વંસ કરતા રહ્યા હતા.

ભંડારના ઇતિહાસની સાથે અનેક બાબતો સંકલિત છે—લેખિ, લેખનનું સાધન, લેખનનો વ્યવસ્થા, પરંતુ અહીં તો મારા સમજાજ ચાલીસ વર્ષના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જે વાત જાણવામાં આવી છે તેનો હું સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરવા ઇચ્છું છું.

હું જાણું છું તે મુજબ કહી શકું કે ભારતમાં જે પ્રકારના ભંડાર મુખ્યતઃ જોવામાં આવે છે—વ્યક્તિગત માલિકીનું અને સાંધિક માલિકીનું. વૈદિક પરંપરામાં પુસ્તક સંગ્રહનો મુખ્ય સંબંધ બ્રાહ્મણવર્ગની સાથે રહેલો છે. બ્રાહ્મણવર્ગ ગૃહસ્થાશ્રમપ્રધાન છે. તેને પુત્રપરિવાર વગેરેનો પરિગ્રહ પણ ઇષ્ટ છે—શાસ્ત્રસંમત છે. તેથી જ બ્રાહ્મણપરંપરાના વિદ્વાનોના પુસ્તકસંગ્રહો મુખ્યતઃ વ્યક્તિગત માલિકીના રહ્યા છે અને આજ પણ એવું જ છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ બિહાર, બંગાળ, ત્રિચિયા અથવા તો દક્ષિણના કોઈપણ પ્રદેશમાં જઈને પુરાણ બ્રાહ્મણપરંપરાના સંગ્રહો આપણે જોવા માગીએ તો કોઈને કોઈ વ્યક્તિગત કુટુંબની માલિકીના જ ગળી શકશે. પરંતુ બિહુપરંપરામાં આનાથી ઉલટો પ્રકાર છે. બૌદ્ધ-જૈન જેવી પરંપરાઓ બિહુ યા શ્રમણ પરંપરામાં સર્મિલિત છે, જે કે બિહુ યા શ્રમણ ગૃહસ્થોના અવલંબન વડે જ ધર્મ યા વિદ્યાનું સંરક્ષણ સંવર્ધન કરે છે તો—પણ તેનું પોતાનું જીવન અને ઉદ્દેશ અપરિગ્રહના સિદ્ધાંત ઉપર અવલંબિત છે—તેને કોઈ પોતાનો પુત્રપરિવાર વગેરે હોતું નથી. તેથી તેની મારફત કરાયેલો અથવા તો રક્ષાયેલો સંગ્રહ સાંધિક માલિકીનો રહ્યો છે અને આજે પણ એ મુજબ છે. કોઈ બૌદ્ધ વિહાર યા કોઈ જૈન સંસ્થામાં કોઈ એક આચાર્ય યા વિદ્વાનનું પ્રાધાન્ય કોઈ કાળે રહ્યું હોય તો—પણ તેના આશ્રય નીચે બનેલો અથવા સંરક્ષિત થયેલો જ્ઞાનભંડાર તત્ત્વતઃ સંધની માલિકીનો જ રહે છે અથવા માનવામાં આવે છે.

સામાન્યરૂપે આપણે જાણીએ છીએ કે આ દેશમાં બૌદ્ધવિહાર નહિ હોવાથી બૌદ્ધ સંધનો ભંડાર પણ નથી. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે. અહીંના પુરાણ બૌદ્ધ વિહારોના

નાના મોટા અનેક પુસ્તકસંગ્રહો કેટલાક મળરૂપમાં અને કેટલાક પલ્કાદૈયા રૂપમાં ભારતના પાડોશી અનેક દેશોમાં મળ્યા છે. નેપાળ, ચીન, સિમોન, ડોમેટ, બર્મા વગેરે અનેક દેશોમાં પુરાણા બૌદ્ધ સાહ્યસંગ્રહો આજે પણ સુલભ છે.

જૈન પરંપરાના શિક્ષણો ભારતની બહાર મળ્યા નથી. તેને લીધે તેમનો સાહ્યસંગ્રહ પણ મુખ્યત્વે ભારતમાં જ રહ્યો છે. ભારતનો બાગે જ કોઈ એવો જામ હોય કે જ્યાં જૈન પુસ્તકસંગ્રહ ઓછાવધતા પ્રમાણમાં ન પણ મળી શકે. દૂર દક્ષિણમાં કર્ણાટક, આંધ્ર, તામીલ વગેરે પ્રદેશોથી માંડીને ઉત્તરના પંજાબ, મુક્ત પ્રદેશો સુધી અને પૂર્વના બંગાળ, બિહારથી માંડીને પશ્ચિમના કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર સુધી જૈન મંડારો આજે પણ જોવામાં આવે છે, પછી ભલે કોઈ જગ્યાએ તે નામ માત્ર હોય. આ સર્વ બંડારો મૂળમાં સાંધિક માલિકીના ધોરણ ઉપર જ સ્થાપિત થયા છે. સાંધિક માલિકીના બંડારોનો મુખ્ય જામ એ છે કે તેની શ્રદ્ધિ સંરક્ષણ વગેરે કાર્યોમાં સંધ જામ લે છે અને સંધના જુદા જુદા દરજ્જાના અનુયાયી ગૃહસ્થો તેમાં પોતાનો ભક્તિપૂર્વક સાથ દે છે, જેને લીધે બંડારોની સાહ્યસમૃદ્ધિ બહુ વધી જાય છે અને તેની રક્ષા પણ ઠીક ઠીક થાય છે. આ જ કારણ છે કે જેને લીધે વચ્ચાગાના અધ્યાધુનીના સમયમાં સેંકડો વિદ્ય-યાત્રાઓ ઉપરિચિત થયા છતાં પણ હજારોની સંખ્યામાં પુરાણા બંડારો સુરક્ષિત રહ્યા છે અને પુરાણા બંડારોની કાપા ઉપર નવાં બંડારોની સ્થાપના અને શ્રદ્ધિ થતી રહી છે, જે પરંપરા આજે પણ ચાલુ છે.

આ વિષયમાં એક બે ઐતિહાસિક ઉદાહરણ પૂરતાં છે. જ્યારે પાટણ, ખંભાત આદિ સ્થળોમાં કોઈ ઉત્પાતની સંભાવના માલમ પડી કે તરત જ આચાર્યોએ બહુમુદ્દમ સાહ્યસંપત્તિ જેસભરે જેવા દૂરવર્તી સુરક્ષિત સ્થાનોમાં સ્થાનાંતરિત કરી દીધી. એથી અન્યથા જ્યાં એવા ઉત્પાતનો સંભવ નહોતો ત્યાં પુરાણા સંગ્રહો એ જ રીતે ચાલુ રહ્યા હતા, જેવા કે કર્ણાટકના દિગંબર બંડારો.

આમ તો વૈદિક બૌદ્ધાદિ પરંપરાઓના અંધો સાથે મારો એ જ બાવ તથા સંબંધ છે જેવો જૈન પરંપરાના સાહ્યસંગ્રહોની સાથે છે, તોપણ મારા કાર્યોના મુખ્ય સંબંધ પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ જૈન બંડારો સાથે રહ્યો છે. આમ હોવાથી હું તેને લખતા અનુભવ વિષે જ અહીં વિચાર પ્રવૃત્ત કરવા માથું છું. ભારતમાં ઓછામાં ઓછા પાંચસો શહેર, ગામ, કસબા વગેરે સ્થાન હશે જ્યાં જૈન સાહ્યસંગ્રહ મળી શકે એમ છે. પાંચસોની સંખ્યા-આ તો સ્થાનોની સંખ્યા છે. બંડારોની નહિ-મંડાર તો કોઈ એક શહેર, એક કસબો અથવા ગામડામાં બે, પાંચથી માંડીને પંદર, વીસ સુધી મળી શકે તેમ છે. પાટણમાં વીસથી વધારે બંડાર છે તો અમદાવાદ, સુરત, બીજાંનેર વગેરે સ્થળોમાં દસ-દસ, પંદર-પંદર આસપાસ જોવામાં આવે છે. બંડારનાં કદ પણ સૌના એકસરખાં નથી. કોઈ કોઈ બંડારમાં પચીસ હજાર સુધીનો અંધસંગ્રહ છે તો કોઈ કોઈમાં જસો પાંચસો પણ છે. બંડારોનું મહત્ત્વ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી આંકવામાં આવે છે. કોઈમાં અંધરાશિ વિપુલ છે તો વિષયવૈવિધ્ય ઓછું છે; કોઈમાં વિષય-વૈવિધ્ય વધારે છે તો આપેક્ષાકૃત પ્રાચીનત્વ કમ છે, કોઈમાં પ્રાચીનતા વધારે છે; કોઈમાં જૈનેતર બૌદ્ધ-વૈદિક જેવી પરંપરાઓના મહત્ત્વપૂર્ણ અંધો શુદ્ધરૂપમાં સંગ્રહિત છે તો કોઈમાં થોડા પણ એવા અંધો છે કે જે આ બંડારો સિવાય દુનિયાના કોઈ ભાગમાં આજ સુધી પ્રાપ્ત થયા નથી. આસ કરીને એવા અંધો બૌદ્ધપરંપરાના છે; કોઈમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત,

અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગુજરાતી, રાજસ્થાની, હિંદી, ફારસી વગેરે ભાષાવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ અંધ-રાશિનું મહત્ત્વ છે, તે કાંઈમાં પુરાણ તાડપત્ર અને ચિત્રસમૃદ્ધિનું મહત્ત્વ છે.

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાનના બુદ્ધ સ્થાનોમાં હું રહ્યો છું અને મેં અમલું પણ કર્યું છે. મેં લગભગ ચાલીસ સ્થાનોના બધા બંદારો જોયા છે અને લગભગ પચાસ બંદારોમાં તો પ્રત્યક્ષ જોડોને કામ કર્યું છે. આટલા પરિમિત અનુભવોમાં પણ જે સાધનસામગ્રી જાણવામાં આવી છે તેમજ હસ્તગત થઈ છે તે આધારે હું કહી શકું છું કે વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાના પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધન વગેરેમાં જોને રસ છે તેને માટે અપરિમિત સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે.

શ્વેતાંબર, શ્વેતંબર, સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી-આ ચાર ફિરકાથી આશ્રિત જૈન બંદારો છે. આમ તો આ સર્વ ફિરકાના બંદારોથી હું થોડાંધણું પરિચિત છું. તો પણ માત્ર સાંધી વધારે પરિચય અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ શ્વેતાંબર પરંપરાના બંદારો સાથે જ રહ્યો છે. હું માનું છું કે વિષય તથા ભાષાના વૈવિધ્યની દૃષ્ટિથી, અંધસંખ્યાની દૃષ્ટિથી, પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિથી, અંધોના કદ, પ્રકાર, અંધકરણ વગેરેની દૃષ્ટિથી તથા અસંખ્ય, દુર્લભ અને સુલભ પરંતુ શુદ્ધ એવા બુદ્ધ, વૈદિક જેવી જોનેતર પરંપરાઓના બહુમુલ્ય વિવિધ અંધોના સંમંદની દૃષ્ટિથી શ્વેતાંબર પરંપરાના અનેક બંદારો એટલા મહત્ત્વના છે કે તેટલા મહત્ત્વના અન્ય સ્થાનોના છે જ નહિ.

માધ્યમની દૃષ્ટિએ મારા જોવામાં આવેલા અંધોના ત્રણ પ્રકાર છે. તાડપત્ર, કાગળ અને કપડું. તાડપત્રના અંધો વિક્રમની નવમી સતાબ્દીથી માંડીને સોળમી સતાબ્દી સુધીના મળે છે. કાગળના અંધો જૈન બંદારોમાં વિક્રમની તેરમી સતાબ્દીના પ્રારંભથી આજ સુધીના મોજુદ છે. જો કે મધ્ય એશિયાના ચારકંદ શહેરથી દક્ષિણની બાજુએ ૬૦ માઈલ ઉપર કુચિ-ચર નામના સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા કાગળના ચાર અંધો ઈ. સ. ની પાંચમી સતાબ્દીના માનવામાં આવે છે. પરંતુ એટલા પુરાણા કાંઈ તાડપત્રના અથવા તો કાગળના અંધ આજ સુધી જૈન બંદારોમાંથી મળ્યા નથી. આનો અર્થ એટલો જ છે કે પૂર્વકાળમાં લખાયેલા અંધો જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા ગયા-નાશાશિષુષ થતા ગયા તેમ તેમ તે ઉપરથી નવી નવી નકલો થતી ગઈ અને નવા રચના અંધો પણ લખાતા ગયા. આ રીતે આપણી સામે જે અંધસામગ્રી મોજુદ છે તેમાં મારી દૃષ્ટિથી વિક્રમની પૂર્વ સતાબ્દીઓથી માંડીને નવમી સતાબ્દી સુધીના અંધોનું અવતરણ છે અને નવમી સતાબ્દીની પછી નવા રચાયેલા અંધોના પણ સમાવેશ છે.

મારી નજર તળેથી પસાર થયેલા અંધોમાં તાડપત્રીય અંધોની સંખ્યા લગભગ ૩૦૦૦ જેટલી છે અને કાગળના અંધોની સંખ્યા તો બે લાખથી વધારે છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આમાં સર્વ જૈન ફિરકાના સર્વ બંદારોના અંધોની સંખ્યા અભિપ્રેત નથી. એ સંખ્યા તો હસ પંદર લાખથી પણ કંઈક વધી જાય તેમ છે.

જુદી જુદી અપેક્ષાથી બંદારોનું વર્ગીકરણ નીચે લખ્યા મુજબ કરી સકાય. એ ખ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે આ વર્ગીકરણ સ્થૂંથ છે.

પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિથી તથા ચિત્રપદ્ધિ તેમજ અન્ય ચિત્ર સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિથી અને સંશોધિત તથા શુદ્ધ કરાયેલા આર્ચમિક સાહિત્યની તેમજ તાર્કિક, ઇર્ષનિક સાહિત્યની દૃષ્ટિથી

જેમાં જૈન પરંપરા ઉપરાંત વૈદિક તેમજ બૌદ્ધ પરંપરાનો સમાવેશ થાય છે-પાટણ, ખંભાત અને જેસલમેરના તાડપત્રીય સંપ્રદાયો સૌથી પ્રથમ કોટિના છે. અહીં જેસલમેરનો ખસ્તર આચાર્ય શ્રીજિનજીસુરિ-જરેશ્વરિય તાડપત્રીય બંધાર પ્રથમ આન જેમે છે. નવમી સદાબ્દીવાળા તાડપત્રીય મંથ-વૈશેષ આવસ્થક મહાબાબ, જે લિપિ, ભાષા અને વિષયની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ ધરાવે છે તે પહેલવહેલો આ સંપ્રદાયો મળ્યો છે. આ સંપ્રદાયો જેટલો અને જેની પ્રાચીન મિત્રવૃદ્ધિઓ તથા અન્ય પુરાણી મિત્રસમૃદ્ધિ છે તેટલી પુરાણી અને તે પ્રકારની કોઈ એક બંધારમાં લખ્ય નથી. આ તાડપત્રીય સંપ્રદાયો જ આગમિક મંથો છે તે મોટા ભાગે સંપ્રદાયિત અને શુદ્ધ કરાયેલા છે, વૈદિક પરંપરાના વિશેષ શુદ્ધ અને મહત્ત્વના કેટલાક મંથો પણ આ સંપ્રદાયો ઉપલબ્ધ છે. આમાં સાંખ્યકારિકા ઉપરનું ગૌડપાદ-બાબ તથા બીજી વૃત્તિઓ પણ છે. ચોમસુત્ર ઉપરની બ્રાહ્મબાબ સહિત તત્ત્વવૈકારી ટીકા છે. ગીતા ઉપરનું શંકરબાબ અને શ્રીહર્ષનું 'ખંડનખંડખાણ' છે. વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનનું બાબ અને એના ઉપરની ક્રમિક ઉદ્ધવનાચાર્ય સુમીની સર્વ ટીકાઓ મોલુદ છે. ન્યાયસુત્ર ઉપરનું બાબ, તેનું વાર્તાક, વાર્તાક ઉપરની તાત્પર્ય-ટીકા અને તાત્પર્યટીકા ઉપર તાત્પર્યશુદ્ધિ તથા એ પાંચ મંથો ઉપર વિષમપદવિવરણરૂપ 'પંચમસ્થાન' નામનો એક અપૂર્વ મંથ આ સંપ્રદાયો છે. બૌદ્ધ પરંપરાના મહત્ત્વપૂર્ણતંત્ર મંથોમાંથી સડીક સટિપણુ ન્યાયગિદ્ધુ તથા સડીક સટિપણુ તત્ત્વસંપ્રદ જેવા અનેક મંથો છે. અહીં એક ખાખતનો હું ખાસ નિર્દેશ કરવા માગું છું જે સંપ્રદાયો માટે ખાસ ઉપયોગી છે. અપભ્રંશ ભાષાના કેટલાક અપ્રકાશિત તથા અન્યત્ર અપ્રાપ્ય એવા બારમી સદીના મોટા મોટા કથા-મંથો આ બંધારમાં છે. જેવા કે વિલાસવર્ધકા, અરિહ-નેમિચરિત્ર ઇલાદિ. આવી રીતે હંક વિષયક કેટલાક મંથો છે, જેની મહત્ત્વે પુરાતત્ત્વકોવિદ શ્રીજિન-વિજયજીએ જેસલમેર જઈને કરાવી છે. એ નકસીના આધારે ગ્રાફિસર વેલિનકરે તેનું પ્રકાશન કર્યું છે.

ખંભાતના શ્રીજ્ઞાતિનાથ તાડપત્રીય-મંથ બંધારની એક એ વિશેષતાઓ એ છે કે, એમાં મિત્રસમૃદ્ધિ તો છે જ, પણ યુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન વસ્તુપ્રાણની સ્વહસ્ત-લિખિત 'ધર્માભ્યુદય' મહાકાવ્યની પ્રત પણ છે. પાટણના ત્રણ તાડપત્રીય સંપ્રદાયો અનેક વિશેષતાઓ છે. એમાંથી એક તો એ છે કે ત્યાંથી ધર્મકીર્તિનું 'હેતુગિદ્ધુ' અર્ચકની ટીકાવાળું પ્રાપ્ત થયું છે, જે આજ સુધી મૂળ સંસ્કૃતમાં કોઈ ઠેકાણેથી મળ્યું નથી. જયરાજિનું તત્ત્વોપલેખ જેનો અન્યત્ર કોઈ પત્તો નથી તે પણ અહીંથી મળ્યું છે.

કામળ-મંથના અનેક બંધારોમાંથી ચાર પાંચનો નિર્દેશ અહીં પૂરતો લેખાશે. પાટણના તપાગજીએ બંધાર યુજરાતી, રાજસ્થાની, હિંદી અને ફારસી ભાષાના વિવિધવિષયક સેંકડો મંથોથી સમૃદ્ધ છે. જેમાં 'આમમકંબર' નાટક પણ છે, જે અન્યત્ર દુર્લભ છે. પાટણના બાબાના પાકાનો બંધાર પણ અનેક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વનો છે. હમણાં હમણાં એમાંથી જ છઠી-સાતમી સદીના બૌદ્ધ તાર્કિક આચાર્ય શ્રીધર્મકીર્તિના સુપ્રસિદ્ધ 'પ્રમાણુવાર્તાક' મંથની સ્વોપદ્ય વૃત્તિ મળી છે, જે તિમ્બેટથી પણ આજ સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી. ખંભાતની જૈન જ્ઞાનોના બંધાર પણ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેમાં વિક્રમ સંવત ૧૨૩૪ની લખેલી જિનેશરીવ કથાકોશની પ્રતિ છે. જૈન બંધારમાં મળતી કામળની પોથીઓમાં આ સૌથી પુરાણી છે. આઠસો વર્ષ પછી આજે પણ તેના કામળની રચિતિ સારી છે. ઉપાખ્યાય શ્રીવશીવજીજીના સ્વહસ્તલિખિત કેટલાય મંથો જેવા કે વિષયતાવાક, સ્તોત્રસંપ્રદ વગેરે આ બંધારમાંથી હમણાં હમણાં અને

જ્યાં છે. જેસલમેરના એક કામળના બંડારમાં નામ અને વૈશિષ્ઠિક કલ્પના સત, લાખ્ય, દીક્ષા, અનુદીક્ષા વગેરેનો પૂરો સંગ્રહ બહુ મુદ્રણમાં વિદ્યમાન છે, જે વિ. સં. ૧૨૭૬માં લખવામાં આવેલ છે. અમદાવાદના માત્ર એ બંડારનો જ નિર્દેશ કરવા માત્રું હું. પર્વતિયાના ઉપાધ્યાયના સંગ્રહમાંથી ઉપાધ્યાય શ્રીયશૌચિન્દ્રચંદ્રની સ્વહસ્તલિખિત પ્રમેયમાળા તથા વીત-સમ્પત્તિના અષ્ટમ પ્રકાશની વ્યાખ્યા-આ એ ગ્રંથ તાજેતરમાં આપ્યાં શ્રીવિજયમનોહર-ચરિત્ર મારફત મળ્યા છે. બાદશાહ જહાંગીર દ્વારા સન્માનિત વિદ્વાન બાનુચંદ અને સિદ્ધિ-ચંદ સંવિત કેટલાય ગ્રંથો આ સંગ્રહમાં છે, જેવા કે નૈપધની તથા વાસવદત્તાની દીક્ષા વગેરે. દેવસાન પાકાનો સંગ્રહ પણ મહત્વનો છે. એમાં પણ બાનુચંદ-સિદ્ધિચંદના અનેક ગ્રંથો છે એમ સાબળવામાં આવ્યું છે.

કપડા ઉપર પત્રાકારમાં લખાયેલો આજ સુધીમાં એક જ ગ્રંથ મળ્યો છે, જે પાટણના શીશંપના બંડારમાં છે. આમ તો શેલ-દીપણના આકારના કપડા ઉપર લખાયેલા કેટલાય ગ્રંથો મળેલા છે, પણ પત્રાકારે લિખિત આ એક જ ગ્રંથ છે.

સોનાચાંદીની શાહીથી બનાવેલા તથા અનેક રંગવાળા સેંકડો નાનાવિધ ચિત્રો જેવા તાડપત્રીય ગ્રંથો પર મળે છે તેવા જ કામળના ગ્રંથો પર પણ જોવામાં આવે છે. આ રીતે તથા કપડા ઉપર અલિખિત, અલંકારખચિત વિચિત્રપત્ર, ચિત્રપટ પણ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. (વાંચતી વખતે પાના રાખવા માટે તથા પ્રતાકાર ગ્રંથ બંધવાને માટે જે બન્ને બાણ રાખવામાં આવે છે તે) પૂંડા, ડબા વગેરે પણ સચિત્ર તથા વિવિધ આકારના ગ્રાસ થાય છે. ડબાની એક ખૂબી એ છે કે એમાંથી કોઈ ચર્મજટિત છે, કોઈ વચ્ચજટિત હોય છે તો કોઈ કામળના મટેલા હોય છે. આજકાલના હાથેલા પુસ્તકોના પાકા પૂંડા ઉપર જેવી રચનાઓ જોવામાં આવે છે એવી આ ડબાઓ ઉપર ડંપાથી-સંચાથી ઢાળેલી અનેક તરફની રંગબેરંગી રચનાઓ કરવામાં આવેલી હોય છે.

આ જ્ઞાનબંડારો વિવિધ દષ્ટિથી સમૃદ્ધ અને મહત્વના છે. એમની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે તેનો સંગ્રહ જે કે જોનોએ કર્યો હોય તો પણ તે માત્ર જૈન શાસ્ત્રોના સંગ્રહથી મર્યાદિત હોતો નથી. તેમાં જૈન જોનેતર અથવા વૈદિક-બૌદ્ધ-જૈન, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષાના ચરિત્રગ્રંથો, રાસ આદિ વિવિધ સાહિત્ય વિદ્યમાન છે. સંક્ષિપ્તમાં મારે કહેવું જોઈએ કે આ બંડારોનું સાચું મહત્વ તેની વ્યાપક અને વિશાળ સંગ્રહદષ્ટિમાં રહેલું છે. જેવી રીતે આ વિશાળ જ્ઞાનબંડારોમાં લેખન-અશોધન-રક્ષણ વિષયક સાધન તેમ જ સંગ્રહ છે તેવી રીતે તાડપત્ર, કાપડ, અને કામળ ઉપર કાળી, લાલ, સોનેરી, રૂપેરી અનેક પ્રકારની શાહીથી લખેલા અનેક આકાર-પ્રકારના અત્યંત સુંદર અને કલાપૂર્ણ સચિત્ર-અચિત્ર, પત્રાકાર, મુદ્રકાકાર, કુંડળિયાકાર લખાયેલા ગ્રંથો વિદ્યમાન છે. અનેક પ્રકારના સચિત્ર-અચિત્ર વિસ્તૃતપત્ર, તીર્થયાત્રાદિના ચિત્રપટ, ચંત્રપટ, વિશ્વપટ આદિનો વિશાળ સંગ્રહ આ બંડારમાં છે. જોનોએ આ બંડારના સંગ્રહને માટે હાર્દિક મનોબોગની સાથે સાથે પોતાની સંપત્તિ પાણીની માફક વહેવરાવી છે. એ જ રીતે તેના સંરક્ષણ માટે પણ તેમણે સર્વ શક્ય ઉપાયો કર્યા છે.

આ પ્રકારના જ્ઞાનબંડાર, તેમાં ઉપલબ્ધ સામગ્રી તેમ જ ગ્રંથરાશિ તથા તેની વ્યવસ્થા વગેરે બાબતો વિષે મેં અહીં સંક્ષિપ્ત વધુનું કર્યું છે. વિશાળ તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ આ ગ્રંથરત્નોના પરીક્ષિત તેનો સમ્યક્ ઉપયોગ કરે, એવી મારી આંતરિક અભિલાષા છે.



નવ આચાર્યોની

એક સંયુક્ત મૂર્તિ

[મિત્ર માટે લુગો ટાઇટલ પેન બીથુ]

૦

લેખક : શ્રીમુત અમરચંદ્ર નાહટા

જૈનધર્મમાં તીર્થંકરોની માફક ગુરુઓને પણ પૂજ્ય માનીને તેમનું વિનય, વેદાભ્ય (સેવા), ભક્તિ કરવાનું વિધાન કરેલું છે. જૈનધર્મના નમસ્કાર મંત્રમાં પણ પરમેષ્ઠીને નિત્ય નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. આ નમસ્કાર સ્વતંત્ર મહત્ત્વ જૈન ગ્રંથોમાં ધણું વિશેષરૂપે વર્ણવેલું છે. આ સૂત્રમાં ઉલ્લિખિત પણ પરમેષ્ઠીમાં આદ્ય અને શિશુ—અને દેવસ્થાનીય છે અને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તેમજ સાધુ—આ ત્રણે ગુરુઓ છે. શિક્ષક ધર્મમાં આ ધર્મ પરમેષ્ઠી તો છે જ પરંતુ સાધોસાધ આત્માના ચાર વિશેષ ગુણ—દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ચારનો ઉમેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે. આ ચાર આત્મિક ધર્મો છે. આથી દેવ, ગુરુ, ધર્મ—આ ત્રિપુટીના નવ એકાદુનું સમ્મિશ્રિતરૂપ જ શિક્ષક અથવા નવપદ મંત્ર. આની આરાધના પ્રત્યેક આશિન અને ચૈત્ર માસમાં નવ દિવસ સુધી વિધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે.

જૈન આગમોમાં ગુરુઓનું મહત્ત્વ ધણું વિશેષરૂપે બતાવવામાં આવ્યું છે. તીર્થંકરો તો નિયત સમયમાં નિયત સંખ્યામાં જ યાય છે પરંતુ તેમના પ્રકૃષ્ટ ધર્મમાર્ગના પ્રચારમાં ગુરુજનો જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. સાધુઓ માટે ગુરુઆત્માનું એટલે સુધી વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એક શ્વાસોચ્વાસની ક્રિયા, જે અનિવાર્ય અને નિરંતર ચાલ્યા કરે છે, એ સિવાયની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ગુરુની આજ્ઞા લીધા વિના કરી ન શકાય. ક્યારેક પણ જનું—આવડું હોય, આહાર લાવવો હોય, તેનો ઉપયોગ કરવો હોય, તપ આદિ ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરવું હોય—એ બધામાં ગુરુની આજ્ઞા લેવાનું આવશ્યક માનવામાં આવ્યું છે.

જ્યાં સુધી મૂર્તિપૂજનો સવાલ છે ત્યાં સુધી તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ તો પ્રાચીન મળે જ છે પરંતુ આચાર્ય વગેરેની મૂર્તિઓ એટલી પ્રાચીન નથી મળતી. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ—આ ત્રણ ગુરુઓમાં આચાર્ય સંધના નેતા હોય છે. એટલા માટે તીર્થંકરોની અવિજ્ઞ-માનતામાં તો તેમનું મહત્ત્વ તીર્થંકરોની માફક જ માનવામાં આવે છે, છતાં ગુરુ હલ્લસ્ય હોય છે. એટલા માટે તેમના ઉપર તીર્થંકરોની આજ્ઞાનો અંકુશ તો હર સમય રહે જ છે. આચાર્યોની મૂર્તિનું નિર્માણ અને પૂજન ક્યારેથી શરૂ થયું તે માટે નિશ્ચિત પ્રમાણ તો મળતું નથી પરંતુ માલમ પડે છે કે, ચૈત્યવાસની પ્રમુખતાના સમયે આનો પ્રારંભ થયો હશે. વારસુશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં અને ઉપલબ્ધ પુરાતત્ત્વ સામગ્રીથી તેનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે કે, ગુરુમૂર્તિઓના નિર્માણનું વિધાન કયા પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળી આવે છે અને ઉપલબ્ધ ગુરુમૂર્તિઓમાં સૌથી પ્રાચીન મૂર્તિ કયે રચે, કયા આચાર્યની, કયા સમયની છે.

વડોદરાના ડૉ. ઉમાકાંત શાહે જૈન મૂર્તિકળા પર વિશેષ અધ્યયન કરીને હમણાં જ ડૉક્ટરેટ (પીએચ. ડીની પદવી) પ્રાપ્ત કરી છે. તેમને હું એ અનુરોધ કરીશ કે, ગુરુ-મૂર્તિઓની પ્રાચીનતા અને તેની કળાના સંબંધમાં અવસ્ય પ્રકાશ પાડે. ઉપલબ્ધ ગુરુ-મૂર્તિઓમાં આજ્ઞાન આદિની જિનનતા મળે જ છે, તેથી કઈ કલાપદ્ધતિ ગુરુમૂર્તિઓની કળામાં શાં શાં પરિવર્તન થયાં, તેનું અધ્યયન પણ આવશ્યક છે.

પ્રાચીન ગુરુમૂર્તિઓમાં હું બાલ્યું હું ત્યાં સુધી મથુરાની કપ્પ (કૃષ્ણ)-મૂર્તિ સાથી પ્રાચીન છે, તે પછી પાદુકાની શીલગુચ્છસરિની મૂર્તિનું સ્થાન છે. મધ્યવર્તી મૂર્તિઓની શોધ અવશ્યક છે, આ આચાર્યોનો સમય હમી સ્થાપીને છે. પરંતુ એમની મૂર્તિઓ સંભવતઃ પાછળથી બનાવીને સ્થાપન કરવામાં આવી છે બારમી સદીથી આચાર્ય આદિ ગુરુઓની મૂર્તિઓનું નિર્માણ અધિકારે થવા લાગ્યું, એમ પ્રતીત થાય છે. તેરમી અને ચાદમી સ્થાપીને અનેક ગુરુમૂર્તિઓ સત્તુજય આદિ તીર્થોમાં જોવા મળે છે. 'યુગપ્રધાનાચાર્ય' ગુર્વાવલી'માં ખરતરમજ્જના આચાર્યોની અનેક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે, પરંતુ એમાંની અધિકાંશ મૂર્તિઓ આજે પ્રાપ્ત નથી.

સુસલમાની સામાન્યપણા સમયે કારનીય સિલ્પોનો જે અત્યંત અધિક વિનાશ થયો, એ જ સમયે આ મૂર્તિઓને તોડી-ફાડી ફેવામાં આવી અને કેટલીક મૂર્તિઓ સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવી હશે. ગુરુઓની મૂર્તિઓની સાથે તેમની ચરણપાદુકાઓની સ્થાપના અને પૂજા કેમકે: વધતી જ ગઈ અને પછીથી સ્વતંત્ર ગુરુમંદિરાનું નિર્માણ પણ થવા લાગ્યું. સ્તૂપોનું નિર્માણ તો પહેલેથી જ થતું રહ્યું છે. 'યુગપ્રધાનાચાર્ય' ગુર્વાવલી'માં અજમેરમાં શ્રીજિનદત્તસરિના સ્તૂપની પ્રતિષ્ઠા થયાનો ઉલ્લેખ છે, એ પછી તો બધા આચાર્યોના અગ્નિ-સંસ્કારના સ્થાન પર સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યા, આ ગુરુપાદુકાઓ, મૂર્તિઓ આદિના લેખોથી આપણને તે આચાર્યોના સ્વર્ગવાસ-સમયનો નિશ્ચિત પત્તો લાગી જાય છે, એટલા માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પણ તેનું મહત્ત્વ ધણું છે.

ગુરુપાદુકાઓની સ્થાપના કેમકે: વધવા લાગી અને આચાર્યોની જ નહિ પણ ઉપાધ્યાયો, અન્ય મુનિઓ તેમજ છેવટે સાધ્વીઓની પણ અનેક ચરણપાદુકાઓ સ્થાપન થઈ. સોળમી સ્થાપીને સુધીની અનેક ગુરુમૂર્તિઓ તેમજ પાદુકાઓ સુસલમાનોના અત્યાચારોનો શિકાર બની ગઈ, પરંતુ સમ્રાટ અકબરના સમયે ફરીથી એકદમ સુખશાંતિનો વિસ્તાર થયો. આથી આચાર્યોનો નિર્વાણ સમય વજેરેના તો પદ્માવલીઓમાં પણ ઉલ્લેખ મળી જાય છે, જે કે ધણાએક ગ્વઠોની પદ્માવલીઓ અત્યારે પ્રાપ્ત નથી. કેટલાક આચાર્યોનો ઇતિહાસ તેમના સંબંધે બનાવાયેલા રાસ અને ઐતિહાસિક ગીતોમાં મળી જાય છે. કેટલીક પદ્માવલીઓના ઉલ્લેખો સમકાલીન લખાયેલા ન હોવાથી ભ્રાંત પણ હોય છે, આથી તેનો નિર્ણય કરવા માટે અને જે ગ્વઠોની પદ્માવલીઓમાં પ્રાપ્ત નથી તે આચાર્યોના સ્વર્ગવાસ-સમયનો નિર્ણય કરવા માટે ગુરુમૂર્તિઓના લેખો ધણા જ ઉપયોગી છે, પરંતુ તેથીયે અધિક મહત્ત્વના લેખો ઉપાધ્યાય, સામાન્ય મુનિ, અને સાધ્વીઓના પાદુકાલેખો છે, કેમકે તેમના સ્વર્ગવાસ સમયનો નિર્ણય કરવા માટે બીજું કોઈ પણ સાધન મળતું જ નથી. અમે સંગ્રહ કરી સંપાદિત કરેલા 'બીકનેર જૈન સ્લેસ સંગ્રહ'માં એવા એકાધિક લેખો છે, તે પછીથી ક્યારેક પ્રકાશિત કરવામાં આવશે, આમ તો તે લેખો અન્યથા 'બીકનેર જૈન લેખ સંગ્રહ'માં છપાઈ ગયા છે.

આજ રીતે અન્ય સ્થાનોમાં પણ ગુરુપાદુકા આદિના જે લેખો મળે છે, તેનો એક સંગ્રહ-ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય તો જૈન ઇતિહાસ માટે એક મહત્ત્વપૂર્ણ સાધન થઈ પડશે.

ગુરુમૂર્તિઓ અને પાદુકાઓના નિર્માણમાં ખરતરમજ્જનાઓનો અત્યંત સૌથી અધિક રસો છે. આ મજ્જના પ્રભાવક આચાર્યો શ્રીજિનદત્તસરિ અને શ્રીજિનકુશલસરિજી તો પોતાના અમલકારોથી સેંકડો સ્થાનોમાં કોઈ મજ્જ અને સંગ્રહાલયો બેઠે રાખ્યા વગર બધા લોકો

માટે સમાનરૂપે અન્ય છે. તેમની પચાસો મૂર્તિઓ અને સેંકડો ચરણપાદુકાઓ ભારતના આઠ બેઠા પ્રાંતમાં સ્થાપન કરવામાં આવેલો છે. સ્વતંત્ર ગુરુમંદિરાની સંખ્યા પણ સ્થાપિકા દરે આ બે આચાર્યો ઉપરાંત અલ્પમાત્રાની જિનચંદ્રસૂરિ અને યુવગ્રંથાન જિનદત્તસૂરિ આ બંનેની પણ સારી માન્યતા છે. લોકોમાં આ આચાર્યો દાદાચાહેનના નામે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજિનદત્તસૂરિજી મોઢા ચાહેન અને શ્રીજિનચંદ્રસૂરિજી નાના દાદાચાહેન મનાય છે.

કેટલાયે સ્થાનોમાં આ ચાર અને ક્યાંક ક્યાંક તે એકી સાથે અને આ આચાર્યોનાં સમિશ્રિત ચરણો પણ સ્થાપન કરેલાં મળે છે. પરંતુ હજી સુધી, જે આદ્યુત મૂર્તિનું આ લેખમાં વિવરણ આપવામાં આવે છે, એવી નવ આચાર્યોની સંયુક્ત મૂર્તિ બીજે કોઈ સ્થળે જોવામાં નથી આવી. આ મૂર્તિ ઉત્તરના કાલિનાથ જિનામયમાં સ્થાપિત છે. વચ્ચે એક મોટી ગુરુમૂર્તિ છે અને તેમની બંને બાજુએ ચાર ચાર બીજી ગુરુમૂર્તિઓ છે.

મોટી ગુરુમૂર્તિની ખરાબર ઉપર એક તીર્થંકર પ્રતિમા ઉત્કીર્ણ છે અને આ મૂર્તિના પગની બંને બાજુએ બે મુનિઓ હાથ જોડીને બેઠેલા છે. આસન નીચે જ સ્થાપનાચાર્યજી બતાવવામાં આવ્યા છે. નીચેની પદ્ધતિ પર ચાર પંક્તિઓનો લેખ કોરેલો છે, જે આ પ્રકારે છે—

- (૧) “સં. ૧૩૩૨ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩ બુધે શ્રીમદ્રેશ્વરસૂરિ શ્રીજયસિંહસૂરિ શ્રીદેવહર્ષસૂરિ
- (૨) શ્રીમુવનચંદ્રસૂરિ શ્રીદેવચંદ્રસૂરિ શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ શ્રીજિનેશ્વરસૂરિશ્રી
- (૩) જિનચંદ્રસૂરિ શ્રીશાન્તિપ્રમસૂરિ અમીલાં મૂર્તિ [:] પં. નરચંદ્રગણિના
- (૪) કારિતા પ્રતિષ્ઠિતા શ્રીવર્દ્ધમાનસૂરિભિઃ ॥ શુભં મવતુ ॥”

મોઢા વર્ષો પહેલાં અમને આ ગુરુમૂર્તિના લેખની નકલ શ્રીયુક્તિમુનિજી મદારાજથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ લેખમાં આપેલાં શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ, શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ—આ નામો ખરતરમંચના આચાર્યોનાં જ મળે છે—એટલા માટે ઉત્તરના સાવણ સુખાળ આદિને એવો ભ્રમ થયો હતો કે આ ક્યાં અમંચની મૂર્તિ છે, કદાચિત ખરતરમંચની ન હોય. લેખથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, આ મૂર્તિ ખરતરમંચના આચાર્યોની નથી, પરંતુ કોઈ બીજા અમંચના આચાર્યોની મૂર્તિ છે. તેમ છતાં મૂર્તિ અને લેખ સ્વયં આખોથી જોઈ લેવો જરૂરી લાગ્યો, આથી સાવણ સુખાળ અને દહાણને કહીને તેનો ફોટો મંગાવ્યો; જેનાથી પૂર્વપ્રાપ્ત લેખની કેટલીક અશુદ્ધિઓનું સંશોધન પણ થઈ ગયું.

પ્રસ્તુત લેખમાં એ ચિત્રનો બ્લોક પણ આપવામાં આવ્યો છે, જેનાથી પાઠક સ્વયં આ આદ્યુત મૂર્તિના દર્શનનો લાભ ઉઠાવી શકશે.

હવે ઉપર્યુક્ત લેખમાં આવેલા આચાર્યોની પરંપરાના નિર્ણયની જ સમસ્યા બાકી રહે છે. લેખમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું નથી કે, જે નવ આચાર્યોની આ મૂર્તિ છે તેમનો પારસ્પરિક સંબંધ શો હતો ? પરંતુ સંભવ એ જ છે કે, તેઓ એક બીજાના પદપુરા હશે. આ જ ધારણાથી પ્રાપ્ત જૈન ઐતિહાસિક સાધનોની જાનરીણ કરવામાં આવી પરંતુ હજી સુધી આ આચાર્યોના અમંચ અને પરંપરાનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. કેમકે, એટલા આચાર્યોની પરંપરાનાં નામોનો ઉદ્ભવ બીજા કોઈ જૈન મંથ, પ્રશસ્તિ, પુણિકા અને પ્રતિમાલેખો આદિમાં નથી મળતો; એટલા માટે અમે બીજા વિદ્વાનોને અનુરોધ

છરીએ છીએ કે તેમની જાણમાં એમના ગમ્મ આદિના નિર્ણયનું કોઈ સાધન હોય તો શીશ પ્રકાશમાં મૂકે.

ગુરુમૂર્તિઓના ઇતિહાસની સાથે આપણા ગુરુઓનાં જે પ્રાચીન ચિત્રો પ્રશાંમાં અને સ્વતંત્રરૂપે મળે છે, તેના સંગ્રહ પણ અવશ્ય કરવો જોઈએ. મારી જાણમાં આચાર્ય શ્રીજિન-વલ્લભસૂરિ અને શ્રીજિનદાસસૂરિજીનાં ચિત્રો, જે જેસલમેરની કાળ-પટ્ટિકાઓ પર ચિત્રિત મળે છે—તે સૌથી પ્રાચીન છે. આ પટ્ટિકાઓ ક્યારે ચિત્રિત કરવામાં આવી, તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી—છતાંયે પ્રાચીન તો અવશ્ય છે જ. આ જ સમયની અન્ય જે કાળપટ્ટિકા, જેમાં વાઠી શ્રીદેવસૂરિજીએ પાટણમાં દિગંબર આચાર્ય કુમુદ્યંદ્રને સાચાર્યમાં પરાન્વિત કરવાના બાવવાળી મળે છે, આની ચિત્રકળા અત્યંત મહત્વની છે. આ પણ ખરતરગચ્છીય બ્રહ્મા જ્ઞાનભંડારનો જ અમૂલ્ય નિધિ છે. મુનિ જિનવિજયજીએ આનો ખોકો ‘ભારતીય વિદ્યા’ના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રકાશિત કર્યો છે. પરંતુ તેનાથી એના રંગોની તાજગીનો આભાસ મળતો નથી. થોડાં વર્ષો પૂર્વે ભ્યારે કું મુંબઈ મયો હતો ત્યારે ભારતીય વિદ્યાભવનમાં મુનિજીના સંગ્રહના પ્રદર્શનમાં એ પટ્ટિકાઓને રાખેલી જોઈ ત્યારે અને ધણો આનંદ થયો.

તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ અને રાજા કુમારપાલનાં સંયુક્ત ચિત્રો મળે છે અને તેના રંગીન ખોકો પણ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે. શ્રીજિનદાસસૂરિનાં ચિત્રો (ખજાત તાડપત્રીય પ્રતિ એ)ના ખોકો સારાભાઈ નવાબ પાસેથી મેળવીને અમે અમારા ‘ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ’માં પ્રકાશિત કર્યા છે અને બીજા પણ ખરતરગચ્છીય આચાર્યોનાં જેટલાં પણ ચિત્રો અમને એ સમયે પ્રાપ્ત થયાં, તે આ ગ્રંથમાં આપી દેવામાં આવ્યાં છે. એ પછીથી પણ બીજા આચાર્યો અને વિદ્વાનોનાં કેટલાંયે ચિત્રો અમને મળી આવ્યાં છે—અને મળતાં રહે છે. તાડપત્રીય અને કાગળની કેટલીયે પ્રતિઓમાં નામોલ્લેખ સહિત સાધુ અને શ્રાવક આદિનાં ચિત્રોનું આલ્પમ્ભ ભ્યારે સુચેત્ર મળશે ત્યારે પ્રકાશિત કરવાનો અમારો વિચાર છે. ઉપલબ્ધ ચિત્રોથી અને મૂર્તિઓથી આપણે ચિત્ર અને મૂર્તિકળામાં થયેલા ક્રમિક પરિવર્તનને સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ. સાથેસાથ ગુરુઓની વેષ-ભૂષા અને યેશવા વગેરેની મુદ્રાઓની ભિન્નતાનો પણ એનાથી પત્તો લાગે છે.

ગુરુમૂર્તિઓની માફક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની પણ જે મૂર્તિઓ અને ચિત્રો મળે છે, તેના સંગ્રહ અને કળાનું અધ્યયન થવું જરૂરી છે.

[જુઓ પૃષ્ઠ : ૩૫ થી ચાલુ]

કમ્પનાનો નશો જતને સળ્લોદારા પાનાર કવિ ! કોઈ પણ વસ્તુની પ્રજ્ઞા કરતાં પહેલાં તેના બાજુ સ્વરૂપમાં મુગ્ધ બની, એના અંતરમ્ સૌંદર્યની અવલેખના ટુંના કરતો ! દરેક પદાર્થના બ્યક્તિત્વને રામદેવની અંતર વૃત્તિઓથી પર રહીને જોળખજે, ! કોઈ પણ વસ્તુ સારી કે ખરાબ છે તેના વર્તમાનથી નહિ, પણ ભાવિ પરિણામથી છે—આ સત્યને કદી ટું જૂલતો નહિ.

સળ્લોદારા સ્વામી ઝો કવિ ! તે જ સત્ય કે જે સિવ અને સુંદર છે, માટે ટું કલ્યાણકર સુંદરતાનો જ આગ્રહ રાખજે. સત્ય અને શિવથી જે પૃથક્ છે, તે કદી પણ સુંદર હોઈ શકે નહિ, માટે તારી અંતરદષ્ટિ સિવ, સુંદર એવા સલના માર્ગે વાળજે ! તારાં કાવ્યો એનાં શુશ્રુષાન કરવામાં માજે ! સલનો સાચો રાહબર બનજે ! જગતની શાંતિનો અગ્રદૂત બની અસારભરની અશાંતિનાં ધેરાધેલાં વાદળોને વિખેરી નાખજે !



ધૂં પ ઠી પ

[શબ્દસૃષ્ટિના સોહામણા શિલ્પી કવિને !]

લેખક : પૂ. પં. ઓકનકવિજયજી ગચ્છિવર

રે કવિ ! તારા શબ્દોમાં શક્તિ છે. તારા અંતરમાં દહિ છે. પંથુ બાઈ તારી શક્તિનો ઉપયોગ તું નારીબતના સરીર, હાડ, કે માંસની સુંદરતાનાં વિકૃત વર્ણનો કરી, એને અપમાનિત ના કરતો. સ્ત્રીબત એ ભોગવિલાસની વસ્તુ નથી. એ તો જગતની પવિત્ર સૃષ્ટિ છે. એના સૌંદર્યને અપવિત્ર બનાવવા માટે તારી કવિતા નથી, એ તું શુદ્ધતો નહિ નહિ તો તારી દહિ એકાંગી તેમજ મિથ્યા બની જશે.

ઓ રસિક કવિ ! તું જનતાના પ્રેમને કલુષિત, અકુચિત અને અમિત ના કરતો. પ્રેમ એ આત્માનું વિરાટ સ્વરૂપ છે, પ્રેમના તંતુઓ નિષ્કામભાવે પરમાત્માની સાથે જોડાયે રહે તો જ તે પ્રેમ કલ્યાણ કરે છે. માટે જનસમાજને આ માર્ગે વાળી તું તારી શક્તિને સફળ કરજે. માતા, બહેન, પુત્રો સમક્ષ, અરે ! પોતાની પત્નીની પાસે પથુ જે વર્ણન ન થઈ શકે, એવા વર્ણનો તું આમ હડેચોક કરતો ના રહીશ. એમ કરવામાં સાહિત્યની વિકૃત અસર આમસુહાસમાં ફેલાય છે.

વસંત સુંદર છે. મંદ-સુગંધી મલય સમીર સુખ કરે છે. પ્રકૃતિજન્ય દરેકો મનોહર અને આકર્ષક છે, એ બધું ખરું. પથુ કવિ ! એ સર્વની શોભાનાં વર્ણનો કરતાં તું એ બધાને મલિન ભાવોના ઉત્તેજક બનાવીને કલુષિત ના કરતો. જન સમાજની ચિત્ત-વૃત્તિ અને એની દહિ પહેલેથી જ બગડી રહી છે, વિકૃત બની રહી છે. એને તારા વિકૃત ઉત્તેજનની આવશ્યકતા નથી. તારી શક્તિ તો એ કાલિમા-મશીનતાને સાફ કરવામાં લગાડવી જોઈએ; એમ તને નથી લાગતું !

શબ્દશિલ્પી કવિ ! તું તારી શક્તિનો ઉપયોગ નારીબતના માતૃત્વ; અમિનીત્વના ગૌરવને પ્રગટ કરવામાં કર. જેથી સમાજમાં સમસ્ત સંસારમાં સંયમ, શીલ, તેમજ વૈરાગ્યનું નિર્માણ વાતાવરણ ફરીથી ફેલાતું રહે. બાઈ કવિ ! જગતમાં વૈર, ભય, ઈર્ષ્યા, હિંસા, સ્વાર્થ, અસત્ય તથા વિષયાશક્તિ ઇત્યાદિ અનિષ્ટ તત્ત્વોને દૂર-સુદૂર કરવામાં તારી શક્તિનો ઉપયોગ કરજે ! તારું સામર્થ્ય એમાં ખરચજે.

રરિ કતાના પૂગરીઓ કવિ ! તારી અંતર દહિને પ્રત્યેક વસ્તુના સ્વરૂપને શોધવામાં જોડજે. વસ્તુ સ્વરૂપનો યાતા અને સાચો આર્ષદ્રષ્ટા બની તું તારાં કાવ્યો રચજે ! આત્માની પ્રસન્નતા, ચારિત્રી સુવાસ, હૃદયની સરળતા અને જગતની નિરપૃહતા-આ જ સાચી યુગવિભૂતિ છે, માટે કવિ ! તું આ યુગોને સન્માનવામાં કે ગાવામાં પાછો પડતો નહીં.

શબ્દપ્રધાના ઉપાસકો ઓ બાઈ ! ધનવાનની સંપત્તિ, વૈભવનો નશો, ઐશ્વર્યની ખુમારી-સત્તાનાં ચિંહાસનો, આ બધાં કરતાં સંસારત્યાગી, નિરપૃહ સંતપુરુષોનું નિર્માણ જીવન કઈ મધુર ચંદ્રિયાત્મક છે. એ મહાત્માઓના કેહ બલે મશીન હોય, સંસારના વૈભવો બલે એમની પાસે ન હોય, છતાં એઓનું આત્મતેજ અપૂર્વ છે. માટે જ આ બધું સુંદર છે. એવા મહાઅનિઓને તારી કવિતામાં મદજે.

[યુગો : અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૩૪]



પાંચસો વર્ષ ઉપરની

સમસ્યા અને એનો ઉકેલ

લેખક : પ્રો. શ્રીયુત હીરાલાલ સસિકલાસ કાપડિયા એમ. એ.

‘૨૧જી’બાબતના મંડતરૂપ ધનેશ્વરસુરિએ શત્રુંબજમાહાત્મ્ય નામનું મહાકાવ્ય પ્રંદર સર્ગમાં રચ્યું છે, એમાં છેલ્લા સર્ગમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા આરાના બાવિંશાવનું વર્ણન છે. એ પ્રસંગે શ્લો. ૧૮૪ માં એમણે કહ્યું છે કે ‘ચંદ્ર’ગચ્છરૂપ સમુદ્રને વિષે ચંદ્ર સમાન એવા ધનેશ્વરસુરિ થશે. તેઓ વલ્લભીપુરના નાયક શિલાદિત્યને જૈનધર્મનો બોધ કરાવશે અને એ શિલાદિત્ય બોદોને પોતાના રાજ્યમાંથી હાકી કાઢી વિક્રમથી ૪૭૭ વર્ષ અતીત થતાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરશે. આ ઉપરથી આ મહાકાવ્ય વિ. સં. ૪૭૭ માં રચાયું છે એમ કહી શકાય, પરંતુ શ્લો. ૧૮૮ માં કુમારપાલ, બાહક, વસ્તુપાલ અને સુમર વગેરે શાસન-પ્રભાવક થશે એવો જે ઉલ્લેખ છે તે બવિંશવાણીરૂપ ન ગણાય તો આ મહાકાવ્ય વિ. સં. ૧૩૬૬ પછી રચાયેલું મનાય.

આ મહાકાવ્યના પાંચમા સર્ગના પ્રારંભમાં સમસ્યારૂપ નીચે મુજબનું પણ જોવાય છે:—

“કિં તદ્ વર્ણચતુષ્ટયેન વનજં વર્ણેભિર્મૂષણ—

માયૈકેન મહી દ્વયેન વિહગો મધ્યદ્વયે પ્રાણદ્ :

બ્યસ્તે ગોત્રતુરજ્જ્વારિમલિલં પ્રાન્તે ચ સમ્પ્રેષણં,

યે જાનન્તિ વિચક્ષણાઃ ક્ષિતિતલે તેષામહં કિઙ્કર ॥ ”

આ મહાકાવ્યના અંપાદક શ્રી. હીરાલાલ દેવચંદ “મલિલં”ને બદલે “કુસુમ” અને “સમ્પ્રેષણં”ને બદલે “સમ્પ્રેક્ષણં” એમ પાઠાંતર આપ્યા છે.

જૈન સ્તોત્ર અંકોહ (બા. ૨, ૫ ૭૦-૮૭)માં વલ્લિક દ્રષ્ટિવજ્ર શિવનાગે રચેલું “ધરણ્યારંગ-”થી શરૂ થતું અને વિવિધ મંત્રોથી વિભૂષિત પાંચેનાથ મહાસ્તોત્ર કાષ્ઠિકી અંકુત વૃત્તિ સહિત જપાયું છે. એ વૃત્તિની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૨૩ માં લખાયેલી છે. એમાં શ્લો. ૨૦ ના ૨૫છીકરણરૂપ વૃત્તિ (પ. ૮૧)માં લગભગ ઉપર મુજબનું પણ છે. ૨૫છ શબ્દોમાં કહ્યું તો એ નીચે પ્રમાણે જપાયું છે:—

“કિં તદ્ વર્ણચતુષ્ટયેન વનજં વર્ણેભિર્મૂષણં,

માયૈકેન મહી દ્વયેન વિહગો મધ્યદ્વયે પ્રાણદ્મ્ ।

બ્યસ્તે ગોત્રતુરજ્જ્વારિકુસુમં પ્રાન્તે ચ સમ્પ્રેષણં,

યે જાનન્તિ વિચક્ષણાઃ સુવિ નરાસ્તેષામહં કિઙ્કરઃ ॥ ”

અહીં “દ્વયેન”ને બદલે બુનજ અને “મધ્યદ્વયે”ને સ્થાને “મધ્યે ચલપ્રાણદ્મ્” એમ પાઠાંતર નોંધાયેલા છે.

“ભાગરકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિર” તરફથી, જે આજથી સત્તરેક વર્ષ ઉપર તેમાર કચ્છે “જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વર્ણનાત્મક સ્વનીપત્ર” જપામ છે. એના ૧૮મા પુસ્તકના પ્રથમ ભાગ (પ. ૪૪૩)માં જે અગાત્યર્થક ઉપદેશરસાલ નામની કૃતિ વિષે

અંક : ૨-૩] યાંચસો વર્ષ ઉપરની સમસ્યા અને એનો ઉકેલ [૩૭

નોંધ લેવાની છે. આની હાથપોથીના પ્રથમ નિરંક પર ઉપર હાથપોથી લખનારાની કિન્ન કોઈ ભક્તિએ નિગન-લિખિત પણ લખ્યું છે:—

“ કિં સ્યાદ્ વર્ણચતુષ્ટયેન વનવં જૈભિર્મિર્મૂળં,

ત્યાદાથેન મહી ત્રયેણ ચ પલ્લં મધ્યદયે પ્રાજ્ઞઃ ।

વ્યસ્તે ગોત્ર-તુરજ-વાસ-કુસુમાન્યન્તેન સન્મેક્ષણં,

યે જ્ઞાનન્તિ વિચક્ષણાઃ ક્ષિતિતલે તેષામહં કિઙ્કરઃ ॥ ”

આમ જે એક સમસ્યારૂપ પણ વિવિધ પાંચોદપૂર્વક મળે છે તેનો અર્થ હવે આપણે વિચારીશું, પણ તે પૂર્વે નોંધી લઈશું કે અર્થદષ્ટિએ આ પદ્યનાં બે ચરણો — પ્રથમ અને અંતિમ સમાન છે. પદ્યનો અક્ષરશઃ અર્થ ન આપતાં એનો છ,ચાલુવાદ આપવો ઉચિતજણાય છે. એટલે હું તેમ કરું છું:—

વનમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી અને ચાર વર્ણના નામવાળી એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેના નામના ત્રણ વર્ણનો અર્થ ‘શૂણ્ય’ યાને ‘ધરણ્’ થાય છે, જેના આજ વર્ણનો અર્થ ‘પૃથ્વી’, બે વર્ણનો અર્થ ‘પક્ષી’ (પાંદાંતર પ્રમાણે ત્રણ વર્ણનો અર્થ ફળ) મળના બે વર્ણનો અર્થ ‘પ્રાણને આપનાર’ જેના છટા છટા (અને તે કંમે વર્ણો ભેતાં ‘ગોત્ર’, ‘ધોડો’, ‘ધોડાનો આરા’ અને ‘ખિલ’ (પાંદાંતર પ્રમાણે ‘ગોત્ર’, ‘ધોડો’, ‘ધાલ’ અને ‘ફલ’) અને અંતિમ વર્ણનો અર્થ સંપ્રેક્ષણ યાને નાટક (પાંદાંતર પ્રમાણે મોઢાણું તે) થાય છે ? જે વિચક્ષણ જનો આ જાણે છે—જેઓ આનો ઉકેલ કહેશે તેનો હું સેવક છું.

ઉકેલ અને એની સંગતિ — આ સમસ્યાનો ઉકેલ ‘કુવલય’ છે. એનો અર્થ ‘કમળ’ છે અને એક રીતે ‘વનજ’નો અર્થ પણ ‘કમળ’ છે, કેમકે ‘વન’નો એક અર્થ ‘જળ’ પણ થાય છે. આ વિચારતાં તો સમસ્યાનો ઉકેલ સમસ્યામાં જ અપાયેલો ગણાય. આમ આ અંતર્લોપકાનું સ્મરણ કરાવે છે.

‘કુવલય’માં કુ, વ, લ અને ય એમ ચાર વર્ણ છે. એના ત્રણ વર્ણ તરીકે વ લ, અને યનો વિચાર કરતાં ‘વલય’ બને અને એ બીજોનું આશૂપણ છે—એનું કંકણ છે. પ્રથમ વર્ણ ‘ક’નો અર્થ ‘પૃથ્વી’ થાય છે.

વ અને ય એ બે વર્ણોથી ઉદ્ભવતા ‘વય’ શબ્દનો અર્થ ‘પક્ષી’ થાય છે એમ કહેવા માટે કોઈ આધાર મને મળી આવ્યો નથી, આથી હું ‘વય’ને સ્થાને ‘વમસુ’ શબ્દ સ્થાપું છું, કેમકે સમસ્યા વજેરમાં—યમક, શ્લેષ અને ચિત્ર-કાવ્યમાં વિસર્ગ અને અનુસ્વારનો ઉમેશ કરવો કે એને જતા કરવા, ય્ અને વ્ એ બેને એકાદર્થક ત્રણવા તેમજ હ અને લને માટે પણ એમ જ સમજવું એ વાત આ વિષયના અભ્યાસથી બળપૂર્વક નથી. વાગ્બટાસકારના નિર્મલિખિત પદ્યમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ યમક-શ્લેષ-ચિત્રેષુ જવયોર્દ્વયોર્ન મિત્ ।

નાનુસ્વાર-વિસર્ગો ચ ચિત્રમજ્ઞાય સમ્પતૌ ॥ ૨૦ ॥ ”

આ ઉપરથી 'વય' ને 'વયસ' ગણતાં એનો અર્થ 'પક્ષી' થાય છે.

કયા તથા અક્ષરનો અર્થ 'ફળ' થાય છે એ વાત કુ, વ, લ, અને ષ એ ચાર વર્ણમાં જરૂર પ્રમાણે કુ, બ, ઠ અને ય નો વિચાર કરતાં પણ સમજાવું નથી તો એ વાત કું વિશેષરોને લખાવું છું, અને સાથે સાથે 'બકુલ' એ ફળ ગણાય કે કેમ એ પણ પૂછું છું.

મધ્યના એ વર્ણ તે વ અને લ છે. 'ખ' અને 'વ' નો અભેદ બણીતો છે એટલે એ દર્શાવે 'બલ' સ્વરૂપનો વિચાર કરાય તો એ બળ આવે તો સામર્થ્ય પ્રાણુદાયક ગણાય એક પાઠાંતર તો આ 'બલ' સ્વરૂપ ગર્જિત રીતે સૂચવે પણ છે.

'કુલ' નો અર્થ 'ગોત્ર' સુપ્રસિદ્ધ છે.

'તુરંગ' નો અર્થ 'ધોડો' થાય છે. એને માટે કયા વર્ણની શી યોજના કરવી તે બણવું બાકી રહે છે. બાકી એને બિન ન ગણતાં 'તુરંગ-ચારિત્ર' એમ ભેગો સ્વરૂપ-મુદ્ધે રેતાં તો 'ધોડાવું' બાવાવું' એમ અર્થ થાય અને 'વવ' એટલે જવ એ ધોડાનો ખોરાક છે. એનો એક પર્યાય 'હયમિય' છે પણ ખરા.

'ભાસ' એ અર્થ કયા વર્ણનો થાય એ વિચારવું બાકી રહે છે.

'ખિલ' ના એ અર્થ સુપ્રસિદ્ધ છે. (૧) ખેડના વિનાની જમીન અને (૨) પૂર્તિ. શું થવ' નો અર્થ જે 'અંશ' થાય છે તેને 'ખિલ' એ અર્થસૂચક ગણાય ?

'કુવ' નો અર્થ 'કુસુમ' થાય છે. વળી 'કમળ' પણ થાય છે. 'કુવલ' નો મર્થ પણ 'કમલ' છે.

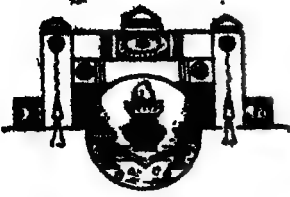
'વ, કુ, અને લ એ ત્રણ વર્ણોને સાથે લેતાં 'વકુલ' સ્વરૂપ બને છે. 'વ' અને 'ખ' । બને અબિન ગણતાં 'બકુલ' બને છે અને એ ખેરસલીવું ફલ તો બણીવું છે.

નાટકમાં સંગીતને સ્થાન છે અને એમાં 'લય' માટે આવકાશ છે. એ 'લય' નો જી અંતિમ છે એથી કું "સંપ્રેક્ષણ" પાઠને "સંપ્રેવણ" કરતાં વધારે પસંદ કરું છું.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે 'કુવલય' એ ઉકેલ ચથાર્થ છે. આ સમસ્યા સમજવામાં મમતા રહે એ માટે અહીં જે સ્વપ્નો વિચારાયા છે તે કું નોંધું છું :—

કુલ=ગોત્ર. કુલ=કુસુમ; કમળ. કુવલ=કમળ. કુવલય=કમળ. બકુલ=ખેર-પ્લીતું ફલ; બલ=પરાક્રમ; વવ=જવ; હય=સંગીત સાથે સંબંધ અર્થ; લય=અંશ; વયસ=પક્ષી; ને વલય=કંઠણ.

આમ જોઈમાં જોઈ પાંચસો વર્ષ જેટલી પ્રાચીન એવી સમસ્યાનો ઉકેલ તો સૂચબો છે, પરંતુ આ સમસ્યારૂપ પછને સત્ત્વજયમાહાત્મ્યના પાંચમા સર્ગના પ્રારંભમાં ૧૮ કેમ બપાવું છે એ સમસ્યાનો ઉકેલ કોઈ સૂચવશે ?



માંડવગઢના

શ્રીપ્રમદપાર્શ્વદેવ

લેખિકા:—ડૉ. રા. કાંબીએ હાઈ સુભદ્રાદેવી

સુરમ્ય માલવજનિર્મા ખીલેલી આર્ચ સંસ્કૃતિની એક ઉત્કૃષ્ટ પુરુષરૂપી શિલ્પકળા અથાઉદ્દીન ખિલજીના આક્રમણની કાળકર કાલરાત્રિમાં નષ્ટબદ્ધ થઈ હતી. માંડવગઢના પ્રોદ મંદિરોનાં સ્થાને વેરાન વગડો ફેલાયો હતો.

એક અધિકારમય સદી વીતી. માલવાના ગોરી અને ખિલજી સુલતાનોના રાજ્યકાળનું પ્રભાત ઊઘ્યું. નવીન રાજ્યવૈભવ ચમકવા લાગ્યો. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કાવ્ય, સંગીત, વૃત્ત, સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળા પુનર્જીવિત થયાં. મંડુના પેલા ખડિગેશભાઈ જખરા મહેલો, મસજિદો અને મકબરાઓ બનાવા લાગ્યા, જેના પ્રચંડ અવશેષો આજે પણ પ્રવાસીઓના વિસ્મયનું કારણ બની રહ્યા છે. સાહસિક સુલતાન હોજંગશાહે મંડુને જ માલવાની રાજધાની બનાવી અને તેના પુત્ર મુહમ્મદ ગોરીએ એને મમત્વભરેલું અર્ધસૂચક શાહિયાબાદ નામ લાગુ કર્યું, જે ઠેક મોગલ સમ્રાટોના સમય સુધી માંડવગઢ, મંડુ અને મંડપ નામો સાથે ઉપયોગમાં આવતું રહ્યું.

જૂતપૂર્વ હિંદુ રાજાઓના રાજમંત્રપ્રવીણ કુલપરંપરામત હિન્દુ અને જૈન સચિવો તે સુલતાનોની સેવામાં પ્રવિષ્ટ થવા લાગ્યા. તેમના સમયાનુકૂલ સંરક્ષણમાં આર્ષધર્મો પણ ફરીવાર પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યા. મંદિરની પ્રતિષ્ઠાઓ, ખિંબોની સ્થાપનાઓ, શાકુસંતોના પ્રવેશો અને પદવીપ્રદાન ઉત્સવો, ધર્મચર્ચાઓ, રાજસુલાકતો, છત્પાદિ પ્રસંગોના જે ઉદ્દેશો તે સમયના સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વમાં મળી આવે છે તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આટલું જ નહીં પરંતુ નકદુસ્મુક્ક, માફરુસ્મુક્ક, આફતાબ જેવા વિદેશી ખિતાબોથી અલંકૃત થતા હિન્દુ અને જૈન અધિકારીઓ એટલી હદ સુધી અમીરોની પંક્તિમાં ગણાવા લાગ્યા કે તત્કાલીન ફારસી ઇતિહાસ ગ્રંથોથી કેઈ વાર એ વાતનો નિર્ણય કરવો કઠિન થઈ પડે છે કે ફલાણો અમીર મુસલમાન હતો અથવા હિન્દુ, જૈન હતો !

એવા સમયમાં તે જ શાહિયાબાદ, યાને આનંદવસ્તી, ઉલ્લાસપુર, પ્રમદનગર નામથી ઝોળખાતા માંડવગઢમાં “પ્રમદ પાર્શ્વનાથ” નામનું એક જિનગિંબ વિજમાન હતું. એ વાત સ્થાન અને સમયને અનુકૂલ જ ગણવી જોઈએ.

આ “પ્રમદ પાર્શ્વનાથ” પ્રતિમાનું અસ્તિત્વ એક સંસ્કૃત સ્તવનથી જ્ઞાત થાય છે, જે પૂજ્ય શ્રીહરિભદ્રસુરિ દ્વારા વિરચિત સુપ્રસિદ્ધ “સંસારદાવ-સ્તુતિ”ની પાદપૂર્તિનું ૩૫ પારણ્ય કરે છે. આ “પ્રમદ પાર્શ્વદેવ સ્તવન” પૂજ્યપાદ સ્વ૦ આચાર્યશ્રી વિભવધર્મ સુરિશ્વરજી દ્વારા સંપાદિત ‘જૈન સ્તોત્રસમૃદ્ધ’ના પ્રથમ ભાગમાં પ્રકાશિત થયું હતું જે આજે અલભ્ય છે. ગિંબ સંબંધીના ઉદ્દેશો ઉક્ત સ્તવનના પહેલા અને છેલ્લા પદમાં મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે:—

૧. રખકાત ઈ અઢપરી, ૩, ૨, ૫. ૪૯૧ (શ્રી જ્ઞાનેન્દ્રદેવ કૃત લાલિતશર્મા) કલકત્તા, સન્ ૧૯૩૯.
૨. શ્રી ચરોાવિભવ જૈન મંચમાળા ૭, કાશી, વીર સં. ૨૪૩૯ ૫. ૧૭-૧૯.

શ્રેયો વધાનં કમલાનિધાનં, પાર્થ ત્ત્વેહં પ્રમદામિધાનય્ ।

અઃશ્રેયસશ્રીસહકારકીરં, સંસાદવાવાનલ્લાહનીરમ્ ॥ ૧ ॥

તથા:—
 इत्थं श्रीपार्श्वदेवस्त्रिभुवनविजयी जैनभद्राहिंसेवः,
 श्रीसिद्धान्तप्रभोषद्दिनयनतमुनिर्जैनचन्द्रो वितन्द्रः ।
 श्रीसञ्ज्जीमण्डपप्रागुदयगिरिदिशिरोममण्डनं जीवराजी—
 राजीवोल्लासहेतुः प्रदिशतु कुशलं श्रेयसे श्रीविलासम् ॥ १७ ॥

ઐટલે :—હું પાર્શ્વનાથને સ્તવું છું જે શ્રેયના આપનાર, લક્ષ્મીનું નિધાન, પ્રમદ નામધારી સુખ અને વૈભવ દાવાનલના દાહને માટે જલ સમાન છે. ૧.

તથા :—ઐવી રીતે જ ત્રણે લોકોમાં વિજયી છે, જેમના પગ જૈનો દ્વારા (શ્રેય:- જિનભદ્રના શિષ્ય દ્વારા) સેવિત છે, જેમની આગળ મુનિજનો સિદ્ધાન્તના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ વિનયપૂર્વક નમન કરે છે (શ્રેય:- જે મહાત્માની આગળ ઉદિત વિનયપૂર્વક સિદ્ધાન્ત-રુચિ નમન કરે છે), જે જૈનોને માટે ચંદ્ર સમાન છે (શ્રેય:- જે જિનચંદ્રના ચત્વરપતિ સમયમાં વિજિમાન છે), જે આલસ્યથી રહિત છે, જે કાલતથી ભરેલા શ્રીમંડપમઠ (શ્રેય:- લક્ષ્મીના તંત્ર)ના પહેલા ઉદયગિરિના શિરોભૂષણરૂપ છે, જે જીવરૂપી નીલકમળને માટે ઉલ્લાસનું કારણ છે, તેવા શ્રી પાર્શ્વદેવ શ્રીનો સારો વિશ્વાસ શ્રેયને માટે પ્રદાન કરે. ૧૭.

આ સ્તવનને ઠેટલેક સ્થળે શ્રીજિનચંદ્રસૂરિની કૃતિ બતાવવામાં આવેલ છે પરંતુ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તેના કવિ કેવલ શ્રી સિદ્ધાન્તરુચિ હોઈ શકે, કારણ કે એમનું નામ ઉલ્લાસ પદમાં “સિદ્ધાન્તપ્રભ” આ શ્લોકમાં રહેલું છે, જે “સિદ્ધાન્તરુચિ”નો દેહ પર્ચાય છે. ઐટલું જ નહીં પરંતુ તે આ જ કવિ દ્વારા વિરચિત “જયરાજપુરીય પાર્શ્વજિન સ્તવન”માં આવેલા “સિદ્ધાન્તધિય” આ શ્લોકનું પણ સ્મરણ કરાવે છે, જેમાં કવિએ પોતાનું નામ તદ્દન સદસ્ય ઠંગથી પ્રકટ કર્યું છે.

આ જ પદના બે અન્ય શ્લોકોમાં ઐટલે “જૈનભદ્રાહિંસેવઃ” અને “જૈનચન્દ્રો” આ શ્લોકોમાં કવિના શુરુ શ્રીજિનભદ્રસૂરિ અને તે સમયના ખરતરગચ્છાધિપતિ શ્રી જિન-ભદ્રસૂરિનાં પણ નામો સૂચિત કરવામાં આવ્યાં છે.

આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રસૂરિ ખરતરગચ્છના પંચાવનમાં અધિપતિ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૪૫૦ માં, સૂરિપદ સં. ૧૪૭૫ માં, અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૧૪ માં થયો હતો. એમના ધણા પ્રતિષ્ઠાભેષો સં. ૧૪૭૬ થી સં. ૧૫૧૨ સુધીના ઉપલબ્ધ છે. જેસલમેરની સં. ૧૪૬૭ ની ‘સંભવનાથ મંદિર પ્રસ્થિત’ રચી જ્ઞાત થાય છે કે એમના હાથે મંડપદુર્ગમાં દોઢ જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

મંડપપદના જૈન સંધ સાથે એમનો વિશેષ સંબંધ હતો. તે ત્યાંના શ્રીમાલકુલ અને

૧. ‘જૈન સ્તોત્રસંગ્રહ’, દ્વિતીય ભાગ, અમદાવાદ સન ૧૯૩૬, પૃ. ૧૪૦-૧૪૨ (સંપાદક પૂન્ય સુનિરાલ શ્રીચતુરવિજયજી.)

૨. પૂ. શ્રી. નાહર. ‘જૈન લેખ સંગ્રહ’, તૃતીય ખંડ, ત્રીજા સંપત્ ૨૪૫૫, પૃ. ૧૮, પદ્ય ૪.

સોનગરા વંશના પ્રસિદ્ધ આવડો બાહ્યપુત્ર શ્રી મંડન અને તેમના પિતાર્થ કેહાપુત્ર શ્રી ધનદના પ્રતિષ્ઠાકથથી પણ જાણ્ય છે. બન્ને એક માયીન મંત્રીકુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીમંતો અને કવિઓ હતા. શ્રી મંડનના ૧૦ કાવ્યો, ચંપૂ છંદાદિ કૃતિઓના નામો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંની ૬ કૃતિઓ સં. ૧૫૦૪ માં મહુર્મા લખેલી એક પ્રતમાં ઉપલબ્ધ અને અંશતઃ પ્રકાશિત છે.^૧ શ્રી ધનદેવ સં. ૧૪૬૦ માં રચેલી કૃતકત્રયી, એટલે મુંગર, નીતિ અને વૈરાગ્યશતક ઉપલબ્ધ અને પ્રકાશિત છે. નીતિકૃતકમાં શ્રી જિનભદ્રસૂરિનું નામ કવિના યુગુત્તરકે કવિતપૂર્વક લેવામાં આવ્યું છે. તે સિવાય કવિ મહેશ્વર કૃત “કાવ્ય મનોહર”^૨ નામક મંડનના જીવનકાળમાં પણ (રચનાકાલ સં. ૧૫૦૪ ની પૂર્વ) આ આચાર્યની સ્તુતિ મંડનના કુલયુગુત્તરકે કરવામાં આવી છે.

સં. ૧૫૦૩ માં લખેલી ‘શ્રી ભગવતીસૂત્ર’ની એક પ્રતની પુષ્પિકામાં આ આચાર્યનો નિર્દેશ છે કે મંડપના તેજ સંધપતિ મંડને પોતાના કાર્થ શ્રીધનરાજ (ધનદ) છંદાદિ કુટુંબીજનો સહિત એક સંપૂર્ણ સિક્કાન્ત અંશસંગ્રહ શ્રીજિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી લખાવ્યો હતો, જેમાંની તે એક પ્રત છે.

પદ્માવલીઓપ પ્રમાણે શ્રી સિક્કાન્તરૂચિ એ જ જિનભદ્રસૂરિના ૧૮ પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાંના એક હતા.

શ્રી જિનભદ્રસૂરિ ખરતરગચ્છના સત્તાવનમા અધિપતિ હતા. ખરતરગચ્છમાં આ નામના અનેક અધિપતિઓ થયા છે. તેઓમાં આપ પાંચમા જિનભદ્રસૂરિ અને જિનભદ્રસૂરિના પદ્મધર ચામ છે. એમનો જન્મ સં. ૧૪૮૭ માં, સૂરિપદ સં. ૧૫૧૫માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૩૭માં થયો હતો. એમનો પણ માંડવગઢ સાથે ઠીક સંબંધ હતો. એમના જે પ્રતિષ્ઠાલેખો ઉપલબ્ધ છે તે સં. ૧૪૧૬ થી ૧૫૩૪ સુધીના છે. તેમાંના જે માંડવગઢના છે. તે બે લેખો પ્રમાણે તેઓએ સં. ૧૫૨૪ માં એક ત્રિયાંશનાથ પ્રતિમા અને સં. ૧૫૨૮માં એક નમિનાથ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા ત્યાં કરી હતી. પહેલી પ્રતિમા આજે પણ મહુર્મા, અને બીજી બિહારના એક મંદિરમાં છે.

શ્રી મેદુસુંદર કૃત ‘શીલોપદેશમાલા’ ખાલાવગોધની પ્રશસ્તિથી^૩ જાત થાય છે કે

૧. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અંધાવલી, ક. ૭-૧૧ અને ૧૭, પાટણ સં. ૧૯૧૮-૧૯.

૨. પદ્ય ૬૪, કાવ્યમાલા ૧૩, પૃ. ૬૩.

૩. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અંધાવલી, ક. પૃ. ૨૮ (અંતિમ પ્રશસ્તિ પદ્ય ૩૭).

૪. ‘વિજ્ઞસિત્રિવેણિ’, સુપાદક મુનિ શ્રી જિનવિજય, જાવનગર સન્ ૧૯૧૬, પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૫.

૫. શ્રી ખરતરગચ્છ પદ્માવલી ક. ૩ (મુનિ શ્રી જિનવિજય દ્વારા સંપાદિત ‘ખરતરગચ્છ પદ્માવલી સંગ્રહ’ કલકત્તા સન્ ૧૯૩૨) પૃ. ૫૫.

૬. ‘ખરતરગચ્છ સૂરિપદપરા પ્રશસ્તિ (રચનાકાલ સં. ૧૫૮૨, ઉપરયુક્ત સંગ્રહમાં પૃ. ૬) પ્રમાણે (“જાણેન્દુજાણેન્દુમિતે ચ વર્ણે”) આજ આંકડો થયાર્થ છે. અન્યત્ર ૧૫૧૪ લખેલું છે તે જાત સમજવું જોઈએ.

૭. કંઈક સ્થાને સં. ૧૫૩૦ મળે છે જે તત્પક્ષાત્ ઉપલબ્ધ લેખોના કારણે અસંભવ લાગે છે.

૮. સુનિરાજ શ્રી કુરુધરવિજય, ‘શ્રી માંડવગઢની મહત્તા’, શ્રી જૈન સત્વ પ્રકાશ, સન્ ૧૯૬૮ પૃ. ૨૭ ક. ૧૦.

૯. પૃ. શ્રી નાહર, ‘જૈન લેખ સંગ્રહ’ ભાગ ૧, કલકત્તા વીર સં. ૨૪૪૪, ક. ૨૧૮.

૧૦. ‘જૈન યુગ્મદ કવિઓ’ યુગ્મ સન્ ૧૯૪૪, પ્રયોજક શ્રી ચૈ. ક. દેસાઈ, ક. ૨, પૃ. ૧૫૮૭.

આ મંથ સં. ૧૫૨૫ માં શ્રીજિનભદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિએ માંડવમહાનિવાસી શ્રીમાલ-
કુશર્માં ઉત્પલ સંપતિ શ્રીધનરાજની પ્રાર્થનાથી શ્રીરત્નમૂર્તિ વામનાઆર્માના શિષ્ય શ્રી મેરુ-
સુન્દર દ્વારા રચાયેલો. આ ધનરાજ એ જ મહાશય હોવા બ્લેઈએ કે જેમને ઉપર
શ્રીજિનભદ્રસૂરિના કાળ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલા છે.

શ્રી સિદ્ધાન્તરુચિ પોતે શ્રીજિનભદ્રસૂરિના શિષ્ય અને શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિના નાના ગુરુભાઈ
હતા. જેમનું નામ સં. ૧૪૮૪ માં રચેલી 'વિશ્વસિત્રિવેણી' માં અને અન્યાન્ય બીજા મુનિઓનાં
નામો સાથે ૫. સિદ્ધાન્તરુચિ ગણી તરીકે ઉલ્લિખિત મળે છે.

જેમના શ્રી સાધુસોમ, શ્રી વિજયસોમ અને શ્રી અલયસોમ નામના ત્રણ શિષ્યોના
ઉલ્લેખો મળે છે, તેમાંના પહેલા શિષ્ય શ્રીસાધુસોમ દ્વારા, સં. ૧૫૨૬ માં રચાયેલ શ્રીજિન-
વલ્લભસૂરિ કૃત 'મહાવીર ચરિત્ર'ની ટીકાની પ્રસ્થિતમાં એવો નિર્દેશ છે કે કર્તાના ગુરુ
શ્રી જિનભદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીસિદ્ધાન્તરુચિ મહોપાધ્યાયે સુમસિક્ક શ્રીજીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથન
પ્રસાદથી વરદાન મેળવીને શ્રી આસુદ્ધીન શાકની મહાસભામાં વાદીઓ પર વિજય પ્રાપ્ત
કર્તા હતા. કે

બીજા શિષ્ય શ્રીવિજયસોમદ્વારા સં. ૧૫૩૨ માં લિપિકૃત 'શ્રી ભગવતીચર' ૭,
'શ્રીકર્મનશુદ્ધિ' ૪ અને 'શ્રીપરતરમચ્છ સામાચારી' ૫—આ ત્રણ ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓની પુષ્પિકા-
ઓમાં પણ શ્રીસિદ્ધાન્તરુચિનું નામ મહોપાધ્યાય તરીકે ઉલ્લિખિત છે. ત્રણે ગ્રંથોમાં શ્રીજિન-
ભદ્રસૂરિના પદ્ધતિ શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિના ગચ્છપતિત્વનો નિર્દેશ છે, અને ત્રણેનું લેખન શ્રીમાલ-
ચાતીય ઠંકુરજોશીમ સંપતિ જ્યોતીપુત્ર શ્રીમંડનના બ્યયથી થયું હતું કે જેમના ખર્ચથી
સં. ૧૫૨૮ માં 'વસુદેવ હિંદી' ૬ના બીજા ભાગની પ્રત પણ શ્રીપદ્મશ્રીત્રિમણિ શિષ્ય શ્રીમેરુ-
સુન્દર દ્વારા લખાવવામાં આવી હતી. ચારે ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ જ્યોતીપુત્ર મંડને (મંડને)
માંડવમહાનિવાસી ચિત્કોશ-ચાનકાકારને માટે કરાવી હતી આ આશયનો ચારેમાં પણ ઉલ્લેખ છે.

શું આજ ચિત્કોશની સાથે થોડાં વર્ષ પહેલાં બાહડપુત્ર મંડન દ્વારા લખાવેલ પૂર્વ-
કથિત સિદ્ધાન્તકોશનો કોઈ સંબંધ હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી, પણ એટલું તો નક્કી
છે કે બન્ને કોશોની પ્રતિલિપિઓ જિનજિન થયેલી છે. પહેલી આજે પાટણમાં, બીજી
રાધનપુરમાં, ત્રીજી સરતમાં અને ચોથી લીંબડી (સૌરાષ્ટ્ર)માં છે. શેષનો પતોય નથી.

આ બધા પ્રમાણોથી જે માહિતા મળે છે તેનો સરવાળો નિમ્નાતુસાર છે—

શ્રી સિદ્ધાન્તરુચિ આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા અને શ્રીજિનભદ્રસૂરિ તથા

૧. ઉપર જેમ ૫. ૧૫ (મુદ્ર) અને પ્રસ્તાવના ૫. ૬૬-૮૧.
૨. 'જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ' ઉપર જેમ, પ્રસ્તાવના ૫. ૬૭.
૩. 'વિશ્વસિત્રિવેણી' ઉપર જેમ, પ્રસ્તાવના ૫. ૭૦-૭૧.
૪. 'શ્રી પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' સંપાદક શ્રી અ. મ. શાહ, સં. ૧૯૬૩, ભાગ ૨, ક. ૧૫૦.
૫. 'શ્રી પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' ઉપર જેમ ક. ૧૫૨.
૬. 'ઐતિહાસિક શાસ સંગ્રહ' ભાગ ૩, સંપાદક પરમપૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયમર્મસૂરિ-
સૂરીશંકર, ભાવનગર સં. ૧૯૭૬ પ્રસ્તાવના ૫. ૧૮.
૭. આ મેરુસુન્દર ઉપરુલિખિત 'સીદ્ધાન્તકોશ-આલોકનોમ'ના કર્તા મેરુસુન્દરથી સિલ લાગે છે.

श्रीमन्न-प्रभुदेवना मन्त्राधिपत्य समयमा विद्यमान होता. स. १४८४ मा तेजो मन्त्रि होता. स. १५१६ नी पूर्व अर्धने भट्टोपाध्याय पदवी मणी होती. तेजो कवि अने विद्वान तरीके प्रसिद्ध होता.

अमना सिध्य श्रीसाधुसेम स. १५१६ मा अने श्रीविजयसेम स. १५३२ मा विद्यमान होता.

श्रीसिद्धान्तगुप्ति तथा अमना गुरु अने सिध्यभट्टको विशेष संजय भंडवमठ साधे होता. तां तेजोनु ममताममन अने विविध धर्मकार्यो यतां कतां श्री सिद्धान्तगुप्ति स्वयं सुव्रतान आसुदीनता राजत्वकायमा (स. १५२५-५६) आछामा आछुं ओकवार भंडुमा आछा अने तेमनी पंडित अछामा विजयी भया कता.

श्रीप्रभद पार्थनाथ स्तवननी रचनाने माटे आचार्य श्रीमन्न-प्रभुदेवना मन्त्राधिपति-समय-अर्थात् स. १५१५ धी १५३७ सुधीना समय निमित्त थाय छे.

स्तवनथी अनुमान थाय छे के ते समयमा भंडुमा श्री प्रभद पार्थनाथनु मन्दिर विद्यमान हुनु. आछुं न नही; परंतु "श्रीमन्न-प्रभुदेवप्रागुदयगिरिशिरोमण्डल" आ अछथी कही अछाय के ते भंडुना ठेठ पूर्व जागमा कंछे जिया स्थान पर आवेयुं या पोते न पयु ओक जेन्नी धमारत हने अछथे पूज्यपाद आचार्य श्रीविजयवतीन्द्रसूरिनु अनुमान के बोढानी इरवाण पास जैन मन्दिरां जे भंडियेरा आने हेमाय छे ते न अतपूर्व प्रभद पार्थनाथना मन्दिरना अवरोधो होवा ओछे अने समयमा प्रतीत थाय छे. कारण के आ स्थाननी ठेकरीनी दाणनुं सुभ सीधुं पूर्व दिशा तरङ्ग आयुं छे अने ते अछथी जेन्नी छे के सूर्यना पछेमा किरणो आन मन्दिरना सिपरानो स्पर्श करी अछतां कता.

आ मन्दिर कया समयमा निर्मायुं थयुं हुनु तेनु अनुमान करवुं कठिन छे. संभवतः आदिवाण्ड नाम पाडया पछी, अर्थात् सुव्रतान सुहृन्मद जेरीना ओकवर्षीय राजवकास स. १४६१-६२ नी अन्दर अथवा तेनी पछी आदिवाण्ड नामना अर्थने अनुसरीने प्रभद पार्थनाथ नामनुं भिन्न अने मन्दिर बनां हरी.

जसवमेरना स. १४६७ ना पूर्वोक्त प्रतिष्ठावेयमा श्रीमन्न-प्रभुदेव द्वारा मंडपमा करयेवी भिन्नप्रतिष्ठानो कलेय छे. अछथे श्रीप्रभद पार्थदेवनी प्रतिष्ठा तेजोश्रीना शुभ हाथे थछ होय तो ते संभावित छे.

मन्दिर अने प्रतिमाछनी इहा स्तवनना रचनकाणमा पूजने योज्य अने श्रीसिद्धान्त-गुप्ते जेवा कवि अने विद्वदमा अतिभावना जगाडवा समर्थ कतां ते तो स्पष्ट न छे.

[लुओ : ५७४ ४४ धी माधु]

हरीबाके कुलमें पासवीर भी प्रवानपुरुष हुए। इन्होंने अमरकोटमें यश उपार्जन किया। ये राजमान्य थे। मरुस्थली मारवाडमें भी इनकी बड़ी प्रसिद्धि थी। एक विषापहार गोत्र है जिसके सात गोत्र हुए जिन्हें राजा राणा भी आदर देते थे। हाहाहर देशमें इन्होंने बड़े सुकृत कर लक्ष्मीका सदव्यय किया।

[श्रीजनन्तनाथ भंडार-बंबईके श्रुतके संवेगसुंदरके सारसिखरण-रासके बाद शाह राजसी शाह नामक रास है। इसके बाद यह रास अचूत मिला। श्रीदेसाइजी ता. १७-९-४२की प्रतिक्रियासे यह सार सिद्धा गया है। पृष्ठसंख्या ५९ है]

हरियाशाह रास सार

लेखक : श्रीयुत भंवरलालजी नाहटा

सरस्वती, संलेखर—गौड़ी पार्श्वनाथ और गणेशको नमस्कार करके घृतदान करनेवाले हरिया साहका यशवर्णन एवं उनके पूर्वजोंका संक्षिप्त इतिहास लिखा जाता है।

छठीस राजकुलोंमें परमार वंश प्रसिद्ध है। इस वंशमें राज दधिचंद—पुत्र भणिचंद—रणमल पुत्र हरिआ बड़ा दयालु हुआ। श्रीमहावीरस्वामीके त्रीजे (?) पाट पर आचार्य धर्मबोध हुए जिन्होंने सं० १२६९ में प्रतिबोध दिया और भालणीपुरमें एक शिखर (बद्ध जिनालय) निर्मित हुआ। हरिआके पुत्र गुणा, सामत और मांडण थे। गुणाका पुत्र नरीआ, उसके आसर, देसल हुए। आसर पुत्र नक्रीआके जसीआ, भाणा, राणा, और पासड हुए। जसीआके हरीआ और उसके नकस्या, कोआ, पदमा और सोढिल हुए। कोआके पुत्र आसधर, उसके सोमिंग और बकिआ हुए। सोमिंगके माणिक, पासदत्त और भोजिआ हुए। माणिकके खेतल, सामल, खिर, नसु और पंचायण—पांच पुत्र थे। खेतलके आसा, देपा, गोपा, डल्लिआ चार पुत्र थे। आसाके राजु, धीरण हुए। राजूके खलीआ और जैता हुए। लखीआके आसपाल—हरगण हुए। राजाके भाई धीरणके पांच पुत्र माला, पंचाणिया, भोजिया, बना और धारण थे, जो राजदरबारमें प्रसिद्ध थे। मालाके पुत्र हेराज, बीजल, सरवण हुए। मालाके भाई पंचाणीया पुण्यात्मा थे। उनकी बी आसमतीके मोखीआ, कमो, धनो हुए, जो परिचित—अपरिचितोंका पोषण करनेवाले हैं। देपा, गोपा के बहियाबट (?) मंगिउ हुए, डाहीनी कूक्षीसे उत्पन्न डेरू, भारू, आसारिओ प्रसिद्ध व्यक्ति थे। साह डेरूके पुत्र लाल और उसके राजू, आसपंत, देवाणंद, धारू, मणसी और चांपा नामक छः पुत्र हुए। साह डेरू पर्युषणमें प्रचुर द्रव्यव्यय करता है। हरिआके वंशमें पुण्यकार्य उल्लासपूर्वक किये जाते हैं। पंचालियाने घृत बांट कर पुण्योपाजन किया। पुण्यसे ही मनोकामना सिद्ध होती है। महाजनोमें जो घृत लंभनिका बांटी उसका संक्षिप्त परिचय दिया जाता है।

प्रथम लाहणि नोतनपुर, फिर खिमराणी, धुल्लेहर, महिमाणे, खडवे, नागूरार्ह, आरीखाणे, खीसराना, गजणे, द्रोणीअे, टोडा, बाटावडी, दवासंग, बेराजू, त्सिसूराओ, कानानी, सांगण, छीकारी, छिछि स्थानोंमें घृतलाहण बांटी। आगे भी हरिआके वंशमें बड़े बड़े पुण्यकार्य हुए। सप्तक्षेत्रमें दान दिया गया। पीपलीउं, डिढीअे, वसड, वेहडी, लासा, बाउल, बेरा, चिला, बेराजू, नागुरी, पंचाल, पाडाणि, खाहवडी गावोंमें दानी पंचालिआने घृतकी लाहण की। पश्चिमके महाजनोमें भी घी बांटा। रासंगपुर, झांखरि, बालाचदेउ, मांड, बीसोतरी, ग्रामडी, खंमालिप, सोनारडी, आदि हालाहरदेशमें लाहण लाही।

आबूके विष्णुमंदिरका एक लेख

लेखक : दू. उपाध्याय श्रीविनयसागरजी,

(साहित्याचार्य, दर्शनशास्त्री, साहित्यरत्न, काव्यतीर्थ, शास्त्रविशारद, काव्यभूषण)

०

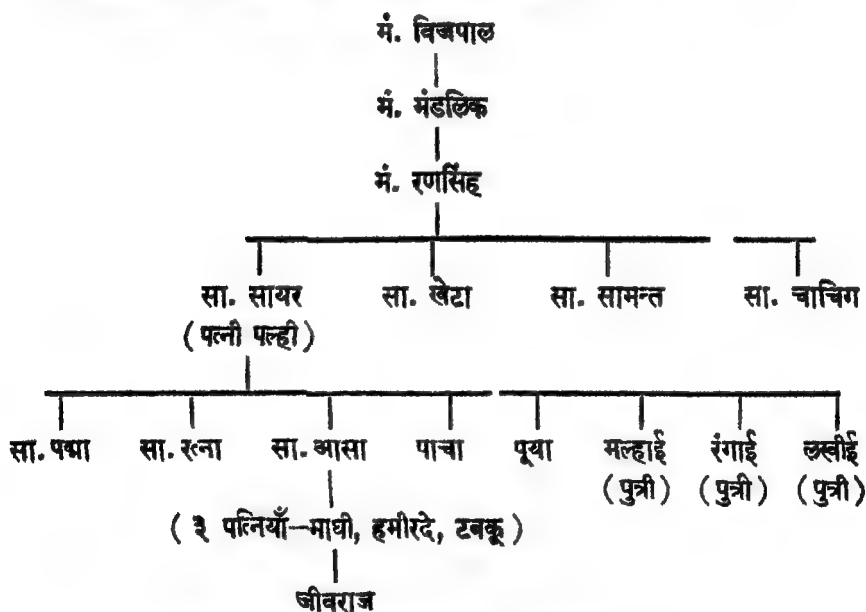
गत वर्ष ग्रीष्मर्तुके दिवसोंमें विहार (प्रवास) करते हुए हम लोग आबू पहुँचे । अर्बुद-गिरि तीर्थस्थ विमलवसति आदि मन्दिरोंके दर्शन किये । वहाँकी स्थापत्यकलाके उत्कृष्ट नमूने देखकर हृदय आनन्दसे भर गया । एक दिन प्रातःकालमें मुनिराज श्रीपुण्यविजयजी, मैं और भाईश्री उमाकान्त (जो जैन मूर्तिकला पर रिसर्च कर रहे थे, और अब तो उन्हें इस विषयके थीसिस पर Ph. D. की उपाधि भी प्राप्त हो गई है) तीनों ही कन्याकुमारीका स्थान देखनेके लिये गये । कन्याकुमारी स्थानके पास ही एक जीर्ण-शीर्ण अवस्थामें द्वारकानाथजीका मन्दिर है जिसकी घूमटी इत्यादि गिर चुकी है, स्तम्भ आदिके अवशेष भी खण्डहर रूपमें यत्र-तत्र पड़े हैं । उस मन्दिरमें भी हम लोग गये । तत्रस्थ शेषनाग-शय्याशयित विष्णु आदिकी कुछ मूर्तियाँ हैं, जो स्थापत्य-कलाकी दृष्टिसे १०-११ वीं शताब्दिकी प्रतीत होती हैं । उनका ऐतिहासिक दृष्टिसे महत्त्व समझकर भाई उमाकान्त तो उनके चित्र छेनेमें संलग्न हो गये । उसी मन्दिरमें प्रवेश करनेपर जमण। बाजूके गोखलेके अंश पर निम्नलिखित लेख उत्कीर्ण (अंकित) देखा । प्रयत्न कर उसकी प्रतिलिपि भी हम लोगोंने ली । वह इस प्रकार है :—

“ ॐ संवत् १५ आषाढादि वर्षे शके १३५७ (!) प्रवर्तमाने फाल्गुन मासे शुद्ध-पक्षे नवम्यां तिथौ सोमवासरे श्रीगूर्जर श्रीमालज्ञातीय सेथालगोत्रे श्रीस्वरतरपक्षीय मंत्री विजपाल सुत मंत्री मंडलिक तत्पुत्र मं० रणसिंह तत्पुत्र ४ प्रथमः सा० सायरः, द्वितीयः सा० खेटाभिषः, तृतीयः सा० सामन्तः, चतुर्थः सा० चाचिगः । तन्मध्यतः सा० सायर भा० बाई तत्पुत्र ४ पुत्री ३ प्रथमः सा० पद्माभिषः, द्वितीयः सा० रत्नाख्यः, तृतीयः सा० आसाख्यः, चतुर्थः सा० पाचाख्यः, पञ्चमधर्मपुत्रः सा० पूर्याभिधानः, तद्गमिनी बाई मल्हाई, बाई रंगाई, बाई रत्नीई । एतन्मध्ये श्रीअर्बुदाचलमहातीर्थ यात्रार्थ समागतेन पूर्वयोगिनीपुरवास्तव्येन पश्चात् साम्प्रतं अहमदाबादश्रीनगरनिवासिना श्रीक्षत्रपकुलप्रसिद्धेन साह आसाकेन प्रथम भा० माधी, द्वितीय भा० हमोरदे, तृतीय भा० टबकू पुत्र सा० जीवराजप्रभृतिसमस्तकुटुम्बसहितेन स्वभुजोपाजितवितेन चित्तोल्लासतः श्रीमद्विष्णुदेवप्रासादबीणोद्धारः कारितः श्रीमदेवगुरुप्रासादात् आचन्द्रार्कं जीयात् ॥ ”

अर्थात्—विक्रम संवत् १५२५ शक १३५७ (!) के फाल्गुन शुद्ध नवमी सोमवारको श्रीगूर्जर, श्रीमालज्ञातीय, सेथालगोत्रीय, स्वरतरपक्षीय मंत्री विजपालके पुत्र मंत्री मण्डलिकके पुत्र मंत्री रणसिंह थे । इनके चार पुत्र थे, १. साह सायर, २. साह खेटा, ३. साह सामन्त,

और ४. साह चाचिंग। इनमें साह सायरकी पत्नी बाई पल्हीके चार पुत्र और तीन पुत्रियाँ थीं, जिनमें प्रथम पुत्र पद्मा नामक, द्वितीय पुत्र साह रत्ना नामक, तृतीय पुत्र साह आसा नामक, चतुर्थ पुत्र साह पांचा नामक और पञ्चम धर्मपुत्र साह पूया नामक थे। इनकी तीनों बहिनोके नाम क्रमशः बाई मल्हाई, बाई रंगाई, और बाई लखीई थे। इनमेंसे साह आसा नामक पुत्र जो क्षत्रपकुलप्रसिद्ध था तथा जो पूर्व समयमें योगिनीपुर (दिल्ली)का निवासी था और पश्चात् (किसी भी कारणवश) अहमदाबादका निवासी बन चुका था, जिसकी तीन पत्नियाँ थीं—१ माघी, २ हमीरदेवी और ३ टबकू। तथा जिसके पुत्रका नाम जीवराज था—वह अपने समस्त परिवार सहित अर्बुदाचल (आबू) महातीर्थकी यात्रा करने आया था। उसने अपनी भुजा द्वारा उपार्जित द्रव्यसे, हृदयकी प्रसन्नताके साथ इस विष्णुदेवके मन्दिरका जीर्णोद्धार करवाया जो देव-गुरुके प्रसादसे चन्द्र-सूर्य पर्यन्त विद्यमान रहे।

इस लेखसे साह आसाका वंशवृक्ष इस प्रकार बनता है :—



इस लेखसे निम्नलिखित हकीकत प्रकाशमें आती हैं :—

- (१) 'स्वर्तरपक्षीय' एवं 'देवगुरुप्रसादात्' जैसे जैन पारिभाषिक शब्दका प्रयोग होनेके कारण सिद्ध है कि साह आसा जैन वंशीय थे. स्वर्तरगच्छ संघका उपासक था।
- (२) श्रीमालज्ञातिमें सेथालगोत्र उस समय विद्यमान था। आज इस गोत्रके वंशजोंका तो क्या, इस गोत्रका नामावशेष तक नहीं रहा।

- (३) विजयपाल, मंडलिक और रणसिंहके आगे मंत्री विशेष है जो परबर्तों परपरामें नहीं है। अतः संभव है कि ये तीनों किसी राज्यके मंत्री रहे हों।
- (४) योगिनीपुर जिसका वर्तमान नाम दिल्ली है और भारतकी राजधानी है। दिल्लीको प्रायः पूर्ववर्ती जैन ग्रन्थकारोंने योगिनीपुरके नामसे ही उल्लेख किया है।
- (५) अहमदाबाद पूर्वमें राजनगरके नामसे ख्यात था, जिसका अहमदशाहने अपने नामसे अहमदाबाद रखा था। वह व्यापारकी दृष्टिसे इस समय तक काफी प्रसिद्ध हो चुका था।
- (६) सभवतः क्षत्रपवंशीय कोई सामन्त या राजा विशेष उस समय अवश्य ही अहमदाबादमें रहा हो और साह आसा उसके कृपाभाजन रहे हों। अन्यथा 'क्षत्रप-कुलप्रसिद्धेन' शब्दकी संगति नहीं बैठती।
- (७) जैन श्रावकने इस विष्णुदेवके मन्दिरका जीर्णोद्धार करवाया।
- (८) यही विष्णुदेव मन्दिर आज द्वारकानाथके नामसे प्रचलित है।

संभव है मुगलोंने जिस समय आबूके प्रसिद्ध जैन मन्दिरोंके कुछ हिस्सेका ध्वंस किया था उस समय ही इस विष्णुदेवके मन्दिरको भी कुछ क्षति पहुँचाई हो। इसीलिये जीर्ण देखकर साह आसाने जीर्णोद्धार करवाया हो।

जहाँ हम देखते हैं कि एक तरफ तो मुगल लोग धार्मिक असहिष्णुता और फिरका-परस्तीके वशीभूत होकर भारतीय संस्कृतिके प्रतीक देवालयोंका नाश कर रहे थे तो दूसरी तरफ पथभाव और साम्प्रदायिक मनोवृत्तियोंका त्याग कर एक जैन हिन्दू मन्दिरका उद्धार करवा रहा था, जो हमें सूचना देता है कि जैन संस्कृति और वैदिक संस्कृति कोई पृथक् वस्तु नहीं किन्तु एक ही भारतीय संस्कृतिकी सतत प्रवहमान दो धाराएं थीं जो सदासे इकाई रूपमें रही हैं और रहेंगी। परन्तु आज पुनः वही धार्मिक असहिष्णुता मुगलोंमें ही नहीं किन्तु भारतीय संस्कृतिके नामसे चिल्लातेवाले समाजोंमें भी हम देख रहे हैं। क्या ही अच्छा हो कि आज भी हम उसी प्रकार भारतीय संस्कृतिके नाते अद्वैतरूपमें होकर, कन्वेसे कन्धा भिडाकर सांस्कृतिक उत्थानमें पूर्ण सहयोग दें।

अन्तमें एक निवेदन और कर देना चाहता हूं कि आज जहाँ जैन और हिन्दू लाखोंकी संख्यामें इस तीर्थ पर यात्राके लिये जाते हैं, वहाँ किसीकी भी इस जीर्ण-शीर्ण देवालय पर दृष्टि पड़ी प्रतीत नहीं होती। आवश्यकता है, कि इस जीर्ण देवालयका पुनः उद्धार करवाया जाय। हमें अपनी सांस्कृतिक और ऐतिहासिक निधियोंकी इतनी उपेक्षा नहीं करनी चाहिये। क्या पुरातत्त्वविभाग इस और ध्यान देगा ?

સ્તંભતીર્થ સંસ્કારના અંગે નહે આવેલા
શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરના
સંસ્કૃત લેખનો અનુવાદ

પ્રેષક : શ્રીચુત ભોજનલાલ દીપચંદ મોકસી

૭

હલ્દયાબુની પરંપરાના સ્થાનરૂપ, કમ્પાણ કરવાની કામનાવાળા, હલ્દયાના ઈચ્છારૂપી ઝાડને (પોષણ કરવામાં) મેષરૂપ (બક્તોની અનેક કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર), પ્રીતિરૂપી કમલિનીને (પ્રકાશ કરવામાં) સૂર્ય સમાન (બક્તજન ઉપર પ્રેમ રાખનાર), ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ તમારું રક્ષણ કરે; જેના ચરણોની શેવા કરનાર મનુષ્યને સંપત્તિ હોડતી નથી. (૧) સિદ્ધાર્થ રાગના વંશરૂપ કમળોને પ્રકાશ કરવામાં સૂર્ય સરખા (સિદ્ધાર્થ રાગના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા) અત્યંત પ્રતાપી શ્રીવર્ધમાન પ્રભુ તમારું રક્ષણ કરે; કે જે જગતને પવિત્ર કરનારા રક્ષથી દીપો રહેલી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, હ્રય કરવામાં સહજ ઉક્તિવાળી જેની વાણી સ્વર્ગની વાપીની પેઠે મહાત્માઓના પ્રેમને પ્રાપ્ત કરનારી હતી. (૨) યજ્ઞા ઇન્દ્રોએ જેમના ચરણ યુગલ (મે)માં વંદન કર્યું છે, વિશેષ સંપત્તિવાળા, તેમના (શ્રીવર્ધમાન પ્રભુના) પીઠસ્થાનરૂપી આગરના ચંદ્રમા સરખા સુધર્મા નામના ગણધર હતા કે જેમની વિશ્વાસુકેત ઉદારતાથી પ્રસન્ન મનવાળી સંતતિ ભગવાન વીર પ્રભુની ભૂમિની પેઠે ઉન્નતિને પારણ કરે છે. (૩)

એ વંશમાં કમે કરી જગત્પદ્મ એવા નામે સુરિ થઈ ગયા; જેમણે ૧૨૮૫ સંવત્સરમાં તપ કરી વિશિષ્ટપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. (૪) એમાં હે અભિમત્સ વગેરે સુરિ થઈ ગયા, તેમ એ સ્થાનમાં આનંદવિમલ નામના સુરિ થઈ ગયા. (૫)

[અક્ષ]

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૫ થી ચાલુ]

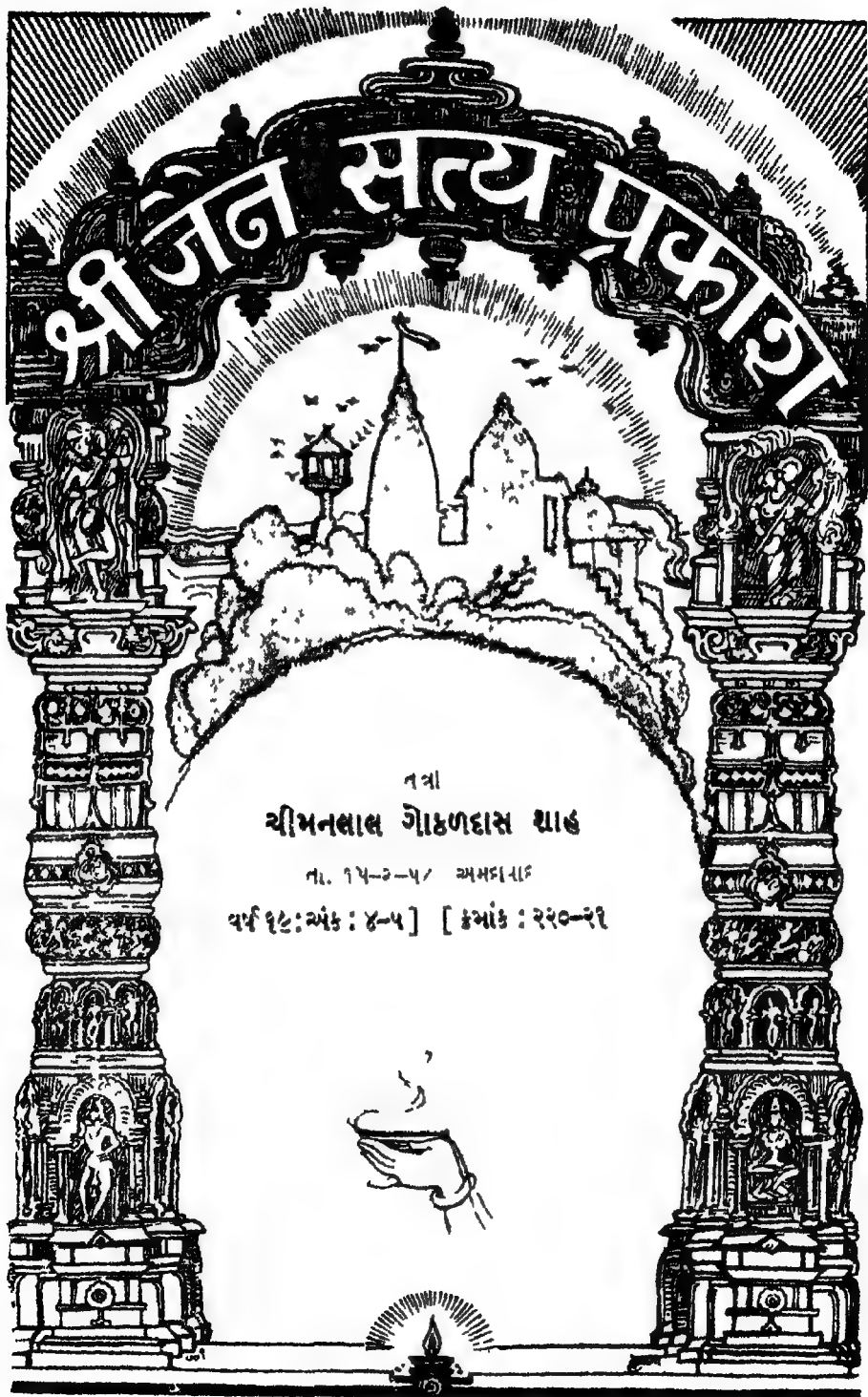
જેન કામના આગેવાનોનો જે પ્રભાવ હતો અને તેમની જે હીર્ષદૃષ્ટિ હતી તેને આભારી છે. અમહાવાદના નગરશેઠ કુટુંબના આદ્યપુરુષ શેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીની શહેનશાહ ઔરંગઝેબ ઉપર સારા પ્રમાણમાં લાગવગ પહોંચતી હતી. એ મહાન મૂર્તિભંજક શહેનશાહે જેન કામ અર્થે, શેઠ શાંતિદાસને જેન દેવાલયોવાળાં શત્રુ-જનનાં શૃંગો, ગિરનાર અને આબૂપર્વત ઉપરની એક ટેકરી બક્ષીસ આપતું એક દરમાન પ્રગટ કર્યું હતું અને એમાં તમામ લોકોને એવી ચેતવણી આપી હતી કે શેઠ શાંતિદાસને પાલીતાણા ગામ તેમજ જે ત્રણ ગિરિશિખરો આપ્યાં છે તેને અંગે કોઈએ પણ કોઈ પણ જાતનો અવરોધ નાખવો નહિ તેમજ પેદા કરવો નહિ અને કોઈ પણ શખ્સ એ ગામ તેમજ ત્રણ ગિરિશિખરો વિશે કોઈ પણ જાતનો હાવો કરશે તો તે પ્રજાના તેમજ પાક પરવરહિંગારના શેષને અને શાપને પાત્ર થશે. દેરાસરોનો શાંતિપૂર્વક ઉપયોગ કરવા દેવામાં ન આવે તો હથિરનો શાપ ઉતારનાર ઔરંગઝેબ જેવા મૂર્તિભંજક શહેનશાહ પાસેથી આ દેરાસરો માટે રક્ષણનું અભયવચન મેળવવું એ શું કોઈ જેવી તેવી ચિદ્ધિ છે ?

- ૧૦૦) પૂ. આ. શીવિજયવર્માસૂરીયરણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. અંબાત
- ૧૦) શેઠ દેવીચંદ સિવરામ, ચેવલા
- ૨૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીમદ્ધર્માચારણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંતર મંદિરમાર્ગી સંપ. મુંબઈ
- ૨૫) પૂ. પં. શ્રીકુરુધરવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંતર મંદિરમાર્ગી સંપ. મુંબઈ
- ૨૫) પૂ. આ. શીવિજયવર્માસૂરીયરણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંતર મંદિરમાર્ગી સંપ. સાહલી
- ૨૦) પૂ. આ. શીવિજયવર્માસૂરીયરણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. તખતગઢ
- ૨૦) પૂ. આ. શીવિજયવર્માસૂરીયરણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. સિરોહી
- ૧૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીમદ્ધર્માચારણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંતર મંદિરમાર્ગી સંપ. ડીસા
- ૧૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીમદ્ધર્માચારણ મના ઉપદેશથી શેઠ આણંદજી કન્યાણુજી, મુરેંદ્રનગર
- ૧૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીમદ્ધર્માચારણ મના ઉપદેશથી શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી જૈન ટંપલ દ્રસ્, પૂંચી
- ૧૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીસુભદ્રાવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન તપગચ્છ સંપ. વાંકાનેર
- ૧૧) પૂ. પં. શ્રીકનકવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. સાવરકુંડલા
- ૧૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીભાવવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંતર મંદિરમાર્ગી સંપ. મુંબઈ
- ૧૦) પૂ. પં. શ્રીભાણુકવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. ખેરાણુ
- ૧૦) પૂ. પં. શ્રીમણીયુવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રીજોશવાલ જૈન સંપ. પૂના
- ૧૦) પૂ. મુનિરાજ શ્રીમદ્ધર્માચારણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. ચેવલા
- ૧૦) પૂ. આ. શીવિજયવર્માસૂરીયરણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંતર મંદિરમાર્ગી સંપ. હિંગનવાડ
- ૧) પૂ. મુનિરાજ શ્રીવિદ્યાનવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. જૂનાગઢ
- ૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીપુષ્પોદયવિજયણ મના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંપ. ઝીંઝુવાડા

વિનંતિ

પૂજ્ય બાબાચોદિ મુનિવરોને વિનંતિ છે કે જતુર્માસ પૂર્ણ થયું હોવાથી પોત પોતાનું સરનામું પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે બમને સૂચિત કરે વધી માઠા રાખીય છીય.

— જ્યેષ્ઠાધ્યાપક



૧૩૧
શ્રીમનભાલ ગોઠળદાસ શાહ

તા. ૧૫-૨-૫૧ અમદાવાદ

વર્ષ ૧૯: અંક : ૪-૫ [ક્રમાંક : ૨૨૦-૨૧]

વિષય-દર્શન

૧. આત્મનિર્ભરતાના પથે.	પૂ. મુ. શ્રીમહાપ્રભાવિજયભટ્ટ:	૪૯
૨. મોંડવગદના પાર્શ્વજિનાલયનું વિશેષ વર્ણન.	શ્રી. અગરયદ્વજ નાહટા:	૫૨
૩. સુવર્ણપુરુષ અને જૈન સાહિત્ય:	પ્રો. શ્રી. દીરાજાલ ર. કાપડિયા:	૫૬
૪. બૌદ્ધ યાત્રિક:	પૂ. મુ. શ્રીજાનવિજયભટ્ટ (ત્રિપુટી):	૫૮
૫. આદ્વાઈ.	પૂ. પં. શ્રીધુરધરવિજયભટ્ટ:	૬૦
૬. મહાકાશલમાં જૈન મૂર્તિઓ:	શ્રી. મોહનલાલ દી. ચાંકરી:	૬૨
૭. અષ્ટોત્તરી નીર્ધમાળા.	શ્રી ભવરલાલ નાહટા:	૬૪
૮. જૈન ભંડારસે અપૂર્વ પ્રાપ્તિ.	ડૉ. શ્રીજનારમીદાસ જૈન.	૬૭
૯. સ્તભતીર્થ શ્રીચિનામણિ પ્રાર્થનાથના મંદિરના લેખનો અનુવાદ	પ્રેમક. શ્રી મોહનલાલ દી. ચાંકરી	૭૬
૧૦. સાભાર સ્વીકાર	ટાઈટલ પેજ શ્રીજી	



વિનંતિ

પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો શેષ કાળમાં પોતાનું નિયત સરનામું પ્રાર્થક માસની પહેલી તારીખ સુધીમાં જણાવે એવી વિનંતિ છે.

વ્યવ૦



॥ ॐ नमः ॥

અસિલ ભારતવર્ષીય જૈવ શ્વેતામ્બર સૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુલ્કપત્ર
જેશિંગમાર્ફની વાડી : ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઇ. સ. ૧૯૫૪

ક્રમાંક

અંક : ૪-૫

મહા મુદ્રિ ૧૩ : સામવાર : ૧૫ ફેબ્રુઆરી

૨૨૦-૨૧

આત્મનિર્મળતાના પંથે

[૧]

લેખક પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહાપ્રભવિજયજી

આત્મનિર્મળતા એટલે પરમ સુખની પ્રાપ્તિ. સુખ એ આત્માનો સ્વભાવ છે. જ્યાં સુધી આત્માની નિર્મળતા ન થાય ત્યાં સુધી સંસાર છે, ઉપાધિ છે, બંધન છે, દુઃખ છે. દુઃખનું કારણ અજ્ઞાન છે.

બધી યોનિઓમાં મનુષ્ય સર્વોત્તમ પ્રાણી છે. પોતાની કેટલીક વિશિષ્ટ શક્તિઓથી તે બીજા જીવધારીઓ કરતાં અધિક વિકાસ કરવાની ક્ષમતા રાખે છે. દરેક દર્શનકારાએ માનવજીવનની બહુમૂલ્યતા અને હર્લભતા એકસ્વરે ગાઈ છે. જે વસ્તુ થોડી હોય, દુષ્પ્રાપ્ય અને કીમતી હોય એની મહત્તા આપમેળે ગવાય છે. એ જ રીતે માનવજીવન મહાન છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ માં ચાર વસ્તુઓને હર્લભ જણાવી છે :—

“ચત્તારિ પરમંગાણિ, દુલ્લહાણિ ય જંતૂણો ।

માણસત્તં સુદ્ધં સદ્ધા, સંજ્ઞમમ્મિ વીરીણ ॥”

—આ સંસારમાં જીવને ચાર વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવી હર્લભ છે. તે છે— મનુષ્યપણું, ધર્મનું શ્રવણ, સમ્યક્શ્રદ્ધા અને સંયમમાં પુરુષાર્થ.

આ ચારે વસ્તુઓમાં મનુષ્યપણાને સૌથી પ્રથમ બતાવેલ છે. બાકીના ત્રણનો આધાર મનુષ્યપણા ઉપર જ રહેલો છે. કર્મનાં બંધન તોડી આત્મનિર્મળતાના પંથે જવા માટે બીજો ભવ અનુકૂળ નથી. માનવ ભવમાં જ મોક્ષ માટેનો પુરુષાર્થ શક્ય છે. નારકીના ભવમાં અપાર દુઃખ છે, દુઃખની યાતનામાં ધર્મનું આરાધન સંભવિત નથી. તિર્થંચ-પશુ-પક્ષીના ભવમાં વિચારશક્તિની ઉણપ છે. એ જીવન

પરાધીન હોવાથી જેમ તેમ પૂરું થાય છે. દેવભવમાં માત્ર સુખ છે. સુખ-લોગની સામગ્રીમાં ધર્મની આરાધના શક્ય નથી. માત્ર મનુષ્યભવ જ એવો છે જેમાં ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા અને સંયમનો પુરુષાર્થ કરી શકાય. એ માટે યોગ્ય સામગ્રી ન મળે તો એ પુરુષાર્થ થઈ શકતો નથી.

મનુષ્ય જન્મતાં જ પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો હોય છે. કેટલાકને જીવનનિર્વાહનાં પૂરતાં સાધન નથી હોતાં અને કેટલાકને હોય છે. એનું શું કારણ ? જન્મતાં-વેંત બાળકે એવો શો પુરુષાર્થ કર્યો હોય કે તેને સુખી જીવન મળે અને બીજાને નિર્વાહનાં પણ ફાંફાં હોય તે માટે તેને જવાબદાર કેમ ગણાય ? સ્પષ્ટ છે કે, પૂર્વનાં કર્મ અનુસાર માણસને સુખ અને દુઃખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સુખ અને દુઃખનો મનુષ્ય સ્વયં નિર્માતા છે. સારી કે ખરાબ પ્રવૃત્તિઓ જ તેનું શુભ અને અશુભ કર્મ છે. આ કર્મનો બંધ માનવજીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે થયા કરે છે. આ કર્મો જ માનવને તેના મૂળ આત્મશુદ્ધિને વિકસિત થવા દેતાં નથી. માટે જૂના કર્મોનું જેમ ક્ષણ હોય છે, તેમ નવાં કર્મોના ઉપાર્જનમાં પણ વિવેક બુદ્ધિ રાખવી જોઈએ.

ખાણું-પીણું, ભોગ ભોગવવા, સંતાન પ્રાપ્તિ કરવી; જન્મવું, મરવું—આ ક્રિયાઓ માત્ર મનુષ્ય જ નથી કરતો. પશુ-પક્ષીઓ પણ આ પ્રવૃત્તિ કરે જ છે. પરંતુ મનુષ્યમાં વિચારશક્તિની વિશેષતા છે; જે એને જીવનવિકાસમાં કારણભૂત બની શકે છે.

વિચારશક્તિ માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. જ્ઞાન જીવનની મૂળભૂત મૂઠી છે. એના વિના મનુષ્ય પોતાનું જીવન ખોઈ બેસે છે. જ્ઞાન હોય પણ આચરણ ન હોય તો એ બાબરૂપ થઈ પડે. જે જ્ઞાન પોતાના હિતાહિતનો વિવેક ન શીખવે એ જ્ઞાન શા કામનું ? જ્ઞાન એ છે જેનાથી શુભ-દોષની પરખ આવે. હેય, ઉપદેયની ભાવના બાંધત કરે

પાશ્ચાત્ય કેળવણીના કારણે લોકો આજે ભૌતિક જ્ઞાન તરફ વળેલા છે. સંપત્તિ વધારવી અને ઈંદ્રિયોના વિવેચના સુખનું એ જ્ઞાન હોય છે. એથી ભૌતિક સામગ્રી માટે આર્થિક લિપ્સા બળે છે. સામગ્રી ઓછી અને જરૂરિયાત વધારે હોવાથી શોષણની ભાવના થાય. શોષણ સંઘર્ષ જન્માવે. પરિણામે માનવજીવન અસંતુષ્ટ અને દુઃખમય બની જાય. આમ ભૌતિક સામગ્રી ક્ષણિક સુખ આપે પરંતુ અંતે તો એ દુઃખમાં જ પરિણમે.

વસ્તુતઃ સુખનો આધાર બહારની સામગ્રી ઉપર નહિ પરંતુ આંતરિક સામગ્રીને નિર્ભર છે. આત્મશુદ્ધિના વિકાસથી જ સુખ પ્રગટ થાય છે. સાચું જ કહ્યું છે કે—

“મહતા પુણ્યપણ્યેન, ક્રોતેયં કાયનૌત્ત્વયા ।

પારં દુઃસ્વોદધેર્મ્નું, તર ચાક્ષ મિથતે ॥”

—મહાપુણ્ય રૂપી ધન આપીને તેં આ કાચારૂપી નાવ ખરીદેલું છે. તે બાંને નહિ ત્યાં સુધી તેના વડે ભવરૂપી દુઃખઢરિયાને તારી લે.

મનુષ્યભવની દુર્લભતા વિશે અહીં એક ઉદાહરણ આપવું બસ થશે.

એક ખેડૂતે કોઈ મહાત્માની સેવા કરેલી; જેના પરિણામે મહાત્માએ પ્રસન્ન થઈ એને પારસમણિ આપ્યો. એ મણિનો લોખંડને સ્પર્શ થતાં સુવર્ણ બની જતું. પરંતુ મહાત્માએ એ મણિ સાત દિવસ પૂરા થતાં પાછો આપી દેવાની શરત કરી. ખેડૂતે એ મણિ મળતાં વિચાર્યું કે મારી પાસે તો માત્ર ખરેખે, પાવડો કોદાળી, દાતરડું, કેસ—એવાં જ માત્ર લોહાનાં સાધન છે. એટલા સોનાથી મારું દાળદર નહિ ફીટે. આથી એણે વિચાર્યું કે હજી તો સાત દિવસ વચ્ચે પડ્યા છે એટલે બહાર ગામથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં લોખંડ મંગાવીને એનું સોનું બનાવી લઉં. તેણે જુદે જુદે સ્થળે માણસો મોકલ્યા, અને રેલગાડીથી માલ રવાના કરવાની તાકીદ આપી. એ માણસોને જતાં જ એકેક બળે દિવસ તો વીતી ગયા. લોખંડ ખરીદતાં, પેક કરતાં અને રેલગાડીથી રવાના કરતાં એ માલ આવતાં છ દિવસ તો વીતી ગયા. સાતમા દિવસે એ બધો માલ ગાડીમાંથી ઉતારાવ્યો ત્યારે એને વિચાર થયો કે, એ આ માલને અહીં જ પારસ-મણિ લગાડી દર્શાવ તો એ લેવા માટે ચોર, ડાકુઓનો દરોડો પડશે. માટે ઘેર લઈ જઈને જ એ મણિનો સ્પર્શ કરાવી લઈશ. આથી એ બધું લોખંડ એ ઘેર લઈને આવ્યો અને એ લોખંડને ઘરમાં ભરવા લાગ્યો, ત્યાં જ સાતમા દિવસની છેલ્લી ઘડી વીતી ચૂકી. મહાત્મા એને ઘેર આવ્યા અને એ પારસમણિની માગણી કરી. ખેડૂતે કહ્યું : ‘મહારાજ એક મિનિટ ધીરજ રાખો.’ પણ મહાત્માજીએ ચિડાઈને કહ્યું : ‘હું એક મિનિટ પણ થોભી શકું એમ નથી; માટે મણિ પાછો આપ.’

ખેડૂતે કહ્યું : ‘હીક મહારાજ ! હું હમણાં જ લોહાને એ મણિનો સ્પર્શ કરાવી દઉં છું.’ મહાત્માજીએ તાડૂકીને આદેશ કર્યો : ‘ખેડૂત ! હવે એની અવધિ પૂરી થઈ જ ગઈ. અવધિ પૂરી થતાં એ મણિ કંઈ જ કામ નહિ આપે.’ ખેડૂતે કહ્યું : ‘તો લો, મહારાજ હું આ લોખંડને સ્પર્શ કરાવીને આપી દઉં છું.’ એમ કહેતાં જ મહાત્માજીએ એ મણિ એની પાસેથી ખૂંચવી લીધા.

જેમ ખેડૂત વધુ તૃષ્ણાથી મળેલા પારસમણિનો કશો ઉપયોગ કરી ન શક્યો તેમ આ માનવલવનો જે માણસ સમયસર સદુપયોગ ન કરે તો તેનો જન્મ નકામો બાય છે. આથી જ જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા ન પીટે, રોગ આક્રમણ ન કરે અને ઈદ્રિયો ક્ષીણ ન થાય ત્યાં સુધી જ જીવનવિકાસને અવકાશ રહે છે એટલે જ એક ક્ષણ પણ તેમાં પ્રમાદ ન કરતાં માનવજીવનના ઉદ્ધાર માટે ધર્મનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. આ વિશે આપણે આગળ વિચારીશું.



માંડવગઢના પાર્શ્વજિનાલયનું

વિશેષ વર્ણન

લેખક : શ્રીયુગ અગરવલ્લભ નાહટા

‘શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ’ વર્ષ : ૧૯, અંક : ૨-૩ માં ડૉ. કાઉએ (સુભદ્રા-દેવી)નો ‘માંડવગઢના શ્રીપ્રમદ પાર્શ્વદેવ’ શીર્ષક લેખ જોવામાં આવ્યો. શ્રીસુભદ્રા-દેવી વર્ષોથી જૈન ઇતિહાસમાં ખૂબ રસ લઈ રહ્યાં છે. હું ગયા વર્ષે તેમને લશ્કર (ગ્વાલિયર)માં મળ્યો હતો, ત્યારે માંડવગઢના ઇતિહાસ સંબંધી અન્યેષણ કરી રહ્યાં હતાં. મેં તેમને એક વાર બિઝનેસ આવવા જણાવ્યું જેથી ઘણી નવી હકીકતોની માહિતી આપી શકું. તેમણે આવવાની ઇચ્છા પણ પ્રકટ કરી હતી પરંતુ હજી સુધી તેઓ આવી શક્યાં નથી.

તેમણે જે વિષય લીધો છે તે ઘણો જ મહત્વપૂર્ણ છે અને જૈન સાહિત્યમાં માંડવગઢ સંબંધી ઘણી સારી સામગ્રી મળે છે. ૧૪મી શતાબ્દીના મંત્રી પંથડથી લઈને ૧૭મી શતાબ્દી સુધી અહીં જૈનોનો સારો પ્રભાવ રહ્યો હતો. ૧૫મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને ૧૬મી સદીનો પૂર્વાર્ધ—આ લગભગ એક સો વર્ષથી કંઈક અધિક કાળનો ગાળો જૈનોના અનિશ્ચય પ્રભાવનો અને માંડવગઢના સુવર્ણયુગનો સમય છે. એ સમયે રાજ્યના અધિકારીઓરૂપે અને વૈભવશાળીપણામાં જૈન શ્રાવકો અહીંના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં ચમકી રહ્યા છે. મંત્રી મંડળ, ધનક, અને સોની સંપ્રામસિંહ તથા પુંજરાજ વગેરે અહીંના વિદ્વાન શ્રાવક અંચકારોમાંના હતા. જૈન મુનિઓએ તો અહીંના વિદ્યાપ્રેમી શ્રાવકોના અનુરોધથી અનેક ગ્રંથો નિર્માણ કર્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ તેમની પ્રશસ્તિઓમાંથી મળે છે. અહીં ૨૨ જિનાલયો હતાં. તેમાંથી અધિકાંશ એ કાળમાં નિર્મિત થયાં હતાં, જેનું વર્ણન ખરતર-ગઢના વિદ્વાન ઉપાધ્યક્ષ જોમરાજ રચિત ‘માંડવાચલ ચૈત્ય પરિપાટી’માં મળી આવે છે. એની રચના પણ સં. ૧૫૪૫ થી ૧૫૫૦ લગભગની છે. શ્રીસુભદ્રાદેવીના એ લેખને વાંચતાં જણાય છે કે તેમને આ મહત્વપૂર્ણ ચૈત્ય પરિપાટી જાણવામાં નથી આવી. જોકે ‘જૈનયુગ’ વર્ષ : ૪ના પૃષ્ઠ : ૩૩૨, સં. ૧૯૮૫માં આ પ્રકાશિત પણ થઈ ચૂકી છે. તેમાં પ્રમદ પાર્શ્વ જિનાલય સંબંધી તેમણે જે આ લેખ લખ્યો છે, તેનો સૌથી અધિક અને જ્ઞાતવ્યપૂર્ણ પરિચય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આથી સૌ પહેલાં તો તેનું ઉદ્ધારણ આપીને પછી જ જ્ઞાતવ્ય હકીકતો પર વિચાર કરવામાં આવશે.

પ્રારંભ—“પાસ જિનેસર પથ નમિય, કામિય ફલ દાતાયે,

કાશુબંધિ હઉં સંયુષ્ણિસુ, જિનવર જિંબ અસારો. ૧

અહે માલવદેસ મગારિ સાર, માંડવગદ સોહઈ,
જિહિં જિણુહર ઉત્તુંગ વેગ, ભવિષ્ય મન મોહઈ;
નિર્મળ શીતલ વહઈ નીર, નીઝરણ અપારો,
ફલિય ફલિય અઠાર ભાર, વનરુપતિ સારો. ૨

મૂળ ભવન શ્રીપાસનાહ, અભિનવઉ વસંતો,
ચારહ પાસ સુહાવણુઉ, સંજમસિરી કંતો;
સુંદરી કરી સિંગાર હાર, જિણુ ભવણિહિં આવઈ,
ઢોયલ જિમ અતિમધુર કંઠિ, જિણુવર ગુણ ગાવઈ ૩

ભાસ— રિસહેસર સિરિ સાંતિ જિણુ, અષ્ટાપદ અવતારો;
રવિ જિમ તેજહિં જિગમિગઈ, સમવસરણુ ઓખારો. ૪

અહે ઉલિહિં પાસ સુપાસ, અજિય જિણુ મંડપિ દીસઈ,
નંદીસર ખાવત્ર દેવ, ત્રિહું(બક) ભવણિ સલીસ જઈ;
રંગમડપિ રગિયામણુઉ, જય ઘંટ નિનાદો,
ભંજો કિરિ જિણુ ભવણુ કરઈ, સરમ હસિત વાદો. ૫

રેવઈગિરિ સિરિ પુંડરિક, ગિરિવર અન(વ)તારો,
કલ્યાણિક જિણુ વીર તણા, અષ્ટાપદ સારો;
દસ ભવ પાસકુમાર નેમિજિણુ, જન ભેઈજઈ,
ભીતિ લિખી ચિત્રણ દેખિ, જિહિં મન મોહીજઈ. ૬

ભાસ— એરિસ ઈહ વિમાળ સમા, જિણુ ભવણિહિં જયવતો;
પાસ જિણેસર ગુણનિલકે, નમિસ્થું હરખિ હસતો. ૭

અહે કેસર ધનસાર સાર, ચંદણ ધસિ લેસો,
ઈક સૌ ઓપન ખિંબ સહિય, પ્રભુ પૂજ કરિસો;
કુસુમમાલ સૂત્રિ સોલ કરી, જિણુકંઠી ઠવેસો,
નામિય ગાઈય વિવિહ બાંદિ, ભાવન ભાવે સો. ૮

ઉપર્યુક્ત સમગ્ર વર્ણન એક પાર્શ્વજિનાલયનું જ છે. બીજા મંદિરરૂપે શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરનું પણ ત્રણ પંચોમાં સારું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં ૬૫ ખિંબો બતાવ્યાં છે. ત્રીજામાં શાંતિનાથ, ચોથામાં સંભવનાથ, પાંચમામાં આદિનાથ, છઠ્ઠામાં સુપાર્શ્વનાથ, જે ખાનપુરીમાં હતા તેનો ઉલ્લેખ છે, સાતમામાં શ્રીસીમંધરસ્વામી, આઠમામાં શાંતિનાથ, નવમામાં શ્રીઋષભદેવ, દશમામાં ફરીને ઋષભદેવ, અગિયારમામાં નેમિનાથ, બારમામાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ, તેરમામાં સુમતિનાથ, જેમાં અષ્ટાપદના ૨૪ તીર્થકરોનાં ખિંબો હતાં. ચૌદમામાં વીરાવત્તિ પાર્શ્વનાથ, પંદરમામાં શ્રીશાંતિનાથ, સોળમામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, સત્તરમામાં

શ્રીશાંતિનાથ, અદારમામાં શ્રીઅજિતનાથ, ઓગણીસમામાં શ્રીશાંતિનાથ, વીસમામાં શ્રીઋષભદેવ, એકવીસમા ક્રોતેપુરમાં શ્રીશાંતિનાથ, બાવીસમા હુશંગાબાદમાં શ્રીનેમિનાથ. આ બધાં મંદિરોમાં ૨૪ મૂળ બિંબ અને બધાં મંદિરોની મૂર્તિ-સંખ્યા ૫૬૨ બતાવી છે. આ સિવાય ભંડારમાં બીજાં બિંબો પણ છે; એમ લખ્યું છે અને અંતમાં બવડકારિત ચૌધ્ય, રત્ન, સ્વર્ણ બિંબોનો મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમ કે—

“રૂપ્ય ચણ્ય સોવત્ર બિંબ, શ્રી બવડ કારિય.”

આ પ્રકારે ક્રાશુબધે ૨૩ પદોમાં આ ચૈત્યપરિપાટી જેમરાજે લખી છે. રચના સુંદર છે. ચૈત્યપરિપાટી નામ મુજબ એમ લાગે છે કે જે મંદિરોનું આમાં સંખ્યાના અનુક્રમથી વર્ણન કર્યું છે તે મંદિરોનાં દર્શન એ જ ક્રમથી થતાં હશે અને આ બધામાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર અધિક વિશાળ, જિંચું અને સૌ પહેલું હોવું જોઈએ. કવિ ખરતરગચ્છના છે અને તે મંદિર પણ એ જ ગચ્છનું હતું, એટલા માટે જ તેનું વિવરણ અધિક આપ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીયુત મેહનલાલ દેસાઈએ આને પ્રકાશિત કરતાં લખ્યું છે કે આ સ્વર્ણ-રૂપ્યમય જિનબિંબોનો નિર્માતા બવડ કોણ હશે, તેનો પત્તો મળતો નથી; પરંતુ સદ્ભાગ્યે અમને એનો પત્તો શ્રીનાહરજીના સંગ્રહની સ્વર્ણાક્ષર સચિત્ર કદપસૂત્રની પ્રશસ્તિ ઉપરથી મળે છે, તેનો આવશ્યક અંશ આ પ્રકારે છે:—

“યત્કુક્ષિશુકિસંપુટમુક્તાફલનિર્મલશ્ચ સદ્વૃત્તઃ ।

શ્રીજાવહસંઘપતિર્વિરાજતે રાજમહામુતઃ ॥ ૪૨ ॥

વાપીકૂપતઢાગકુણ્ડસરસીસ્રોતસ્વિનીનાં પયઃ—

પૂરે જીવદયાધુરીમનસા સત્ત્વૌષરક્ષાકૃતે ।

ચન્દ્રનકકમન્ત્રકાઃ સુકૃતિના તેનાત્ર સંસ્થાપિતે

મ્લેચ્છા તુચ્છકુલકલેતિ વિપુલે શ્રીમણ્ડપાલ્યાચલે ॥ ૪૩ ॥

રૂપ્યસ્વર્ણમણીમયાનિ ભગવદ્ભિન્ન્યાનિ યોડકારયત્,

શ્રીસંઘાર્ચનદર્શનાર્ચનવિધિં સંસૂત્રયન્ ધર્મવાન્ ।

સમ્યક્કૃતે દૃઢિમાનમુદ્ગહતિ યઃ શીલેન ગાન્ધેયવત્,

શ્રીહીરાશ્રયતઃ પુનઃ બહુગુણાન્ ઘત્તે સ્વકીયાન્ ભિયામ્ ॥ ૪૪ ॥

યેન પ્રતિષ્ઠાવસરે સ્વકીયં ધનં ધનં ધર્મવિધૌ પ્રયુક્તમ્ ।

શ્રીહીરનામાઙ્ગજરાજમાનઃ શ્રીજાવહસંઘપતિપ્રધાનઃ ॥ ૪૫ ॥

સર્વોપલબ્ધમુક્તિશોભમાનં સચ્ચાયમુપતરતાપનિવૃત્તિવારમ્ ।

નાનાસપક્ષસુમતરે જનસેવનીયં, પ્રાકારપત્રપરિવારિતપાર્શ્વદેવમ્ ॥ ૪૬ ॥

પ્રશસ્તિના આગળના વર્ણનથી તેઓ ખરતરગચ્છીય શ્રીમાલવંશીય સિદ્ધ થાય છે. પ્રશસ્તિના પ્રારંભમાં માંડવગઢના શ્રીપાર્શ્વનાથ અને શ્રીસુપાર્શ્વનાથ—એમ બેનો ઉલ્લેખ હોવાથી બાવીસ મંદિરોમાં બે મંદિરો મુખ્ય હોવાનું પ્રતીત થાય છે. શ્રી સુપાર્શ્વનાથનું સ્થાન કવિ ઋષભદાસના ચૈત્યવંદનમાં—

“ માંડવગઢનો ચન્નિયો, નામે દેવ સુપાસ. ”

આ પ્રકારે કરેલો હોવાથી અને ૧૮ મી સદીની તીર્થમાળાઓમાં પણ ઉલ્લેખ હોવાથી પ્રસિદ્ધ હોવાનું સિદ્ધ છે. આ મંદિર તપાગચ્છતું હોવાનો વિશેષ સંભવ છે, કેમકે આ ગચ્છના વિક્ષાનોનો પણ માંડવગઢમાં સારો પ્રભાવ રહ્યો હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. અત્યારે માંડવગઢમાં કોઈ પણ પ્રાચીન જૈન મંદિર સુરક્ષિત નથી કેટલાંક ભગ્નાવશેષ પડેલાં છે. એક મંદિર ધર્મશાળામાં નવું બન્યું છે.

ગયા વર્ષે હું માંડવગઢની યાત્રા કરી આવ્યો ત્યારે પૂછતાં માલમ પડ્યું કે, અહીંની શ્રીસુપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ધુરહાનપુરમાં છે. જો આ હકીકત સાચી હોય તો તેનો પ્રતિમાલેખ શીઘ્ર પ્રકાશમાં આવવો જોઈએ.

‘ સુકૃતસંકીર્તન ’ કાવ્ય અનુસાર અહીં ૧૪ મી સદીમાં મંત્રી પેથકે શ્રીઆદિજિનાલય બંધાવ્યું હતું. તે બાવનજિનાલયવાળું, શત્રુંજયાવતાર, સ્વર્ણદંડ-કળશવાળું મંદિર ૧૮ લાખ દ્રમ્મના વ્યયથી બન્યું હતું. ચૈત્યપરિપાટીમાં નં. ૫-૯-૧૦ માં ત્રણ આદિ જિનાલયોનાં વર્ણન છે. સંભવ છે કે તે દશમા નંબરનું હોવું જોઈએ; જેમાં અનેક બિંબો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

માંડવગઢના સમસ્ત ખંડિયેરોની સારી રીતે તપાસ કરવી જોઈએ. જે કંઈ સ્મારકો ત્યાં ખંડિત દશામાં પડ્યાં છે, તેનાથી સંભવ છેકે, કેટલાંક જૈન મંદિરોનો પત્તો મળી આવે. અહીંથી જૈન મૂર્તિઓ બહાર ક્યાં ક્યાં ગઈ તેનો પત્તો પણ લગાવવો જરૂરી છે. આ જિનાલયો ક્યાં સુધી વિસ્તર્યા હતાં, ક્યારે નષ્ટ થયાં—એ બધી હકીકતોની શોધ હો. સુભદ્રાદેવી અવશ્ય કરે અને જ્ઞાતવ્ય હકીકતો પ્રકાશમાં લાવે, એમ ઈચ્છીએ છીએ. માંડવગઢ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાતવ્ય ફરી ક્યારેક સૂચિત કરીશ. મારી નોંધ અનુસાર શ્રીજિનભદ્રસૂરિનું ‘ પાર્શ્વ-સુપાર્શ્વ સ્તવન ’ પણ પ્રાપ્ત છે. સિદ્ધાંતરુચિવાળા સ્તોત્રની ૫-૭ પ્રતિઓ તો મારા સંગ્રહમાં જ છે. એકમાં એના રચયિતા તેમના શિષ્ય સાધુસોમ પણ લખેલ છે.

સુવર્ણ-પુરુષ અને જૈન સાહિત્ય

લખક. પ્રો. શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

‘સુવર્ણ-પુરુષ-નમસ્કાર’ એ લોકાકિત જેટલી સાચી છે એટલી જ સાચી—અદ્ધે એથી વિશેષ: સાચી વાત ધનાદયમાં ધનાદય બનવાની, અખૂટ સંપત્તિના સ્વામી બનવાની તીવ્ર અભિલાષાની હોય છે. આને લઈને જનજનની કલ્પનાઓને લોક-સાહિત્યમાં—કથા-સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે. જૈન સાહિત્ય એના કથા-સાહિત્ય માટે અને પ્રાકૃત જનતા તરફના એના સહભાવને માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. આથી એમાં ‘ભારડ’ અને ‘મા-સાહસ’ જેવા વિલક્ષણ પદ્ધતિઓ વિષે, પાંચ દિવ્યો વિષે, રત્નકંઘણ વગેરે અદ્ભુત વસ્તુઓ વિષે, સિદ્ધરસ અને રસકૂપ વિષે તેમજ ચિત્રાવેલી જેવી ભાનભાનની અલૌકિક ઔષધિઓ વિષે ઉદ્ભવેલા જેવા મળે છે. ‘સુવર્ણપુરુષ’ એ પણ આ પ્રકારની મનોદશાનું એક રૂપ છે અને વિવિધ જૈન કથાઓમાં એનું વર્ણન મળે છે.

‘સુવર્ણ-પુરુષ’ એટલે ‘સોનાનો પુરુષ’ એવો અર્થ સ્પષ્ટ નેમ છે, પણ એથી કંઈ એને અગે જે વિશિષ્ટ બાબત જૈન કથાઓમાં જોવાય છે તે ખ્યાલમાં ન આવે, આથી ‘નવકાર’ (નમસ્કાર) મંત્રના પ્રભાવને સ્વયંવારી અને જિનદાસગણિએ સ્વેચ્છી મનાતી આવસ્થા સુષ્ટિ (ભા. ૧, પત્ર ૫૮૬) માં અપાયેલી કથા અહીં રજૂ કરું છું—

એક શ્રાવક હતો એનો પુત્ર ધર્મ ગ્રહણ કરતો ન હતો. આથી એના પિતાએ એ પુત્રને ‘નવકાર’ શિખર્યો અને કહ્યું કે જ્યારે ખીક લાગે ત્યારે આ નવકારનો પાઠ કરજે.

કાળાંતરે પેલા શ્રાવકનું અવસાન થયું, અને એનો પુત્ર દુનિયાદારીમાં ભાગ લેવા લાગ્યો. એક દિવસ એના ઘર આગળ એક પરિત્રાજક—ત્રિદંડી આવ્યો અને ત્યાં વસ્યો. પેલા શ્રાવક-પુત્રને આની સાથે દોરતી બધાઈ.

એક વેળા ત્રિદંડીએ એને કહ્યું: જો તું અખંડ અને નધણિયાનું શય લાવે તો હું તને ધનાદય બનાવું. એ ઉપરથી શ્રાવક-પુત્રે એની શોધ કરી અને કલ્પા પ્રમાણેનું શય મેળવ્યું. પછી એ શય તેમજ ખીજ કેટલીક સામગ્રી લઈને એ અને ત્રિદંડી સ્થાનમાં ગયા.

ત્રિદંડીએ આ શ્રાવક-પુત્રને શયની સામે બેસાડ્યો, અને એણે શયના હાથમાં તસ્વાર આપી. પછી એ વિદ્યાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. એવામાં વેતાલે જાહવા માંડ્યું. એ જોઈને શ્રાવક-પુત્ર ખીન્ચ્યો અને એણે ‘નવકાર’ ગણવા માંડ્યા. આથી વેતાલ પડી ગયો. ત્રિદંડીએ ફરી જાપ શરૂ કર્યો અને ફરીથી વેતાલ જાહ્યો. શ્રાવક-પુત્રે ફરીથી ‘નવકાર’ ગણવા માંડ્યા અને વેતાલ ફરીથી પડ્યો. આથી ત્રિદંડીએ શ્રાવક-પુત્રને પૂછ્યું: તું કંઈ જાણે છે? શ્રાવક-પુત્રે ના પાડી. આ પ્રકારે લગભગ વખત ચાલવાથી વાનસ્પતર ગુસ્સે થયો અને એણે ત્રિદંડીના બે કટકા ફરી નાખ્યા. (તેમ થતાંવેંત) સુવર્ણકાંટિનો ઉદ્ભવ થયો. એનાં અંગોપાંગ પૃથક્ પૃથક્ કરતાં એ શ્રાવક-પુત્ર ધનાદય થયો. જો એણે ‘નવકાર’ ન ગણ્યો હોત તો વેતાલ એને મારી નાખત અને (ત્રિદંડીને બદલે) એ સુવર્ણમય બનત.

આવસ્થાની નિજ્જુતિ (ગા. ૧૦૧૨) માં આ ‘ત્રિદંડી’ નો નિર્દેશ છે. એને લક્ષીને ઉપયુક્ત સુષ્ટિમાં આ કથા અપાઈ છે. હરિભદ્રસરિએ આવસ્થાની રીકા (પત્ર ૪૫૨અ-આ) માં આ જ કથા કંઈક ફેરફાર સાથે આપી છે. ફેરફાર એ છે કે ત્રિદંડી ત્રીજી વાર જાપ કરે છે અને શ્રાવક-પુત્ર ફરીથી ‘નવકાર’ ગણે છે એટલી વાત અહીં વધારે છે.

સુરિણમાં ‘સુવર્ણ લોહી જાતા’ એમ કથું છે, બ્યારે આ રીકામાં ‘સુવર્ણલોહી જાણે’ એમ છે. આ સુવર્ણપુરુષના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે રાત્રે એનાં અવયવો હેઠાં ખીજે દિવસે એ પાછાં જાગે છે, અને આમ થવાથી સુવર્ણપુરુષ જૈને મળ્યો હોય તેનું ધન અઠગક અને અખૂટ બને છે.

મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧ માં રચેલા પ્રખ્યાતચિંતામણિના પ્રથમ પ્રકાશના પ્રારંભમાં ત્રિકમાદિત્યનો પ્રખ્યાત છે. એમાં એને ‘સુવર્ણપુરુષ’ પ્રાપ્ત થયાની વાત કહી છે. આ પ્રસંગ આ મુજબ છે :—એક વેળા ઉજ્જૈનમાં વસનારા દાન્ત શેડે મોટો મહેલ બંધાવ્યો અને ઉત્સવ કરી એ એમાં રહેવા ગયો. રાતે ‘પડું છું’ એવો એકાએક અવાજ સાંભળી એ ખીંચ્યો, અને ‘પડીશ નહિ’ એમ એ મોટ્યો. ખીજે દિવસે એ ત્રિકમાદિત્યને મળ્યો. આ રાત્રીએ એને ત્રણ લાખ (૬૨૫) આપી એની પાસેથી મહેલ ખરીદ્યો. રાત્રે એ રાત્રી નિરતિ સ્તો. એવામાં ‘પડું છું’ એવી વાણી સાંભળતાં ‘જલદી પડ’ એમ એણે કથું. કહેતાંતે ‘સુવર્ણપુરુષ’ પડ્યો, અને રાત્રીને આમ સુવર્ણની સિદ્ધિ થઈ.

આ કથાની તુલના માટે જૈન સિદ્ધાસનદ્વાત્રિશિકા વગેરે જોવાં ઘટે.

હેમહંસગણિએ વિ.સં ૧૫૦૦ માં નમસ્કાર-આલાવણાચ રચ્યો છે. અને એ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભમાં છપાયો છે. એના ૧૬૪ મા પૃષ્ઠમાં શિવકુમારની જે કથા છે તેમાં સુવર્ણપુરુષનો ઉલ્લેખ છે.

સુવર્ણપુરુષ સંબંધી કોઈ કોઈ કથામાં બીજીસ લક્ષણોથી લક્ષિત અને અખંડિત દેહધારી પુરુષને જીવતો હોયો દેવાની અને એનો દેહ સુવર્ણમય બની જતાં એ દ્વારા ‘સુવર્ણ-પુરુષ’ની પ્રાપ્તિ થવાની વાત પણ આવે છે. આ ઉપરથી જૈન સાહિત્યમાંથી સુવર્ણપુરુષ વિષે શી માહિતી મળે છે તે સમગ્રતઃ હજી અટલે હવે આપણે આના સંતુલનાર્થે અજૈન સાહિત્ય તરફ નજર કરીશું.

સુવર્ણકળશ—ઈ. સ. ૬૦૦ ની આસપાસમાં નારાયણે હિતોપદેશ રચ્યો છે. એમણે આ હિતોપદેશના (૧) મિત્રલાભ, (૨) મુદ્દહ-નદ, (૩) વિગ્રહ અને (૪) સંધિ એમ ચાર પ્રકરણો પાડ્યા છે. આની રચના ‘પંચનૃત્ત’ તમજ એ જાતના ખીજન પ્રથિાને આધારે કરાયાનું નારાયણે પ્રારંભમાં કથું છે. “વિગ્રહ”ની નવમી કથા ‘ચૂડામણિ ક્ષત્રિય અને લોભિયા હનુમતી” છે એ અત્ર પ્ર-નુત છે. એના પ્રાગભિક ભાગ “પુવાર્જકળશ”ની લકીકત પૂરી પાડે છે. એ આ મુજબ છે :—અયોધ્યામાં ચૂડામણિ નામનો એક ક્ષત્રિય રહેતો હતો, તેણે ધનની ઈચ્છાથી શિવનું મન્ત્રકળ વેડીને લાયા વખત મુઘી આરાધન કથું. આથી એનું પાપ નાશ પામતાં શિવની આજ્ઞાથી યજ્ઞસ્થળે એટલે કે કુમેરે એને નવનમા દર્શન દીધું અને આદેશ કર્યો કે આજે તું સવારે કૌર (અર્થાત્ મજ સહિત મુંડન) કરાવજે અને પછી કાથમાં લાકડી ત્રણ ધરમાં ગુપ્ત રીતે ખેસજે. એવામાં તને તારા આંગણમાં લિપ્તુ આવેલો જણાયે. એને તું લાકડી વડે ખૂબ જ પ્રહાર કરી મારી નાંખજે. તેમ થતાં એ લિપ્તુ “સુવર્ણકળશ” બની જશે, એ કળશથી તું જીવતાં સુધી સુખમાં રહીશ. પેલા ક્ષત્રિયે યજ્ઞસ્થરના કલ્પા મુજબ કથું અને એને સુવર્ણ-કળશની પ્રાપ્તિ થઈ. એક લોભિયા હનુમે એ ક્ષત્રિયનું અનુકરણ કથું. એથી તો રાજપુરુષોએ લિપ્તુની હત્યા કરના બદલ એને મારી નાંખ્યો.

આમ બીડીં સુવર્ણપુરુષને બદલે “સુવર્ણકળશ”ની કથા છે. આવી કોઈ કથા અભારતીય સાહિત્યમાં છે કે નહિ તેની તપાસ થવી ઘટે.



બૌદ્ધ યાત્રિક

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીજ્ઞાનવિજયજી (ત્રિપુટી)

તીર્થયાત્રા એ ભારતની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિ છે. બૌદ્ધધર્મ હિંદની ખહાર ગયો. ત્યાં આ સંસ્કૃતિને સાથે લેતો ગયો. આથી ચીન વગેરે દેશના બૌદ્ધ લિકખુઓ તથા ગૃહસ્થો ભારતમાં ધણીય વાર આવ્યા છે. ઇતિહાસપ્રેમીઓ અને સંશોધકો માટે તે નામો અહીં કામનાં છે. તેથી તેઓ-માના કેટલાએકની યાદી નીચે આપુ છું.

૧. ફાહિયાન ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૪૧૪, ૨. નાવચુંગ, ૩. તોચિંગ ઈ. સ. ૫મી સદી, ૪. સુંગચુંગ અને હુઈસાંગ, ૫. સુએન ચાંગ ઈ. સ. ૬૨૯ થી ૬૪૪, ૬. હુઈની (બીજી નામ આર્ચાવર્ન) ઈ. સ. ૬૨૮ થી ૬૪૪ નાલંદામાં મૃત્યુ, ૭. સુએનચિઉ ઈ. સ. ૬૬૪ ભારતમાં મૃત્યુ, ૮. સુએનલાઈ (સર્વે રાનદેવ) ઈ. સ. ૬૫૦, ૯. ચાઉકી (શ્રીદેવ) ભારતમાં મૃત્યુ, ૧૦. સીપીનઃ ઈ. સ. ૬૬૪. ભારતમાં મૃત્યુ, ૧૧. ઈર્સીંગ ઈ. સ. ૬૭૩, ૧૨. યુદ્ધધર્મ ઈ. સ. ૬૭૩, ૧૩. બે લિકખુઓ, ૧૪. તાઉક્રાંગ, ૧૫. ચંદ્રદેવ ઈ. સ. ૬૪૯, ૧૬. ઉંગપો (મતિસિદ્ધ) ૧૭. સુએનહુઈ, ૧૮. લુંગ. ગાંધારમાં મૃત્યુ, ૧૯. મિંગચુએન, ૨૦. વાનકી, ૨૧. મોક્ષદેવ ભાગ્યમાં મૃત્યુ, ૨૨. કુઈચુગ રાજગૃહીમાં મૃત્યુ, ૨૩. સીનચિઉ (ચરિત્રવર્મા) પંજાબમાં મૃત્યુ, ૨૪. દીપલિકખુ કુશનગરમાં મૃત્યુ, ૨૫. સધવર્મા, ૨૬. વાનચુન કલિંગમાં મૃત્યુ, ૨૭. હુઈઈ, ૨૮. ત્રણ યાત્રિક—ઉચાનમા મૃત્યુ, ૨૯. હુઈચુન (પ્રજાવર્ગ) ૩૦. તાવલીન (શીલપ્રભ) ૩૧. તાનકવાંગ. ૩૨. સુએનના, ૩૩. સેનહિંગ, ૩૪. લિંગવાન ૩૫. સેગથી, ૩૬. સિ. જિ. ૩૭. બહિંગ વગેરે વગેરે.

આ અને બીજા અનેક બૌદ્ધ યાત્રિકો ભારતમાં આવ્યા હતા. તે દરેક બૌદ્ધતીર્થોનાં તથા બૌદ્ધ સાહિત્યનાં દર્શન તથા પ્રાપ્તિ માટે આવ્યા હતા. તેઓમાંના ફાહિયાન, નાવચુંગ, સુંગચુંગ-હુઈસાંગ, સુએનચાંગ અને ઈર્સીંગે પોતાની યાત્રાનાં વર્ણનો લખ્યાં છે, જેમાં મોટે ભાગે બૌદ્ધતીર્થો અને બૌદ્ધ બાબતોનાં વર્ણનો છે. ઘણે સ્થાને અતિશયોક્તિવાળું લખાણ પણ છે. તેમાં જૈનધર્મ કે વૈદિક ધર્મ કે આશ્વક વગેરે બીજા ધર્મો માટે કંઈ ઉલ્લેખ નથી. વિશેષી ધર્મો અંગે ધસાતું લખ્યું હોય તે આધારે આપણે કંઈ અનુમાન કરી શકીએ. એટલે તત્કાલીન ધર્મો પર તે વર્ણનો કંઈ પ્રકાશ પાડતાં નથી. તે વર્ણનોમાંથી ભારતની તત્કાલીન સામાન્ય પરિસ્થિતિ તથા સંસ્કૃતિનો આછો ખ્યાલ મળી શકે છે. એટલે અશે એ વર્ણનો ઉપયોગી ખરાં. એવા થોડાંચક નમૂના નીચે આપુ છું:

શ્રીચુન વિશ્વધરનાથ રેઉ જગાવે કે, ફાહિયાન ચીનનો વતની હતો. તે બૌદ્ધધર્મ અને તેનાં સાહિત્ય માટે જ ભારતમાં આવ્યો હતો. એ સમયે અહીં દરેક ચીજો ધણી સસ્તી હતી, માત્ર કોડીઓથી જ કામ ચાલી શકે તેમ હતું. તે સમયના રાજાઓ દરેક ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખતા હતા. કોઈ પણ હિંદી જીવહિંસા, મઘપાન કે લસણ, કુંગળીનું લસણ કરતો ન હતો, ત્યારે અહીં સ્વચ્છ કે કુકડા પળાતા ન હતા, પશુઓ વેચાતાં ન હતાં, મઘની દુકાનો ન હતી. માત્ર ચાંડાલો માંસ ખાતા ને વેચતા. ત્યારે વિશાલા સિન્ધવીઓની રાજધાની મનાતી હતી. જવામાં વૈદિકધર્મ હતો, વગેરે વગેરે. આ લખાણ ઉપરથી ભારતમાં ત્યારે અહિંસાધર્મ કેવો પ્રભાવ હતો તે સહેજે તારવી શકાય તેમ છે.

સુંગયુનના યાત્રાવર્ણનથી માલુમ પડે છે કે, તે સમયે ખુતનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ હતી, ચારકંદવાળા છબ્બિસાને સારી માનતા હતા. લોચાંગમાં વર્ષગણતરી કરતાં મહિનાઓની શુદ્ધિ મનાતી હતી, યેધાવાળા બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે આદરવાળા ન હતા પણ માંસાહારી હતા. ગાંધારનો રાજા મિહિરશુલ બૌદ્ધ ધર્મનો કટ્ટર વિરોધી હતો. ઇતિહાસ આ રાજાને આં હરિયુત્સરિ (હારિયસરિ) તો ભક્ત માને છે. એ રાજાએ સુંગયુનનો સત્કાર વગેરે કર્યાં ન હતાં, જ્યારે સુંગયુને પણ તેને કોપી ફૂર વગેરે વિશેષણોથી નવાજ્યો છે. આજના લેખકો આ લખાણના આધારે મિહિરશુલને ફૂર માની ખેડા છે તે જૂઠું છે. સંભવ છે કે, તે સમયે ચીનમાં સિંહ નહીં હોય. પેશાવરની પ્રજા સત્યપરાયણ અને ધર્મપ્રેમી હતી. નગરમાં એક મંદિર હતું, જેને લોકો સપ્રતિનું મંદિર કહેતા.* ધર્મી પુરુષો એમાં ખેડા રહે છે અને તેનો સત્કાર સામાન્યજન ખૂબ કરે છે. વગેરે વગેરે.

શ્રીયુત રેઉશ સચેન માટે લખે છે કે—તે બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે બહુ મમતા હતી, તે મિહિરશુલને બૌદ્ધ ધર્મનો કટ્ટર શત્રુ માને છે. અને એનો વિજેતા તરીકે બૌદ્ધધર્મી રાજા બાલાદિત્યને ગોઠવી દે છે. પરંતુ તેનો વિજેતા રાજા યશોધર્મ હાવાનો વધુ સંભવ છે. તે ગોડદેશના રાજા શશાંકદેવને પણ બૌદ્ધધર્મનો કટ્ટર શત્રુ માનતો. શશાંકદેવે બૌદ્ધગયાના મોઢિવૃક્ષને બાળી નાખ્યું, બૌદ્ધ શિક્ષા તોડી નાખી, બૌદ્ધ મઠો તોડી પાડ્યા, બૌદ્ધભિક્ષુઓને ત્રાસ આપ્યો. સચેનચાંગ બૌદ્ધરાજા હર્ષવર્ધનની પ્રશંસા કરે છે. શિક્ષાદિયે સચેનચાંગની હાજરીમાં ઈ. સ. ૬૪૩ લગભગમાં એક મોટું ‘ધર્મ સમ્મેલન’ મેળવ્યું હતું, જેમાં ૪૦૦૦ બૌદ્ધ ભિક્ષુ, ૩૦૦૦ જૈન શ્રમણ અને બ્રાહ્મણોએ હાજરી આપી હતી, ધર્મચર્ચાઓ કરી હતી. રાજાએ તે દરેકનો ખૂબ સત્કાર કર્યો હતો. તમને દાન આપ્યું હતું, વગેરે વગેરે.

તાવસુંગના યાત્રાવિવરણમાં ખાસ વિશેષ બીનાઓ નથી જ્યારે ઇત્સિંગનું યાત્રાવિવરણ મોટે ભાગે બૌદ્ધસાહિત્યના વિવેચનમાં જ રોકાયું છે.

આ રીતે બૌદ્ધ યાત્રિકાએ યાત્રાવર્ણનો લખ્યાં છે જેમાં તત્કાલીન ભારતની સામાન્ય સ્થિતિ અને બીજા ધર્મોની બહુ અદ્ય નોંધા મળી શકે છે.

જૈનમુનિઓએ પણ જૈનતીર્થોના યત્રવર્ણનો લખ્યાં છે. તે અંગે તીર્થકદંપ, સંધરાસો અને તીર્થમાલાઓ પુષ્કળ મળે છે. ખાસ કરીને સીઘીઅંધમાલાનો “તીર્થકદંપ” શ્રીયશો-વિજયજી અંધમાલાની “જૈન તીર્થમાલા” અને શ્રીચારિત્રવિજયજી અંધમાલાનો “જૈન-તીર્થોનો ઇતિહાસ” વાંચવાથી એ વર્ણનોની મહત્તાનો ખ્યાલ આવી શકે છે; જેમાં તે તે કાળની પરિસ્થિતિ, ઇતિહાસ, જૂગોળ અને વિશેષ બીનાઓનો શ્રેયક ખ્યાલ સાંપડે છે.

* મોચ સપ્તાઠ સપ્રતિનાં સપ્રતિ. સ પદ્ધિ, સંગતિ, સગવ અને હન્દ્રપાલિન એમ ધણાં નામો મળે છે. સુંગયુન પેશાવરના મંદિરને સાંગતે: (સપ્રતિનું) તરીકે ઓળખાવે છે એટલે એ જૈન મંદિર છે. સપ્રતિનો પુત્ર સૌભાગ્યસેન પેશાવરનો ચૂંચો હતો. ત્યારે ત્યાં ધણા જિનમંદિરો બન્યાં હતાં. (સૌભાગ્યસેન માટે જુઓ અમારી “તક્ષશિલા” નામની પુસ્તિકા)

સુંગયુનના યાત્રાવિવરણના ભાષાંતરકાર અંગ્રેજ બીલ સાહેબ લખે છે કે—“સાંગતે: શબ્દથી સંધનું મંદિર સમજાડું” આને પંજાબમાં સમગ્ર શબ્દથી શિખોનું મંદિર સમજાય છે જનનમહાદેવ વર્માજી લખે છે કે, કૃષિજાન લોકમાં ગયા ત્યારે તેણે આવા ધર્મસ્થાનો ધણા પ્રમાણમાં જોયાં હતાં.

સામાન્ય રીતે કેટલા એક અંગ્રેજો અને તેને જ આધાર ભૂત માનનારા હિંદીએ કોઈ પણ પ્રાચીન વસ્તુ નજરે પડે કે તેને બૌદ્ધના નામે ચકાસી દે છે પણ હવે સોનું ધ્યાન એ તરફ છે કે, જૈનના સ્તૂપો, વિહારો, મંદિરો બૌદ્ધોની પહેલાંનાં હતાં, જે આજે પણ મળે છે. (જુઓ, તક્ષશિલા)

સ્વાદ્વાદ

લેખક : પૂજ્ય પં. શ્રીકુરુધરવિજયજી ગણધિવર

૭

વિધમાં અનેક વાદો છે ને તે સર્વને પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ છે. વ્યક્તિત્વ જેનું જેટલું પ્રખળ હોય તેટલું તેનું જીવનતત્ત્વ પ્રખળ હોય, અને વ્યક્તિત્વ નિર્બળ હોય તો તે વાદ કાંચો વખત જીવી શકતો નથી.

વાદમાંથી વિવાદ જન્મે અને તેમાંથી વિખવાદ જન્મે એ સિદ્ધ વસ્તુ છે પણ એ સિદ્ધ વસ્તુ સદાકાળ સર્વત્ર બને એવું નથી. વાદમાંથી સવાદ અને તેમાંથી તત્ત્વનો ખોધ જન્મે એ પણ વાદનું અભીક્ષિપ્ત છે. વાદમાંથી વિવાદ અને વિખવાદ જન્માવવા માટે વિશિષ્ટ શિક્ષણ કે યત્નની આવશ્યકતા નથી રહેતી પણ સંવાદ અને તત્ત્વખોધ માટે ખાસ પ્રયત્નો અને શિક્ષણ લેવાની જરૂર રહે છે.

સર્વ સુન્દર ફલ લાવવામાં વાદનાં જે અંગો ઉપયોગી છે તેમાંનું એક અતિ અગત્યનું અંગ ‘સ્વાદ્વાદ’ છે ‘સ્વાદ્વાદ’ ને યથાર્થ સમજનાર વાદમાંથી સંવાદ અને તત્ત્વખોધ સહેલાઈથી પામી શકે છે. ત્રિવાદ અને વિખવાદના રસિયાઓને સ્વાદ્વાદ તરફ રુચિ ન હોય એ સહેજે સમજી શકાય એવું છે પણ જેઓ સંવાદ અને તત્ત્વખોધની અભિરુચિવાળા છે તેઓ સ્વાદ્વાદને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજ્યા બાદ તેને કંઈ પણ છોડી શકવાના નહિ.

સંવાદ અને તત્ત્વખોધને ઇચ્છનારા પણ સ્વાદ્વાદને સમજ્યા સિવાય તેને ઘણી વખત અન્યાય કરી ખેડે છે અને તેથી તેઓની સારી ઇચ્છાઓ પણ બર આવતી નથી. કોણે ‘ઘણી વખત એ ઇચ્છાઓ વિપરીત પરિણામ લાવે છે. માટે તેવી સારી ઇચ્છાવાળા સમજી માણ્યોને સ્વાદ્વાદ સમજવાની ખાસ જરૂર છે. સ્વાદ્વાદ ને સમજવા માટે નીચે સૂચવ્યા પ્રમાણની કેટલીક માનસિક રિચિતિ કેળવવી આવશ્યક છે.

(૧) “ ‘સ્વાદ્વાદ’ એ સંદિગ્ધવાદ છે ” એવો પૂર્વગ્રહ ન બેઠે.

(૨) “ ‘સ્વાદ્વાદ’ એ દંડી, દૂધિયો છે ” એ વિચાર મનમાંથી દૂર કરવા ધટે.

(૩) “ ‘આ પણ સાચું અને તે પણ સાચું ’ એ પ્રમાણ સ્વાદ્વાદની માન્યતા હોવાથી કોઈ એક નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ” એવી માન્યતા ખોટી છે. મનમાં બે એ માન્યતા પેસી ગઈ હોય તો તે દૂર કરવી જોઈએ.

(૪) જૈન દર્શનનો સ્વાદ્વાદ છે એમ માનીને તે વાદને એક પક્ષનો સમજી લેવો એ બ્યાજખી નથી.

(૫) ‘સ્વાદ્વાદ’ એ અસંભવિત વાદ છે. એ શક્ય જ નથી. એવી ખમણા છોડી દેવી.

આ પાંચ અને તેને મળતી બીજી પણ ગેરસમજો દૂર થાય એટલે સ્વાદ્વાદ સમજવાની ચોખ્ખા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી ચોખ્ખા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તે સમજવા માટે કરવામાં આવતા પ્રયાસો અફળ બને અથવા પૂર્વોક્ત ગેરસમજોમાં કિમેશે કરે છે.

‘સ્થાદાદ’ એ બે શબ્દો મળીને એક શબ્દ બનેલો છે. તેમાં એક ‘સ્થાત્’ શબ્દ છે અને બીજો ‘દાદ’ શબ્દ. ‘દાદ’ કરેલું ધાતુથી વાદ શબ્દ બન્યો છે, તેનો અર્થ કથન કરવું, વચન-વ્યવહાર કરવો એ પ્રમાણે થાય છે.

‘સ્થાત્’ અમૂ ધાતુનું રૂપ નથી પણ વિભક્તિ-પ્રતિષ્ઠક અન્યથ છે. તે સ્વતંત્ર અન્ય-યનો અર્થ કથયિત્ સાપેક્ષભાવ થાય છે. સ્થાત્ પૂર્વકનો જે વાદ તે સ્થાદાદઃ એ સ્થાદાદનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. પરંપર વિરોધ પદાર્થોને એકમાં સમાવેશ કરવાનાર જે વાદ તે સ્થાદાદ છે એ સ્થાદાદનો સહચર્ય છે.

જે પદાર્થો પરંપર વિરોધ હોય છે તે એકત્ર-એક રચણ સાથે રહી શકે જ નહિ અને એકમાં સાથે રહેતા હોય તે વિરોધ ન હોય એવી માન્યતા વિશ્વમાં મોટે ભાગે પ્રવર્તતી હોય છે. એટલે એ વિચારો પરંપર પંચાંગોને સ્થાદાદનો વિચાર અનુગત અને અસંભવિત લાગે છે. પણ તાર્કિક દૃષ્ટિએ તે એવી વિચારણામાં કંઈક એવું જોવા મળે છે. પાછળથી પોતાના પૂર્વગ્રહ છે મોટે ધણા એ ઉપર એવું બને છે.

વસ્તુતઃ સ્થાદાદથી વસ્તુતાત્ત્વમાં પરંપર વિરોધી ભાવોનું દર્શન રૂપ થાય છે. કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં વિરોધી ભાવોની ચિત્તિ ન હોય. વિશ્વમાં એક પણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં એક જ સ્વરૂપ હોય. મોટે ભાગે વ્યક્તિ માત્રને આશ્રયીને રહેતું હોય. એકથી બીજું સ્વરૂપ એક જ પદાર્થમાં આવે એટલે તે બંને નરૂપો વિરોધ છે એ નિશ્ચિત છે. કોઈ પણ એ સ્વરૂપ એવા નથી કે જે પરંપર વિરોધી ન હોય. જે પરંપર વિરોધી જેવું જોઈ પણ ન હોય તો તે સ્વરૂપ એ નથી પણ એક જ છે. એક નથી ને એ છે, એ જ સમજાવે છે કે બંનેમાં ભુલપાત્ર કરવાનાર વિરોધી ભાવ છે.

એ પ્રમાણ વિચારણામાં ચિત્તસિત કરવામાં આવે ત્યારે વિશ્વમાં વિરોધી સ્વરૂપો તો મળતી ન શકે. નરૂપો છે અને તે સર્વે પદાર્થમાત્રમાં મળી શકે છે, એમ સમજી શકાય છે. સર્વ વિરોધી સ્વરૂપોનું પૂણ જન તો પ્રમાણાત સિવાય અસંભવિત છે. છતાં શક્તિની મયાદા પ્રમાણે તે ન સ્વરૂપ બની શકાય છે.

કોઈ પણ પદાર્થમાં જેના અર્થાત્ત-વ્યવેશી પ્રતિ પાલ એક સ્વરૂપ સર્વને એકસરખું ઉપયોગી કે અનુપયોગી નથી તે તે એકને એ ઉપયોગી હોય તો અન્યને તે અનુપયોગી હોય છે જે વ્યક્તિને તે એક સ્વરૂપ આપુ પ્રજામાં ઉપયોગી હોય છે તે જ વ્યક્તિને લાજવાર પછી તે જ સ્વરૂપ અનુપયોગી થઈ વધે છે.

સલામતો માટે ઉપયોગમાં આવતું શસ્ત્ર જેનું સ્વરૂપ કંઈ છે તે. કંઈ છે પણ જેનાથી રક્ષણ કરે છે તે સંચેતનને તે કંઈ નથી. એકને ત્યાં આપનાર અને બીજાને દુઃખ આપનાર એમ એક જ વખતે એક જ શસ્ત્ર બને છે.

શસ્ત્રની જેમ ગતુમાત્રમાં વિવિધ ધર્મો એકસાથે એક જ વખતે રહી શકે છે.

તે સર્વ ધર્મોમાંથી પોતાની ઉપયોગિતા વિચારીને કંઈ ધર્મો અને અનિષ્ટ ધર્મોની પકડ પકડીને અતરવત જોતો વસ્તુને કંઈ અને અનિષ્ટ એકાંતે માને છે ને કહે છે.

મહાકોસલમાં જૈનમૂર્તિઓ

લેખક : શ્રીયુત મહાનલાલ દીપચંદ ચોકસી

જૈન સમાજમાં પુરાતત્ત્વ યાને શોધખોળના કાર્યમાં જ કેટલાક મુનિરાજો રસવૃત્તિ ધરાવે છે એમાં યુવાન મુનિ શ્રીકાન્નિસાગરજીનું નામ આગળની હરોળમાં આવે તેવું છે. ખરતરમચ્છના પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીસુખસાગરજી મહારાજના ને શિષ્ય છે અને ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’માં અવારનવાર તેમની વાનગી વાંચકોને મળતી પણ રી છે. આમ છતાં દિદી માસિકમાં તેમના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો સવિશેષ દૃષ્ટિયોગ્ય થાય છે. સાધુધર્મના પાલનમાં પાલવિહાર અગ્રપદ છે અને એ રીતે વિચરનાર એક જૈન સાધુ ધારે તો પોતાના વિહાર પ્રદેશમાંથી સંયમ માર્ગની આગધનામાં તત્પર રહીને કેવું સુંદર કાર્ય કરી શકે છે એ વાત તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ‘ખડેરોનો વૈભવ’ (સમ્બરોનો વૈભવ) નામક ૪૩૬ પાનાના દળદાર સચિત્ર ગ્રંથ-માંથી જાણી શકાય તેમ છે.

ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ક્ષેત્રોમાં પણ આપણી પૂર્વકાલીન-ઐતિહાસિક સામગ્રી જૂગર્જમાં દટાયેલી અને સંરક્ષણના અભાવે વિખરાયેલી પડી છે. ખાદકામ આદિના સંયોગે એ બહાર આવતી જાય છે અને એ ઉપર અભ્યાસી જૈનતત્ત્વ વિદ્વાનોની કલમ કંઈ લખે છે ત્યારે જ આપણને એ સંબંધી ખબર પડે છે. આ સંબંધમાં ‘અગ્રા’માંથી પ્રાપ્ત થયેલ મૂર્તિઓનો દાખલો તાજે જ છે. ભાઈ શ્રીઉમાકાન્તે એ ઉપર જે પ્રકાશ ફેક્યો છે એ જૈનધર્મ માટે અને ગૂજરાત માટે ગૌરવ લેના જેવો પ્રસંગ છે. અરસોસ અટલો કે, આવો-આપણા પૂર્વજોનો-ભક્તિભાવે અને કળાના રસજતરી-સર્ગયેલ અજમૂલો વારસો આપણા હાથમાં નથી રહ્યો. સરકારી સંગ્રહસ્થાનમાં એ જઈ પડ્યો છે.

સુપ્રમ જૈન સમાજને એક રીતે કહીએ તો એની પરવા પણ નથી. ઐતિહાસિક મહત્વના આ યુગમાં કેટલાક મુનિમહારાજો અને જીવવાણી શ્રાવંકા હજી પણ ખડિત કે કોઈ અંશે જર્જરિત થયેલ મૂર્તિઓને સાગરમાં બંધારી દેવાની સલાહ આપે છે. શાસ્ત્રની નગરે કદાચ એ મૂર્તિઓ પૂજનીક ન લેખાતી હોય તો પણ હવે એ સર્વિંગા એક ગ્રથાને અગર તો ભારત-વર્ષના ચાર ખૂણે જુદા જુદા કેન્દ્રોમાં સંગ્રહ થવાની વદર છે. મૂર્તિઓના આકાર, પાષાણ અને એ ઉપરના લેખોથી વિદ્વાનો ગતકાલીન ઇતિહાસના અંકોડા જોડી શકે છે. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને મન એ ખાંડન વસ્તુઓ હીરા-મોતીના દાગીના કરતાં પણ વધુ કીમતી હોય છે. પણ આપણી આંખ ક્યારે ઉઘડે એ એક કોયડો છે. જ્યાં સુધી આ પ્રકારના વૈભવને સાચવવા યોગ્ય સ્થાનો નિર્માણ નહીં કરીએ ત્યાં સુધી વારસો આપણા હોવા છતાં એ આપણને પ્રાપ્ત થવાનો નથી જ. આપણો અવાજ અરખ્યરુદ્ધનરૂપ રહેવાનો છે.

પ્રાસંગિક અંતરના હિજાર કહાડી જે ગ્રંથનું નામ ઉપર સચવેલું છે એના પાના ૩૮ પર ‘સ્તંભી મૂર્તિઓ’ એ મથાળા હેડગ કહેવામાં આવેલી વાત રજુ કરું છું:—

‘ધનસંપન્ન જૈન સમાજે મહ્યવાન રત્નોની મૂર્તિઓ પણ ભરાવેલી છે. જનશ્રુતિ પર વિશ્વાસ મૂકીએ તો રત્નની મૂર્તિઓનો ઇતિહાસ સર્વથી જૂનો સિદ્ધ થશે. જે કે ઇતિહાસના

અધ્યાસીને આ વાત મળે નહિ ગતરે. પણ આ આખતના વિચારમાં શાશ્વતાર્થિઓની વાત બાબુ પર રાખીને કહીએ તો શ્રીસ્થંભાણુપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સર્વથી જૂની હશે. એ હાલ સ્થંભતીર્થ ઉર્ફે ખંભાતમાં મૌજુદ છે. એ રત્ન યાને નીલમ કઈ જાતનું છે તે હજી સુધી પિછાની શકાયું નથી. એ પછી મહાકાસલના આરંગ [જિ. રાયપુર] ગામમાં ઉત્તર હુંતકાલીન રત્નમૂર્તિઓ મળી આવી છે. આજે ને રાયપુરના જૈનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે. એમાં વપરાયેલ રત્ન સિરપુરની મૂર્તિઓની જાતનું છે. એનો આકાર અને રચનાકાળ સિરપુરથી પ્રાપ્ત થયેલ ધાતુમૂર્તિઓની સમાન છે. સોમવંશીય રાજાઓના સમયની માનીએ તો એ સંભવિત છે.

મધ્યકાળમાં સ્કંદિક રત્નની મૂર્તિઓ મોટા પ્રમાણમાં ભરાવાતી હતી. રત્નોમાં આ રત્ન એકું છે કે જેની શિલા (ખરડ) અન્યની અપેક્ષાએ વિશાળ હોય છે.

રત્તરમી સદીના લેખવાળી એક મૂર્તિ નાસિકના જૈનમંદિરમાં છે. ગૂઢરાતમાં વધુ પ્રમાણમાં જોવાય છે.

પન્ના-હીરા તેમજ પોખરાજની મૂર્તિઓ પણ જોવામા આવી છે. શ્રવણમેલમોલા-કલકતા અને બિકાનેર તેમજ અણમગંજ-જિયાગંજ આદિમાં રત્નની મૂર્તિઓ મોજુદ છે. ભરતરાજે અષ્ટાપદ પર્વત પર ચોવીસે તીર્થ કરાના-પ્રમાણપત્ર-બિઓ રત્નનાં ભરાવ્યાં હતાં એ વાત જૈન સાહિત્યના પાના ઉપર આલેખાયેલી છે.

આ તો મંગળાચરણરૂપ હર્ષ ઉપગનવે તેની શરૂઆત થઈ. હવે પછી એ દિદી પુસ્તકમાંથી જુદા જુદા ઉતારા રજુ કરી, આપણી ખેદરકારીથી પૂર્વજોએ સર્ગવિલ અણમૂલા વારસાનો કેવો વિનાશ થઈ રહ્યો છે એ બતાવવાની ઈચ્છા છે. દેશ-કાળના એ ધાણુ પારખી હજી પણ આપણે વર્ષોજૂની કુંભકર્ણી નિદ્રામાંથી જાગૃત નહીં થઈએ ? સાચી ધર્મપ્રભાવનાના માર્ગો સમજી લઈ પ્રતિવર્ષ જે અઠગક ધન ખર્ચાએ છીએ એમાંથી વધુ નહીં તો ચોથો હિસ્સો પણ આપા મહત્ત્વના કાર્યમા આપવાનો નિર્ધાર નહીં કરીએ ?



[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૬૧થી ચાલુ]

મધ્યમ જનોની પદક મજબૂત નથી હોતી છતાં તેઓને તે પદાર્થોની સામી બાબુ વિચારસ્વ માટે નુયાય નથી હોતા. તત્ત્વજ જનોની પ્રતિભા પદાર્થ માત્રને અનેક દૃષ્ટિથી વિચારીને તેની ઉપયોગિતા અને અનુપયોગિતાનો પૂરતો વિચાર કરે છે. એ વિચારસરણિ જેમ જેમ ખીસતી જાય છે તેમ તેમ સ્યાદાદ તરફથી સમજણ સ્પષ્ટ થતી જાય છે.

સ્મોટાદ વગર એ વિચારસરણિને ન્યાય મળી શકતો નથી. એ વિચારસરણિના અનુયાયીઓ એક યા બીજી રીતે સ્યાદાદના જ ઉપાસકો છે. આ વિચારસરણિ જેઓની પાસે નથી તેઓને સ્યાદાદ ન મળે એ સ્વાભાવિક છે પણ જેઓ આ વિચારસરણિવાળા છે તેઓની અનેક ગૂંચ સ્યાદાદ કોંટ્રી દે છે. સ્યાદાદથી તેઓ એટલા પ્રસન્ન અને વ્યવસ્થિત બની જાય છે કે તેમનાં મન-વચન અને વર્તનના સર્વ પ્રકારે સુવ્યવસ્થિત અને નિયંત્રિતપણે ચાલે છે.

સ્યાદાદ પણ સર્વ વાદો ઉપર જે પ્રભુત્વ ભોગવે છે, તેનાં પ્રધાન કારણો પણ તેની આ વ્યવસ્થા શક્તિ છે તે છે. એ સ્યાદાદ સદા વિજ્યવંત વર્તે એ કાંઈ અદ્ભુત નથી. કાંઈ પણ વિનાશક તત્ત્વ તેને સ્પર્શી શકતું નથી એટલે સ્યાદાદ સદા જ્યવંત છે.



श्रीमुनिप्रभसूरि कृत अष्टोत्तरी तीर्थमाला

संपा० श्रीयुन भँवरलालजी नाहटा

○

जे जग बंन(व) तिहुयण ताया, तीह जिणेसर पणमीय पाया, काया करिस पवित्र ।
तिस्थ जि मदि मंडलि विक्खाया, पणमई सुरनर किन्नर राया भुणिसु बंधि ते थुत्त ॥१॥
पहिलउ रिसह नमुं विमलाबलि, नंदीवर्द्धन भंजइ भय भलि, बीजउ भवण पईवउ ।
बिहु मूरति गणहरि संजुत्तउ, पुण्य कणक थोकलश निरुत्तउ,

पेखि अमीय रस पीवउ ॥ २ ॥

भुवन तिलउ कोहलापुरि पामी, सोपारइ मिरि जांवित्र सामी, गूढरु गुपितु जुहारई ।
तिह्मण मंगल कलसु जि पामई, कासद्रिहि भायिहिं सिर नामई,

दुग्गाइ गमणु निवारई ॥ ३ ॥

अवज्ञ नयरि सकिहिं अवतारिय, तक्षशिला बाहबलि कारिउ बडइ नगरि भरतेसि ।
माणिक सामि मदोभरि थापिउ, नगरकांठि अंबाई आपिउ, राय सुमरमा रेसि ॥ ४ ॥

जूनइगहि जिणु मेइणि मुकुटो, उग्रसेणि थापिउ प्रभु प्रगटो, नंदीवर्द्धन विमले ।
अबरवि तिस्थ पमुह जे गोमटि, रिसहि अलंकीय ते मन उल्लटि,

कवि पणमउं सिर कमले ॥ ५ ॥

अमीय कुंड जो जीविन सामी, संति जिणह सिसंजि सिर नामी,

सफलउ जनमु करेसो ।

कर्किधां लंका इधिणाउरि, बमीउ मंति गामिहि रयणाउरि, दूष जलंजलि देसो ॥ ६ ॥

ऊजलगिरि सिरि नेमि जिणंदह, भवन मूरति सोइग तरु कंदह, सुरनरगाभई गीत ।
कणय बलाणइ नामि नमियनिनि, पांपागहि आठइ पुचइ निहिं,

नमीसराइ अतीत ॥ ७ ॥

खंभनयरि पायालइ लिंगो, अरिठनेमि अणहिलपुर रगो, आरासणि अवतारो ।
महुर नयरि सोरीपुर मंडणु, पाडलि पीपलि छइ दुइ खंडणु बारबई भवतारो ॥ ८ ॥

तिस्थ अलंकीय जे प्रभु पासिहिं, ते हिव भणिसु बिजि उत्तहसिहिं,

नामि सहीय पुण केवि ।

थंभण पासनाहु भव भयहरु, करहेइइ सामी उवसगहरु, चरबिसु चंदण लेवि ॥ ९ ॥

विश्व कप्पनरु सामी फलवधि, नमउ नामि अज्ञाहरि नवनिधि,

बेटिहिं घृतफलोलो ।

मंगलपुर नमिचउ नवपल्लवु, सोवनगिरि समरी सफलउ भवु,

करिचउ कूंकू लोळो ॥ १० ॥

नवखंड नामि सामि वेलाउरि, तिहुयण नडहु पासु जीराउलि, सामिणिपुरि वारूपे ।
संखेसरि सेरीसे लोडणु, आरासणि अखई दुइ मोडणु, तेन पइई भव कूपे ॥११॥

बीस गिरिहिं पणमउ सिरि गुपतो, महिंद गिरिहिं छाया फण सपता,
हिमगिरि मंगह रामो ।

घंटाकर्णु धीरथो परवति, महिंद कालु पायालह चक्रवति, टीली रावण रामो ॥१२॥

अंकार गिरिहिं सहस्रफणु, कुकुडेसर मोहइ जग गर मणु,
कलि गिरि सिरि कलिकुंडो ।

अदिछता छइ तिहुयण भाणुं, अंतरीखु श्रीपुरि वरकाणुउं, नागद्रहि नवखंडो ॥१३॥

डाकुलि गामि नमउ भीमेसर, वाणारसि पुष्कर परमेसर, अंघां नामि असोरो ।

महुराउरि कापदुम ठाओ, पाटणि पंचासर नउ रामो, फेइइ पावह रोगो ॥१४॥

भणिसु तित्थ द्विज वीरह केई, जीवतई प्रभि थाप्या चेई, कही जीवितसामि ।

देशहिनु हुउ पाटणि वेभइ, कुगति तणा जे पइ बेभय, मालवि भारल सामि ॥१५॥

महण कत्ती कुंडह गामिहिं, राजद्रहि पावापुरि ठामिहिं, वेवगिरिहिं गोवाले ।

महुअइ मंडथलइ महुअहिं मोढरइ, ब्रह्माणिहिं वायडिं, संडेइ धीमाले ॥१६॥

पंचासरि सिरि पात्रीताणइ, कोरंटइ नादीयइ दीआणइ, ऊपसे जिणु धीरो ।

खेत्र हाथउंडी हरसउगिहिं, घांनपुरि थांउं साचउरिहिं जिणि जीतउ इम रो ॥१७॥

रिसहु मंनि सिरि नेमि कुमार, पासुवीर जाणइ ससारो, पंचइ तीरथ सार ।

पांचइ पंचेन्डिय वमि कार, पंचइ पंच महवय धार, पंचमगति दातार ॥१८॥

अवर जिणह बहु नित्थ न जाणउ, एकैक प्रमाणुं, कहीउ करिसु भाणंओ ।

सारणगदि प्रभु अजिय जिणेसर, सावन्धी संमधु परमेसर, मती अभिंनो ॥१९॥

सिंहलदीणि सुमति जे पूजइ, पउमण्णइ भइनग सवि धूजइ, को न्धो अवनारो ।

महुरा नयरि थूभु सुगामह, चदण्णइ जिणु खेत्र प्रभासइ, मंडणु सनिहर सारो ॥२०॥

पुण्णंदु कायंदी मार्गहिं, सीतल सामि नमउ सुप्रार्गहिं, मलयाचलि सेयंसो ।

वासुपुज नमउं सिर कमलो, चंपा कपिलपुर सिरि विमलो,

अणंतु अवज्ञ अवंसो ॥२१॥

इयणयाइ पुरि सामिउ धम्मो, गजपुर नयरि कुंथु जिण जम्मो, नागउरिहिं अरनाहो ।

मिथला नयरि मलि जिणु भइइ, मुणिसुव्वउ भइयिंछि छिइइ,

अवज्ञा नमि भव दाहो ॥२२॥

तित्थ सहोय इय जिण इगुणीस खउवीसइ हुइ पंचिहिं मीस, पूरइ जगह जणीस ।

सम्भेतइगिरि सिरि छई वीस, अट्टावइ चंदउं खउवीस, जिम हुइ सहला दीन ॥२३॥

खउवीसइ जिण रईय रसाल, अट्टोनर सय तित्थइ माल, मुनिप्रभस्सुरि सुढाल ।

घरइ जिघरमी कंठि त्रिकाल, मोनइ रूपइ रयणि बाल, लहइति लट्ठि विसाल ॥२४॥

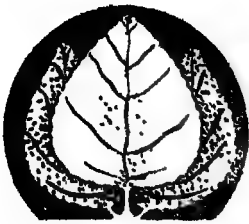
॥ इति अष्टोत्तरी तीर्थमाला समाप्ता ॥

जैन तीर्थोंके इतिहासके लिए श्वेतांबर जैन विद्वानोंने बहुत बड़ा साहित्य निर्माण किया है। इनके द्वारा भारतभरके जैन तीर्थोंके इतिहासकी सामग्री बहुत अच्छे परिमाणमें प्राप्त होनी है। १३ वीं शतीसे अबतक बराबर तीर्थ-माहा, चैत्यपरिपाटी, संवर्णन एवं ऐतिहासिक स्तवन रचे जाते रहे। ये रचनाएँ विविध प्रकारकी हैं और परिणामें भी बहुत बड़ी और बहुत छोटी भी हैं। श्वेतांबर जैनोके सिवाय विश्वमें किसी भी सम्प्रदाय व धर्मके अनुयायियोंने तीर्थोंके संबंधमें इतना विविध एवं विशाल साहित्य निर्माण नहीं किया। पर अभी इनका प्रकाशन बहुत ही कम हुआ है। संग्रहग्रंथ तो अबसे ३२ वर्ष पूर्व विजयधर्मसूरि संपादित 'प्राचीन तीर्थमाला संग्रह' यह एक ही ग्रंथ हुआ है। जैसे फुटकर रूपमें कुछ स्वतंत्र ग्रंथ और पत्र-पत्रिकाओंमें भी प्रकाशित हैं। पचीस वर्षसे हम जहां कहीं भी ऐसी रचना-अवलोकनमें आई-उनके संग्रहका प्रयत्न कर रहे हैं। और एक स्वतंत्र ग्रंथके योग्य सामग्री संग्रहित भी हो चुकी है। जिसके लिये प्रकाशककी प्रतीक्षा है।

हमारे उस संग्रहमेंसे एक प्राचीन तीर्थमाला यहां प्रकाशित की जा रही है। जिसमें १०८ स्थानोंके जैन मंदिरोंका महत्वपूर्ण उल्लेख है। इनमेंसे बहुतसे स्थानोंका तो अब पता ही नहीं चलता। इस तीर्थमालाके रचयिता श्रीमुनिप्रभसूरि १५ वीं शताब्दीके होनेका संभव है। इस तीर्थमालाकी १६ वीं शताब्दीकी लिखित प्रति हमारे संग्रहमें है।

अष्टोत्तरी तीर्थमाला संज्ञक कृति लोकभाषामें रचित जहां तक ज्ञात है-यह एक ही मिली है। अंबलगच्छीय महेन्द्रसूरिकी 'अष्टोत्तरी तीर्थमाला' प्राकृत भाषामें है और अष्टोत्तरी उसका नाम १०८ गाथाके आसपासकी रचना होनेसे रखा गया प्रतीत होता है। उसमें १०८ तीर्थोंका उल्लेख नहीं है। जिनप्रभसूरिने भी अपने तीर्थकल्पमें चतुराशीति तीर्थोंका एक कल्प दिया है। पर १०८ तीर्थोंके नाम-संग्रहवाली तो यह प्रति एक ही है। पार्श्वनाथके १०८ स्थानोंके नाम गणित स्तवन, स्तोत्र अवश्य मिलते हैं। इस तीर्थमालाके पाठ नुद्धित रह गये हैं। अतः अन्यत्र इसकी प्रति प्राप्त हो तो हमें सूचित करते हुए पाठशुद्धि करनेका अनुरोध है।

इस रचनामें उल्लिखित जिन स्थानोंका वर्तमानमें पता नहीं चलता उनके संबंधमें अन्य साधनोंके आधारसे विशेष ज्ञातव्य प्रकाशित करना आवश्यक है। श्रीमुनिप्रभसूरि पूर्णिमागच्छमें १३ वीं शताब्दीमें हुए हैं। पर यह रचना उसनी प्राचीन नहीं लगती। अतः इसके रचयिताका भा समयनिर्णय करना है।



एक जैन मंडारसे अपूर्व प्राप्ति

लेखक : डॉ. धीरुत बनारसीदास जैन, लुधियाना

८

भारतीय विद्याके प्रेमियोंको जैन मंडारोंका महत्त्व भली प्रकार विदित है। इनमेंसे कभी पेसी अपूर्व साहित्यिक और ऐतिहासिक सामग्री निकल पड़ती है जिसके अस्तित्वकी पहले किसीको संभावना तक नहीं होती। पेसी ही एक अपूर्व वस्तु मुझे जीरा नगर (जिला फ़ीरोज़पुर, पंजाब) के यतियोंके मंडारमेंसे प्राप्त हुई है।

जब जीराके यतियोंकी परंपरा बिन्देश हो गई तो उनके मंडारके पुर्व ग्रन्थ तो साधु मुनिराज ले गये। पीछे अधूरे ग्रन्थ और फुटकर पन्ने रह गये। भावकोंने उन्हें थैलेमें डालकर एक कोठड़ीमें रख दिया। जहां वह पड़ा था, वहां वर्षाका पानी गिरता था। इससे पन्ने पेसे जुड़ गये कि पृथक् न हो सकते थे।

पंजाब विमानसे कुछ सप्ताह पूर्व जीगनिवासी ला० बाबूराम वकीलने निरक्षणार्थ वह थैला मेरे पास लाहौर भेज दिया। मैं इसका पूरी तरह निरीक्षण नहीं कर पाया था कि लाहौरमें साम्प्रदायिक विद्रोह उठ खड़ा हुआ। नगरमें घडाघड़ अग्निकाण्ड होने लगा। अपने पुस्तक-पत्रोंको आगसे बचानेके लिए बोरीमें डालकर मैं उन्हें ओरियंटल कोलेजमें रख आया और आते समय साथ न ला सका। पांच बरस बराबर लिखापढ़ी करनेके बाद अब वे मुझे मिले हैं। इनमेंसे एक पन्ना ८ इंच लम्बा और ३ इंच चौड़ा मिला है जो दोनों तरफ लिखा हुआ है। एक तरफ जैनोके ७२ गच्छों और १२ मतोंके नाम हैं। इनके नीचे चार दोहे हैं जिनमें कागज, स्याहा, दवात और लेखनीने अपना अपना गुणगान किया है। इस तरफ हाशिया बिलकुल नहीं छोड़ा गया। लेखके सब अक्षर विद्यमान हैं। इस पर कुल ४१ पंक्तियां हैं। इस तरफका लेख दूसरी तरफके लेखसे पीछे लिखा गया होगा, क्योंकि दूसरी तरफके लेखका दायां भाग कट चुका है। हाशिया उस तरफ भी नहीं छोड़ा गया।

दूसरी तरफ तीन स्तम्भोंमें फिरंगी और तिलंगी भाषाओंके, मारवाड़ी अर्थ-सहित, क्रमशः ३२ और ८९ शब्द लिखे हुए हैं। पहले स्तंभमें फिरंगी बोलीके समस्त और तिलंगीके ५ शब्द हैं। दूसरे स्तम्भमें तिलंगीके ४४ और तीसरेमें ४० शब्द हैं। पहले और दूसरे स्तंभोंके प्रायः सभी शब्द और अर्थ सुरक्षित हैं। तीसरे स्तंभके शब्द तो सुरक्षित हैं; परन्तु अर्थ सबके कट चुके हैं। ऐसा प्रतीत होता है, कि पन्नेकी लंबाईकी ओरसे दायें किनारेका उसका कुछ भाग फट गया है, जिससे तीसरे स्तंभवाले तिलंगी शब्दोंके अर्थ कट गए हैं।

देखनेमें यह पन्ना डेढ़-दो सौ बरस पुराना होगा। इसके अक्षर जैन लिपिसे प्रभावित हैं। दोनों पृष्ठों पर “स” की आकृति भिन्न होनेसे वे एक ही हाथके लिखे हुए नहीं।

इस पन्नेके फिर्ंगी (=यूरोपीय) शब्द, अंग्रेज़ी, फ्रेंच तथा जर्मनके तो नहीं हैं। बहुत संभव है, वे पुर्तगाली (Portuguese) के हों, क्योंकि अंग्रेज़ीसे दूसरे दर्जे पर भारतीय भाषाओंमें पुर्तगाली शब्दोंकी संख्या है। तिलंगी शब्द तैलेगू भाषाके होंगे।

यद्यपि इन शब्दोंका कुछ अधिक महत्त्व नहीं, तथापि ये अपने समयकी उन भाषाओं पर बहुमूल्य प्रकाश डाल सकते हैं। कदाचित् उन शब्दोंको प्राचीनकालमें सुरक्षित रखनेका यही पन्ना एकमात्र उदाहरण हो।

ये शब्द “जैन सत्य प्रकाश” के कुछ पाठकोंके सामने इस आशयसे रखे जाते हैं, कि शायद कोई सज्जन इनकी भाषा और रूपका निर्णय कर सकें। पाठकोंकी सुविधाके लिये अंग्रेज़ी अर्थ भी लिख दिये हैं।

१. फिर्ंगी शब्द और उनके अर्थ

१. आरोस	चोषा	rice	१०. मुलेर	लोगाई	woman, wife
२. तरीग	गोहू	wheat			
३. मानंग	घीरत	ghee	११. जंलेस	गद्मी	(?)
४. आजेत	तेल	oil	१२. मोर	सीपाई	soldier
५. जाग	शुल	gur, raw sugar	१३. सीनलेर	सिरदार	chief
			१४. दरंदोर	राजा	king
६. आप	रोटी	bread	१५. काबेल	घोड़ा	horse
७. ऊंमे	जीमवो	to eat	१६. कोमल	बलद	ox
८. बवेर	पाणी पीवणो	to drink water	१७. सुकरीन	साकर	sugar
			१८. पादरी	जती	priest
९. कोक	नालेर	cocoa-nut	१९. वीगर	बुढो	old

नोट : कई एक फिर्ंगी शब्दोंसे मिलते जुड़ते शब्द यूरोपीय भाषाओंमें पाए जाते हैं। जैसे—

८. बेबर	पाणी पीवणो	।	तुलना करो	Eng. bibulous
				Fr. boire, imbibere
९. कोक	नालेर	।	„	Eng. cocoa
१३. सीनलेर	सिरदार	।	„	Eng. sinner Fr. seignor
१५. काबेल	घोड़ा	।	„	Eng. cavalry Fr. cheval
१७. सुकरीन	साकर	।	„	Eng. Saccharine, sugar
१८. पादरी	जती	।	„	Eng. father, pedro
१९. वीगर	बुढो	।	„	Eng. vicar

२०. रायास-

पकनीन जानो टावर younger
family

२१. इरमाड भाई brother

२२. बुजरक रुपियो rupee

२३. बेत पान betel-leaf

२४. सोम कपडौ cloth

२५. ...य ऊब (?) (?)

२६. ...य वासदे vastin, reed
-pen (?)

२७. परेल कागद paper

२८. करेल माट भोजग priest (?)

२९. ...सर भिबारी beggar

३०. काम दादा रो नाम an elder's
name

३१. ...ग केरी mango

३२. ...या बोर ber

२३. बेत पान । तुलना करो Eng. betel

२. तिलंगी शब्द और उनके अर्थ

१. -वमपीडी गोहं wheat
२. ...यो पांणी water
३. ... लोदी vessel,
jug (?)

४. ... लेषण pen

५. ... ब ...

६. लेकुडी स्याही ink

७. झुलीमो कपडो cloth

८. गधीडो छुरी knife

९. तारामंडली कटारी dagger

१०. जुटंगडो टांकी chisel ?

११. बडाकी धींटी circle ?

१२. देवली माला rosary

१३. पांषणपवीडा कडा bracelet

१४. गंजुडी भांग bhang

१५. लांबो डांडो कुरली ladle (?)

१६. चंबलीयो चीपीयो cup (?)

१७. कुतयाबेडी तरवार sword

१८. पोगली तंबाखु tobacco

१९. नीलपपु मुंग mung

२०. हुचकी बाँक ?

२१. मद्गडीयो टीको ?

२२. मांकली कसी serapper

२३. कुटकली लकडी wood

२४. लांबो कलोलो पाट plank,
wooden seat

२५. डबडुरो धींझणा fan

२६. गैगलगाई थाली plate

२७. कालमीयो पग foot

२८. कुरबलकाई जांघ thigh

२९. कडपप कडीयां waist

३०. पटणी पेट belly

३१. पालीयो झुरकतो छाती chest

३२. बांगडीयो गलो throat

३३. गुज जुजया होठ lip

३४. चुटनकाई गाल cheek

३५. चिरपटीयो नाक nose

३६. कुडली आंषीयो eye

३७. टैमणकाई नालेर cocoa
-nut

३८. कुटकडी कान ear

३९. तालमीया केस hair

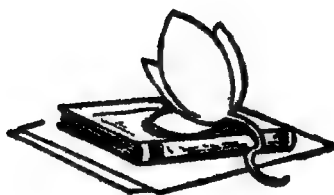
४०. मतीरीयो माथो forehead

४१. मोकली दांत tooth

४२. लोलकाई जीझ tongue

४३. काई हाथ hand

४४. पींगली	भांगली	finger	६७. कंचनवाडू	
४५. गोगली	गाय	cow	६८. कुटकलीयो	
४६. अरडवांकडी	मैस	buffalo	६९. फांफर फो	
४७. छोटपोट	उंट	camel	७०. मगरघड	
४८. कोरषदक	घोडो	horse	७१. ठमंडोरी	
४९. लजिकुर	वानर	monkey	७२. धुरडीयो	
५०. चिमनी			७३. भफ	
५१. पटपटो	र		७४. गबील	
५२. चपल्ली			७५. घाग	
५३. बुटणका			७६. जैरम	
५४. उंदरो	माक		७७. गुड	
५५. गडगडकाई			७८. महुक	
५६. भूरीयो	र		७९. डडागर	
५७. पुरकली	छ		८०. उडणग	
५८. महापटकी			८१. मैकी	
५९. रजनीकुडव			८२. हालर	
६०. नरपु-	पर	...	८३. टोटाम	धो
६१. टालमटोलो			८४. गोगला	बल
६२. निरमली	त		८५. राजलवाडू	राज
६३. हुंहाडी	बु		८६. ढलको	जाक
६४. नाईवांडो	क		८७. महामली	म
६५. मनगलीयो			८८. छापरोली	
६६. मंगलवाडू			८९. मरमली	



સ્તંભતીર્થ—ખંભાતમાં બબર નાકે આવેલા શ્રીચિંતામણિપાર્શ્વનાથના મંદિરના

સંસ્કૃત લેખનો અનુવાદ

પ્રેષક : શ્રીચુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

[ગતાંકથી આણું]

૭

જેમણે શિથિલ બનેલા સાધુઓના વિધિ તથા માર્ગને શોધાના સ્થાનરૂપ બને તે માટે ૧૫૮૨ના સંવત્સરમાં ઉદ્ધાર કર્યો; અને જેમણે તાપને હરણ કરનારા મેધોની પેઠે રસવાળા અત્યંત પવિત્ર વાણીવડે ધણું પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું. (૬) તે સર્વમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા વિજયદાનસૂરિ નામના શ્રેષ્ઠ મુનિવડે, જેમ સૂર્ય ઉદય થતા જગના હૃદયોને પ્રસન્ન કરતો નદીનો પ્રવાહ કમળોથી અત્યંત શોભાવાળો બને છે; તેમ (જૈન) મતને પ્રસન્ન કરનાર, પદ્મને લક્ષ્મીના આશ્રયથી અત્યંત શોભાયમાન કર્યું. (૭)

તે પટ્ટરૂપી પૂર્વ દિશાના પર્વત ઉપર (ઉદય પામેલા) બણે સૂર્ય હોય તેવી કાલિવાળા શિષ્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિ તે સ્થાનમાં શોભે છે. (૮) જેમને અકબર બાદશાહે બોલાવ્યા ત્યારે ૧૬૩૬ના સંવત્સરમાં કોટહપુરસિક્કી ગયા. (૯) એમની વાણીથી રાગ્યએ પોતાના તાબાના દેશોમાં છ માસ સુધી અમારીપણ વજગાવી હંદેરા પીટાવ્યો (૧૦) અને જેમના વચનથી તે બાદશાહે પોતાના સમગ્ર રાજ્યમાં પણ મરણવેશે ને જન્મિયાવેશે બંધ કર્યો. (૧૧) તેમજ ન ત્યાગ કરી સકાય તેવા કરને બંધ કરી એ પૃથ્વીને બાદશાહે શત્રુજય એ નામના તીર્થ સંબંધે જૈનો સાથે કરાર કર્યો. (૧૨) મુનિ મેધછ વગેરે પોતાના લુંપાક મતને છોડી જેમના ચરણપુગલને, જેમ બમરા કમળનું સેવન કરે તેમ, સેવા કરવા લાગ્યા. (૧૩)

તે સ્થાનને સમુદ્રની પેઠે સુંદર બનાવતા વાણીના સમૂહથી સર્વ અગાનરૂપ અંધકારને દૂર કરતા અને પૃથ્વીમાં અત્યંત પ્રીતિ વડે પ્રકાશતા તેમજ કળાઓને—યુકિતઓ પ્રસારતા મુનિઓમાં અદ્વ સમાન વિજયસેનસૂરિ થયા. (૧૪) જેમના પ્રતાપના માહાત્મ્યનું અમે બીજું શું વર્ણન કરીએ ? જેમણે વાદી લોકોને જીવતાં છતાં ચેતન રહિત જેવા બનાવ્યા. (૧૫) અકબર બાદશાહે સારા સત્કારથી બોલાવેલા ત્યારે, જેમ બમરાઓથી પક્ષ શોભે તેમ, રાગના નગરને શોભાવ્યું. (૧૬) અકબર રાગની સલા રૂપી સુંદરીના હૃદયમાં વાદીઓનો વિજય કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી કીર્તિ મોતીની માલા રૂપ બની ગઈ. (૧૭) પૂર્વે શ્રીહીરવિજયસૂરિ એ નામના સૂરિને જે મુખ્યપદ બાદશાહે આપ્યું હતું તે પ્રત્યક્ષ શત્રુઓના સમક્ષ તેમણે જલદીથી સાધ્ય કર્યું હતું. (૧૮) પ્રત્યક્ષ અકબર બાદશાહની સલામાં અપતનશીલ વાણીથી જન્મતમાં ઉત્તમ એવા અહંત પરમાત્માનું અતિપાદન કરી, જેમણે પોતાના સૌમ્યથી, અને તેજથી રાક્ષસોની પેઠે વાદમાં મહોન્મત બનેલા મહાદ્વિજોને હરાવીને લજ્જિત બનાવ્યા. (૧૯) બહાર ગાય, બળદ, પાઝ વગેરેને કાઈએ કાઈ પણ વખતે હણવા નહિ, બાંધવા નહિ અને પકડવા નહિ (૨૦) એવા પ્રકારની આ વિશેષ વાણીનો વલાસ એ બાદશાહે, જેમ ઉખ્ય-

કાલમાં તમ થયેલી પૃથ્વી જળ મહણ કરે તેમ, મહણ કર્યો. (૨૧) બાદશાહના નગરમાં વિગ્રાને છતીને, જેમણે મૂર્તિમાન કૈલાસ પર્વત હોય તેવો અમૃત સમન ઉજ્જવળ, પોતાનો કીર્તિસ્તંભ સ્થાપન કર્યો. (૨૨)

જાએ ઉજાળતા તરંગોથી સમુદ્રના ઘુકુટ સરખી અમરાપુરી જેવા લક્ષ્મીથી સુંદર ગંધારપુરમાં, ચંદ્રસમા નિર્માણ શ્રીમાળી કુળમાં, પુણ્યવાન જનોમાં અગ્રણી, સંપત્તિવાન, પરીક્ષા કરવામાં શ્રેષ્ઠ (પરીખ અથવા ઝવેરી), આહુત્યજીસી નામના શેઠ હતા. (૨૩) તેને હેહુજીસી નામે પુત્ર હતો, તેનો પુત્ર ધન, તેનો પુત્ર ઉદાર મનવાળો સુનામુહુજીસી નામે થયો. તેનો પુત્ર સમરના નામે હતો તેનો પુત્ર અમ્બુજીન, તેનો પુત્ર નય, અને તેનો પુત્ર હીમ નામે હતો. (૨૪) જેમ માતા-પિતા ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણીના આનંદને કૃત્યન્ન કરે તેવા જયંતની માફક અને વિષ્ણુની પત્ની લક્ષ્મીના જેવી તેની સ્ત્રીને ભાગ્ય-શાળી અને દેવને પ્રિય એવો હાથુ નામે પુત્ર થયો. તેને વિષ્ણુની પત્ની સિંધુસુતા (લક્ષ્મી) સરખી જસમાદેવી નામે પત્ની હતી. (૨૫) પ્રતિદિન સદ્ધર્મને પાળતાં તેમને બે પુત્ર થયા. જેમ પાર્વતી અને શંકરને સ્વામી કાર્તિક અને ગયુપતિ છે તેમ તેમનો એક સારી સંતાવાળો વજિયા નામે હતો, જે વિદ્વાન વર્ગમાં મુખ્ય હતો અને સદ્ગુણવાળો રાજિયા હતો, જે માતાપિતા પ્રત્યે પ્રેમાળ હતો. (૨૬) દેવી જેવી સુંદર આકૃતિવાળી વિમળાદેવી નામની પત્ની પ્રથમ પુત્ર (વજિયા) ને હતી અને બીજાને કમળાના સરખી મનોહર કમળાદેવ નામે પત્ની હતી. (૨૭) તે બંને બાઈ બોમાં ગોટાને, જેમ શ્રીકૃષ્ણને કામ (મહુમ્મ) નામના પુત્રની માફક મેઘજી નામે પુત્ર થયો. (૨૮) પરસ્પર વસંત અને કામ જેવા સુંદર, સમૃદ્ધ જેવા પ્રકાશમાન, કુમેર અને શંકર સરખા સદા પ્રસિદ્ધ તે બંને વિનયી બાઈઓ દિવસે મોટા ધનવાનો અને સહયોથી શોભતા શ્રીસ્તંભનીર્થ નગરમાં પુણ્યની પરંપરાથી આવ્યા. (૨૯) ત્યાં પોતે મેળવેલી લક્ષ્મી સફળ કરી ધર્મનાં કામ કરતાં ઉત્તમ પ્રસિદ્ધને પામ્યા. (૩૦) કાણુધની દિશા સુધી સાર્વભૌમ અકચર બાદશાહ અને સમુદ્રાતર્જીત દ્વીપનો રાજા, તેની સમક્ષ અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામેલા તે બે બાઈઓએ તે દિશામાં સંપૂર્ણ પ્રસિદ્ધિ મેળવી (૩૧) તે કીરવિજય મહાવ્રતીની અને વિજયમેન મુનીયરની અમૃતન મિથ્યા કરતી વાણી વડે આ બંને બાઈઓ યજ્ઞ પવિત્ર ઘર્ષ પ્રસન્ન થયા. (૩૨)

[આશુ]



સાભાર-સ્વીકાર

૨૫૦) પૂ. આ. શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી ગોડીજી પાર્શ્વનાથ ટેંપલ ટ્રસ્ટ. પૂના

૧૦૧) પૂ. સુ. શ્રીગૌતમસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સ્વેતાંબર આદીશ્વર ભગવાનની પેઠી, સોલાપુર

૧૦૦) પૂ. આ. શ્રીવિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શેઠ સુબાજી રવચંદ જેચંદ, જૈન વિદ્યાશાળા, અમદાવાદ

૨૫) શેઠ પાનાચંદ મજલાલ, કપડેબંજ

૨૫) પૂ. આ. શ્રીવિજયમહેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રીતપગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય, અમદાવાદ

૧૫) પૂ. મુનિરાજ શ્રીભુવનવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, રાણીબેન્નુર (ધારવાડ)

૧૫) પૂ. પં. શ્રીચરણવિજયજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, સિદ્ધપુર

૧૧) પૂ. આ. શ્રીવિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, ભવાલ (રાજસ્થાન)

૧૦) પૂ. પં. શ્રીસુમતિવિજયજી ગણિવરના ઉપદેશથી શ્રી જૈન સંઘ, ગારિયાધાર

૫) પૂ. સુ. શ્રીગૌતમસાગરજી મ. ના ઉપદેશથી શ્રી. ઠાકોરલાલ કે. શાહ, સોલાપુર

૫) શ્રી. બીખાભાઈ કાલિદાસ દોસી, વિજાપુર

સૂચના

સ્થાનિક તેમજ અહાર ગામના ગ્રાહકો જેમનું લવાજમ બાકી છે તેઓ મનીઓર્ડરથી લવાજમ માકલી આપે એવી આશા રાખીએ છીએ.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના



યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયા પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦૦ આ. હાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦ આ. સહસ્ત્ર તરીકે રૂ. ૧૦૧૧ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મહદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં ન્યાં વિદ્યરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે માલકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે અતિદાસક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આસવાનમક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

માલકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજ મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

મુદ્રક : એવિંદલાલ જમશાભાઈ શાહ, શ્રી જારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ

પ્રકાશક : ચીમનલાલ મોહનદાસ શાહ

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, 'જેશિ' જમશાભાઈ વાડી, લીકાદા રોડ-અમદાવાદ

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૭

ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વો. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂ. ૩૭ મનીઓર્ડર દ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક જમે તે અંકથી બની શકાય

૫. માલકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવ-ચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના એાછામાં એાછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કામળાની એક તરફ વાચી શકાય તેવી રીતે જાહેરી થવી મોકલવા

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત રીકારમક ન હોવા જઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારાવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.

श्री जैन सत्य प्रकाश

तंत्री
श्रीमन्महाल गोठणदास शाह

ता. १५-३-५४ : अमदावाद
वर्ष १९८ : अंक : ६] [क्रमांक : २२२



વિષય-દર્શન

અંક	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧.	કથા સુણી સુણી ફટયા કાન :	પૂ. મુ. શ્રી. મહાપ્રભાવિજયજી :	૭૩
૨.	ઉદયન-વિહાર :	પં. શ્રી લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી :	૭૫
૩.	અદ્વાર નાતરાં :	શ્રી. જયભિખુ	૮૧
૪.	સંસારી આત્મા :	શ્રી. મોહનલાલ મહેતા એમ. એ.	૮૬
૫.	કવિવર સુરચંદ્રચિત પદ્મકવિશતિ ગ્રંથ	શ્રી. અગરચંદ્રજી, ભંવરલાલજી નાહટા :	૮૯
૬.	નંદીની આઘ પદ્મત્રિપુટી :	પ્રો. શ્રી. હીરાલાલ ર. કાપડિયા :	૯૩





!! ૪૪ સર્વમ્ !!

અક્ષરિક મારતવર્ષીય જૈન ચેતાન્વર મૂર્તિસ્તંભ
મુનિસન્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનવર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક દુહાવન
બેલિંગમાર્ફની બાઢી : બીકાંટા રોડ : બમરાવાડ (મુમરામ)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઇ. સ. ૧૯૫૪

ક્રમાંક

સંક : ૬

દ્વાગણ મુદિ ૧૧ : સોમવાર : ૧૫ માર્ચ

૨૨૨

કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીમહાપ્રભાવિજયભ

ગામડાના એક મંદિરમાં એક સંન્યાસી રહેતો હતો. તે સવારે હંમેશાં કથા બંધતો અને રાતે ભજનની ધૂન લગાવતો. ભજનમાં જેટલા માણસો આવતાં જેટલા કથામાં નહોતા આવતા. આવનારાઓમાં કેટલાક યુક્તઓ નિયમિત આવતા. કથારેક એ જોડાં ખાતા તો કથારેક અરસપરસ વાતચીત કરી કથાનો સમય પૂરો કરતા.

સંન્યાસી ઘણો સરળ હતો, ભગવાનનો ભક્ત અને નિમ્નપૃહી પણ જેટલો જ. એક દિવસે જ્યારે એ રોજના કાર્યક્રમ પ્રમાણે કથા વાંચી રહ્યો હતો ત્યારે મંદિર પાસેથી એક ઘોડેસવાર પસાર થઈ રહ્યો હતો. એને ઉતાવળ હતી છતાં કથા સાંભળવાનું એને મન થયું. એ સંન્યાસી સામે બેસીને કથા સાંભળવા લાગ્યો. ત્યાં અને વેરાગ્યની કથા સાંભળી એ ખૂબ પ્રભાવિત થયો; ત્યાં સુધી કે એને જોતું ચાહુ છવન ડંખવા લાગ્યું. એને એની ફરજ બજાવવાની હતી જેટલે કથા સાંભળી એ તરત જ નિયત સ્થાને પહોંચી ગયો. બીજા દિવસથી એણે પોતાના છવનકેશમાં ફેરફાર કર્યો. કથામાં સાંભળેલા કેટલાક નિયમો એણે આચારમાં મૂક્યા, અને એ નિયમો પાળવામાં ખૂબ તકેદારી રાખવા માંડ્યો.

લગભગ એક વર્ષનો ગાળો વીતી ગયો, ત્યારે એ જ માર્ગે થઈને એ ઘોડેસવાર નીકળ્યો. એ જ મંદિર, એ જ સંન્યાસી, એ જ શ્રોતાઓ એણે ફરીથી જોયા. એને વિચાર થયો કે, 'કેમ કેઈના ઉપર આ કથાની અસર થતી નથી? શું કથાનો દોષ છે, સંન્યાસીનો કે શ્રોતાઓનો?' એને જણાવું કે કથામાં તો દોષ ન હોય. સંન્યાસી નિમ્નપૃહી છે, એને પેટપૂર મળે જેટલે બસ. ખરેખર આમાં દોષો કેઈ

...એમ તે. આ સાંભળનારા જ લાગે છે. એણે એકેએક શ્રોતાને હાથથી ટોકાયા, પમ દબાવ્યા, માથું ધુણાવ્યું.

‘તમે આ શું કરી રહ્યા છો ?’ સંન્યાસીએ કથા વાંચતાં હોય થઈ ખુલ્લું.

‘મહારાજ ! હું જોઈ છું કે, આ લોકોમાં ચેતન છે કે નહિ ? શું બધાને મારીના પૂજા જેવા છે ? એક જ દિવસના કથાશ્રવણથી તમે જણાવેલા નિયમોની જે અસર થઈ છે તે આજ દીન સુધી હું બુઝ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ તેજ દિવસથી મેં મારા જીવનમાં ફેરફાર કરવા માંડ્યો છે પણ હમેશાં સાંભળનારા આ લોકોને કાંઈ જ અસર નથી એ એક આશ્ચર્ય છે.

‘મહાનુભાવ, આ લોકોની દશા તો ‘કથા સૂણી-સૂણી ફુટયા કાન, તો ચે ન આંચું પ્રકાશાન’ જેવી છે. ’ સંન્યાસીએ વાતની સ્પષ્ટતા કરી.

‘ત્યારે આ લોકોને કથા સાંભળાવવાનો શો અર્થ ?’ ઘોડસવારે નંમ્રપણે જિજ્ઞાસા કરી.

‘હું તો મારી ફરજ બજાવી રહ્યો છું કહ્યું છે કે—

“ન મવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ વક્તુત્ત્વેકાન્તતો ધર્મઃ ॥”

—શ્રોતાને ધર્મબોધ થાય કે નહિ પણ વક્તાને તો એકાંતિક ધર્મનો લાભ થાય જ છે.

એ ફરજ મારો ધર્મ છે.’ સંન્યાસીએ ખુલાસો કર્યો.

‘મહારાજ’ આજે હું આપનો શિષ્ય બનવાના ધરાદે આવ્યો છું. મને દીક્ષા આપો. ઘોડસવારે પોતાનું હૃદય ખુલ્લું કર્યું.

‘ભાઈ ! આજે વર્ષોના કથાવાચનનું ફળ હું જોઈ રહ્યો છું. મને શ્રદ્ધા છે કે કથાવાચન કદી નિષ્ફળ જતું નથી.’ સંન્યાસીએ આત્મસતોષ જાહેર કર્યો.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૮૭ થી ચાલુ]

અસહ રૂપને હોડયા વિના એ કરી બની શકતું નથી કે તે સુખ-દુઃખ આદિ જે વાસ્તવમાં તેમાં નથી તે પોતાનાં સમજના લાગે. જેવો તે પોતાના મૂળરૂપને બૂઝીને બીજા રૂપમાં આવી જાય છે તેવું જ તેના સ્વભાવમા પરિવર્તન થઈ જાય છે. આ પરિવર્તન અપરિણામી પુરુષમાં કદાપિ સંભવ નથી હોતું. એટલા જ માટે પુરુષ પરિણામી છે. બીજી વાત એ છે કે, સુખ-દુઃખ આદિ પરિણામ મૈતન્યપૂર્વક છે. જડ પ્રત્નને આ પરિણામોનો અનુભવ નથી થઈ શકતો, એવી દશામાં એ જ માનવું જોઈએ કે, પુરુષ પરિણામી છે.

સાંખ્ય પુરુષને કર્તા નથી માનતો. પુરુષ સાક્ષી માત્ર છે, એવો એનો વિશ્વાસ છે ! પરિણામવાદની સિદ્ધિની સાથેસાથ કર્તૃત્વ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. સુખ-દુઃખ આદિનો અનુભવ ક્રિયા વિના થઈ શકતો નથી. અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે સુખ-દુઃખ આદિ ક્રિયારૂપ જ છે. એવી અવસ્થામાં પુરુષને અર્તા અને નિષ્ક્રમ દહેરો દીક નથી. આત્મા ‘કર્તા છે’—એ લક્ષણ આ જ વાતની પુષ્ટિને માટે છે. [અપૂર્ણ]

૧. તત્ત્વાન્ન વિવર્ણાસાદ ચિદ્ધં જાણિત્વમસ્ય પુરુષસ્ય ।

કેવલ્યં

મામ્યસ્ય

દ્રષ્ટવ્યમકર્તૃગારવ ॥ સાદૃશ્યકરિકા ૧૧

લેખક : પં. મીચુત લાલચંદ બગવાનદાસ ગાંધી, વડોદરા.

ગૂજરાતને ગૌરવશાલી કરનારા જે સુયોગ્ય અધિકારીઓ ગૂજરાતને સદ્ભાગ્યે મળ્યા હતા, તેમાં મંત્રીધર ઉદયન અને તેમના સુપુત્રો મંત્રીધર વાગબટ (બાહડ) તથા દંડનાયક આશ્રમદ (અંબડ)નાં નામો ખાસ સંસ્મરણીય છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ મહારાજાઓના રાજ્યસમયમાં થઈ ગયેલા રાજનીતિ-દક્ષ યુદ્ધવીર, દાનવીર અને ધર્મવીર તે સંજ્ઞાનેાની કીમતી સેવા જૂઠી ન શકાય તેવી હતી. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં અને જૈનસાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વભયું સ્થાન છે.

જનવર્ષમાં એક શિલાલેખ જાણવામાં આવ્યો છે, તેમાં પ્રાચીન ઉદયન-વિહારની પ્રશસ્તિ છે, તે વાચતા-વિચારતાં ગૂજરાતના તત્કાલીન ઇતિહાસનું સંસ્મરણ થઈ આવે છે—એ સંખંધમાં અડીં થોડું જણાવવું ઊચિત છે. આ શિલાલેખ હાલમાં ધોળકામાં રણછોડજીના નામથી ઓળખાતા મંદિરમાં રણછોડજીની મૂર્તિ પાછળ રહેલો છે. તેની પાછળ ભીંત આવેલી હોઈ એ ત્યાંથી વચાવે મુશ્કેલ હતો; પરંતુ મારા વિદ્વાન મિત્ર ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર થોડા મહિનાઓ પહેલાં ત્યાંના અધિકારીઓ અને મહંતજીની સહાનુભૂતિથી દક્ષનાથી એ શિલાલેખની રમીંગ કોપી (કાગળ દ્યાવને લીધેલી નકલ) લઈ આવ્યા હતા અને મને તે વાંચવા આપી હતી—મેં તેની પાછળ ફેટલાય સમય મુખી પરિશ્રમ કર્યો હતો—જેના પરિણામે આ શિલાલેખને તેના સંબંધિત અર્થ—તાત્પર્ય સાથે અડીં દર્શાવી શકું છું.

આ શિલાલેખ સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યમાં છે. વિસ્તૃત શિલા પર પડીમાત્રમાં ધ્વનોદર સ્થલ અક્ષરોમાં ૨૩ પાક્તઓમાં ને ઉકીર્ણ થયેલો છે. પ્રત્યેક પંક્તિમાં બાલ્ક નેટલા અક્ષરો સમાવેલા છે. આ શિલાલેખ, પાછળના ત્રીજા ભાગ રૂપ જણાય છે. કારણ કે તેમાં શ્લોક ૭૦ થી શરૂઆત છે, એ પહેલાના ૬૯ શ્લોકો હોવા જાઈએ, દુર્ભાગ્યે તે ભાગો મળ્યા નથી. પાછળના ભાગ પૂર્ણ જણાય છે. તેમાં ૭૦ થી ૧૦૪ સુધીના શ્લોકો છે, તે વિવિધ છદોમાં જણાય છે. આ શિલાલેખની બંને બાજુની કિનારોના અક્ષરો તથા વચ્ચે ફેટલાક અક્ષરો નકલમાં બરાબર જોડ્યા નથી. તેમ છતાં અરૂપદ અક્ષરોવાળા ભાગને શક્ય અનુમાનથી સુસંગત કરવા—રૂપ કરવા અડીં કેટલોક પ્રયત્ન કર્યો છે. આ શિલાલેખ, એ પ્રાચીન જૈનમંદિર ઉદયન-વિહારમાં હોવા જોઈએ. ઉદયન-વિહાર ગૂજરાતમાં—આશા-પક્ષીમાં આસાવલમાં (અમરનાથ વસ્ત્રા પહેલાંની નગરીમાં) હતો—એવા ઉલ્લેખો મેં અન્યત્ર (જેસલમેર ભંડાર ડિ. કેટલોગમાં) દર્શાવ્યા છે. આઠસો વર્ષો પહેલાનો—મહારાજા કુમારપાલના સમયનો આ શિલાલેખ છે. તેમાંના ૧૦૧ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ ઉદયન-વિહાર (જનમંદિર) મંત્રી વાગબટ કરાવ્યો હતો, દેવાવમાન જેવું સુદર એ મંદિર સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રોહિમયજીના આદેશથી બન્યું હતું—એ એમાંના ઉલ્લેખથી જણાય છે. એ ઉદયન-વિહારની પ્રવંસનીય પ્રશસ્તિ રચનાર પ્રવંસજીતકાર સુપ્રસિદ્ધ કવિ રામચંદ્રસેરિ (શ્રોહિમયજીના આર્ચના પદ્ધતર) છે, જેમનો વિસ્તૃત પરિચય નલવિલાસ નાટક (ગા. ઓ. સિ.)ની સંસ્કૃત

અમલકાવાદમાં આલર્ષડિયા એરિયન્ટલ કોન્ફરન્સના ૧૭મા અધિવેશનમાં ‘પ્રકૃત એન્ડ જૈનીઝમ’ વિભાગમાં વા. ૧-૧૧-૫૩ના દિવસે આ નિબંધ સંક્ષેપમાં દિલ્લી પરિચય સાથે વાંચવામાં આવ્યો હતો.

अस्तावनामां अग्रे आये। जै. ईश्वरानां भस्विकावर्णन पर विष्णु भेजववाभां इंडनायक
अम'अडे (मंत्री वडाअटना भा'पुमे) जे पराक्रम दशाव्युं कतुं, ते तथा जीव्य पक्ष अनेक
कृतेषो अत्रां जे-जेन सभर्षन जीनां प्रभावो द्वारा ये तहासिक अनुसंधानमां करी-शकारी.
हाल अही भूण शिलायेमनी नक्षत्र पंडितना नगर साबे श्येकना रूपमां व्यवस्थित करीने
चूल्हशती अनुवाद साबे दशावुं छुं.

कुमारपालभूपाल-समकालीन शिलालेख

उदयनविहार प्रशस्ति

[श्लोक ७० यी १०४]

- [१] रिपौ शक्तिः प्रभौ भक्तिस्थायो रागो नये न(ल)यः ।
इदं चतुष्टयं यस्मिन्नाशैशवमसंछितं ॥ ७० ॥
तं मल्लिकार्जुनमनन्यपराकर्माक....
- [२]वीं नृपतेः प्रतापः ॥ ७१ ॥
यद्विक्रमस्मरणसंभृतसाध्वसोत्थ-
न्याकंपतांडवचक्रचछपाणवस्ते ।
अद्यापि भृगिविमुक्तां दयितास्तने.....
- [३]बोन्धेभो जितहुतमुजो जामदग्न्यस्य तस्य ।
स्थानं येनाद्भुतशतकृता क्षुंदता कंदबन्धाद्
राजन्धानां परिभवभृतां कः कृतो नोपकारः
- [४]द्वी विजयोषतस्य
यस्यान्वहं विहृतमुन्मदबलमेन ॥ ७४ ॥
समररंगभुवां शरपाणिभिः
किमपि तांडवमादधतं मुहुः ।
यममिवीक्ष्य....
- [५]जयी कुंकणेशोक्षिपद्-
बाणालीमिह तेन तस्य निश्चित्तेन क्षुरप्रैः शितः ।
राजांसिःपुरमत्र वह्निमविशत्पट्टद्विपोत्रापतद् व-
- [६]भयानुजर्जरगिरः पुलकावलीढाः ।
अद्यापि लाटसुदृशः पुरज्वरेषु
गावन्ति शौर्यनयनैवविकानि यस्य ॥ ७७ ॥

असुखसुखसुखदाम...

[७]तस्य तस्य
श्रीमुनतस्य यमुनविशेषतः ।

१. असुंगशुंगशतवित्तितदेवदैवं
 कैवं चकार हरहासतहोदरं यः ॥ ७९ ॥

[८] यः कुमारविहाराख्ये कैये श्रीपत्तनस्थिते ।
प्रतिमां कारयामास राज्ञी नानिबन्धनः ॥ ८१ ॥

[९]
 अस्याश्च नमः पराङ्गनापरिदुतिः...
 ...यैकप[रमं] सत्यव्रते सौष्ठवं
 किं चान्यत्कथयामि अस्या परमा वीरेषु रेखाभवत् ॥ ८२ ॥

....भृते निभृतमम्बरे समरतुरनादाकुलैर्यः
[१०]सुषमान्यभिहितानि नाकर्णयन् ॥ ८१ ॥

पङ्काङ्गीरतिलकेन कृपाणस्त्रे[ल]-
 संपर्कपाठितमुजद्वितयेन येन ।
 युद्धेषु ममि.....

[११]समवेक्ष्य यस्य
शौडीरकुंजरमहेमतुरंगभीष्मं ।

उत्थाम पूकृतरवेण पलायमानाः
शुद्धांतमादधति भूमिभुजः सलज्जं ॥ ८५ ॥

[१२]पस्तुदं प्रसभप्रमृष्ट-
दुष्टावरोक्षसुणाय विराय यस्मै ॥ ८६ ॥

१. द्विपतिस्दनाप्रकोदजातवर्णालीमयलिपि-
रनुवप्रं भा० न ॥८७॥

नतवृपतिमंडलीमुकुटकान्तिकप्रक्रमान्
विरोधिबसुधामुजो युधि विस्मयनिधिक्रमान् ।

गजैर्बुधपदाकृतैः क.....
 [१४] अनन्यविक्रमनिवेः किं तस्य लोकोत्तरं
 शम्भुवीरमतल्लिकास्तुतमस्तम्भस्य वीरमतः ।

देशो येन स जगतः प्रति मुहुः क्षुब्धकित्तिवाः
[१५] •स्वनामार्कं पुरं येन कटदेशो निवेसितं • ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ अर्चयेत् कृतार्पणं ॥ एकं न समिप्रां ॥

तुरंगमचमूवतो वनविहा....

॥ ९१ ॥

वन्द्यस्य वैरिसिंहः सुलोभकममूकः ।

कैयं यः पार्श्वनाथस्य स्तंभतीर्थे न्यवापयत् ॥ ९२ ॥

जिनयकौशल....

[१७] ॥ ९३ ॥

तीर्थप्रभावोद्भूतपुष्पश्रीपुष्पजन्मनां ।

सप्तार्णवीकूलमूल्येऽस्लोककीर्तिसंपदां ॥ ९४ ॥

अमारिडिडिमो....वेक.....

[१८]वन्यानां विघात्रितयवेषसां ।

श्रीहेमचंद्रसूरीणामदायादेशवैभवं ॥ ९५ ॥

सौवर्णकुंभरुचिपिञ्जरितांतरिक्षं

संकल्पसंघटन

[१९] ॥ ९६ ॥

भेरीसहस्रकुहरोत्थित तारतार-

भांकारपूरपरिपूरितविश्वरम्यं ।

अभ्रंलिह्याप्रशिखरस्थितसिंहपोत-

श्रेणीविसूत्रितपतंग

[२०] [स्फटि] कनिभशिलासहस्ररोधिः- ॥ ९७ ॥

प्रचयबलक्षितहर्म्यचंद्रशालं

उपस्थितसुरविमानं विमानमुनिवृंदजनितबहुमानं ।

निखिल....

[२१]वा लक्ष्म्या ।

उदयनविहारमेतं न्यवापयद् बाम्भटो मंत्री ॥ १०१ ॥

जिनसंख्यान्याभरणान्येकाग्रं त्रिशतं च्चजान् हेम्नः ।

यः पूर्णा

[२२]चजरम्ये

चंद्रादित्यावचूलचलतरलसत्तारकात्तरमर्भ ।

शोभां चंद्रोदयस्य श्रयति विकसितेदीवरसिन्धुभ्रमसा

बाह्यं तावत् प्रभात.....

[२३]काम्यनकं कृतपियां शिरःशेखरः ।

प्रकृतशस्त्रनिर्मितिप्रभितकीर्तिकाम्योदयः

अशस्त्रिगणपुष्पविभक्त्युक्तं शरचंद्रो मुक्तिः ॥ १०४ ॥

અનુવાદ

(૭૦) ચતુ પ્રયે સકિત, પ્રભુ (સ્વામી) પ્રયે ભક્તિ, ત્યાગ (દાન)માં રાગ(પ્રેમ), અને નમ્ર (નીતિ)માં નય (લય) આ ચાર ગુણો જેને વિષે (કે અમુકમાં?) આસ્વાવર્યાથી જઈને અપ્રસિદ્ધ હતા.

(૭૧) તે રાગ (કુમારપાલ?) નો પ્રમલ પ્રનાપ ગુણ્ય કે જેની કિંમત જાણી ન શકાય તેવા પરાક્રમી અલિંગકાલ્પને [તેણે દરખો]

(૭૨-૭૪) જેના વિક્રમે સંભારવાથી ભવ્યતા થતાં ઉત્પન્ન થયેલા કંપરૂપ તાંડવથી [ચતુપદના] હાથ ધૂણ રચ્યા હતા.....અર્થને જિતે તેવા, પરશુરામ જેવા પ્રતાપી તેના [પ્રતાપનું વર્ણન શું કરીએ?]

સેંકડો અદ્ભુત કરનારા અને મૂળ મન્દમાંથી જૂલું કરનારા જેણે પરિભ્રમ પામેલા રાગ્યો (દાનિયો) પર કયો ઉપકાર કર્યો ન હતો?.....વિજય મેળવવામાં તત્પર થયેલા, કૌભોંડના મહામ્મ એવા [જેના પ્રતાપે] નિરંતર વિહાર કર્યો હતો.

[૭૫-૭૭] રણસંગ્રામથી રંગમૃતિમાં વારંવાર ખાણવાળા હાથ વડે કંઈક અદ્ભુત પ્રકાર-જુ તાંડવ (ચૂર્ણ) કરતા જેને જોઈને કુંકણે (કોંકણ દેશના રાગ ભલિકાલ્પને) એના પર ખાણાની પંકિત ફેંડી, તેથી તેણે તીક્ષ્ણ ખાણો વડે તેનું (અલિંગકાલ્પન રાગનું) ચરતક છેલું હતું.

—આ પ્રસંગે રાજના અંતપુરે (જનનાન્યાનાએ-રાણીવર્ગ) અમિત્રાં પ્રવેશ કર્યો હતો, આ સમયે રાજ્યનો પટ્ટહરતી પડી ગયો હતો. (તેનું પતન ચર્ચા હતું.)

અમ પછી અદ્ભુત થયેલી વાણીવાળી, રામાંચ-સુકત થયેલી હાલદેશની સુદર્શિના નમ્ર (ભાર્ય)નાં ચૌટાંઓમાં, જેના (અમુકના) સૌર્ય, નય (નીતિ) અને ધિનય ગુણોને ગામઠી.

[૭૮-૮૦] જેણે કૃત્યકૃત (ભાર્ય)માં તિલક સમાન સુવ્રતનું (સુનિસુવ્રત નામના વીરયા સીર્ષ કરતું) જીંચું ઝોઝર ચૈત્ય (જિનમંદિર) કરાવ્યું હતું, જે દરના હાસ જેનું જીવનવલ હતું અને જે જીંચાં સેંકડો સિખરો વડે દેવો અને દાનવોને યજ્ઞ વિસ્મય પમાડે તેનું હતું.

[૮૧] જેણે પતન (પાટણ)માં રહેલા ‘કુમાર-વિહાર’ નામના ચૈત્યમાં ભાગિજન્મા (જુપબદેવ-આદીધર જિન)ની રજતમય (રૂપાની) પ્રતિમા કરાવી હતી.

[૮૨ થી ૮૬] જેને જન્મથી લઈને જીવન-પર્યંત પરનારીનો પ્રસિદ્ધાર [એ નિયમ સદ્ગુણ હતો] તથા સત્યવ્રતમાં સૌષ્ઠ હતું (જે સત્યવ્રતી હતો), હું બીજું શું કહું? વીર પુરુષોમાં જેની પરમ દેખા હતી. ૮૨

[યુદ્ધમાં રણભેરી વાગતાં] યુદ્ધનાં વાનિજાના નાદથી આકુલ વીરો સાથે યુદ્ધમાં કોઈનાં પ્રભુ કષ્ટને તેઓ સાંભળતા ન હતા. ૮૩

એકાંગવીરતિલક, તરવારનાં યુદ્ધ ખેલવામાં નિપુણ ખાણવાળા જે વીર પ્રભુ યુદ્ધમાં [અસાધારણ વીરતા દર્શાવી હતી]

સૌર્યશાલી ચરવીરો, ચોટા મતંગજો અને ધોડાઓથી અયંકર એવા જેના [યુદ્ધ-પરાક્રમે] જોઈને રાજાઓ [યુદ્ધ કરવા] જીડીને પોકારના અવાજ સાથે પલાયન કરી જતા હોઈ અંતપુર (જનનાન્યાના રાણીવર્ગ) ને લાગિજત કરતા હતા.

ચોટા હાથીના દંતુસળના અગ્રભાગના પ્રહારથી જેને અનેક ગણો મવા હતા, જે લિપિ લેખા જણાતા હતા. ૮૭

યુદ્ધમાં વિરોધી રાજાઓ જેના પરાક્રમથી વિસ્મય પામતા હતા, તખત કરતા અ-

પતિજીવના મંડલના મુકુટની કાંતિ વડે જોના ચરણો મનોહર બન્યા હતા; તથા જેને લોક દ્રેશ્ય હાથીઓ વડે તપા [જુગિભાગ શોભે] હતા.

વીર અગ્રેસરો પશુ જોના બાહુરૂપી સ્તંભની નિરંતર સ્તુતિ કરતા હતા, અધ્યાધારણ પરાક્રમ નિધિ તે વીર-સિંહરામણના લોકોત્તર (અલૌકિક) વીરવનનું વર્ણન શું કરીએ ? જેણે પ્રતિપક્ષી સમુદાયનો સંહાર કરી દેશને જયતમાં [નિષ્કંટક નિર્ભય સુરક્ષિત ચૌરવસાલી કર્યો]

[૬૦].....જેણે ભાટ દેશમાં પોતાના નામથી અકિત પુર સ્થાપિત કર્યું હતું.

[૬૧].....અવતિ (માળવા) માં જેણે સ્થાન કર્યું હતું, શ્રેષ્ઠ હાથીઓ, પોડાઓ તથા [રથ-સુભદાદિ] સેના સાથે [વિજય અપાણ કર્યું હતું.]

[૬૨-૬૩] ધવલનો પુત્ર વૈરિસિંહ થયો, જે નય (નીતિ) થી વિશુષિત હતો; જેણે દત્તાત્રીર્થ (ખંભાત) માં પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય (જનમંદિર) કરાવ્યું હતું. ૬૨ વિનય-કુશલતા [આદિ સદ્ગુણોથી યુક્ત].....૬૩

[૬૪ થી ૧૦૧] તીર્થ (જૈન પ્રવચન) ની પ્રભાવનાથી ઉપમ થયેલી પુરવણીની વડે જેમનો જન્મ પુરુષ (પવિત્ર) છે, જેમની કીર્તિ-સંપદ સાત સાગરના કિનારા સુધી ફિલ્લકી રહી છે. ૬૪ અમારિ-કોડમ (પડક) [વગડાવવા વડે જેમણે સર્વત્ર દેશોમાં નિર્ભયતા અને કાંતિ વિસ્તારી છે.] ૬૫

[અનેક સુક્રો વડે] ધન્ય, ત્રણે વિદ્યાઓ (શબ્દ, પ્રમાણ અને સાહિત્ય) ના વિધાતા એવા પૂજ્ય શ્રીહેમચંદ્રસચ્ચિદા આદેશરૂપ વૈભવને લઈ ને. ૬૬

જેણે (જે ઉદયન વિહાર-જિનમંદિર) સુવર્ણ કલશોની કાંતિથી આકાશને પીતવર્ણમય બનાવ્યું છે, સંકલ્પને પૂરવામાં [જે કલ્પવૃક્ષ જેવું છે.....૬૭

હનરો ભેરીઓમાંથી બીકતા દીર્ઘ વિસ્તૃત ભાંકાર-નાદોના પૂરથી વિશ્વને-ભરી દેતું જે (ઉદયન-વિહાર) વિશ્વમાં રમણીય છે; આકાશને સ્પર્શ કરતાં જેનાં ઉચ્ચ શિખરો પર રહેલી સિંહસિંહુની શ્રેણી વડે (સિંહચરની રચના વડે) [? સૂર્યના રચની ગતિ પણ થંબી જતી હતી.]

[જે ઉદયન-વિહારમાં] સ્ફટિકરત જોરી હનરો શિલાઓના કાંતિ-સમૂહવડે હર્ષ (પ્રસાદ) અને ચંદ્રશાશા શોભે છે. ૬૮

દેવેના વિમાનનો ઉપહાસ કરનારું, માન-રહિત એવા (નિરબિમાન) મુનિઓના સમૂહ વડે જેનું બહુમાન કરવામાં આવે છે તેવું, જે સકલ...-રચના-સમૃદ્ધિથી યુક્ત છે....

.....એવો આ ઉદયન-વિહાર (જિન-પ્રસાદ) મંત્રી વાગ્દે [વિપુલ] હાથની વડે કસવ્યો હતો. ૧૦૧

[૧૦૨-૧૦૪] જે (ઉદયન-વિહાર) માં જિનોની સંખ્યા (૨૪) પ્રમાણે આભરણો, તથા સુવર્ણના ૩૧ પ્થળો હતા.....

જે મંદિર ધ્વજથી રમણીય લાગે છે.....

જ્યાં સુધી, ચંદ્ર અને સૂર્યેષ કુમળાવાળું અને અત્યંત ધવલ (ઉજ્જવલ) દેદીપ્ય-માન તારારૂપ એતીવાળું આકાશ, વિહરવર કમળ જેની સુંદર કાંતિ વડે ચંદ્રોદય (ચંદ્રવા) ની શોભાને ધારણ કરે છે; ત્યાં સુધી પ્રભા-શાલી આ જિનમંદિર વિજયવંતુ વર્તે.]

કૃતજ્ઞ (જુહિશાલી) શ્રેષ્ઠ આત્માઓમાં ચિત્તેમણિ જેવા, સૌ પ્રખ્યાતની રચના વડે પ્રખ્યાત કીર્તિ અને અનીષ્ટ ઉદયવાળા રામચંદ્ર મુનિએ આ અસાધારણ પ્રસન્નતા કરી છે. [૧૦૪]

અઢાર નાતરાં

લેખક : મીશુત જ્યલિષ્ઠુ

રૂપાળી એરી મથુરા નમરી છે. રૂડા એવો જમનાનો આરો છે. આરા ઉપર વાદળથી વાલો ક્યારી બિંચી એરી હવેલી છે.

એ હવેલીમાં કુબેરસેના નામની ગણિકા વસે છે. દેશોદેશમાં વિખ્યાત છે. ચાંદાના જેવી બિજળા, દૂધ જેવી કામળા ને ચંદનની ડાળ જેવી નાલુક છે. ધંધા તો નીચી છે, પણ મન એનું નીચ નથી.

એ વારંવાર વિચારે છે : અરે ! ન જાણે મેં પરબવ કેવાં પાપ કીધાં હશે, તે આ ભવે ગણિકાને ભાં જન્મી ! મારે સોનાનો ટૂટો નથી, રૂપાની તાણુ નથી, જર-જવાહર ભેઈએ એટલાં છે. ચારે બંડાર ભરપૂર છે. પણ અરેરે ! મારું મન જાણે સનું સનું છે ! અંતર જાણે અધુરું છે. મારું હસનુંય ખોટું છે, રડનુંય ખોટું છે ! એમ ખોટોખોટું આચરતાં જાણે જીવતર સમૂળગું ખોટું થઈ ગયું છે !

કુબેરસેના આમ વિચારે છે. એવામાં એ ગર્ભવતી થાય છે. પૂરે મહિને બેલડાનાં દીકરો-દીકરી જન્મે છે. દીકરી અજવાળી રાત જેવી રૂડી છે. દીકરો સરળતા તેજ એજે રૂપભા છે. ગણિકા મનમાં વિચારે છે : અરેરે, હું તો વેરયા ! મારે ત્યાં આ બાહુકાને કોણ જળવશે, કોણ નવરાવશે, કોણ ધોવરાવશે, કોણ ભચાવશે, કોણ મણાવશે ? એનું કરતાં કોઈ બીજાના ઘેર હશે તો મુખે બિછરશે, ભણશે-ગણશે ને મુખી ને સંસ્કારી થશે. વેશ્યાનો ખેટડો કોને આપ કહેવા જાય ? નઆપા બાળને લોક ફોલી ખાશે ! એનું જીવનું મોત જેવું થશે !

ભણે એ રહી જાતની ગણિકા, પણ આખરે મન તો માતાનું છે ને ! કુબેરસેના દીકરા-દીકરીના દુધમલ મોં સામે નીરખે છે, ને મનના મનસૂયા ભાંગી જાય છે ! પેટનાં જબ્બાને, નવનવ માસ પેટમાં ઉછેરી, હવે કંઈ મારી નંખાય ? કંઈ ત્યારે એકલા-નોંધારા છેડી દેવાય ? જિવાડીને તો પૃથ્વી પર પાપનો ભાર વધારવો છે ને ! કંઈ કંઈ વિચાર થાય છે, પણ આખરે મન કંઈક કરી, હૈયામાં હામ ધરી કુબેરસેના ભ.ગ્યને ભરોસે દીકરા-દીકરીને આંસુબીની આંખે વળાટાવવાનો વિચાર કરે છે.

નાના એવા બે કરંડિયા લાવે છે. ચારે કોર મખમલની ગાદી મટે છે. વચ્ચે બાળકોને સુવડાવે છે. મોંમાં દુધની નળા આપે છે. મોડી રાતે રડતી, આંસુ સારતી કુબેરસેના એક એક મુદ્રિકા (સીંટી) બાળકને પડેરાવે છે :—ને જમનાજીના જળમાં કરંડિયાને વહેતા થકે છે.

એ જાય ! એ જાય ! કુબેરસેના ભેઈ રહે છે ને કરંડિયા જળપ્રવાહ પર વહેતા વહેતા અંધોપ થઈ જાય છે. જમનાજીને ઘેર ગંબીર પ્રવાહ ગાળે છે. રાતનો અંધકાર ભીષણ રીતે એને વીંટી વળે છે. પાપીના હૃદયમાં કદીક બિગળી મુકામળાના પ્રતીક જેવા બીજોનો ચંદ્ર આકાશમાં આથમવાની તૈયારી કરે છે ! ને કુબેરસેનાને રડતી મુદ્રાને ભાગ્યને પનારે પડેલાં. એ દુધમલ બાળકો કોઈ અજાણી દિશામાં આગળ વધે છે !

આયુષ્યના અંધ કોણ કાપી શક્યું છે ? આવખાં હશે તે બને કરંડિયા નહીં પ્રવાહ પર તરતા તરતા આગળ આપ્યા.

રાત વીતી છે ને પ્રભાત ખીલ્યું છે. વહેલી પ્રભાતે નાહવા આવેલા એ વ્યવહારિયાએ કરડિયા આવતા જોયા. એકે એક લીધા, ખીજાએ ખીજા લીધા. ઉધાડીને જોયું તો નાનું બાળ ચસ ચસ દૂધ પીતું પડ્યું છે !

એક વ્યવહારિયાએ કહ્યું : ‘અરે, મારે ઘેર સાત સાત દોકરા છે, પણ ચૂંદડીની ઝાંઘનાર એક દોકરી નથી. આજ વણમાગી દોકરી મળી !’

ખીજાે કહે : ‘મારે વંચનો વેચો વધારનાર એક દોકરો નથી. આજ ભગવાને વગર માગ્યે દોકરો મોકલી આપ્યો.’

અને જણા અનેને પોતપોતાના ઘેર લઈ ગયા. પેટનાં જહ્યાંની જેમ પોખ્યાં, ને મોટાં ક્યાં.

દોકરીનું નામ રાખ્યું કુમેરદત્તા !

દોકરાનું નામ રાખ્યું કુમેરદત્ત !

[૨]

કાળનો પ્રવાહ કેવો વેગવંત છે ! આજ બાળક છે, એ કાલે જુવાન બની જાય છે. કુમેરદત્ત ને કુમેરદત્તા જુવાન થયાં છે. બાગમાં ચંપો ખીલે, એમ યૌવન ખીલી જીક્યું છે. અને વ્યવહારિયા વિચાર કરે છે : અરે, આવાં યોગ્ય બાળકાને ખીજાે ક્યાં વરાવવાં ? આંખ આગળથી અગમાં શા માટે કરવાં ? એ વ્યવહારિયા મિત્રોએ આખરે બહુ બહુ વિચાર કરીને અરસપરસ વેવાઈ બનવાનું નક્કી કર્યું !

મારે કાઠમાઠથી લમ લેવાયાં. કુમેરદત્ત, કુમેરદત્તાને વર્યો. સરખેસરખી જોડી મળી. સહુ રનેડીનાં મન હરખાયાં. વરવહુ સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવે છે. સોનાની હીંગોળાખાટે હીચકે છે, રૂપાના બાજોડે જમે છે, સુગંધી પાન-તાંબૂલ ચાવે છે, ને રંગભરી પીચકારીઓ છાટે છે.

રાતનો સમો છે. સુગંધી દીવા મળે છે. વરવહુ સોગડાંબાજી રમે છે ! સોગડાંબાજી રમતાં રમતાં એકખીજનાં સોગડાં મારે છે. અચાનક કુમેરદત્તાની નજર પતિની આંગળીએ રહેલી વીંટી પર પડે છે : અરે, પોતાના જેવી જ નાગફણાવાળી વીંટી ક્યાંથી ? કુમેરદત્તની નજર પતિની કોમળ આંગળી પર રહેલી મુદ્રિકા પર પડે છે ! ત્યાં નાગફણાની વીંટી છે. અનેને અચંપો થઈ રહે છે. અને એકખીજ સામે નીરખી રહે છે ! અરે, જેમ એક સરખી મુદ્રિકાનો મેળ મળે છે, એમ મોં કાન-નાક સહુનો અચુસાર એક લાગે છે !

નક્કી, જનમના કોઈ ગુપ્ત ભેદ આપણી વચ્ચે પડ્યા હોવા જોઈએ ! અને આખી રાત વિચાર કરતાં મેઠાં રહ્યાં. એક જ જાતની મુદ્રિકા, એક જ જાતની નાગફણા, એક જ સરખા ચહેરા-મહોરા ! વહેલી સવારે અને પોતપોતાનાં માઆપ પાસે પહોંચ્યાં — ભેદની વાત આગ્રહ ધરીને પૂછી !

અનેએ કહ્યું કે કરડિયામાંથી કાઠયાં ત્યારથી નાગફણાની વીંટી તમારે હાથે હતી. અમે તો ફક્ત તમને જેમ નાનાથી મોટાં ક્યાં એમ ફક્ત નાની વીંટીએને મોટી કરાવી છે. આ પછી અને વ્યવહારિયાએ સાચી વાત કહી દીધી. સાચી વાત જાણી એટલે અનેના પસ્તાવાનો પાર ન રહ્યો.

ભાઈ કહે : ‘અરે ! મેં ભગિની સાથે ભોગ ભોગવ્યા !’

બહેન કહે : ' અરે, હું સગા બાઈને વરી ? બાઈને ભરખાર મળી ભોગબો ? યારાં પાપ કયે દિવસે છૂટશે ? '

કુબેરદત્તએ અનુતાપ ને શોકમાં ધર તપન્યાં. તે તાપસીનો વેશ સજ્જ તપ કરવા જંગલમાં ચાલી મઠ. કરેલાં પાપ ધોવા બપંકર એવું તપ આરંભ્યું, ધ્યાન સેવવા માંડ્યું, જ્ઞાન ઉપાજીવા માંડ્યું.

પુરુષને પણ પોતાના પાપની યરમ લાગી. પણ સ્ત્રી જેવું એનું હૈયું આર્દ્ર નહોતું. વાતને વીસરવા એ મથવા લાગ્યો. પણ લોકનિંદા એનો પીછો પકડી બેઠી ! ઘેર ઘેર વાનો ચાલી, કે જમાનો તો જુઓ, બાઈ-બહેન વર્ધા ! બાઈ-બહેને ધર સંસાર માંડ્યો ! ધિક્ક હજી એ જીવને, જેણે બેનને વરીને બેન ભોગરી !

કુબેરદત્તને ચકલે-ચોટે ચાલવું ભારે પડવા લાગ્યું. એક દહાડે લોકનિંદાથી કંટાળી ગામ છોડીને એ પણ ચાલી નીકળ્યો, અને દેશ ફરતો, પરદેશ ફરતો આવ્યો મથુરા નગરીમાં !

મથુરામાં ન કોઈ સગું છે, ન કોઈ વહાણું છે. રાતવાસો રહેવા માટે ગણિકાના આવાસ તરફ ચાલ્યો. જમનાના તીરે એક સુંદર આવાસ છે. નગરની પ્રખ્યાત ગણિકા ત્યાં રહે છે. કુબેરદત્ત માગ્યું તેટલું સુવર્ણ આપીને એને ત્યાં રજો. એક બીજાને એકબીજાને સંગ જોડી ગયો. ન જાણે એક બીજાને પ્રેમની કેવી ગાંઠ બંધાણી કે એકબીજા વિના ધડીભર સનાં રહેતાં નથી. ગણિકાએ એને સાચો ભરથાર માન્યો છે, કુબેરદત્તે પણ એને સાચી બાયાં લેખી છે. પૂર્વજન્મની પ્રીત !

વરસનાં અંતર મોટાં છે-પણ કહ્યું છે ને કે જાળવે તેની નિત્ય જીવાની ! ગણિકા જીવાની જાળવાની કળામાં નિપુણ છે. કોઈ વાતે ખામી આવવા દેતી નથી.

[૩]

વનમાં વસેલાં સાધ્વી કુબેરદત્ત ભારે તપસી ને જ્ઞાની બન્યાં છે. એ ઉપદેશ આપતાં પૃથ્વીપટ પર વિચરી રહ્યાં છે. પોતે ત્યાં છે. અનેક તાર્યાં છે.

એક વાર એમને કુબેરદત્ત સાંભરે છે ! એની બાળ કાઠે છે. ખબર પડે છે, કે એ તો મથુરા નગરીમાં વસે છે ! ગણિકાને ત્યાં રહે છે,

પવિત્ર સાધ્વી બાઈનો ઉદ્ધાર કરવા મથુરા નગરીમાં આવે છે. પ્રભાતનો પહોર છે. કુબેરદત્ત બજારમાં એક બાળ હિંચોળનારી સ્ત્રી શોધમાં ફરે છે. એની વહાલી ગણિકા પત્નીને પ્રસૂતિ આવી છે. પુત્ર જન્મ્યો છે. એ વહાલી પત્ની બે દિવસથી બિમાર છે. બાળકનું લાલનપાલન કરનાર કોઈ બાઈની જરૂર છે.

સાધ્વીએ બાઈને ઓળખ્યો, પણ બાઈ બેનને પિછાણી શક્યો નહિ. એણે કહ્યું : ' રે બાઈ ! તું બાળકને હિંચોળવા માટે મજૂરીએ આતીશ ? '

• હા. બાઈ ! '

• શું મજૂરી લઈશ ? '

• મારું કામ જોઈને દામ આપજો ને ! કંઈ હાથી-ચોડા નહિ માગું. '

કુબેરદત્તને આ સ્ત્રી લાગી. એને કંઈ પણ ડરાવ્યા વિના ઘેર તેડી ગયો. જઈને પોતાના બાળકને રાખવા માટે સોંપી દીધું. પેલી સ્ત્રી તો પેટના જખ્ખાની જેમ એને રમાડવા

હાલ રડાં મારાં સમુદૃશ્યુ રેમુદૃશ્યુ આગક સી જાતે આભુ, એટલે પારણીમાં વેલેડીને એ હાલ રડાં માવા લાગી ! શું મધુર એનો કંઠ ! શું સુંદર એનો સાદ ! હાલ રડું પણ કેવું વિચિત્ર ! આવાં હાલ રડાં કુબેરદત્ત કે એની પત્નીએ કદી સાંભળ્યાં નહોતાં.

- મત રેવે તું મેરા બ્રાત, હમ તુમ જનમે એક હી જાત;
ઈહ નાતા તું બાઈ લયા, નિજ જનનીકા બેટા થયા. ૧.
- હુને નાતા ગુરણી કહે, કંઠા પુત્ર તું રેતા રહે;
કુબેરદત્ત જુ મેરા ધની, ઈસ નાતે તુમ બેટા ગિની. ૨.
- તીજ નાતે કેવર જન, મત રેવેં સુપ રહો અયાન,
મેરે પતિકા તુ હે બ્રાત, એ સમ બ્રાત કહી વિખ્યાત. ૩.
- એથે નાતે સુનો વિચાર, લગે લાતીજ તું નિરધાર;
મત રેવેં બાઈ-સુત આજ, વિધિયા સુખમે હોય અકાજ. ૪.
- હે આચા મત રેવેં આપ, માકા પતિ સો મેરે આપ;
તિસકા તું હે બાઈ સહી, પંચમ નાતા આચા સહી. ૫.
- હે મતિ ! રેતા સુરે રહો, સૌકે પુત્રકા બેટા કહે,
એ ખટ નાતે પોતા લયા, એ નાતા બાલકસું થયા. ૬.

હાલ રડું આગળ વધું. આગક તો ધસધસાટ જાંધે છે. પણ પેલી બાઈ તો નરવ આઈ ગાઈ રહી છે; હવે જાણે પુરુષને ઉદેશીને એ કહી રહી છે:—

- ખટ નાતા બાઈ સોં કહે, કુબેરદત્ત બ્રાત મુઝ રહેં;
મુઝ-તુઝ માતા એકી બ્રાત ! તાતેં તું બાઈ વિખ્યાત. ૭.
- હુને નાતે તું હે તાત, મેરી માકા પતિ વિખ્યાત;
હે દાદા મુન મેરી બ્રાત, પિતા હમારા તિસકા તાત. ૮.
- તું તો હે મેરા હરતાર, મેં તો પરણી તેરા હાર;
હે બેટા મુન મેરી બ્રાત, મેરી સોતિનકા હે જાત. ૯.
- તું મેરા સસરા વિખ્યાત, નિજ કેવરકા તું હે તાત;
એ ખટ નાતા ગુરણી કહી, કુબેરદત્ત લાગી સહી. ૧૦.

અરે ! વિચિત્ર છે આ બાઈ ! ન જાણે કંઈ કંઈ હાલ રડાયાં કહી રહી છે ! આગળ વધું. હવે જાણે પેલી વેરયાને ઉદેશીને એ કહેલી લાગી:

- ખટ નાતા વેરયાસું કહે, તું તો મેરી માતા રહે;
મુઝે જની તાતેં તું બ્રાત, કુબેરદત્ત કહતી અજ. ૧૧.
- હુને નાતે દાદી લગી, મેરે તાતકી માતા અગી;
તીજે મામે લાગી જન, નિજ બાઈકી જહુ નિદાન. ૧૨.
- એથે ખાતે મેરી વહુ, કુબેરદત્ત કહતી મહુ;
હે સોતિન સુઝકી હારજ, તાતેં વહુ કહી અમલ. ૧૩.

પાંચમે - નાતે આસુ કહી, મેરે પતિકી માતા સહી;

અને નાતે સૌભિન સગી, મેરે પતિકી પતની સગી. ૧૪.

નેશ્વર આપીને બાઈને પૂછવા લાગી: 'તું છે કોણ બાઈ? તારા અવાજમાં પુરાણા રહેલું કઈ કંઈ દીસે?'

'હું અદાર નેહસંબંધવાળી આ છું,' કુબેરદત્તાએ કહ્યું.

'બાઈ! તારી વાતમાં હું કંઈ સમજતી નથી. તું બહેતરી વિદ્વાન બાઈ લાગે છે. તારા હાલરકાનો અર્થ મને કહે, અને તારો નેહસંબંધ સમજાવ.'

કુબેરદત્તા કહે: 'મેં હાલરકામાં પણ આ બાળક સાથેનો મારો નેહસંબંધ અતાવતાં એ વાત કહી કે: હે બાળક! તું મારો બાઈ છે, પુત્ર છે, દિયર છે, બત્રીએ છે, કાકો છે, પૌત્ર છે! માટે રહતો છાનો રહી સર્ખ જા!'

'અને એથી પણ છાનો ન રહે તો સાંભળ! તું જેનો પુત્ર છે, તે પણ મારો બાઈ છે, પિતા છે, પિતામહ છે, પતિ છે, પુત્ર છે, સસરા છે!'

'અને તેથીય વધુ સંબંધ તારે જાણવો હોય તો જાણી લેજે કે તું જેના, ગભરી ઉત્પન્ન થયો છે, તે પણ મારી માતા, દાદીમા, બોબાઈ, વહુ, સાસુ અને શોકથ છે!'

'ગણિકા કહે: 'બાઈ! તું કોણ છે?'

'તારી પુત્રી!'

'અરે! વેશ્યાને વળી બાળ કેવાં?'

'તારે કોઈ પુત્ર કે પુત્રી હતી?'

'હા હતાં, પણ એમને તો જન્મ્યાં એવાં જન્મનાના જન્મમાં વહેતાં ચૂક્યાં હતી?'

'એ જ અમે એ!'

'શું ત્યારે જેને પતિ માનીને રાખ્યો છે, એ જ ગરિષ્ઠ પુત્ર! અરિરે! કોઈ અંધશ્રમાં અંધજ ગણિકા પણ ન આવરે એવું પાપ મેં કહ્યું! પુત્ર સાથે ભેગ! ગણિકાને હજાર નાગ કર્યા હોય એવું દુઃખ અર્ધ રહ્યું.

'આ! સંસારનો સાર તે એથીય ખરાબ છે. અને બાઈ-મેન-પતિ-પતની બંનેને રક્ષી!'

'કુબેરદત્તા! તારી વાત ચોભાવ!' કુબેરદત્તા દોડી આવી મેનના અરજીમાં પડ્યો.

કુબેરદત્તા બોલી: 'સમજ હું તારું ગીત! છુત્રી! પાપના પંકમાં પડેલી મને તે તારી! હવે મુરો ઉદાર કર!'

'આ? આસો વનજંગલમાં જઈએ! તપ-તપી પાંપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, દુઃખિયાઓની સેવા કરી, જીવનના શાપ હળવા કરીએ. નાના નેહસંબંધો છોડી વિદ્યાળ નેહસંબંધ બાંધીએ. રોકડનાં માર્યાં, લોભનાં માર્યાં નેહ ન કરીએ! આપણું જીવન ઉત્તમળી, પરમાર્થના કાજ કરી, માપના બંધ છોડીએ. પરમાર્થ એ જ પાપ પ્રખાળવાનો મેટો માર્ગ! આ, જો ને આ સંસાર કેટલો દુઃખી છે!'

કુબેરદત્તાના વાક્યે વાક્યે ગણિકા કુબેરદત્તા અને કુબેરદત્તાના મોહબંધનો જોખાં છાં. સંસાર છોડીને એ અળગાં થયાં. ચિત્તવિશુદ્ધિ ને પરોપકારને પંથે પળ્યાં. જૂતકાળ જેનાર સંસારે એમને સદાકાળ નીચ કહી તિરકાર્યાં, પણ એમણે કદી નેહસંબંધ ન તજ્યો!

[તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ વાર્તાસંગ્રહ સિદ્ધપુરુષ (વીરજીવીની વાલો આજ રહ્યા) આવી]

સંસારી આત્મા

[ભારતીય દર્શનકારોએ ‘આ-મા’ વિશે જે જે માન્યતાઓ રચી કરી છે, તેની સાથે જોના કૃપાં કયાં જુદા પડે છે તેની તલસ્પર્શી વિવેચના કરતાં લેખ કીયુત મોહનલાલ મહેતા, એમ. એ. શાસ્ત્રા-
ચાર્ય ‘જૈન ભારતી’ સાપ્તાહિકના વર્ષ : ૧, અંક ૪૧માં ‘જૈન દર્શનમે’ તત્ત્વ—સંસારી આત્મા’ એ
શીર્ષક હિંદીમાં પ્રગટ થયો છે. એ લેખ હપયોગી હોવાથી એનો અનુવાદ અહીં આપીએ છીએ. સ. ૦]

શ્રી. વાઠી દેવસુરિએ સંસારી આત્માનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેમાં જૈન દર્શન સમ્મત
આત્માનું પૂર્ણરૂપ આવી જાય છે. અર્થાં એ સ્વરૂપને આધાર બનાવીને વિવેચન કરવામાં
આવશે. તે સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે:—

‘આત્મા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે.’ ‘તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, પરિણામી છે, કર્તા
છે, સાક્ષાત્ ભોક્તા છે, સ્વદેહ પરિમાણુ છે, અત્યેક શરીરમાં ભિન્ન છે, પૌદ્ગલિક કમેષ્ઠી
યુક્ત છે.’^૧

‘આત્મા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે.’ આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે, આવાંક
આદિ જે લોકો આત્માનું પૃથક્ આસ્તત્વ માનતા નથી તેમણે તેની સ્વતંત્ર સત્તામાં વિશ્વાસ
કરવો જોઈએ.

‘તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે’—આ લક્ષણુ વૈશેષિક અને નૈયાયિક આદિ તે દાર્શનિકોને ઉત્તર
આપવા માટે છે; જે ચૈતન્યને આત્માનો આગતુક અને ઔપાધિક ગુણ માને છે, આત્મા
સ્વરૂપથી ચેતન નથી. છુદ્ધિ આદિ ગુણોના સંગ્રહથી તેમાં જ્ઞાન અથવા ચેતના, ઉત્પન્ન
થાય છે, જે રીતે અગ્નિના સંગ્રહથી ઘડામાંથી રકતતા ઉત્પન્ન થાય છે એ જ પ્રકારે આત્મામાં
ચેતના અથવા ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.^૨

જ્યાં મુધી આત્મામાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી ત્યાં મુધી તે જડ છે. જે લોકો આ
રીતે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માને છે. તેમની દૃષ્ટિએ આત્મા ચેતન નથી. તેઓ ચૈતન્યને આત્માનો
આવશ્યક ગુણ માનતા નથી. ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન એક ભિન્ન તત્ત્વ છે અને આત્મા એક
ભિન્ન પદાર્થ છે, બંનેના સંગ્રહના કારણે અમે કહીએ છીએ કે આ આત્મા જ્ઞાનવાન છે.
જે રીતે દંડના સંગ્રહથી પુરુષ દંડી કહેવાય છે. એ જ પ્રકારે જ્ઞાનના સંગ્રહથી આત્મા
જ્ઞાનવાન કહેવાય છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાન અને આત્મા અલગ ભિન્ન છે.

ઉપર્યુક્ત માન્યતાનું ખંડન કરતાં એ કહેવામાં આવ્યું કે આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે.
ચૈતન્ય આત્માનો આવશ્યક ગુણ છે; આગતુક ના ઔપાધિક નથી. જો આત્મા અને જ્ઞાનને
એકાંત ભિન્ન માનવામાં આવે તો ચૈત્રનું જ્ઞાન ચૈત્રના આત્માથી એટલું જ ભિન્ન છે, જેટલું
મૈત્રના આત્માથી. એ જ પ્રકારે ચૈત્રનું જ્ઞાન પણ મૈત્રના આત્માથી એટલું જ ભિન્ન છે
જેટલું કે ચૈત્રના આત્માથી. ચૈત્ર અને મત્ર બંનેના જ્ઞાન બંનેના આત્માઓ માટે એકસરખાં
છે. આ સ્થિતિમાં એનું શું કારણ છે કે ચૈત્રનું જ્ઞાન ચૈત્રના આત્મામાં જ છે અને મત્રનું

૧. ‘પ્રમાતા પ્રયાજ્ઞ વિપ્રસેદ્ધ અત્મા ।’ ‘ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તા સ્વદેહ-
પરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્રં મિથ્ય પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટાંશ્ચાયમ્ ।’ —પ્રમાણનયતરજાલોક ૭, ૫૫, ૫૬

૨. બ.મિષ્ટાસંયોગગ્રંથોદ્દતાદિગુણકલ્પ ।

—શાસ્ત્રકરમાધ્ય ૨, ૨, ૧૯

જ્ઞાન મૈત્રના આત્મામાં ? બને જ્ઞાન બનેમાં સમાનરૂપે રહેવાં જોઈએ. વાસ્તવમાં ‘તેનું’ જ્ઞાન + અથવા ‘આનું’ જ્ઞાન’, ‘મારું’ જ્ઞાન’ જેવી કાંઈ વસ્તુ નથી. બધાં જ્ઞાન બધાને સમાનરૂપે ભિન્ન છે; કેમકે જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ નથી, એ પાછળથી આત્મામાં જોડાય છે.

આ મુરકેલીઓને દૂર કરવા માટે એ હેતુ આપવામાં આવે છે કે જો કે જ્ઞાન અને આત્મા બિલકુલ ભિન્ન છે તો પણ જ્ઞાન આત્મા સાથે સમવાય સંબંધથી સંબંધ છે, જે જ્ઞાન જે આત્મા સાથે સંબંધ હોય છે તે જ્ઞાન તે જ આત્માનું કહેવાય છે; બીજાનું નહિ. આ પ્રકારે સમવાય સંબંધ આપણી બધી મુરકેલીઓ દૂર કરી દે છે. ચૈત્રનું જ્ઞાન ચૈત્રના આત્માથી સંબંધ છે, ન કે મૈત્રના આત્માથી. આ રીતે મૈત્રનું જ્ઞાન મૈત્રના આત્મા સાથે સમવાય સંબંધથી જોડાયેલું હોય છે તે જ્ઞાન તે જ આત્માનું જ્ઞાન કહેવાય છે.

નૈયાયિક અને વૈશેષિકોને આ હેતુ ઠીક નથી. સમવાય એક છે, નિલ છે અને વ્યાપક છે.^૧ અમુક જ્ઞાનનો સંબંધ ચૈત્ર સાથે જ હોવો જોઈએ પણ મૈત્ર સાથે નહિ, એનો કાંઈ સંતોષપ્રત્તિ: જવાબ નથી. જ્યારે સમવાય એક, નિલ અને વ્યાપક છે ત્યારે એમ કેમ કે અમુક જ્ઞાનનો સંબંધ અમુક આત્માની સાથે જ થાય અને બીજા આત્માઓની સાથે નહિ? બીજી વાત એ છે કે, ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનો મુજબ આત્મા પણ સર્વવ્યાપક છે એટલા માટે એક આત્માનું જ્ઞાન બધા આત્માઓમાં રહેતું જોઈએ. એ રીતે તો ચૈત્રનું જ્ઞાન મૈત્રમાં પણ રહેશે.

કાંઈ પણ રીતે એ માની લેવામાં પણ આવે કે સમવાય સંબંધથી આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે પણ એક પ્રશ્ન બાકી રહી જાય છે, તે એ કે સમવાય કયા સંબંધથી જ્ઞાન અને આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે? જો એને માટે કાંઈ બીજા સમવાયની આવશ્યકતા હોય તો અનવરથા દોષનો સામનો કરવો પડે છે, જો એ કહેવામાં આવે કે તે પોતાની મેજે જ જોડાઈ જાય છે તો પછી જ્ઞાન અને આત્મા પોતાની મેજે જ કેમ સંબંધ થતાં નથી? એને માટે એક ત્રીજી ચીજની આવશ્યકતા કેમ રહે છે?

નૈયાયિક અને વૈશેષિક એક બીજો હેતુ ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓ કહે છે કે આત્મા અને જ્ઞાનમાં કતૃ-કરણ ભાવ છે; એટલા માટે બંને ભિન્ન હોવાં જોઈએ. આત્મા કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ છે; આથી આત્મા અને જ્ઞાન એક નથી બની શકતાં. જૈન દાર્શનિકો કહે છે કે આ હેતુ ઠીક નથી. જ્ઞાન અને આત્માનો સંબંધ સામાન્ય કરણ અને કર્તાનો સંબંધ નથી. ‘દેવદત્ત દાતરકાથી કાપે છે.’ અડી દાતરકું એક બાણ કરણ છે, જ્ઞાન એવા પ્રકારનું કરણ નથી. જે આત્માથી ભિન્ન હોય.^૨ જે દાતરકાની પેઠે જ્ઞાન પણ આત્માથી ભિન્ન સિદ્ધ થઈ જાય તો એમ કહી શકાય કે જ્ઞાન અને આત્મામાં કરણ અને કર્તાનો સંબંધ છે, અને જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન છે. અમે કહી શકીએ કે, દેવદત્ત નેત્ર અને દીપકથી જોઈ શકે છે. અડી દેવદત્તથી દીપક જે રીતે ભિન્ન છે એ રીતે આત્મા ભિન્ન નથી. જો કે દીપક અને નેત્ર બંને કરણ છે, પરંતુ બંનેમાં ધણું અંતર છે. એ જ રીતે જ્ઞાન આત્માનું કરણ હોય

૧. ‘સમવાયસ્યૈકવાચિત્યત્વાદ્ વ્યાપકત્વાત્’.

૨. કરણ દ્વિવિધ જ્ઞેય વાચ્યમાધ્યન્તર કુર્ષ્વે.

યથા જ્ઞાતિ દાત્રેણ મેઢ વચ્ચતિ ચેતસા ॥ -સ્વાધ્યાદમજી, પૃ. ૪૨

છતાં પણ આત્માથી સર્વજ્ઞ બિન્ન નથી. તે આત્માનો સ્વભાવ છે એટલા જ માટે આત્માથી જાણવું છે.

અહીં એક શંકા થાય છે કે, જો આત્મા અને જ્ઞાન અલિપ્ત છે તો તે બંનેમાં કઈ-કરણભાવ કેવી રીતે બની શકે ? જે રીતે સર્પ પોતાને પોતાના શરીરથી લપેટે છે^૧ એ જ પ્રકારે આત્મા પોતાનાથી જ પોતાની ભૂતને ભણે છે, તે જ આત્મા ભણનાર છે-કર્તા છે અને એ જ આત્માથી ભણે છે-કરણ છે. કર્તા અને કરણનો આ સંબંધ પર્માભેદથી છે. આત્માના પર્માણે જ કરણ બને છે. એ પર્માણે છોડીને બીજું કાંઈ કરણ નથી બનતું એટલા માટે આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે.

આત્મા પરિણામી છે-આ વિશેષણ તે લોકોના મતના ખંડન માટે છે જેઓ આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ માનવા છતાં પણ એકાંતરૂપે નિત્ય શાશ્વત માને છે. તેઓ કહે છે કે આત્મા અપરિણામી છે-અપરિવર્તનશીલ છે. ઉદાહરણ માટે સાંખ્ય દર્શનને લઈએ. તે પુરુષને કૂંડરૂપે નિભા માને છે. જે કંઈ પણ પરિવર્તન થાય છે તે પ્રકૃતિમાં થાય છે. પુરુષ ન કદાપિ બદલાય છે અને ન કદી મુક્ત થાય છે. બંધન અને મુક્તિરૂપ જેટલાં પણ પરિણામ છે તે પ્રકૃતિને આશ્રિત છે; પુરુષને આશ્રિત નહીં.^૨ પુરુષ નિભા છે તેથી જન્મ, મરણ આદિ જેટલાં પણ પરિણામો છે તેનાથી તે બિન્ન છે-અસ્પૃશ્ય છે. એટલા માટે પુરુષ અપરિણામી છે.

પરિણામવાદનું સમર્થન કરનાર જૈનદર્શન કહે છે કે જો પ્રકૃતિ જ બદલાય છે અને પ્રકૃતિ જ મુક્ત થાય છે તો તે શું છે જેનાથી પ્રકૃતિ બદલાય છે અને જેના અભાવમાં તેને મુક્તિ મળે છે ? પ્રકૃતિસિદ્ધિ કાંઈ એવું તરવ નથી જેને સાંખ્યદર્શન માનતું હોય, એટલા માટે પ્રકૃતિ કાંઈ બીજા તત્ત્વથી તો બદલ થઈ નથી શકતી. જો પ્રકૃતિ સ્વયં બદલાય છે અને સ્વયં મુક્ત બને છે તો તો બંધન અને મુક્તિમાં કાંઈ અંતર નહિ થાય, કેમકે પ્રકૃતિ હમેશાં પ્રકૃતિ છે. તે જેની છે તેની જ રહેશે કેમકે એમાં બેઠે કરનાર કાંઈ અન્ય તત્ત્વ નથી. અખંડ તત્ત્વમાં પોતાની મેળે અવસ્થાબેદ નથી થઈ શકે. જો એમ માનવામાં આવે કે પુરુષ પ્રકૃતિના પરિવર્તનમાં કારણ છે તો પણ સમસ્યાનું સમાધાન થઈ શકતું નથી. પુરુષ હમેશાં પ્રકૃતિની સમુખ્ય રહે છે. જો તે હમેશાં એકરૂપ છે તો પ્રકૃતિ પણ એકરૂપ રહેશે. જો તેમાં પરિવર્તન થાય છે તો પ્રકૃતિમાં પણ પરિવર્તન થશે. એમ નથી થઈ શકતું કે પુરુષ તો સદૈવ એકરૂપ રહે અને પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન થતું રહે, એ સમજમાં નથી આવતું. જો પ્રકૃતિના પરિવર્તન માટે પુરુષમાં પરિવર્તન માનવામાં આવે તો જે બદલાયા બચવા માટે પ્રકૃતિનું શરણ લેતું પડ્યું તે જ બદલા મંચામાં આવી પડી.

સાંખ્ય દર્શનની ધારણા અનુસાર સુખ-દુઃખ આદિ જેટલીયે માનસિક ક્રિયાઓ છે, તે બધી પ્રકૃતિના જ કારણે છે. પુરુષનું ભુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. આ પ્રતિબિંબના કારણે પુરુષ એ સમજે છે કે, સુખ-દુઃખ આદિ મારા ભાવો છે. આ ધારણા પણ પરિણામવાદની તરફ જાય છે. પુરુષ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ બૂદ્ધી જઈ સુખ-દુઃખ આદિને પોતાનું સમજવા લાગે છે એનો અર્થ એ થયો કે, એના મૂળરૂપમાં એક પ્રકારનું પરિવર્તન થઈ ગયું. પોતાના

[જુઓ અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૪]

૧ 'સર્પ બ્રહ્માનમાત્માના વેષ્ટયતિ' સ્યાદ્રાવમજ્જરી, કૃ. ૫૨

૨. તદનાજ્ઞં વ્યવેતેડનો ન મુચ્યતે ન્દપિ મસરતિ કચિત્ ।

સંસરતિ. વચ્ચેથી મુચ્યતે ન ગામ્યાત્મ - પ્રકૃતિના - સાંખ્યસૂત્ર, ૬૨

कविवर सूरचन्द्र विरचित 'पदैकविंशति' ग्रन्थ

लेखक:—श्रीगुप्त अगरचंद्जी, मंवरलालजी नाहटा

सतरहवीं शतीके जैन कवियोंमें वाचक सूरचन्द्र उल्लेखनीय विद्वान् हो गये हैं। आप स्वस्तरगच्छकी श्रीजिनभद्रसूरि परम्परामें वा. चारित्रोदयके शिष्य पाठक बोरकलशके शिष्य थे। बीस वर्ष पूर्व आपने 'युगप्रधान श्रीजिनचन्द्रसूरि' ग्रन्थमें सूरिजीके आज्ञानुवर्त्ती विद्वान् मुनियोंका परिचय लिखते हुए आपका भी संक्षिप्त परिचय दिया गया था। 'जैन तत्त्वसार' मूल ग्रन्थ ही आपकी रचनाओंमेंसे तब तक प्रकाशित हुआ था। एवं बीकानेरके ज्ञानमंडारमें आपके रचित पंचतार्थी श्लेषालंकार चित्रीकी अपूर्ण प्रति प्राप्त थी। इन उभय ग्रन्थोंसे ही आपकी विद्वत्ताका अच्छा परिचय मिल जाता है। वैसे फुटकर स्तवन स्तोत्रादि उपलब्ध हैं ही। भाषा कृतियोंमें 'श्रीजिनसिंहसूरि रास' और गद्यका 'चातुर्मासिक व्याख्यान' उल्लेखनीय है।

आपकी विद्वत्प्रतिभाको देखते हुए तभीसे यह आशा की थी कि और भी आपकी विद्वत्तापूर्ण बड़ी रचनाये मिलनी चाहिए। दो वर्ष पूर्व जोधपुरके श्रीकेशरियानाथजीके मन्दिर स्थित स्वस्तरगच्छीय ज्ञानमंडारमें आपके रचित 'स्थूलिभद्र महाकाव्य'की अपूर्ण प्रति प्राप्त हुई थी जिसका परिचय 'जैन भारती' वर्ष १३, अंक ६ में प्रकाशित किया जा चुका है। इतः पूर्व जैन सिद्धान्त भास्कर वर्ष १७, अंक १ में 'कविवर सूरचन्द्र और उनके ग्रन्थ' शीर्षक लेखमें आपका परिचय दिया गया था। सतरहवीं शतीके श्रावक कवि ऋषनदासने महाकवि सूरचन्द्रका जो उल्लेख किया है, हमारे ख्यालसे वे ही होने चाहिए।

गत वर्ष आबूके संबन्धमें विचार विमर्श करनेके लिए राजस्थानके प्रधान मंत्री श्रीटीकाराम पालीवालके निमन्त्रणसे जयपुर जाता हुआ पुरातत्त्वाचार्य मुनिश्री जिनावेजयजीसे राजस्थान पुरातत्त्वमन्दिरमें नवीन प्राप्त कविपय वर्णनात्मक जैन भाषा ग्रन्थोंके सम्बन्धमें बातचीत होने पर उन्होंने अपने संग्रहमें भी ऐसे एक ग्रन्थ होनेकी सूचना दी तो मुझे उसे देखनेकी उत्सुकता बढी। प्रतिको निकलवाकर देखने पर बड़ा ही हर्ष हुआ क्योंकि वह अद्यावधि सर्वथा अज्ञात कविवर सूरचन्द्रका रचित एक विशिष्ट ग्रन्थ था। विषयकी दृष्टिसे मौलिक होनेके साथ साथ उसमें अन्य भी कतिपय विशेषताएं हैं। जिनमेंसे प्रसंग प्रसंग पर दिये गये लोह भाषाके विविध वर्णन जो लगभग ३० की संख्यामें हैं, विशेष रूपसे उल्लेख योग्य हैं। मूल ग्रन्थ संस्कृत पद्यमें है और वर्णन लोकभाषा गद्यमें है, यह विशेषता अन्यत्र कहीं देखनेको नहीं मिलती। खेद है कि ग्रन्थकी प्रति ९८ पत्रोंकी होते हुए भी, अपूर्ण ही मिली है इसमें ग्रन्थके

नामानुसार २१ पदोंके विवेचनमेंसे १४-वें पदका विवेचन चल रहा है। अर्थात् ७ पदोंका विवेचन अभी और मिलना चाहिए। १३ पदोंके विवेचनमें ६७ कथाएं आई हैं। इस हिसाबसे और बहुतसी कथाएं और वर्णन आगेके अंशमें होगा जो बहुत महत्वका होना चाहिए। अतः इस ग्रन्थकी कहीं किसी सज्जनको पूर्ण प्रति या अंतिम अंश उपलब्ध हो तो हमें सूचित करनेका अनुरोध करते हुए प्राप्त प्रतिका संक्षिप्त परिचय दिया जा रहा है—

इस ग्रन्थका नाम 'वदैकविंशति' रखना सकारण है क्योंकि इसमें २१ पदोंका विवेचन किया गया है। मंगलचरणके अनंतर कविने उन २१ पदोंका नाम एक श्लोकमें देकर बतलाया है। अधिक दो श्लोक यहां दिये जा रहे हैं:—

चरणकमलयुगं वर्द्धमानस्य नत्वा भवभयपरिमितुच्छेत्तुरंहो लताथाः ।

विबुधमविकबुद्धयै दर्शयिष्ये स्वच्छव्यै, स्वपरसमयविज्ञातोपदेशप्रपंचः ॥१॥

छद्मोद्द्वेषमैर् आर्हतमैते, पंचप्रकारे यमे,

क्षीन्तौ मर्दवर्ज्ये च शुचि पुनर्दाने च शौले तथा,

सैद्धान्ते तपसां सहोपकरणे सज्जनसम्यक्क्रिया—

भ्यासेऽन्यत्रै शुभे च निर्द्वैतिकृते संतो रतिं कुर्वताम् ॥२॥ द्वारप्रवृत्तिमिदम् ॥

उपर्युक्त गुणोंका विवेचन करते हुए दृष्टान्तरूपमें अनेक कथाएं दी गयी हैं। ये कथाएं कितनी ही शाळ, पुसन, कुराण और इतिहाससे संबन्धित हैं। ग्रन्थके प्राप्त अंशकी कथा-सूची यहां दी जा रही है।

१ त्रिनाराजपूजाविषये—१ देवपालमूपाल संबन्ध, २ कुमारपालमूपाल संबन्ध, ३ दुर्गता दृष्टान्त, ४ अंबिका सम्बन्ध, ५ कुंतला दृष्टान्त.

२ शुद्धगुरुपदविषये—१ नागार्जुन कथा, २ जगद् साधु उवाहरेण, ३ श्रीकर्णदेव मयणिल कथा ४ सिद्धसेनसूरि कथानक, ५ धनदत्त दृष्टान्त ६ रत्नद्वीपराज दृष्टान्त.

३ शुद्धधर्मपदविषये—१ गजानं मोचिततत्करकथा, २ धर्मराज संबन्ध, ३ कपोत मिथुन दृष्टान्त, ४ वज्रायुद्धराजकथा, ५ (पौराणिक) अणी मांडव्य दृष्टान्त, ६ मातापुत्रयो—दृष्टान्त, ७ हरिबल मात्स्यिक सम्बन्ध.

४ सम्यक्त्व विषये—१ धनपाल पंडित सम्बन्ध. २ कुलानंद श्रेष्ठि कथा. ३ जिज्ज्यास आबक सम्बन्ध. ४ कण्ठेश्वरी देवी सम्बन्ध. ५ नरवर्म राजकथा. ६ सुलसा सम्बन्ध.

१७ श्रेष्ठिक महासूत्र सम्बन्ध ॥

५२ बर्हिष्वाकविषये—१ कुम्भकारूपति संवन्ध. २ संजय-सोनी संवन्ध. ३ काम-चक्र दृष्टान्त.

६ मृगयाविवरणे—१ द्रौपदी गोवत्साय वन्धक कथा. २ सामराक्षिशिव कथा. ३ कौशिक उद्घाटन दृष्टान्त.

७ अन्तोपपदविषये—१ शीतरेव संवन्ध. धर्मबुद्धि कुबुद्धि दृष्टान्त. ३ गर्गसिं कथानक. ४ सुवत्तश्रेष्ठि संवन्ध. ५ रांका बांका संवन्ध.

८ मैथुनविरमणव्रते—१ धर्मदत्त कथानक. २ श्रीपति कथा. ३ सीता संवन्ध. ४ सुवरी वसिष्ठा कथा. ५ श्रेष्ठि कुबेरदत्त कथा. ६ काष्ठिका चरित.

९ परिग्रहपरिमाणव्रते—१ केशव काष्ठहारक कथा. २ शिवदत्त सोमदत्त कथा. ३ मीया सिंहेमा बीबी फत्तू उदाहरण. ४ आम्रकार्पटिक दृष्टान्त.

१० क्षान्तिपदविषये—१-२ राम-लक्ष्मण कथा. ३ श्रीकृष्णसंवन्ध. ४ कालवेदियक. ५ अग्निशर्मा दृष्टान्त. ६ ग्राममहत्तर चोर सेनानी संवन्ध. ८ मुनिका दृष्टान्त. ७ विक्रमनृप दृष्टान्त.

११ मार्दवपदे—१ पांडव दृष्टान्त. २ विक्रमादित्य संवन्ध. ३ रामचंद्र मान त्याग वि. विक्रमादित्य संवन्ध. ४ रामचंद्र कथा. ५ विक्रमादित्य संवन्ध.

१२ आर्जव पदे—१ साध्वी वीरमती दृष्टान्त. २ रुक्मिणी दृष्टान्त. ३ लक्ष्मणार्थी संवन्ध. ४ पांडुराया संवन्ध.

१३ लोक विषये—चक्रान्त वणिग कथा. २ कुट्टिनी. ३ शंकल श्रेष्ठि कथा. ४ सुगर श्रेष्ठि कथा. ५ वल्मीक भेदि वणिग कथा.

उपर्युक्त कथासूचीसे ग्रन्थकारकी गुणग्राहकता और विशाल अभ्यसनका परिचय सिद्धा है। इनमेंसे कई कथाएं तो पूर्ववर्ती जैन ग्रन्थोंसे ली गई हैं, कई लोककथाओंके रूपमें प्रचलित हैं। जीवदया पर अणीमाण्डव्यका दृष्टान्त ग्रन्थकारने पौराणिक बतलवाया है, जिसे महा-भारतके अष्टम पर्वसे उद्धृत करनेका उल्लेख कथाके ४४वें श्लोकमें पाया जाता है। कपोत-मिश्रुन दृष्टान्तको भी ग्रन्थकारने पौराणिक कहा है। इसी प्रकार परिग्रह संतोष पर मीया सिंहेमा बीबीफत्तूका उदाहरण कुरानशरीफसे लिया गया है। संप्रामसिंह, जगद्गुहाह, कुमारपाल, कर्णदेव मीनलदेवी, धनपाल, राक्षबांका, सिद्धसेन, विक्रम आदि कथाएं ऐतिहासिक हैं।

ग्रन्थमें कहीं कहीं पर प्राचीन व प्रसिद्ध दोहे भी उद्धृत किये गये हैं। निम्नोक्त गद्य

वर्णनोंसे कई कई तो पर्याप्त विस्तृत और सौष्ठवपूर्ण है। बल, भोजन, अलंकार, वाक्त्रिभ, और भौगोलिक नामसूची भारतीय प्राचीन संस्कृतिके कितने ही अज्ञात और महत्वपूर्ण बातों पर प्रकाश डालती है। समस्त तुकान्त वर्णनात्मक गद्यांशकी सूची इस प्रकार है:—

मेघवर्णन, वृषगुणवर्णन, वाणी, श्रावकगुणवर्णन, राजवर्णन, दुष्कालवर्णन, महाजन-
विक्रम, मंजीवर्णन, उज्जैनवर्णन, गजवर्णन, अश्ववर्णन, चोरवर्णन, वनवर्णन, दुष्टजीवर्णन,
शीतकालवर्णन, देशनाम, समयसरण, अटवी, युद्ध, धर्म, लक्ष्मीवर्णन, निर्धन, शीलवर्णन, रावण-
वर्णन, वननाम, वाक्त्रिभनाम, उष्णकाष्ठवर्णन, वृक्षालंकारवर्णन।

ये वर्णन संवत् १४७८में रचित माणिक्यचंद्रसूरि कृत 'पृथ्वीचंद्रचरित' अपर नाम बाणिलालसका स्मरण दिलाते हैं। ये सभी वर्णन सूरचन्द्रजीके स्वयं रचित नहीं प्रतीत होते। क्योंकि हमें ऐसे वर्णनोंके कोशरूप पांच स्वतंत्र ग्रन्थ उपलब्ध हुए हैं जिनमें आये हुए वर्णन इस ग्रन्थमें सामान्य हेरफेरके साथ उद्धृत हैं। कई वर्णन उनके रचित अवश्य होंगे।

१. ग्रन्थ रचनाकाल—प्रतिके अपूर्ण प्राप्त होनेसे ग्रन्थका रचनाकाल ठीक नहीं बतलाया जा सकता। फिर भी इस ग्रन्थमें प्रसंगवश विशेष जाननेके लिए स्व. रचित जैन तत्त्वसारको देखनेका उल्लेख किया है, जैन तत्त्वसारकी रचना संवत् १६७९ आश्विन शुक्ल १५ बुधवार को अमरसरमें हुई है। अतः इस ग्रन्थका रचना समय इसके पीछेका ही सिद्ध होता है। प्रत्येक पदोंके विवेचनकी समाप्ति—पुष्पिका दी है, जिसमें कहीं कहीं अपने गुरुभ्राता पद्मवल्लभ द्वारा इस ग्रन्थ रचनामें साहाय्य मिलनेका लिखा है। इन्हीं पद्मवल्लभजीकी सहायताका उल्लेख जैनतत्त्वसारमें भी किया है। जैन तत्त्वसार ४१०० श्लोकोंकी टीकाके साथ हालहीमें पुनः प्रकाशित हुआ है।

प्रति परिचय—प्राप्त प्रति समकालीन और शुद्ध है। हांसियेमें अनेक स्थानों पर शब्दोंके अर्थ और टिप्पण भी दिये हैं। प्राप्त पत्रोंकी संख्या ९८ और प्रति पृष्ठमें पंक्ति और प्रति पंक्तिमें अक्षर हैं।

संयोगकी बात है, कवि सूरचंद्रकी तीनों महत्वपूर्ण रचनाओंकी एक एक प्रति ही और वह भी अपूर्ण प्राप्त है। अतः पंचतीर्थी श्लेषालंकार स्तव, स्थूलिमद्र गुणमाला चरित (१५ सर्गक प्रातः) और प्रस्तुत ग्रन्थकी भी पूर्ण प्रतियोंका पता लगाना परमावश्यक है। कविके प्राप्त ग्रन्थोंका रचना समय सं. १६५९ से १६९४ तक है। इन ३५ वर्षोंमें अवश्य ही और बहुतसे ग्रन्थ रचे होंगे जो अन्वेषणीय हैं।

નંદીની આઘ પદ્મત્રિપુટી

લેખક :—શ્રી. શ્રીકૃષ્ણ હિરાલાલ ર. કાચડિયા એમ. એ.

જેમ આગમોમા સામાન્ય રીતે નીચે મુજબ વર્ગ સૂચવાય છે. (૧) અંગ, (૨) ઉપંગ, (૩) ઉચ, (૪) મૂલ, (૫) પદ્મકલ્પ અને (૬) ચૂલિયા.

‘ચૂલિયા’ એ અર્થમાં ‘ચૂલિયા-સુત’ (સં. ચૂલકા સુત)નો પણ પ્રયોગ કરાય છે. ‘ચૂલિયા-સુત’ તરીકે એ આગમો ગણાવાય છે. (૧) નંદી અને (૨) અમલુઓગદાર. આ પૈકી નંદીને સામાન્ય જનતા ‘નંદોસુત’ કહે છે. એના પ્રણેતા તે દુષ્યમણિના શિષ્ય દેવ વાચક છે. એમણે આ આગમ (સુત ૪૨) માં જે અર્જુન કૃતિઓ ગણાવી છે એ વિચારતાં આ નંદીની રચના વહેલામાં વહેલી ઈ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં અને મોડામાં મોડી ઈ. સ. ની પાંચમી સદીમાં થવાનું અનુમાનાય છે. આ અલ્પસ્વના આગમનો પ્રારંભ નિગનલિખિત ત્રણ પદ્ધતી થાય છે :—

“જયહ જગજીવજોળીવિવાળમો જગગુરુ જગાણંદો ।

જગળાહો જમલેલૂ જયહ જગપિયામહો મયલં ॥ ૧ ॥”

જયહ સુમાળં પમલો તિલચયરાણં અપચ્છિમો જયહ ।

જયહ ગુરુ લોગાળં જયહ મહામ્મા મહાવીરો ॥ ૨ ॥”

મદં સવ્વજગુજોયગસ્સ મદં જિણસ્સ વીરસ્સ ।

મદં સુરાસુરનમંસિયસ્સ મદં સુયરથસ્સ ॥ ૩ ॥”

આ ત્રણ પદ્ધતીને એ ‘અઘા’ ‘આઘ પદ્મત્રિપુટી’ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. એ ત્રણ પદ્ધતી એકેક પાશ્વર્ય કૃતિઓની જેમ ‘આર્ચા’^૪ હંદમાં રચાયેલાં છે.

૧ મલ્લજિનિસ્પૃશિત કૃત્તિસંહિત ને ‘નંદોસુત’ કપાયું છે તેમાં પત્ર ૨ આ ઉપર આ ગાથા છે.

૨ આ ગાથા પત્ર ૧૫ માં છે.

૩ આ ગાથા પત્ર ૨૩ માં છે.

૪ આ ‘આર્ચા’ હંદ કેમ અર્ચા એ બાબત ‘વિશ્વજ્યોત્ષા ઇન્ડિકા’ માં ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં પ્રમુદિત શાકૃત શૈલજ્ઞના પ્રથમ પરિચ્છેદના નિગનલિખિત ૬૨ આ પદ્ધતી દર્શાવાઈ છે :—

“પદમં ચી હંસવત્, વીણં સિંહસ્ય વિક્રમં જાજા ।

લીણં ગમલ(વ)રક્ષકિયં, અહિલ(વ)રક્ષકિયં ચતુરણ ગાદા ॥ ૬૨ ॥

અર્થાત્ ગાદાનું એટલે કે આર્ચાનું પ્રથમ અક્ષર હંસની ચતિ પ્રમાણે જ એટલે કે ધીસેથી ઉચ્ચારણ, બીજું અક્ષર સિંહના સૌંદર્યને સૂચવનારી એની અન્નાની પેટે એટલેથી એ સ્વરે ઉચ્ચારણ અને ત્રીજું અક્ષર ઉત્તમ હાથીની ચાલની જેમ સલકારણ—લલિતપણે ઉચ્ચારણ અને ચાલું અક્ષર ઉત્તમ સર્પની ચતિની પેટે ડોલવતીરું ઉચ્ચારણ.

હેદારમહાકવિ ચતુરત્તમારે ઉપર નામઅક્ષર હંદ ને ક્રીક રચી છે એમાં પણ આ બાબત ઉપર મુજબ દર્શાવાઈ છે.

મહત્વ—પ્રસ્તુત પદ્ધતિપુટીમાં પુષ્કળ ભાવ ભરેલો છે એ વાત આ ત્રણ પદ્ધતિને અંગે મહત્વગિરિસ્પર્ય એ જે વિવરણ કર્યું છે તે જોતાં સહેજે જણાય છે. આ સરિવર નંદીની કૃતિમાં આ ત્રણ પદ્ધતિના વિવરણ માટે ૪૨ પત્રમાં લખાયું રહ્યું કર્યું છે. પ્રથમ પદ્ધતિ વિવરણ પત્ર ૨ આ—પત્ર ૧૫ આ સુધીનો ભાગ રોકે છે. એવી રીતે બીજી પદ્ધતિ વિવરણ પત્ર ૧૫ આથી થર થઈ પત્ર ૨૩ આ ઉપર પૂરું થાય છે. ત્રીજી પદ્ધતિ વિવરણ પત્ર ૨૩ આથી પત્ર ૪૨ આ સુધી ચાલે છે. આમ આ પદ્ધતિપુટીનું વિસ્તૃત વિવરણ વિવિધ દાર્શનિક અર્થાઓથી ઓતપ્રોત છે. એમાં જે દાર્શનિક સાક્ષી-પાઠો અપાયા છે. તેનાં મૂળ સ્થાને લગતા લેખ ‘આત્માનંદ પ્રકાશ’ (પુ. ૫૬) ના અં. ૬ ૫-૮ માં એમ ચાર કટકે હપાયો છે.

પાકાંતર—નંદી ઉપર સમભાવભાવી હુરિભદ્રસૂરિની ટીકા છે. અને એમની પૂર્વે થઈ ગયેલા જિનનાસગણી નકતરની ચુલિણ (ચૂલિ) પણ છે. પરંતુ એ એમાંથી એકમાં દાર્શનિક બિદ્યાપોદ નથી, નાહી શબ્દાર્થ સમજવા માટે—પદ્ધતિ ભાવાર્થ જણાવા માટે તો આ બંને સાધનો પરિપૂર્ણ છે. વિશેષણ ચુલિણના બીજા પત્રમાં તો પ્રથમ પદ્ધતિ ઉત્તરાર્ધને અંગે નીચે મુજબના પાકાંતરની નોંધ છે :—

“જિવસયો સલ્લિયવસમવિક્રમગતી મહાવીરો”

ઉપર્યંકન પદ્ધતિપુટીનો પદ્યાર્થ હું આપુ તે પૂર્વે કેટલાક સખ્દ અને શબ્દ-ગુણના અર્થ હું આપુ છું

જગદ આનો અર્થ વિજયવંતા વર્તે છે, વિજયી છે એમ છે. અહીં વિજયથી શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિના વિપયો, કષાયો, પરીપડો, ઉપસર્ગો, ધાર્તિ-કર્મ અર્થાત-કર્મો તેમજ પર-વાદીઓ ઉપરનો વિજય સમજવાનો છે.

જગત્ત્રિજગોષીવિયાળજો આનો એક અર્થ એ છે કે જગતમાં રહેલા જીવોનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનોને વિશેષે કરીને જણનાર. બીજો અર્થ એ છે કે (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને પુદ્ગલરૂપ અચતન) જગતને, (સર્વે) જીવોને તેમજ (જીવો અને અજીવ પદાર્થોનાં) ઉત્પત્તિ સ્થાનોને જણનાર. કયો પદાર્થ કયાં ઉત્પન્ન થશે, કયાં નાશ પામશે, અને કયાં કઈ રહેશે એનો વિશિષ્ટ બોધ ધરાવનાર, સચિત્તાદ યોનિઓ અથવા ૮૪ લાખ યોનિઓના જાણકાર તેમજ કયા કર્મને લઈને કઈ યોનિમાં જીવ ઉત્પન્ન થશે એ જણનાર એમ અહીં ‘જણનાર’નો અર્થ વ્યાપકપણે સમજવાનો છે. આથી, સર્વ ભાવને સર્વ પ્રકારે જણનાર કેવલજ્ઞાની યાને સર્વજ્ઞ એ અથ સમજવાનો છે, આમ અહીં કેવલજ્ઞાનના પ્રતિપાદનથી ઉત્તરાર્થ-સંપત્તિ કહી છે.

૫ આનું નામ એના લેખક મુનિ શ્રીજીવુ વિજયજીએ ‘શ્રી નંદીસૂત્રમહાવિનિયા કૃતિમાં આવતા સાક્ષિપાઠોનાં મૂલસ્થાનો’ એમ રાખ્યું છે.

૬ જીવો અનુક્રમે પુ. ૮૮-૯૧, ૧૧૧-૧૧૬, ૧૩૬-૧૪૧ ને ૧૫૬-૧૬૩

૭ સ્તુતિના જે પ્રકાર છે (અ) પ્રમાણરૂપ અને (આ) અસાધારણ ગુણોના કીર્તનરૂપ. પહેલી પ્રણામરૂપ સ્તુતિ સામર્થ્યથી જણાય છે. બીજી પ્રકારની સ્તુતિના જે લેહ છે. (અ) સ્વાર્થ સંપત્તિ જણાવનારી અને (આ) પરાર્થ સંપત્તિ જણાવનારી, તેમાં સ્વાર્થથી યુક્ત જન પરાર્થ માટે સમર્થ બને છે આથી અહીં સ્વાર્થ-સંપત્તિ પ્રથમ કહી છે.

... જગમુક આનો અર્થ 'જગતના' ગુરુ' એમ થાય છે, જે પદાર્થ જેવો છે તે પ્રકારે સ્થિતિને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી 'જગદ્ગુરુ' કહ્યા છે. અન્ય રીતે વિચારીએ તો 'જગત' થી સર્વ જીવો સમજવાના છે. એમને ભગવાન શાસ્ત્રનો અર્થ કહે છે—નિર્વ્યય, અનુબ્ય અને દેવી પર્ણદામાં ધર્મ કહે છે—જે (અક્રિત) જે પછે તેનો ઉત્તર આપે છે. આ અપેક્ષાએ એઓ 'જગદ્ગુરુ' છે, અને આ એમની પરોપકારિતા પ્રદર્શિત કરે છે. આ મધ્ય 'સ્વાર્થ-સંપત્તિ' લેતન કરે છે.

જગમુકો આનો અર્થ જગતને આનંદ (કારી) એમ છે. અહીં 'જગત' શબ્દથી ક્ષત્રી પચેન્દ્રિય જીવો સમજવા. એમને તીર્થ કરની અમૃતમય મૂર્તિના દર્શનથી અને મુક્તિરૂપ અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરાવનારા એમના ધાર્મિક ઉપદેશથી આનંદ થાય તેમ છે. આમ આ ક્ષોકમાં અને પરચોકમાં તીર્થ કર સંતો પચેન્દ્રિયોને ભન્ય જનોને પ્રમોદના કારણરૂપ હોવાથી એમણે 'જગાણુદો' કહ્યા છે. આ દ્વારા 'પરાર્થ-સંપત્તિ' કહી છે. ચૂર્ણકારના કથન મુજબ કોઈ મધ્ય જીવને હાનિ ન થાય એવો ઉપદેશ આપનાર હોવાથી આનંદકારી છે. આ દ્વારા હિતની ઉપદેશકતા દર્શાવ્યા છે.

જગમુકો આનો અર્થ જગતના નાથ એમ છે. અન્ય દ્વારા જીવોને થતા પરિભવથી એમનું રક્ષણ કરનાર—મન, વચન અને કાયાથી કૃત, કારિત અને અનુમત એમ ત્રણ પ્રકારે જીવને સંકટમાંથી બચાવનાર હોવાથી 'જગનાથ' કહ્યા છે.

જે પદાર્થ જેવો છે તેવો જ તેને કહી ખેડી પ્રપણરૂપ અપાયથી જીવોનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી 'જગનાથ' એ બિરુદ સાથેક ઠરે છે. 'નાથ' એટલે યોગ અને ક્ષેમના કરનાર. 'જગણુદો' દ્વારા મધ્ય, પરાર્થ-સંપત્તિ' કહી છે. વળી તીર્થકર એ જગતના નાથ છે એટલે સર્વે જીવો 'સનાથ' ગણાય—કોઈ 'અનાથ ગણાય નહિં.

જગમુકુ આનો અર્થ 'જગતના બંધુ' એમ થાય છે. આદિસાત્મક ઉપદેશ આપી 'સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી આ વિશેષણ થતે છે. જે પોતાને કે અન્યને આપત્તિ આપી પડતાં એ અન્યનો ત્યાગ ન કરે તે 'બંધુ' કહેવાય. ભગવાન પરીપકો અને ઉપસંગોથી પીડાતાં જતાં અન્ય જીવોને વિષે બંધુભાવ કાયમ રાખે કે એથી એમને જગમુકુ' કહ્યા છે, આ દ્વારા મધ્ય 'પરાર્થ-સંપત્તિ'નો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

જગપિપ્પામહો. આનો અર્થ જગતના પિતામહ અર્થાત્ મહા. એમ થાય છે. અહિં—સાદિ લક્ષણથી યુક્ત ધર્મ એ સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરે છે. માટે એ ધર્મ પિતાતુલ્ય છે. ધર્મ જીવોને દુર્ગતમાં જતા બચાવે છે અને સદ્ગતિ અપાવે છે :—શુભસ્થાનમાં સ્થાપે છે. આવા ઉત્તમ ધર્મના પ્રપક ભગવાન છે. એથી એઓ 'જગતના પિતામહ' કહેવાય. આ વચન દ્વારા ધર્મને ઉદ્દેશીને આદિપુરુષતા દર્શાવ્યા છે. આ દ્વારા મધ્ય 'પરાર્થ-સંપત્તિ' કહેવાયા છે. મયત્રિ. આનો અર્થ ભગવાન અર્થાત્ ભગથી યુક્ત એમ છે. 'ભગ' સમગ્ર અર્થ, રૂપ, યશ, લક્ષ્મી, ધર્મ અને પ્રપત્તિ એ છ અર્થનું સૂચન કરે છે. ૮

૮ આ છ અર્થ, 'નચુચુ' માંના 'ભગવંતાણ્' પદ પછીનાં એટલે કે 'આદિગરાણ્' થી મોડીને 'મોઅગાણ્' સુધીનાં શ્લોકોમાં કેવી રીતે ચરિતાર્થ થાય છે એ વાત મને આગમોક્ષાકે સમજાવી હતી ત્યારબાદ કાલાતરે એમણે મારી વિશ્વસિ અનુસાર એ વિષય એમના શિષ્યત્વ થી અન્તરસાંપરસરિએ સમજાવી, એ ઉપરથી એ બાગવત 'સિદ્ધયક' (વર્ષ ૧૫, અ. ૨-૩)માં 'ભગવંતાણુ' રહસ્ય' એ શીર્ષકપૂર્વક અપાર્થ છે એટલે આ વિષય હું અહીં ચર્ચિતો નથી.

‘ભગવાન’ એમ કહીને ‘સ્વાર્થ-સંપત્તિ’ તેમજ ‘પરાર્થ-સંપત્તિ’ એમ ભગ-
સંપત્તિનું કથન કરાયું છે, કેમકે એમણાંને એ પોતાને તેમજ પરને ઉપકારી છે.

‘કલ્યાણ’ આ ક્રિયાપદ ફરીથી વપરાયું છે તેથી કંઈ વધે આપતો નથી. કેમકે
સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, તપ, ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, પ્રયાણ અને સતેના ગુણેના કીર્તનમાં,
સુનુક્રિયા કંઈ હોયને પાત્ર ગણાતી નથી.

પાકાંતર વિચાર—તીર્થંકર એ જ વૃષભ છે, કેમકે એઓ સંયમનો ભાર વહન કરે
છે. સુભાવપૂર્વક-ઉપયોગ પૂર્વકનું ચલન ‘લલિત’ કહેવાય છે. કાળા અને જમણા પગનો
અથવા આમલા અને પાછલા પગનો ક્રમપૂર્વકનો ઉપાક તે ‘વિક્રમ’ છે. દ્વિપદને બંને તો
એક જ પગનો ઉપાક વિક્રમ છે.

અન્ય બ્યાખ્યા—હરિભક્તચરિત્ર ટીકા (પૃષ્ઠ ૧) માં કહ્યું છે કે કેટલાક વિદ્વાનો
આ પ્રથમ પદરૂપ સ્તુતિની જુદી રીતે બ્યાખ્યા કરે છે તે ત્યાં પણ પુનર્નુક્રાનો સક્ષમ સુદ્ધિ-
ઓએ વિચાર કરવો પડે. આ અન્ય બ્યાખ્યા થી છે તે જણાવું બાકી રહે છે.

પ્રથમ પદ દ્વારા જે સ્તુતિ કરાઈ છે તેથી તીર્થંકરને અંગે આદિ કે અંત નથી એ
દર્શાવાયું છે, અર્થાત્ અદ્યાર સુધીમાં અનંત તીર્થંકરો થઈ ગયા છે એ વાત સૂચવાઈ છે.

પ્રથમ પદ દ્વારા સામાન્ય નમસ્કાર કરી આસલ ઉપકારી અને વર્તમાન સાક્ષાત્
અધિપતિ અમણે ભગવાન મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ કરાઈ છે એ આપણે હવે વિચારીશું.

સુવર્ણ વલ્લભો એટલે આચાર વગેરે જુતોના-સકળ શાસ્ત્રોના ઉપતિસ્થાન રૂપ એ
આચાર વગેરેનો અર્થ મહાવીર સ્વામીએ કહ્યો છે એથી એમનો આ રીતે નિર્દેશ કરાયો છે.

અપચ્છિન્નો એટલે અપશ્ચિમ. ‘અપશ્ચિમ’ શબ્દ સારો ન ગણાય એથી ‘અપચ્છિન્ન’
એવો પ્રસંગ કરાયો છે અથવા પશ્ચાત્પર્વ પ્રભાણે મહાવીરસ્વામી અપચ્છિન્ન છે એટલે
કે પહેલા છે અને ઋષભદેવ પશ્ચિમ છે-છેલા છે. અથવા જેમના પછી આ અવસર્પિણી
કાળમાં અકી ભરતજેનમાં અન્ય તીર્થંકર થયા નથી અને થનાર નથી એવા આ મહાવીર-
સ્વામી છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એઓ ‘અપશ્ચિમ’ છે.

આચાર વગેરેનો અર્થ તો ઋષભદેવ વગેરે તીર્થંકરોએ પણ કહ્યો છે. એમનાથી
મહાવીરસ્વામીની ભિન્નતા દર્શાવવા માટે ‘તીર્થંકરોમાં અપશ્ચિમ’ એમ કહ્યું છે.

શુક લોચાન આનો અર્થ લોકોના ગુરુ એવો થાય છે. ‘લોક’ થી સામાન્ય જાણ
હવે અથવા સમગ્રદર્શનાદિથી વિભૂષિત સયત જનો સમજવાના છે. આ લોકોને શાસ્ત્રો
યોગ મહાવીરસ્વામીથી થાય છે. એ અપેક્ષાએ એઓ એમના ‘ગુરુ’ છે-એમને એઓ
‘પૂજ્ય’ છે.

મહાપ્રભો એટલે મહાત્મા અર્થાત્ અચિંત્ય શક્તિરૂપ સ્વભાવવાળા મહાવીરસ્વામી
મહાત્મા છે, કેમકે એમનામાં અકર્ષણીયરૂપ સામર્થ્ય છે અને એમનામાં સર્વસમર્થ વિશિષ્ટ
શક્તિરૂપ સામર્થ્ય છે. એઓ અનંતજ્ઞાનરૂપ શક્તિથી વિભૂષિત છે.

મહાવીરો એટલે મહાવીર. કથાપદિ ઉપર એમણે પૂરેપૂરો વિજય મેળવેલો હોવાથી
એઓ મોટા વીર છે.

હવે અતિશયોના સચનરૂપ સ્તુતિ ત્રીજા પદમાં કરાઈ છે તે આપણે વિચારીશું.

મર્દ એટલે કથાણુ.

- **સત્યઋગુરુઓયત્સ** એટલે સમસ્ત જગતનો હૈંદુ હોત અર્થાત્ પ્રકાશ કરનાર આ જ્ઞાનાતિશય સૂચવે છે :

ઝિગ્ગસ એટલે જિનનું. સગ વર્ગરેના વિજેતા હોવાથી “જિન” કહેવાય છે. આ વિશેષણ ‘અપાયાપગમ’ નામના અતિશયનું ઘોતન કરે છે. અડીં કાઈ શંકા ઉઠાવે કે ‘અપાયાપગમ’ અતિશયની પ્રાપ્તિ પછી ‘જ્ઞાનાતિશય’ હોય છે તો અડીં આ અતિ-શયોનો વ્યતિક્રમ છે તેનું કેમ ? તો આનો ઉત્તર એ છે કે સમારંભમાં ફળની પ્રધાનતા છે એ દશાવાનો અડીં હેતુ રખાયો છે.

સુરાસુત્તમંસિયસ એટલે કે દેવો અને દાનવો દ્વારા નમસ્કાર કરાયેલા. આ ‘પૂજનતિશય’ સૂચવે છે. પૂજનતિશય અન્ય રીતે ઘટી નહિ શકે તેમ હોવાથી ‘વચનાતિશય’ સમજ લેવાનો છે કેમકે વચનાતિશય વિના પૂજનતિશય હોતો નથી. દેવો ભગવાનના વૈભવને અનુરૂપ પૂજન કર્યા વિના એમને નમસ્કાર ન કરે એવો એમનો આચાર છે. આ પૂજન તે આક મહાપ્રતિદાર્પણ છે.

ધુયરયસ એટલે જેમની કર્મરૂપ રજ દૂર થઈ છે એવા. આ ઉપરથી સર્વ પ્રકારના સાંસારિક કલહોથી મુક્ત બનેલા એમ સૂચવાયું છે અને એ દ્વારા મુક્ત અવસ્થાનું ઘોતન કરાયું છે—અર્થાત્ મહાતીરસ્વામી મોક્ષે ગયા છે એ વાત અડીં કરી છે.

આ સ્તુતિમાં ‘હો’ અર્થસૂચક ‘મઘતુ’ શબ્દનો અધ્યાહાર સમગ્નવાનો છે.

શંકા અને સમાધાન—અગવાન સસારસાગર તરી ગયા છે એટલે એઓ સદા ઉદ્ધૃષ્ટ કલ્યાણરૂપ છે તો પછી એમનું કલ્યાણ હો અર્થ કેમ કહ્યું છે. વળી સ્તુતિ કરનાર જે કંઈ કહે તે બધું થતું નથી તો ‘કલ્યાણ હો’ એ કહેવાનું શું કારણ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે આમ કલ્યાણ કહેનાર અને સાંભળનારની મન, વચન અને કાયાની કુશળ પ્રગ્થાતનુ એ કારણ બને છે એટલે એમાં કરો દોષ નથી.

પદાર્થ—આ દ્વારા હું સામાન્ય અર્થ રજૂ કરું છું, કેમકે વિશેષ બાબતોનું આ પૂર્વે મેં સૂચન કર્યું છે.

જગતના જીવોનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાનોના જાણકાર, જગદ્ગુરુ અને જગતને આનંદરૂપ એવા (તીર્થ કર) ભગવાન વિજયી વર્તે છે. જગતના નાથ, જગતના બધું અને જગતના પિતામહ એવા ભગવાન જય પામે છે. ઋતોના ઉત્પત્તિ કારણરૂપ, તીર્થ કરોમાં અપશ્ચિમ, લોકોના ગુરુ અને મહાત્મા એવા મહાતીર (સ્વામી) જયવતા વર્તે છે. સમસ્ત વિશ્વના પ્રકાશક, જિન, સુરોને અને અસુરોને પૂજ્ય અને (કર્મરૂપ) રજથી રહિત એવા વીર (પરમાત્મા)નું કલ્યાણ હો, કલ્યાણ હો.

દાર્શનિક વિષયો—જીવની સિદ્ધિ અને એ દ્વારા ‘ચાર્યાંક’ મતનું ખંડન શાબ્દ-પ્રામાણ્ય, ‘સંસાર-યોગ્ય’ મતનું નિરસન, વચનની અપૌરુષેયતાનું ખંડન, સર્વ ઋતોની પૌરુષેયતા, “અગ્નિદોષં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ” એ પકિતના અર્થનો વિચાર, શિષ્ટવ્ય એટલે શું, સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ, નૈરામ્યનું ખંડન, સંતાન-ખંડન, વાસ્તવ-વાસક-ભાવનું ખંડન, અન્યથિ-જ્ઞાનની સિદ્ધિ, ‘સાંખ્ય’મત પ્રમાણે મુક્તિનું નિરસન તેમજ ધર્મ અને ધર્મિનો ભેદભેદ એમ વિવિધ વિષયોના વિષદ આખ્યાહાર મહાયોગિરિસુરિએ ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિપુટીના વિવસ્થામાં નંદીની વૃત્તિમાં રચ્યો છે.

સૂચન—સૂચવવા લલચાઉ છું કે આ પદ્ધતિપુટી એના ઉપર્યુક્ત વિવરણ, વર્ગેરે સહિત સ્વતંત્ર પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ થાય તો દાર્શનિક અભ્યાસ માટે એ અગત્યના સાધનની ગરજ સારી શકાશે.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગ્રે સૂચના



ચોખ્ખા

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૭ વર્ષ થયા પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦૦ આ. ડાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦ આ. સહસ્ત્ર તરીકે રૂ. ૧૦૧ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ યુનિવર્સિટી અગ્રણીય સ્થળ નક્કી થતાં અને શૈષ કાળમાં જ્યાં વિદ્યાર્થી હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે માહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

માહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજ મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૭ તથા રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂ. ૩૭ મનીઓર્ડર દ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ માહકો ગમે તે અંકથી બની શકાય.

૫. માહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો દૂંધા, મુદ્રાસર અને વ્યક્તિગત ટીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તમને આપી ન છે.

મુદ્રકશ્રી : શ્રી હિંદુસાલ જમશીદખાન સાહેબ, શ્રી ચારણ મુદ્રજીવલ, પાનકેર નાથ, અમદાવાદ.

પ્રકાશકશ્રી : શ્રી હિંદુસાલ જોશીદાસ સાહેબ

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, ભિક્ષુમજાઈની ગાદી, લીકાંદા રોડ-અમદાવાદ

श्री जैन सत्य प्रकाश

අනුමත වූයේ නම්

1970-71 : 14,100 400

વિષય-દર્શન

અંક :	વિષય :	લેખક :	પૃષ્ઠ :
૧.	સમિતિને મળેલી રૂ. ૩૩૦૦)ની નોંધપાત્ર ઉદાર મદદ :	સંપાદકીય :	૬૭
૨.	ગોપૂળ અને પ્રાણીદયા :	પૂ. સુ. શ્રીચંદ્રપ્રભસાગરજી :	૬૯
૩.	ધૂપ-દીપ :	પૂ. પં. શ્રીકનકવિજયજી :	૧૦૧
૪.	સાંપુ સરોવર :	શ્રી. જયભિખુજી :	૧૦૩
૫.	ઉદ્યન-વિહાર :	પં. શ્રી. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી :	૧૦૭
૬.	કલ્પવૃક્ષો અને વનરપતિની અદ્ભુતતા :	પૂ. પં. શ્રીધુરધરવિજયજી :	૧૧૧
૭.	સંસારી આત્મા :	શ્રી. મોહનલાલ મહેતા, એમ. એ. :	૧૧૪
૮.	શાસનદેવીની શ્રુતિઓ :	શ્રી. મોહનલાલ દી. ચોકસી :	૧૧૬
૯.	હર્ષસાગર રચિત—રાજસીસાહ રાસકા સાર :	શ્રી. ભવરલાલજી નાદટા :	૧૧૮
૧૦.	સાબાર-સ્ત્રીકાર :	દાકૃષ્ણ પેજ ત્રીભુજી	

દીલગીરીનો ઠરાવ

શ્રી. જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિની મીટીંગ તા. ૪-૪-૫૬ના રોજ ભરવામાં આવેલી તેમાં સમિતિના સભ્ય શેઠ લાલભાઈ લઠવાના અવસાન અંગે દિલગીરી બહાર કરતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समितितुं मासिक मुखपत्र
जेशिगभाईनी वाडी : बीकांटा रोड : अमदाबाद (गुजरात)

આપતા રહ્યા છીએ એ આ પત્રના વાચકોથી અભાર્યું નથી.

અમારી આ નોંધોને સ્વં પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીકનકવિજયજી સંસ્થાપિત 'જૈન સત્ય સાહિત્ય' સંસ્થાના કાર્યવાહકો દિલચસ્પીથી વાંચતા રહ્યા છે. પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કનકવિજયજી મંના સ્વર્ગવાસ પછી એ સંસ્થા બંધ પડી ત્યારે એના અચેલા ભડોળનું શું કરવું એ એક પ્રશ્ન એમની સામે આવ્યો. એ પ્રશ્નનો જવાબ અમારી નોંધોમાં જણે મળી જતો હોય એમ એમને લાગતું. એક સુભાગી થયે એ સંસ્થાના કાર્યવાહકો—શ્રી જ્ઞેશિંગભાઈ કાળિદાસ, શ્રી બાણુભાઈ ચૂનીલાલ મહેતા, શ્રીસુન્દરલાલ એ. કાપડિયા, શ્રી. એસ રાઘવાચાર્ય અને શ્રી. મનુભાઈ પોપટલાલ શાહને આથી વિચાર સૂઝ્યો કે એ અને આ બંને સાહિત્યની સંસ્થાઓ છે. 'જૈન સત્ય સાહિત્ય' માં નાણાંનું ભડોળ પડેલું છે અને 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' ને ચલાવવા માટે નાણાંની જરૂર છે; તો એ ભડોળ એને કાં ન આપી હેલું? આ વિચાર અંગે એમણે પરસ્પર સંમતિ મેળવી અને તા. ૩-૧-૫૪ ના રોજ એ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સલા મેળવી નીચે મુજબના ઠરાવો પસાર કર્યા:

“(૧) આપણી સંસ્થાના પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા વર્ગના હયાત સભ્યોને 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિકના આજીવન સભ્યો તરીકે નોંધાવવા (સંસ્થા સિવાય).

(૨) આપણી સંસ્થાના વાર્ષિક સભ્યોને 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' ના એક વર્ષના બાહક તરીકે નોંધાવવા.

(૩) આપણા સ્ટોકમાં અભ્યસનાં તથા બીજાં પુસ્તકો છે તે યોગ્ય સ્થળે ભેટ આપવાં.

(૪) આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા પછી જે રકમ બાકી રહે તે 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' સંસ્થાને ભેટ તરીકે આપવી.”

આ ઠરાવોનો સર્વાનુમતે નિર્ણય થતાં તા. ૩૧-૩-૫૪ ના રોજ શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિના મેમ્બર તરીકે રૂ. ૧૦૦) ના ૨૮ ગૃહસ્થોના રૂ. ૨૮૦૦) અને ૧૬૩ ગૃહસ્થોના વાર્ષિક લવાજમના રૂ. ૫૦૦) ગણતાં કુલ રૂ. ૩૩૦૦) અંકે તેત્રીસ-સોની ઉદાર રકમ અમારી સમિતિને આપવામાં આવી છે એ બદલ આ પ્રસંગે અમે એ સંસ્થાના તમામ કાર્યવાહકોનો આભાર માનીએ છીએ અને બીજી સંસ્થાઓને પ્રેરણા લેવા અમે બલામ્બુ કરીએ છીએ.

ભગવાન મહાવીરજી, સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરતા આ માસિકને ભગવાન મહાવીરના અમરિન ચેત્ર મુકલો ત્રયોદશીન દિવસને સ્મરણમાં આપી એ દિવસના જન્મસંબોધાસવને સ્વાર્થક કરવા તેમના પ્રત્યેક અનુયાયી સક્રિય સાથ આપવા તકરાર રહેશે એવી આશા અમે રાખીએ છીએ.

—સંપાદક



ગોપૂજન અને પ્રાણીદયા !

વ્યાખ્યાતા : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રપ્રભસાગરજી

[ચેત્ર શુકલા ત્રયોદશી એ ભગવાન મહાવીરના જન્મ દિન છે. એ દિવસે ભગવાન મહાવીરના અહિંસાના સિદ્ધાંતને આપણે હૃદયમાં ઉતારીએ અને પ્રાણી માત્ર તરફ સમભાવ કેળવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ તોયે એ દિન ઉજવ્યાની સાર્થકતા છે. —સંપા0]

બહેનો અને ભાઈઓ !

ગાસંવર્ધન ને પ્રાણીરક્ષાના કાર્યમાં જીવન અર્પણ કરનારા મહાનુભાવો, આ વિષયમાં મારી પહેલાં ધણું ધણું કહી ગયા છે, છતાં સૌ ભાઈઓનો આગ્રહ છે કે મારે પણ કંઈક કહેવું, તો હું આપની આગળ મારી વ્યથા વર્ણવીશ.

આર્યાવર્તના માણસો ગાયની પૂજા કરે છે, એના કપાળે કુમકુમના ચાંદો કાઢે છે, એનું પૂછકું આંખે લગાડે છે પણ એ જ ગાય પોતાનું પેટ ઉકરડે ભરે છે. ગલીએ ગલીએ ભરી, એ ઠવાડ ખાઈ પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે ! આ ગોપૂજન કઈ જાતની ? દૂધ પીવું છે, પણ સેવા કરવી નથી. ગાય દૂધ આપતી બધ થાય કે જાય કસાઈખાને. હું પૂછું છું કે માનું દૂધ પીનાર, એનાથી પોનાના શરીરને પોષનાર, એના વડે સશક્ત બનનાર અને એનાથી જીવન મેળવનાર, એ જ માતાની ઉપેક્ષા કરનારને આપ સપૂત કહેશો કે કપૂત ? એને ઉત્તમ કહેશો કે અધમ ? તેવી જ રીતે ગાયનું દૂધ પીનાર અને વસૂકી જતાં એની ઉપેક્ષા કરનાર, એને કસાઈખાને મોકલનાર એ કેવો કહેવાય ? ગાયો, નિર્દોષ પ્રાણીઓ આજે કસાઈખાનામાં કપાઈ રહ્યાં છે ? ગોમાંસ છડેલો કે વેચાઈ રહ્યું છે. શું આ આપણી આઝાદી ? એ નિર્દોષ પશુઓની વેદનાભરી આંખો સામે તો ભુઓ ? એમની મૂકવેદના ઢાણુ સાંભળે તેમ છે ? વાતો કરે કંઈ જ નહિ વળે. પ્રતિજ્ઞા કરો. ઘેરઘેર એક પેટી રાખો. સવારે જીદી એ પેટીમાં કંઈક નાખીને પછી નિત્ય કાર્યો કરવાં જોઈએ. ભલે, એક પૈસો નાંખો. પણ સૌ આ નિયમ પાળે તો ખાર મહિને કેટલી સારી રકમ થાય ? એ રકમ આવી પાંજરા-પોગને અંજલિરૂપે, અર્ધરૂપે અર્પો. એ જ સાચું ગોપૂજન છે ! એમને કસાઈખાને જતી અટકાવવી એ જ સાચી પૂજા છે !

ધણા કહે છે : ગાયના પૂછડામાં તેત્રીસ કરોડ દેવતા છે. એનો અર્થ શો ? તેત્રીસ કરોડ દેવતા એટલે તેત્રીસ કરોડ માનવ. દૂધ, દહી, જાસ, ઘીથી એ તેત્રીસ કરોડ માનવોને પોષે છે. પશુધન પર માણસના જીવનનો આધાર છે. એટલે ગોરક્ષાનો દૂંકો લાક્ષણિક અર્થ ઇન્દ્રિય રક્ષા થાય છે. ગોપાલન એટલે ઇન્દ્રિયપાલન. ધારણ કે ગાયના ગોરસથી ઇન્દ્રિયો સશક્ત અને સતેજ રહે છે.

પણ એકદંત્ર ગોપાલન કરીને જ અટકી જવાનું નથી. માનવધર્મ એથીયે આગળ જાય

છે. ગાયોને પાળવી અને ખીજાં પ્રાણીઓને કતલખાને જવા દેવાં એ તો સ્વાર્થધર્મ થયો. ગાય કૂધ આપે છે એટલે એને પોષવી અને ખીજાં પ્રાણીઓ ઉપયોગી નથી એટલે એના પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવી એ માનવને શોભે ખરું? સ્વાર્થમાં દાનવતા છે, પરમાર્થમાં માનવતા. માનવ ધર્મનો ઉપાસક અધ્યાદિમલિંકન અત્યારે મને યાદ આવે છે.

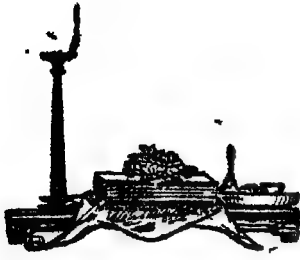
એ અમેરીકાના પ્રમુખ હતા. એક વખત એ પાલમિન્ટમાં જઈ રહ્યા હતા. ગાડી કડપથી જઈ રહી હતી. એમની નજર કીચડમાં ખૂંચી ગયેલા એક કુચ્છર પર પડી. એ કીચડમાં તરફડી રહ્યું હતું. ચીસો પાડી રહ્યું હતું. લિંકને ગાડી ઊભી રાખી, કુચ્છર તરફ દોટ મૂકી. કીચડમાં ખૂંચી ગયેલા એ નિરાધાર પશુને એણે અજળ રીતે ઊગારી લીધું! પશુ એનો ચૂટ કીચડમાં ખરડાઈ ગયો. ફરી થેર જઈ કપડાં બદલવા જેટલો સમય નહોતો. પાલમિન્ટનો સમય થઈ ગયો હતો. અને સમયની નિયમિતતા માટે તો લિંકન પ્રસિદ્ધ હોતો. એ સીપો સભાગૃહમાં આગ્યો, સભ્યોએ ગાડીવાનને પૂછ્યું: પ્રમુખનાં કપડાં આમ કીચડમાં કયાં ખરડાયાં? ગાડીવાનની વાત સાંભળી સૌ આશ્ચર્ય પામી ગયા. વાહ! આવો દયાળુ! બધા મળીને લિંકનને માન આપતાં કહેવા લાગ્યા: ‘આપ ખરેખર દયાળુ છો. આપને ધન્યવાદ છે. આપે કુચ્છરનો ઉદ્ધાર કર્યો...!’ પણ પ્રશંસકોને અધવચ્ચેથી જ અટકાવી લિંકને આપેલો ઉત્તર હૈયામાં ડારી રાખવા જેવો છે. ‘બસ વ્યર્થ મારી પ્રસંસા ન કરશો. મેં કોઈના ય પર દયા કરી નથી. ને મેં કોઈનોય ઉદ્ધાર કર્યો નથી. મેં તો મારા હૈયામાં ભોંકાયેલા કાંટાનો જ ઉદ્ધાર કર્યો છે. કીચડમાં તરફડતા કુચ્છરને જોઈ મારા હૈયામાં કટિ વાગ્યો. મારા વેદનાના કાંટાને કાઢવા માટે મારે કુચ્છરને કાઢવા વિના ચાલે તેમ ન હતું. કટિ કાઢવાનો કંઈક ઉપાય તો લેવો જ પડે ને?...’ માનવતાભર્યો આ ઉત્તર સાંભળી સૌ નમી પડ્યા.

ભારતના કોઈ સંતનો દાખલો ન આપતાં, મેં અમેરીકાના પ્રમુખનો દાખલો આપ્યો. કારણ કે આપણા રાજ્યધારાનું જોખું અમેરીકાનું છે. વાતાવરણમાં અમેરીકાની હવા મળી છે. એ હવાએ જ આજે આ પ્રાણીનાશની હવા ફેલાવી છે. ત્યારે વિચારવાની આવશ્યકતા છે કે જડવાદની હવામાં પણ એ માનવી કેવી કુમળી લાગણી ધરાવતો હતો? ત્યારે અધ્યાત્મવાદની હવાવાળા દેશમાં કતલખાનાં ઉભરાઈ રહ્યાં છે, એ શું સૂચવે છે?

હવે હું આપનો વધારે સમય નહિ લઉં. સભાએ ભરાય છે, દરાવો ચાપ છે. તાળિયોના ગડગડાટપૂર્વક ફૂલહાર પહેરી વિસર્જન પામે છે. પણ આજના અધિવેશનના ભાઈમહેનો આટલેથી જ નહિ અટકના, અહિં સાના સંદેશને છવનદારા મૂર્ત યનાવશે એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક હું રળ લશીં છું.

[૧૩-૩-૫૪ના દિવસે મુખર્ષિ રાજ્ય ગોરાળા પાંજરાયોળ સંધના ત્રીજા અધિવેશનને ગોરાળી પ્રદર્શન પ્રસંગે પધારેલ વડોદરાનાં મહારાણી શ્રી શાન્તાદેવી, મુખર્ષિ રાજ્યના મહેસુલી પ્રધાન શ્રી ભાઈસાહેબ હીરે, મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્ય ને પ્રિન્સીપાલો, પ્રોફેસરો અને હિન્દની પ્રસિદ્ધ બુદ્ધિ બુદ્ધી સંસ્થાઓના આવેલ સત્તેર પ્રતિનિધિઓ ને હબરેમની માનવ મેદનીમાં, વડોદરાના ન્યાય મંત્રિનાં મુનિ શ્રીચન્દ્રપ્રકાશાચરજી ચિત્રલાનુએ આવેલું લાપલું.

—સ. ૫૧૦]



ધૂપ-દીપ

લેખક: યુ. પંન્યાસ શ્રીકેનકવિજયભ

[ધન્ય, મૃત્યુને ઉજવી જનારા એ મહાપુરુષને]

ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ કુમારપાળના અતિમ સમયની આ હકીકત છે. સત્તા પર રહેલા માનવોનું જીવન હંમેશા જોખમી હોય છે. એ સ્થાન પર આવીને એનો સદુપયોગ કરનારને પણ કેટલીક વાર અગ્નિ ખનવું પડે છે. કુમારપાલ મહારાજને જીવનની છેલ્લી ક્ષણો સુધી પ્રુષ્ઠથી પ્રાપ્ત થયેલ ઔષધનો સદુપયોગ કરવામાં કે એ દ્વારા પરોપકાર કરવામાં કદી પાછું થાળીને જોયું નથી. છતાં રાજ્યખટપટોના પરિણામે એમને ઘણું શોષણ પડ્યું છે.

કુમારપાલ મહારાજનો ભત્રીજો અજયપાલ પહેલેથી ચડાકિ હતો. તે કાચા કાનને અને ઉનાવળા સ્વભાવનો હોવાથી ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલના દેખીએ એ તેને ખૂબ ચલાવ્યો. રાજ્યસોબને વશ થઈ તેણે કુમારપાલને મારવાનું કાવત્રુ રચ્યું. એમાં પ્રયોજીને આધીન બની મહારાજના અગત માણસો પણ જોડાયા અને એ કાવત્રું સફળ બન્યું.

ચતુર્દેશીનો પૌષ્ઠ કરીને બીજે દિવસે જિનપૂજા, રનાત્ર આદિ કર્યા બાદ મહારાજ ઉપવાસનું પારણું કરવાને બ્યારે ભાણા પર બેસે છે તે વેળા રસોઈયાએ ગૂર્જરેશ્વરના ભોજન થાળમાં વિષમિશ્રિત ભોજન પીરંચ્યું. મહારાજને એની ગંધ પણ ન આવી. ફડ-કપટ, હજી-અપંચ તથા માયા-મૃધાવાદમાં રાચતા માનવો જગતને છેતરવા મથી રહ્યા હોય છે, પણ એ પાંખર માનવો પોતાના સંવનાશને નોતરી રહ્યાની એમને ક્યાં ખબર હોય છે!

મહારાજને ભોજન કર્યું. કાણુ બે કાણુ થઈને કુમારપાલના દેહમાં વિષ ફેલાવા લાગ્યું. નસે-નસમાં એ કાલકૂટ ઝેર વ્યાપી ગયું. આંતરડાં ખેંચાવા લાગ્યાં. કાણુભર મહારાજને કાંઈ સૂઝ ન પડી. થોડી જ વારમાં તેઓ નિશ્ચય કરી શક્યા કે 'જરૂર કાંઈક કાવત્રુ થોળ્યું છે,' તેઓ સાવધ બન્યા. રાજભવનમાં ચારે બાજુએ એની ગંધ ફેલાઈ ગઈ. સહુ કાંઈ દોડા-દોડીમાં પડી ગયા. જેઓ કાંઈ જાણતા ન હતા તેઓ મૂઝાવા લાગ્યા અને જેઓએ આમાં ભાગ ભજ્યો હતો તેઓ પોતાની જાતને નિર્દોષ ઠરાવવા અજાણ્ય-પણીનો ડોળ કરવા લાગ્યા.

પણ મહારાજ કુમારપાલ સ્વયં નિશ્ચિત હતા, મૃત્યુ નજીકમાં આવી રહ્યું છે એ તેઓ પામી ગયા. છતાં ન રોષ કે દ્વેષ; ન ઉકળાટ કે અકળામયુ; એ જ સ્વાભાવિક પ્રસન્ન વૃત્તિથી તેમણે મૃત્યુને ઉજવવા માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી. સંયારો પથરાવી, સમાધિ-પૂર્વક તેમાં તેઓ આરૂઢ થયા.

જીવનનો મધ્યાહ્ન કાલ વીત્યા પછી, જેણે અદાર-અદાર મહાદેશોનું પ્રમુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેની સત્તા વિશાળ પ્રદેશોમાં ફેલાયેલી છે ને જે ધડીના હજી ભાગમાં ભલ-ભલાને ધૂલમાં રગદોળી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; તે પુરુષસિંહ ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલને અચારે ખૂબ જ સમભાવપૂર્વક સાંત વિતે મૃત્યુ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા મથી રહ્યા છે. એની પાસે મહારાજની પાસે આવી વિનયપૂર્વક કહ્યું: 'સ્વામિન્! આપના દેહમાં અત્યંત પીડા થતી

હસે ! ઉપચારો માટેની બધી તૈયારીઓ થઈ રહી છે. આપ કોઈ રીતે મુંઝારો નહિ. એવું નિવારણ કરવું માટેની છીપ લેવાને માણસોને શ્રેય છે.’

મહારાજ કુમારપાલના રાજબંડારમાં કાલીલમાં કાલીલ એટલી અક્ષરને મારનારી છીપ હતી. મહિલાઓનું રાજને છતીને વિષમરક છીપ તેની પાસેથી મેળવી, આંખડ સેનાપતિએ એ છીપ મહારાજને અર્પણ કરી હતી. પણ ચોડી વાર થઈ, ને રાજસેવકો નિરાશ થઈ ને પાછા આવ્યા. રાજબંડારમાંથી એ છીપ ચોરાઈ ગઈ હતી. કાવત્રુ રચનારા હાથોએ દરેક સીતે સાવધાનીથી આ કોભાંડ ધડતું હતું એટલે કુમારપાલ મહારાજને મારવા માટેની બધી કડીઓ અખંડપણે સાંકળાયેલી હતી.

મહારાજ તો મૃત્યુને ઉજવવા માટે જન્મ્યો હતો. તેમણે પ્રસન્ન વદને સેવકોને કહ્યું : ‘તમે મુંઝાઓ નહિ, કરી જ દોડવામ કરો નહિ. જન્મ લેનાર માત્રને મૃત્યુ એક વખત જરૂર આવવાનું છે. મને મારા મરણનો સહેજ પણ શોક નથી. મને આચાર્ય જગવાન થી. હેમચંદ્રસરિણ જેવા સદ્ગુરુ મળ્યા છે, શ્રીવીતરાગ પરમાત્માને અર્પણપ્રધાન ધર્મ મળ્યો છે, અને શ્રીઆરિહંતદેવ સુદેવ પ્રાપ્ત થયા છે સારે યથાશક્તિ આ બધાયની આરાધના દ્વારા જીવનને સ્થિત કરવા મેં ઉચ્ચ આચર્યો છે. એટલે મને મૃત્યુનો કરો જ ભય નથી. જેને જીવન જીવતાં આવડતું છે, એને મરણ ઉજવતાં આવડે જ માટે તમે એ વિષે નિર્ભય રહો.

મૂર્ત્યુરૂપિણ આ વચનોથી ત્યાં રહેલા બધા સેવકોએ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું : ‘અને આટલા કૌશલ્યના મુક્તિ આમ હસતા મુખે મૃત્યુને ભેટવા સજ્જ બને છે એ સૌ કોઈને મન એક સમરકાર હતો; પણ ધર્મને પામેલા આત્માને આ રીતે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય એ સહેજ છે. મૂર્ત્યુરૂપિણ સમાધિપૂર્વક જીવનની અતિમ ક્ષણોને આરાધના દ્વારા ઉજવીને, ચાર શરણાં સ્વીકારીને અનંતન લીધું, ને સ્વસ્થતાપૂર્વક તેમણે મૃત્યુને પ્રાપ્ત કર્યું.’

ધન્ય મૃત્યુને ઉજવી જનારા એ મહાપુરુષને !

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૬ થી આણ]

‘આમાભાઈ ! દુધ પીવો. મઈ ગુળરી બૂલી જાઓ.’

કર્મ આવ્યો. એણે દુધ પીધું ને પછી ખુશ થઈને પીપાને પોતાનો ખજાનો આપી દીધો ! પીપાએ અહીં આ નગર વસાવ્યું ને આ સર્પસરોવર બંધાવ્યું.”

જોગીરાજે આટલું બોલી આસન વાળ્યું. અંગ્રેજ આ યોગીને નમી પડ્યો ને બોલ્યો : ‘માબાજી ! માતું નામ કર્નલ જેમ્સ રોડ.’

‘ભાઈ ! અમારે મન નામનું મહત્ત્વ નથી. તમારું કામ કહો.’

‘હું રજપૂતાનાનો પોલીટીકલ એજન્ટ છું.’

‘રાજધર્મી પુરુષ છે. સર્વ પ્રણને અન્ન, વસ્ત્ર ને આભર મળે એ જોવાનું કામ તમારું. પૃથ્વીને પાટલે કોઈ રાજ-રાણા, હકીમ-હાકેમ અમર રહ્યા નથી ને રહેવાના નથી. અમર રહ્યાં છે એમનાં કામ.’

આટલું બોલી યોગીરાજ સમાધિમાં જતરી ગયા. અંગ્રેજ સંપૂર્ણ સરોવરના કિનારે હતો, બહુજલ યોગીઓ વિષે વિચારી રહ્યો.

જોગીનો સર્પ પશ્ચિમાફ્રિકામાં ઢળી રહ્યો હતો. ઘેર પાછા ફરતાં પંખીમાં હવે આવામાં કોઈ મૃત્યુ મળી હતી.

પ્રાચીન આર્યોની ઇતિહાસ સંધરવાની અનોખી દૃષ્ટિને પ્રગટ કરતી કથા

સાંપૂ સરોવર

લેખક : મીચુત જયભિજી

૦

ચાલીસેક વર્ષના, યુવાનના ગોટા જેવા એક અંગ્રેજ ભુવાન મારવાડની સહી ભૂમિ પર પ્રવાસ ખેડી રહ્યો હતો. એના ખભા પર એક ભારે કિંમતની બંદૂક હતી. હાતી પર દૂર સુધી જોવાય તેવું દૂરથીન હતું. કમર પર ઠંડા પાણીની શીશી હતી.

મારવાડની રેતાળ ભૂમિ પર ભયંકર વાવટોળ ઊડતા હતા. દૂર માણસના હ્રદય જેવો તમામ પ્રદેશ સુકો હતો. હવા પણ કોંઈ માણસના નિઃશ્વાસ જેવી ગરમ હતી ! ગોરા ભુવાન વારંવાર પોતાની શીશીમાંથી જળ કાઢીને સુકાયેલા હોંઠને ભીંજવતો હતો. કૃપણ જેમ ધન ખર્ચે, એમ એ જળ વાપરતો હતો.

મારવાડની રાજધાની જોધપુર અહીંથી પંદર-વીસ કોસ દૂર હતું. વૃદ્ધાં મંદિરો, આકડા ને આવળનાં વૃક્ષો વચ્ચેથી આગળ વધતો અંગ્રેજ હવે માકચો હતો. લાલભાટીના રસ્તાએ એની ખાખી ખીચીકને લાલ કરી દીધી હતી. એણે દૂરથીન પોતાની આંખ પર ઠેરવ્યું ને વધુ એક વાર ચારે દિશાઓને નિહાળી લીધી. ચારે દિશાએમાં આથમણી દિશાએ એનું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચ્યું. 'એણે તરત દૂરથીન હેઠું ચૂકવ્યું' ને ચકચકતા પ્રિત્તગના બટનવાળા લશ્કરી કોટના ખિસ્સામાંથી એક નકશો કાઢ્યો.

હાથી હાપના ઝીણા સફેદ કાગળ પર પેન્સિલની ઝાંખી રેખાઓથી નકશો દોરેલો હતો. એ નકશો જોતાં જોતાં અંગ્રેજ ધીરથી બોલવા લાગ્યો.

'આ જોધપુર. અહીંથી ત્રણ કોશ પર નાદોલ ગામ. નાદોલ ગામમાં શીખાવત સરોવર. અહીંથી છ કોશ પર વિસલપુર—ધરતીકંપથી તારાજ થયેલું. વિસલપુરથી પ્રાંચ કોશ પર પાંચકુલા. આ ભુરી નદી. પાંચકુલાથી પીપલનગર ચાર કોશ. શૈવધર્મ અને જૈન-ધર્મોની પ્રસિદ્ધ નગરી. એ પીપલનગરના પાદરે આવેલું છે સાંપૂ સરોવર, અર્થાત્ સર્પ-સરોવર.'

અંગ્રેજે નકશામાંથી માથું જીંચું કર્યું, ને આકાશ માર્ગે દૂરથી આવતી બતકોનાં મૂંડ પર દૃષ્ટિ રિથર કરી. થોડીવારે એ બોલ્યો : 'નક્કી એ જ સાંપૂ સરોવર, સર્પ-સરોવર !

એણે પોતાની પાણીની શીશી એક વધુ વાર ખોલી. ને દર વખત કરતાં વધુ જળ પીધું. પછી કદમ ઉઠાવ્યા. અંગારકરતો અપોર મારવાડની ભૂમિ પરથી પસાર થઈ ગયો. પણ હવા હજી એની જ ગરમ ફૂંકાતી હતી. ક્ષિતિજ પર સંખ્યાના લાલ રંગે પથરાયા ત્યારે અંગ્રેજ, સાચેસાચ, સર્પ-સરોવરના કિનારે આવી પહોંચ્યો.

વિશાળ એવું સરોવર હતું. મજબૂત પથ્થરોથી બાંધેલી પાળ હતી. કિનારા પર લીમડાનાં વૃક્ષોની ઘેરી ઘટ્ટા જામી હતી. એક તરફ ખડે ધર્મશાળા જોભી હતી ને બીજી તરફ જાણું સરોવરેલું સિવમંદિર હતું ! સિવમંદિરે પાછળ બીસીનાં વૃક્ષોની ઘસ હતી !

મંદિર માટે બનાવેલો નાનો-શો દુલ્હાન પલ્લુ હતો.

રણમાં શેકાયેલા પ્રવાસી માટે આ દૃશ્ય ઉત્સાહજનક હતું. એણે કમર પર લટકતી પાણીની શીશી ફરી લીધી ને ક્ષુદ્ર ઉધાડી આખેઆખી ખાલી કરીને પી ગયો. એક સુંદર ઓડકાર ખાધો ને પછી આગળ વધ્યો.

પાસે લીંબડાની ઝાયા નીચે ઊંટ-બકરાં ચરાવતો રથારી આ ગોરાને બપ અને આશ્ચર્યની મિશ્રિત લાગણીથી જોઈ રહ્યો. એ ઝાડના થડની પાછળ છુપાવા માગતો હતો, કે ગોરાએ એને ધસારો કરીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. ગોરાની આંખમાં સત્તાનો તાપ હતો.

રથારી ડર્યો. એણે નાસી છૂટવા માટે ચારે તરફ જોયું. પલ્લુ એની શક્યતા ન હોવાતાં, ડરતો-મૂંજતો એ આગળ આવ્યો. ગોરાએ એને લાગડો જ એની ભાષામાં પ્રશ્ન કર્યો:

‘સરોવર કા નામ ?’

‘સાંપુ-સરોવર.’

‘ઓહ રાઈટ. ગોંવકા નામ ?’

‘પીપલીઆ !’

‘પીપલીઆ ?’ ગોરાએ પ્રશ્ન કર્યો, ને ખિસ્સામાંથી નકશો કાઢી જોતાં બોલ્યો:
‘અચ્છા! પીપલીઆ-પિપલનગર !’

‘હા સાહેબ !’ રથારીને સાહેબના સાલસ સ્વભાવથી હિંમત આવી ગઈ.

‘ઓર ચે મંદિર ?’

‘શિવજીકા.’

‘કોઈ રહેતા હે ?’

‘હા, ૧૧૦ સાલના યોગીરાજ રહે છે !’

‘એકસો દસ સાલ ! વન હંટ્રેડ એન્ડ ટેન ! હમ્બગ !’ મનોમન આટલું બોલી અંગ્રેજે રથારીને કહ્યું: ‘હમકો યોગીરાજસે મિલા દો. હમ તુમકો બક્ષિસ દેગા.’

બક્ષિસ ને તે એક અંગ્રેજની બક્ષિસ. એનો માંહમા ગામડિયાઓની નજરે ભોજ શાળના દાન જેવો હતો. રથારી આગળ થયો ને ચોડીવારમાં શિવમંદિરની પાછળ આવેલી યોગીરાજની ગુફા આગળ લટ ગયો. યોગીરાજ સમાધિમાંથી હમણાં ઊઠ્યા હોય તેમ લાગતું હતું. એમની જટા, વિશાળ બાલ, બ્રહ્મચર્યથી તગતગતું શરીર કોઈ જનમજેગંદરની યાદ આપતું હતું.

અંગ્રેજે અદ્યત્તપૂર્વક યોગીરાજને પ્રણામ કર્યા, ને સામે ઊંધા ગોઠણે બેઠો. આ નિર્ભય વીર અંગ્રેજ પર યોગીરાજની આંખો મંડાઈ રહી. ત્યાં તો અંગ્રેજે દેશી ભાષામાં બોલવું શરૂ કર્યું.

‘આપ યોગીરાજ છે ?’

‘હા.’

‘આપને એક સો દસ વર્ષ થયાં છે ?’

‘યોગીઆને વર્ષની ગિનતી નથી, પળની કિંમત છે.’

અંગ્રેજ આ આધ્યાત્મિક જવાબમાં પૂરું ન સમજ્યો, પલ્લુ એ આગળ બોલ્યો:

‘હું’ માણસ સો-બસો વર્ષ જીવી શકે ખરા ? અને એને હુમમ માનીએ છીએ.’

‘જરૂર ! જીવી શકે, હાલ્યમ નથી.’ યોગીરાજે ચાંદીના તાર જેવી દાઢી પર વાળના પંખા જેવા હાથને ફેરવતાં કહ્યું : ‘જુઓ તમને એક વાત સમજાવું. તમારા વર્ષમાં ને અમારા વર્ષમાં ફેર છે. તમારા વર્ષમાં પળ, વિપળ, મિનિટ, કલાક, પહોર ને દિવસની ગણતરી છે. અમારા વર્ષમાં શ્વાસોશ્વાસની ગણતરી છે. એક દિવસમાં માણસ અમુક શ્વાસો-શ્વાસ લઈ શકે. એટલા શ્વાસોશ્વાસ એ લે એટલે એક દિવસ પૂરો થાય. એવા ૩૬૫ દિવસનું વર્ષ થાય. ભારતના યોગીઓને શ્વાસોશ્વાસ રોકવાની હિકમત આવડે છે. એને યોગ, શ્રાણુ-મામ ને સમાધિ કહે છે. સમાધિ દ્વારા શ્વાસોશ્વાસ બંધ કરી ભારતના તપસ્વીઓ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જીવે છે. એટલે તમારું વર્ષ દિવસ, વાર ને મહિના પર છે; જ્યારે અમારું વર્ષ શ્વાસોશ્વાસ પર છે. એટલે જ અમે કાળને જીતનારા કહેવાઈએ છીએ.’

‘મૂઝ !’ અંગ્રેજીથી બોલાર્ષિ થયું. એને આ વાત પર મદા ન મળી, પણ કુતૂહલ જરૂર થયું. એણે ખિસ્સામાંથી સોનેરી શાકીયી છાપેલી ડાયરી કાઢી, ને કુવારા-કલમથી આ વાત ટપકાવી લીધી.

‘આ રજારી કહે છે કે આ સરોવરનો ઇતિહાસ આપ જાણો છો. અને કહેશો ખરા કે ? હું ઇતિહાસનો શોધનારો એક શોખીન અંગ્રેજ બન્યો છું. એ શોધ પાછળ અમે જનનની પણ પરવા કરતા નથી.’ અંગ્રેજે વિનીતભાવે કહ્યું. છેલ્લા શબ્દો બોલતાં એનો સીનો ઊઠ્યો.

‘આ સરોવરનું’ નામ સાંપૂ સરોવર-સર્પ સરોવર, એને શૈવ તથા જૈનોએ સાદે મળીને બંધાવ્યું છે.’

‘અચ્છા ! એ અલગ ધર્મવાળાએ બેગા મળીને આ સરોવર બાંધ્યું ? કહે છે કે હિંદુ-સ્તાનમાં તો કામના ઝગડા ઘણા છે ! નામ હિંદુ પણ જાત હજાર. એકનો દેવ બીજાથી શુદ્ધો.’ અંગ્રેજે કહ્યું.

‘જરૂર. એવો જ ઝગડો આ નગરમાં પણ ચાલેલો. શૈવોએ જૈનોની જડ ખોદી નાખ્યા ઈન્છેલું; જૈનોએ શૈવોનું જડખીટ કાઢવું તેવી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી. લક્ષ્મણી, મુખામુખી, કેસાકેશી ચાલેલી. પણ આખરે બંને સમજ્યા કે ધર્મ તો સમન્વયમાં છે, શાંતિમાં છે, સખ્યમાં છે, ભાઈચારામાં છે. બંનેએ પોતાના અંતરમાં કૃષ્ણા મારતા કોષ ને વેરશી સર્પનાં અડીં ભાઈચારાના મીઠા જળથી શાંત કર્યાં. એ મિત્રતાની યાદમાં બંનેએ સહિયારા પ્રમદન ને થનથી આ સરોવર બાંધ્યું !’

‘કાર્ષ્ન હિરટોરીકલ ફેક્ટ ! બાબલોક ! આ ઇતિહાસ કયાંય સંધરાયો છે ખરા ? કંઈ સાલ-સંવત, કંઈ કિતાબ-કવિતા, કોઈ એનો લખનારો ?’ અંગ્રેજ પોતાની ઇતિહાસની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરે તેવા મસાલો મળતો જોઈ થનગની ઊઠ્યો. ‘એ ઝગડાનો ઇતિહાસ હું જાણુવા માગું છું.’ રોમેન્ટીક સ્ટોરી-રોમાંચક કહાણી બાબાજી !’

યોગીરાજ તદ્દન શાંત હતો. એમણે પાણીના જવાં જળખળતા અવાજો કહ્યું : ‘અમારે ત્યાં એવા ઇતિહાસ લખવાની પ્રથા નથી. વળી અમે એવા વેરઝેરના ઇતિહાસને સંધરતા નથી; બલકે જુલો જવા માગીએ છીએ.’ યોગીરાજે જરા ખોંખારો બાઈને કહ્યું : ‘તમારા ઇતિહાસ વેર-ઝેરના અખાડા બન્યા છે. પચીસ પેઢી પર ચચેલાં ઘેર-ઝેર તમે એથી તાળાં રાખો છો ને આવડી પેઢીને એવાં વેરનો વારસો આપો છો. માણસના

અંદરના માનાપમાનના સાપને જે જગાડે, એવા ઇતિહાસ તરફ અને તિરસ્કાર દાખરીએ છીએ.’

‘તો શું એનો કોઈ ઇતિહાસ નહિ મળે ?’ આવા ખાખી સાથે ઇતિહાસની ઉપયોગિતા વિષે ચર્ચામાં ન બિતરતાં એણે કામ સાથે કામ લીધું.

‘મળશે. એક લોકકથામાં !’

‘મારે એ લોકકથા સાંભળવી છે. અલબત્ત, અને લોકકથાને પ્રમાણિક ઇતિહાસ લેખતા નથી !’

‘અમારે ત્યાં ઇતિહાસ જ લોકકથામાં વણાયો છે; જેમાં જૂતકાળનાં વેર-ઝેરને નિતારી નાખવામાં આવ્યાં હોય છે. સાંભળો એ લોકકથા !’ યોગીરાજે વાત શરૂ કરી.

“આ પીપલીઆ ગામ જૂના વખતમાં વૈભવશાળી નગર હતું. એનું એ વખતનું નામ પીપલનગર હતું. અહીં પાલી જાતનો પીપા નામનો આદ્ય રહેતો હતો. એ સદૃશ્ય અને તપોધન હતો.

અહીં એક નાનું-શું તળાવ હતું. તળાવના કિનારે એક તક્ષક જાતનો સાપ રહેતો હતો. પીપા આદ્ય દરરોજ એ સર્પને દૂધ પીવરાવતો હતો. સર્પ પણ રાજી થઈને પોતાના રાક્ષામાંથી રોજ એ સોનામહોરો લાવીને અને આપતો. આમ પીપાની ને સર્પની પૂજા ને દક્ષિણા ચાલ્યા કરતી.

એક વાર પીપા આદ્યને ગામતરે જવાનું થયું. એણે સર્પને દૂધ પાવાનું કામ પોતાના પુત્રને બાજાવ્યું. પુત્ર રોજ દૂધ લઈને જવા લાગ્યો, ને એ સુવર્ણચુદા લઈને પાછો ફરવા લાગ્યો.

નિર્ભીખી ને સંતોષી આદ્ય પીપાના આ પુત્રને એક વાર વિચાર થયો, કે આ સાપ પાસે ધણું ધન છે. એને મારીને લૂંટી લઉં તો મને કામ લાગે. બસ, ખીજે દિવસે એ લાકડી તથા દૂધ સાથે લઈને ત્યાં પહોંચ્યો. ડાબા હાથમાં દૂધનો વાટકો પકડ્યો ને જમણા હાથમાં લાકડી લઈને પીઠ પાછળ સંતાડી. સર્પ તો રોજની જેમ આવ્યો. ને નિર્ભયતાથી દૂધ પીવા લાગ્યો. તરત જ આદ્યપુત્રને જોઈને એના માથા પર લાકડી ઝીંકી.

લાકડીનો પ્રહાર ભયંકર હતો. પણ સાપ મર્યો નહિ. એ ઝડપથી પોતાના દરમાં પેસી ગયો. આદ્યનો પુત્ર ઘેર ગયો, ને પોતાની માતાને બધી વાત કહી. માતાને લાગ્યું કે આ ધામલ સર્પ નહોતો મારા હોકરને ભરખી જશે. એણે તાબડતોબ પુત્રને પરમામ મોકલવાની તૈયારી કરી. ગાડી, બળદ ને વોળાવિયા તૈયાર કર્યાં. વહેલી પડે આલી નીકળવાનું હતું.

માતા વહેલી પડે પુત્રને ઉઠાડવા ગઈ, પણ એણે જે દૃશ્ય જોયું એથી એનાથી સીસ પડાઈ ગઈ. એક કાળોતરો સાપ પથારીમાં ફેણ ફેલાવીને બેઠો હતો ને પોતાનો દીકરો લીલો કાચ થઈને મરેલો પડ્યો હતો. આ તો શું જુવે ! જુવે જુવે તે અનરાધાર જુવે.

પેલો આદ્ય કામ અતાવીને પાછો ફર્યો ને ઘેર આવ્યો ત્યારે એણે બધા દુઃખદ સમાચાર સાંભળ્યા. ધડભર વેર-લેવા તૈયાર થઈ ગયો ! પણ પછી એ જોડા વિચારમાં પડી ગયો. એણે તરત દૂધનો વાટકો લીધો, ને સર્પના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યો. દૂધ ખરીને ખોલ્યો.



ઉદયન-વિહાર

[૨]

ઐતિહાસિક અનુસંધાન

લેખક : પં. શ્રીયુગ લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી, વડોદરા

(ગત અંક પૃ. ૭૫ થી આશુ)

મહાકવિ રામચંદ્રચરિત્રે રચેલી ઉદયન-વિહારની પૂર્વોક્ત પ્રશસ્તિમાં ગૂજરાતના મહારાજા કુમારપાલે કોંકણ (દક્ષિણ)ના મહિકાર્જુન પર મેળવેલ વિજય સંબંધી ઉલ્લેખ છે, તેનું સમર્થન સમકાલીન ઇતિહાસ રચનાર તેમના શુરુ આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રના ‘પ્રાકૃત દ્વાત્રય મહાકાવ્ય’ અપરનામ કુમારપાલ ચરિત (૭ઠ્ઠા સર્ગ)માં મળે છે. સં. ૧૩૦૭માં પૂર્ણકલશ-ગર્ભાશ્રમે રચેલી તેની સરકૃત વૃત્તિમાં તેની સ્પષ્ટતા કરી છે. ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં (૭ઠ્ઠા સર્ગની ૩૯મી ગાથામાં) કુમારપાલ મહારાજાની શત્રુઓના મનોરથોને અવગણનારી રાજ-સભાની મહત્તા તથા પ્રભુવક્તા વિશિષ્ટનાથી વર્ણુઆ પછી ૪૦મી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે, ‘આનં-દિન થના સંશય-રહિત થના પ્રભાવક પરિભવ ન પામતા બુદ્ધિશાલી સંધિ અને વિગ્રહમાં નિયુક્ત સમર્થ અધિકારી સાંધિવિગ્રહકે રાજને વિગ્રમિ કરી કે-મહારાજ ! (કુમારપાલ !)

નીપજ્જવેશા વિશિષ્ટ સૈન્યવડે પરાક્રમી સમર્થ શત્રુ અનેલા કુંકણુ-નાથ (કોંકણના રાજ)નું જે થયું, તે આપ સાવધાન થઈ ને સાંભળો ?—

‘હે મહારાજ ! આપના સમર્થ યોધાઓ કોંકણ પહોંચ્યા, જેમને સુર-વધૂ (અપ્સરાઓ) દૂરથી કટાક્ષ-પૂર્વક જોઈ રહી હતી. જે સુભટા વૈરી સુભટાને થંભારી દે તેવા હતા, યુદ્ધ-કલા વગેરેમાં પરિશ્રમી હતા, જેઓ વૈરી પર વિજય મેળવવામાં સક્ષમ થશે તેવાં ચિહ્નો પ્રકાશિત કરતા હતા. તલવારો અને ઢાલોને મજબૂત રીતે પકડીને શત્રુના દળ પર તૂટી પડે તેવા ઉત્સાહવાળા હતા, શત્રુઓને નાપિત (હાન) જેવા માનનારા હતા, પોતાના સ્વામી (મહારાજ)ના વિજયની પ્રાર્થના કરનારા હતા, દાન દર્શને તેને યાદ ન કરનારા, શત્રુના આદેશને (પોતાના સ્વામીએ આપેલી શિક્ષાને) બરાબર યાદ કરતા, યુદ્ધ વડે રક્ષ-

૧ ‘કુમર-જરિન્દ-સહા સા ઘુણિગરિ-મગોરહા હુઆ ॥ ૩૧ ॥

હુન્તાળન્દો મહુવન્ત-સસઆ નિલ્લમુખુઅન્ત-મર્દ ।

પહવન્તો અપરિહ્વો, વિણ્ણવિહી સંધિવિગ્ગદ્ધિઓ ॥ ૪૦ ॥

દેવ ! વિવક્ષીહુન્તો, જિલ્લહિઅ-બલેણ સો પહુણ્ણન્તો ।

હુઓ કુકુળ-નાહો, જહા તહા કુળસુ અવહાણ ॥ ૪૧ ॥’

—કુમારપાલ ચરિત (પ્રા. દ્વાત્રય મહાકાવ્ય સર્ગ ૬ ગાથા ૩૯થી૪૧, પૃ. ૧૯૫)
[ભાં. ઓ. રિ. ઈ. પૂના ખીજી આવૃત્તિ સન્ ૧૯૩૬]

કથાને (રામ-રાવણના યુદ્ધ-વર્તાતને) સ્મરણ કરાવતા, તથા ભારતને (કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધને) યાદ કરાવતા, પોતાના કુલ-કર્મને (રણગણમાં) પીછે હઠ ન કરવારૂપ પૂર્વ પુરુષોના આચરણને યાદ કરતા, તેમજ ક્ષત્રિયોના વિશિષ્ટ આચારને (નાથી જનારની પાછળ ન પડવું, પડેલા પર પ્રહાર ન કરવો વિ. વીર-વ્રતને) યાદ કરનારા તે યોધાઓ હતા. :

‘પ્રતિપક્ષી અમુક વીર-સુભટ સાથે મારે યુદ્ધ કરવું’ એ પ્રતિજ્ઞાને તથા સ્વામીના પ્રસાદને સ્મરણ કરનારા, આવન વીરોની કથાને જૂલવાડનારા, વૈરને (પોતાના સ્વામીના વિરોધને) સ્મરણ કરનારા, રણ-રસિકતાથી અન્ય કાર્યોને યાદ ન કરનારા, પોતાના અનુ-પમ પરાક્રમ વડે વાનરેદ્ર (સુગ્રીવ)ના બલ-વિલાસને જૂલવાડનારા તથા શત્રુઓના મંત્ર-મસલતોને જૂલવાડનારા એવા તમારા સમર્થ યોધાઓ કૌંકણમાં પહોંચ્યા.’

‘સિંહગર્જના જેવી ગર્જના કરતા અને શત્રુપક્ષના સુભટોને યુદ્ધ કરવા સ્પર્ધાથી આહ્વાન કરતા, પોતાના વચન પ્રમાણે સ્વીકારેલા કર્તવ્યના નિર્વાહક હોવાથી સત્ય ખોલનારા એ સુભટો જીજ્ઞાતા ધોડાઓ અને પસરતા હાથીઓ પર ચડીને શત્રુ-સૈન્ય તરફ પ્રસર્યા હતા.’

‘ત્યાર પછી કૌંકણનો રાજા (મહિકાર્જુન), મધ્યમધના મંદને ઝરના હાથી પર ચડીને સૈન્ય સાથે પોતાના સ્થાનથી (રાજધાનીના નગર-ઠાણામાંથી) નીકળ્યો.^૧ તેના ભટો ગદ્ગદાથી નીકળ્યા, જેઓ રણમાંથી નીકળેલાંઆતુ રક્ષણ કરનારા હતા, મ્યાનમાંથી કાઢેલી તરવારો વડે જેઓ સાવધાન હતા, તથા રણ(યુદ્ધ) માટે જેઓ સાવધાન હતા. ત્યાર પછી તે સુભટો પરસ્પર યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. સમામમાં યુદ્ધ ખેલતા, બધા પમાડીને શત્રુ-સૈન્યને એકઠું કરી દેતા, નિર્ભય બની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરતા એ સુભટો જીજ્ઞાતા પ્રેમવાળી અમરીઓ (અમ્સરાઓ) વડે વરાવા લાગ્યા. યુદ્ધ માટે વીરની પસંદગી કરવામાં આદરવાળા, તથા યુદ્ધમાં પ્રહાર કરનારાઓને પ્રહાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા, તેમજ સુભટ તરીકેના પોતાના માનને ન ઊનારનારા (ટેકને ન મૂકનારા) તેઓ જાણે સ્વર્ગમાંથી જિતરેલા સિવના ગણે હોય તેવા લાગના હતા શક્તિશાલી સુભટોને અપ્રકન બનાવતા, શક્તિશાલીઓમાં પણ વિશિષ્ટ શક્તિશાલી એવા તે સુભટોએ દીધિકા (વાવડી) માંથી જિતરીને યુદ્ધ કર્યું.’

“મણિ જડિત સોનાના બખ્તરગણો, નીચે ન જનારા વખાણવા યોગ્ય ખાણોને વરસાવનાર સમય શક્તિ દર્શાવતો રાજા (મહિકાર્જુન) તેમને (જૂજરાતના સુભટોને) પ્રહાર કરવા લાગ્યો. શત્રુઓને આળનારા પ્રતાપવાળા ખાણો મૂકતા ને રાજાએ રણમાં કાચું માંસ ખાનારાઓને (ગીધ વગેરેને) કાચુ માંસ આપ્યું. (અનેક સુભટોને તેણે મારી નાખ્યા), પછી નિઃશંક અનેલા (શત્રુ-પક્ષના બધાની અવગણના કરનારા) તે રાજાએ કુલધર્મને (ક્ષત્રિયના આચારને) ન છોડનારા, પોતાના દળ (સૈન્ય) ને પણ મૂકીને સિંહ-ગર્જના કરી (આ હું તમારો કાળ અડી આવ્યો છું—એવી રીતે આપણા સૈન્યની પાસે આવીને તેણે રણ-ગર્જના કરી). બધાના પ્રસરને મૂકી દેનાર, નિર્ભય એવા હાથી પર ચડેલા કોપાવિષ્ટ થયેલા તે રાજાએ

૧ “વિસારિઝ-રિઝ-મન્તા, તુહ જોહા કુકુળં પસા ॥ ૪૦ ॥”

૨ ‘બહ મહમહન્ત-ગીહરિઝ-મદજલે સિન્ધુરમ્મિ ચહિઝ્જા ॥

ટાળાઓ નીલિઝો, કુકુળાહિલો નીસરન્ત-વલો ॥ ૪૧ ॥”

—કુમારપાલચરિત (આકૃત દ્વાત્રય મહાકાવ્ય) સર્ગ ૬, ગા. ૪૭-૪૯

દુઃખ થાય તે રીતે બાણો મકષાં. હે નાથ ! (મહારાજ કુમારપાલ !) યુદ્ધમાં જ્યક્ષમીથી વચિત ન થયેલા તથા વંચકો પ્રયે વંચકો, પરંતુ પોતાના સ્વામીને ન કમનારા (વક્રાદાર) એવા પદાતિઓ (પાળાઓ) વડે વચિત ન થયેલા, જય-અર્થત્વા કરનારા (શત્રુ-સંન્યનો ભંગ કરવાનું સ્વીકારનારા), તત્કાલ શોભાચિત થયેલા તે રાજાએ (કુંકણાધીશો) વ્યૂહ રચનારા ગૂજરાતના દળમાં (સંન્યમાં) પ્રદેશ રચ્યો (પ્રાતપક્ષના ભટ્ટોને દૂર કરીને પોતાના સૈન્યને અવકાશ કરી દીધો). લાકડાં, કાંટા પાદાણા વગેરે દૂર કરાવ્યાને સમરાવેલા (શુદ્ધ કરાવેલા) રણક્ષેત્રમાં સજ્જ કરેલા આદુધવાળા સાથે ઉત્તેજિત કરેલાં આદુધવાળા તે રાજાએ પોતાની યશોલક્ષ્મીને સમારી-સજ્જ કરી. ”

“ હે મહારાજ ! સ્વામીના કાર્યને સાધનારા તમારા સંન્યે તે રાજાના (કુંકણાધીશના) મહા ઝરતા હાથોને બાણોથી ભેલો (વીધો) જે હાથએ નાકમીથી ઝરતાં ટીપાંઓ વડે પૃથ્વીને સીંચી હતી. ત્યાર પછી ગર્જતા માટેલા સાંદની જેમ ગર્જના કરતા તમારા કુભટ્ટો પ્રતિ-પક્ષના સુભટ્ટોને પૂછતા છતાં કોંકણુદેશના અધિપતિને જોઈને ગાળ્યા ૨ (આ રાજા અહીં છે-એમ જાણીને સુભટ્ટોએ ‘ આ હણુયો અને અમે જત્યા ’ એવી ગર્વભરી ગર્જના કરી.) જેમનાં બખતગે દેહીપ્રમાન હતાં, જેમના મગ્ગ-રક્ષક ટીપાંઓ શોભતા હતા, તરવારો વડે જેમના હાથ શોભતા હતા જેમના વડે સૈન્ય અને રણગણ્ય શોભતું હતું-તેવા તમારા તે સુભટ્ટો ત્યાં શોભતા હતા. ”

ખૂતી જવાય તેટલા હાથીઓનાં લોહીમાં ચક્ર ખૂલાં; ઘોડાઓ, હાથીઓ અને ભટ્ટો ખૂત્યા તેવું ગૂજરાતના અને કોંકણના સુભટ્ટોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. એકઠાં કરેલાં બાણોની માલાને વિસ્તારનાર મહિલકાળ્બુને રાજાને ગૂજરાતના તે સુભટ્ટોએ લગ્નિત કર્યો; જે સુભટ્ટો એકઠા ધર્મને વિચાર કરતા હતા-પોતાના સ્વામીથી શરમાતા હતા કે ‘ એવા પ્રકારના આપણે સ્વામીને મોહું કેવી રીતે દેખાડી શકીશું ? ’ (મહિલકાળ્બુને એ રીતે લગ્ન પામતો હતો કે ‘ આ સેવક જેવાની સાથે સ્વામી ધર્મને હું કેવી રીતે યુદ્ધ કરું ? ’) અર્થ ઉપજ કરે તેવી ઉત્તેજક વાણી વડે ધર્મ (ક્ષત્રિય આચાર) ને સાફ કરતા સુભટ્ટોને ઉત્તેજિત કરનારા તે રાજા મહિલકાળ્બુને ભ.લાં અને તલવાગે ઉત્તેજિત કરતા (અમકાવતા) એવા કેટલાય સુભટ્ટોને શિક્ષા કરી-શસ્ત્રોથી ધાપલ કર્યાં. શત્રુના તેજ-પ્રતાપને સાફ કરી નાખતા તે મહિલકાળ્બુને રાજાએ પરસેવો લૂછતા જાણે કાળજીથી મોં પૂંછેલા હોય તેવા, યશને સાફ કરી નાખનારા તેવા કેટલાય સુભટ્ટોને અટકાવ્યા (સિંહનાદથી આગળ જતા રોક્યા) ”

૧ “ સંગહિત-જય-પદ્મો, ભવહિત-વૃદ્ધિમિ ગુજ્જર-વલમ્મિ ।

વિકલિટીય પપ્પસ, તક્કાલ રદ્ધ-રોમ્મો ॥ ૫૧ ॥ ”

૨ “ પલ્લિસુદ્ધે પુચ્છન્તા, ગજ્જન્તા ઢિક્કમાણ-વસહ ॥

મહા કુલ્લિયા તુહ મહા, કુલ્લુણ-વેસાહિવં વદ્ધું ॥ ૬૨ ॥ ”

૩ “ મારોલિય-સર-માલ, વમાલળો મલ્લિયજ્જુળો રાયા ।

પુજિય-પહુ-જ્જર-ગુજ્જરેહિ જીહાવિઓ તેહિ ॥ ૫૫ ॥ ”

—કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃત દ્વાપાય મહાકાવ્ય)

સર્ગ ૬, ગાથા ૫૬, ૬૨, ૬૫

[તેવા ભયંકર સંગ્રામમાં પણ] પ્રભુ (સ્વામી)ના નામને શોભાવનારા, વૈરીના નામને ખણી કરેલી નાખનારા, ભક્ત ન થયેલા ગૂઝરાતના લોકોએ (આપણા સૈન્યના વીર જનોએ) મહિકાભૂત રાજના તે મજનને શાસ્ત્રોથી ભેદી (વીધી) નાંખ્યો. જેના સુભટો (પદાતિઓ) ભગ્ન થઈ ગયા હતા, જેના ઘોડાઓ ભક્ત થઈ ગયા હતા, જેનો બાણ-અસર ભક્ત થઈ ગયો હતો અને જેનું 'શસ્ત્રો' (મસ્તક-રક્ષક ટોપ) ખંડિત થઈ ગયું હતું—એવો કુંકણાધિપતિ (કુંકણુનો રાજા) ભગ્ન થયો (શસ્ત્રોથી હાથલ થયો), [તેવા મહાભયંકર સંગ્રામમાં પણ] અભગ્ન (પરાક્રમ્યુષ ન થયેલા) તમારા સુભટોએ તે રાજા મહિકાભૂતના છત્રને ભેદી નાખ્યું, તેની વિજય-વૈજયંતીને છેદી નાખી અને તેના મસ્તક-કમરને પણ છેદી નાખ્યું. ૧"]

નય (નીતિ)ને અનુસરનારા હે મદારાજા ! (કુમારપાલ !) કુંકણુ (કુંકણુ)ની સમાંગ -સંપત્તિ (સ્વામી, રાખાલ, સુહૃત, ષકાશ, પરાક્રમ, દુર્ગ અને ઉસૈન્યરૂપ લક્ષ્મી)ને મેળવનારા (પોતાને આધીન કરનારા, યથાસમુદ્ધને મેળવનારા તમે હવે (હાલમાં) દક્ષિણ દિશા વડે અનુસરાયેલા છો (અર્થાત્ તમે દક્ષિણ દિશાના સ્વામી થયા છો.)

હે પ્રભુ ! (કુમારપાલ નૃપ !) હાલમાં (હવે) દક્ષિણ દિશાને ભોગવતા તમે શ્રીનગર (સિરપુર)ની શીથો યુક્ત થયા છો, તિલગ (તૈલગણ)ની લક્ષ્મીથી યુક્ત થયા છો અને કાંતીની લક્ષ્મીથી યુક્ત થયા છો (દક્ષિણ દિશાના વિજયથી તમે તેની અંદરના દેશોના સ્વામીપણને પામ્યા છો.) (કમલઃ)

૧ " પદ્મ-નામાપુત્રાણો ધમ્માહુલણો વેરિ-નામ-મગ્ગજાઓ .

તં સૂરીઝ ગહન્દ મુજ્જર-લોઓ અવેમહઓ ॥૬૮॥

સુદિઝ-સુહકો સુરિઝ-તુરગમો વિરિઝ-ગણ-પસરો ય .

મુસુરિઝ-સિરતાણો કરાજિઓ કુઠ્ઠાપાહિવર્ષ ॥૬૯॥

પવિરિઝાતવત્તો નોરિઝિઝ-વિજય-વેજયન્તીઓ .

સો સૂણ-સીસ-કમલો કઓ તુહમગ્ગિઝ-મહેદિ ॥૭૦॥

—કુમારપાલચરિત (પ્રા. દ્વાપ્ત્ય મહાકાવ્ય)

—સર્ગ ૬, ગાથા ૬૮થી ૭૦

૨ 'નય-પદિઝમિર ! અણુવચ્ચિઓ સિ દ્વાહિણ-વિસાહ તુમમિદ્ધિ .

વિઠવિઝ-કુઠ્ઠણ-સન્નક-સંપમો અજિઝ-અસોહ ॥ ૭૧ ॥

પદ્મ સિરિ-નયર-સિરીય, જુઝસિ જુપ્પસિ તિલક-લલ્લોપ .

જુઝસિ કાઝિ-સિરીય, મુગ્ગન્તો દ્વાહિણિ દિદ્ધિ ॥ ૭૨ ॥

—કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃત દ્વાપ્ત્ય મહાકાવ્ય) સર્ગ ૬, ગા. ૭૧-૭૨

કલ્પવૃક્ષો અને વનરૂપિની અદ્ભુતતા

લેખક : યુ. પંન્યાસ શ્રીકુરુધરવિજયજી

વિશ્વમાં અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓ છે. મહિમંત્ર આદિનો પ્રભાવ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે વનરૂપિ, વૃક્ષો, વેલડીઓ આદિનો પ્રભાવ પણ આશ્ચર્ય પમાડે છે. વનરૂપિઓનું સ્વરૂપ ધણું જ ગહન છે. દરેક વનરૂપિમાં કાંઈ ને કાંઈ પ્રભાવ રહેલો હોય છે. કાંઈ વનરૂપિ ખાવામાં આવી જાય તો માણસ પશુ બની જાય છે જ્યારે કાંઈ વનરૂપિ ખાવાથી પશુ માણસ બની જાય છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષ સ્ત્રી બની જાય અને સ્ત્રી પુરુષ બની જાય એવી અદ્ભુત વનરૂપિઓ હોય છે. કાંઈ વેલડીમાં અદ્વય કરવાની શક્તિ હોય છે, તો કાંઈમાં આકાશમાં ઉડાડવાની શક્તિ હોય છે. કાંઈનાં મૂળ તાકાતવાળાં હોય છે તો કાંઈનાં પાન. કાંઈનાં ફળ તો કાંઈનાં ખીજ. કાંઈની ઊલ તો કાંઈનું લાકડું. કાંઈનાં ફૂલ તો કાંઈનાં ડાખળાં. એમ જુદા જુદા અવયવો પણ વનરૂપિની જુદી જુદી શક્તિ ધરાવે છે. વનરૂપિની વિચિત્રતાઓનું વર્ણન કરતા શાસ્ત્રો અને પુસ્તકો પારવાર છે. દરેક દેશમાં અને દરેક દર્શનમાં આ વિષયને વિવિધ રીતે ચર્ચાવામાં આવ્યો છે.

જૈનદર્શનમાં પણ આ વિષય વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. એ સર્વમાં પ્રભાવની દૃષ્ટિએ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ણુન વનરૂપિને અંગે હોય તો તે કલ્પવૃક્ષનું છે. કલ્પવૃક્ષો અકર્મભૂમિમાં-યુગલિકક્ષેત્રમાં હોય છે અને કર્મભૂમિમાં પણ યુગલિકક્ષેત્રમાં હોય છે.

આમ તો કલ્પવૃક્ષો ઘણા પ્રકારનાં છે, પણ તેમાં મુખ્ય દશ જાતના છે. તેના નામો અને દ્રેક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

[૧] મઘાંગ—આ કલ્પવૃક્ષો મઘ સમાન મિષ્ટ અને સ્વાદિષ્ટ પીણા પૂરું પાડવાનું કામ કરે છે. ચરમન, ઠંડાઈ, જેરા જે કાંઈ પેય-પીણા પીવાની ઈચ્છા થાય તે ઈચ્છા મઘાંગ કલ્પવૃક્ષથી પૂરી પડે છે.

[૨] ભૂગાંગ—ચાળી-વાટકો, લોટો-ખાસો, કપ-રકાબી, તપેલું-તપેલી, ઢાંકણા આદિ જુદા જુદા પ્રકારનાં કાંઈ પણ વાસણો આ કલ્પવૃક્ષો આપે છે. પાત્રો આપવાનો અધિકાર ભૂગાંગ કલ્પવૃક્ષોનો છે.

[૩] તુર્યાંગ—નીણા-વાંસળી, ઢોલ-નગારું, કાંસા-ઝાકર ઈત્યાદિ જે કાંઈ વાજિંત્ર જોઈએ તે આ કલ્પવૃક્ષો આપે છે ને વગાડે છે. વાજિંત્ર માત્રની ઈચ્છા સંતોષવાનું કામ તુર્યાંગ કલ્પવૃક્ષોનું છે.

[૪-૫] દીપશિખાંગ-જ્યોતિષ્કાંગ—આ બન્ને કલ્પવૃક્ષો લગભગ સરખું કામ કરે છે. પ્રકાશ આપવાનું કામ દીપશિખાંગ કરે છે અને આનંદ આપવાનું કામ જ્યોતિષ્કાંગ કરે છે. ગમે ત્યારે જેવો જોઈએ તેવો પ્રકાશ આપવાની ખીજ પ્રકાશ સામગ્રીને જુલારી દે એવો-દીપશિખાંગ આપે છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે આતપ જ્યોતિષ્કાંગ આપે છે. આનંદ આપે અને સુખદ હોય છે.

[૬] ચિત્રાંગ—જુદા જુદા પ્રકારના પુષ્પો અને પુષ્પમાળાઓ ચિત્રાંગ કલ્પવૃક્ષ આપે છે. ગમે તે સુગંધ ફૂલોની હોય તો તે પ્રકારનાં પુષ્પો આ કલ્પવૃક્ષ પાસેથી મળે છે અને તે સુગંધની ઈચ્છા પૂર્ણ થાય છે. કાંઈ પણ ઋતુનાં પુષ્પ હોય તો આ કલ્પવૃક્ષ તૈયાર રાખે છે.

[૭] ચિત્રરસ—જ્યારે જે ખાવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તે ખાદ્ય પદાર્થોને ચિત્રરસ કલ્પ-

૧. વક્ષાપૂરાં પાડે છે. નાના પ્રકારની રસવતી આ કંપવૃક્ષ પાસેથી મળે છે. જ્યેષ્ઠ રસોની તૃત્તિ આ કંપવૃક્ષથી થાય છે.

૧ [૮] મધ્યગ—હાર, વીંટી, વલય વગેરે વિવિધ આભૂષણો—અલંકારો આપવાનું કાર્ય મધ્યગ કંપવૃક્ષો કરે છે. એ આભૂષણો એટલાં સુંદર અને મુલ્યવાળાં હોય છે કે તેની પાસે ખીજ માનવકૃત આભૂષણો એટલાં શોભનાં નથી.

૧ [૯] ગેહાકાર—જેવું જોઈ એ તેવું ઘર આ ગેહાકાર કંપવૃક્ષ તૈયાર રાખે છે. એ કંપવૃક્ષો આપેલા ઘરમાં સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોય છે.

૧ [૧૦] અનન્ન—નાના ખોટા—અંગ પ્રત્યંગને બંધાયેલાં વસ્ત્રો આપવાનું કાર્ય અનન્ન કંપવૃક્ષો કરે છે. સુતરનાં, ઊનનાં, રેશમી એમ અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રોની ઇચ્છા તેથી પૂરી પડે છે.



આ કંપવૃક્ષોની વાતો અત્રદ્વાથી વાંચનારને મનમાં સ્થિર ન થાય—તે શંકા—કુશંકાથી પોતાના અને ખીજના વિચારો ડોળી નાખે એવી છે. પણ જેની પાસે શ્રદ્ધાબળ છે, બહોળો અનુભવ છે, વિશ્વમાં ફેરી અદ્ભુતતા છે, તેનું જેને ભાન છે; તેના હૃદયમાં આ વાતો જરી પણ અભુતતી લાગતી નથી. એવી શ્રદ્ધાવાળા આત્માઓ આ વાતો અને આવી ખીજ વાતો કે જે શાસ્ત્રીય છે—તે કદાચ કોઈ વખત પોતાને ન સમજાય તો પણ અસંભવિત છે એમ અંશે પણ માનતા નથી. પરિણામે આજે ન સમજતી વાતો વખત જતાં સમજાય છે અને સાચી હરે છે. જ્યારે અસંભવત ગણીને ક્ષિપ્ત માનનારને પછીથી સુધારવાનો સમય દુર્લભ થઈ જાય છે. તેમાં પણ કદાચદવાળા આત્માઓ તો પ્રતીતિ કરાવે એવા સાધનો મળ્યા છતાં પોતાના ખોટા પૂર્વગ્રહો છોડી શકતા નથી.

ઉપરની કંપવૃક્ષોની વાતોને અંશે પુષ્ટિ આપતી કેટલીક જુદાજુદા જ્યોત્તી હકીકતો અત્યારે પણ મળી આવે છે.

સ્વાદિષ્ટ પીણા અને જુડાં જુડાં પાત્રો આપતા કંપવૃક્ષો અંગે બહુ આશ્ચર્ય થતું નથી. અત્યારે પણ અનેક જ્યોત્તીઓ એવાં પીણાં મળે છે... ભણે પછી તેને સરકાર આપીને તૈયાર કરવામાં આવતાં હોય પણ મૂળ કારણ તો તે તે જ્યોત્તી છે. જુડાં જુડાં પાત્રો પણ વૃક્ષના કાષ્ઠમાંથી બનાવવામાં આવે છે. જ્યોત્તી નાજિત્ર વગાડે છે એ વાત અદ્ભુત જેવી લાગે છે. પણ તે ખરેખર હકીકત છે. કુન્દની રીતે એવાં જિદ્દોવાળાં કેટલાય હોય છે ને તેમાંથી પવન પસાર થતો હોય છે ત્યારે સારંગમની સ્વરાવલિ તાલમદ્દ ચાલતી હોય છે ને સંગીત સર્જાતું હોય છે.

વાંસળી વાગતી હોય એવાં જ્યોત્તી પેરીસમાં ઘણાં મળે છે. કોઈ પણ ગૃહસ્થના બગીચામાં આવું વૃક્ષ મળે છે. આ વૃક્ષના પાંદડાંઓમાં એક પ્રકારનાં જિદ્દો હોય છે કે જેમાંથી પવન પસાર થાય છે એટલે વાંસળી વાગતી હોય એવો સુમધુર અવાજ થાય છે.

કવિ કાલિદાસે રઘુવંશમાં વનમાં જ્યોત્તી સંગીત સર્જે છે એનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રકાશ આપતા જ્યોત્તી હિમાલયમાં થાય છે. તે જ્યોત્તી દૂર દૂર સુધી રાતે અલ્પવાળું પાણી છે અને વૃક્ષ તો જાણે પાંદડે પાંદડે દીવાળતી ન કર્યાં હોય એનું ઝગહગાં જોડે છે. ‘જનૈલપૂરા સુરતપ્રદીપાઃ’ કહીને કાલિદાસે પણ આ હકીકતનો ‘કુમારસંભવકાવ્ય’માં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વૃક્ષો વિવિધ પુષ્પો આપે છે અને ભોજન પણ વૃક્ષો પૃથ્વિ પાડે છે એ ચાલુ છે. પણ તેવાર પુષ્પમાળા અને તેવાર ભોજન વૃક્ષો આપે એ અદ્ભુત જેવું લાગે. પણ અદ્ભુત જણાય એટલે અસંભવિત છે એમ માની લેવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ.

અમેરીકામાં એવાં વૃક્ષો થાય છે કે જેઓ ગાયના દૂધ જેવું દૂધ આપે છે. તે વૃક્ષોમાંથી એવો પ્રવાહી પદાર્થ ધરે છે. લોકો તે વૃક્ષમાં કાપ પાડીને તે રસને વાસણમાં ભરે છે—ખરાખર સ્વાદમાં અને ગુચુમાં તે રસ ગાયના દૂધ જેવો જ હોય છે. ભલભલા તે પારખી ન શકે કે આ ગાયનું દૂધ છે કે ઝાડનો રસ ! વધુ તો તે વૃક્ષની છાલનો લોટ ધઉંના લોટ જેવો હોય છે ને તેની રોટલી વગેરે બને છે. લોકો પેટ પૂરવા માટે આ વૃક્ષને ખૂબ ઉપયોગી મણે છે. આ વૃક્ષને ત્યાંના લોકો Cow-Tree. (ગા-વૃક્ષ) કહે છે. ત્યાં એક ખીલું ઝાડ એવું પણ થાય છે કે જેના ફળોમાંથી ખરાખર માખણને મળતો પદાર્થ નીકળે છે. આ વૃક્ષો ત્યાં દેવ જેવાં ગણાય છે.

મર્યાંગ, ગેહાકાર અને અન્ય કલ્પવૃક્ષો જે ભૂપણ, ધર ને વચ્ચે જેવાં જોઈએ તેવા આપે છે. આફ્રિકામાં અને અમેરીકામાં એવાં વૃક્ષો થાય છે કે જેના થડની જાડાઈ (ઘેરાવો) ૧૬-૧૭ ફીટ અને ઊંચાઈ નવ નવ ફીટની હોય છે તે વૃક્ષને પોલું કરીને તેમાં સારી રીતે રફી શગવ એવું ધર બનાવી શકાય છે.

ટેનીસી પહાડની તલેડીમાં ડ્રેગન નામનું ઝાડ છે, આ વૃક્ષની નીચેના ભાગમાં એક વિશાળ બગેલા કુદરતી રીતે જ બની ગઈ હતી. તે એટલી વિશાળ હતી કે તેમાં સેંકડો મનુષ્યો સહેલાઈથી બેસી શકતા હતા. ત્યાંના નિવાસીઓએ ધણી સમય સુધી તેનો પ્રાર્થના મંદિર તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો. જ્યારે પોર્ટુગીઝોએ તે સ્થાનનો કબજો મેળવ્યો ત્યારે તેમાં સુધારા-વધારા કરીને તે સ્થાનને વ્યવસ્થિત પ્રાર્થના-મંદિર તરીકે ફેરવી નાખ્યું હતું. પણ ઈ. સ. ૧૭૬૭માં ત્યાં પવનની પ્રચંડ આંધી આવી ને તે વૃક્ષનો વિનાશ થયો.

વૃક્ષ કુદરતી રીતે ધર પૃથ્વિ પાડે છે. તેની પ્રતીતિ કરાવનાર આ હકીકત છે. મેક્સિકોનો પ્રદેશ કે જે ક્ષિત્રિય અમેરીકામાં આવેલ છે, ત્યાં એક એવી જાતનાં ઝાડ થાય છે કે તે ઝાડના પાંદડે પાંદડે એક સોય જેવો બિંદો કાઢે હોય છે. ગમે ત્યારે તે કાંટાને એકવામાં આવે તો તેની પાછળ બે ફીટ જેટલો લાંબો દોરો ખેંચાઈ આવે છે ને તેનો ઉપયોગ સાધવા તરીકે યથા શકે છે. ત્યાંના લોકો એ રીતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ વાત વચ્ચે પૃથ્વિ પાડનારાં કલ્પ-વૃક્ષોની વાતને પુષ્ટિ આપે એવી છે.

આમ વિશ્વમાં એવા એવા અદ્ભુત પદાર્થો છે કે જેનો ખ્યાલ એકદમ અલ્પ જાણનારા જીવોને આવી શકતો નથી. કુવાનજા જેવી સ્થિતિવાળા જીવો શાસ્ત્રની એવી વાતોને અસંભવિત ગણીને, અને અન્યો વિશ્વાસ એવો થાય એવા વિચારો કરે છે અને ફેલાવે છે, પણ તે ભયંકર છે. ઘણી વખત ઘણી વાતો મનમાં આટી તે બોલી છે એ માન્યતા દૂર કરવી જરૂરી છે. તેમાં પણ સર્વસકથિત આગમોની વાત અસંભવિત છે એવા અજ્ઞાનને કારણે કદી પણ કરવું નહિ. અલ્પજ્ઞ-જન્ય જીવોનું હિત અદાપૂર્વક તે વૃક્ષોનો સમજવામાં છે. કલ્પવૃક્ષો માટે પણ એ પ્રકારની શંકા મનમાં કરવી એવું સાધ-વામાં થયામતિ પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ.

સંસારી આત્મા

[ગતાંકથી ચાલુ]

[ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રે 'આત્મા' વિશે જે જે માન્યતાઓ રજૂ કરી છે, તેની સાથે જોડે ક્યાં ક્યાં જુદા પડે છે તેની તલસ્પર્શી વિવેચના કરતાં લેખ શ્રીયુત મોહનલાલ મહેતા, એમ. એ. સાહાચાર્યે 'જૈન ભારતી' સાપ્તાહિકના વર્ષ: ૧, અંક: ૪૧માં 'જૈન દર્શનમે' તત્ત્વ-સંસારી આત્મા' એ શીર્ષક હિંદમાં પ્રગટ કર્યા છે. એ લેખ લખ્યોગી હોવાથી એનો અનુવાદ અહીં કમ્પેન્ડ: આપીએ છીએ: જા.]

અનુભવ 'સાક્ષાત્ ભોક્તા છે'—આ વિશેષણ પણ સાંખ્યોની માન્યતાના ખંડન માટે છે. સાંખ્ય લોકો પુરુષમાં સાક્ષાત્ ભોક્તૃત્વ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે જ્યુદ્ધિનો જે ભોગ છે તેને જ પુરુષ પોતાનો માની લે છે. આમ તો પુરુષમાં ભોગ ક્રિયા નથી. જૈનોનું કથન છે કે, ભોગરૂપ ક્રિયા જડ જ્યુદ્ધિમાં થઈ શકતી નથી. તેનો સંબંધ સીધો પુરુષ સાથે છે—આત્મા સાથે છે. જે પ્રકારે પરિણામ અને ક્રિયાનો આશ્રય આત્મા જ હોવો જોઈએ, એ જ પ્રકારે ભોગરૂપ ક્રિયાનો આશ્રય પણ આત્મા જ હોવો જોઈએ. આના સિવાય પુરુષનું જ્યુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી. કેમકે પુરુષ આધ્યાત્મિક અને ચેતન તત્ત્વ છે જ્યારે જ્યુદ્ધિ જડ અને ભૌતિક છે કેમકે તે પ્રકૃતિનો વિકાસ છે. ચેતન્યનું જડ તત્ત્વમાં ડાળાં બેઠી રીતે પડી શકે છે? જૈન દર્શનસંપ્રદાય આત્મા અને કર્મના સંબંધમાં એ બધા દોષો લાગુ નથી પડતા; કેમકે તે સંસારી આત્માને પરિણામી અને કથંચિત્ ભૂત માને છે. સાંખ્ય દર્શન એકાંતવાદી છે. તે પુરુષને એકાંતરૂપે નિત્ય માને છે. પરિણામનો પણ આત્મીયક અભાવ માને છે. એવી સ્થિતિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ થઈ શકતો નથી. જોઈએ માટે પરિવર્તન-પરિણામ અત્યંત આવરણક છે. જ્યાં પરિણામનો અભાવ છે ત્યાં કૃતૃત્વ, ભોક્તૃત્વ આદિ બધી ક્રિયાઓનો અભાવ છે.

આત્મા 'સ્વદેહ પરિમાણુ છે'—આ લક્ષણ એ બધા દાર્શનિકોની માન્યતાનું ખંડન કરવા માટે છે જે આત્માને સર્વવ્યાપક માને છે. નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસક આદિ આત્માનું અનેકવ્રતો રીક્ટ કરે છે પરંતુ સાથોસાથ આત્માને સર્વવ્યાપક માને છે. તેઓ કહે છે કે જે પ્રકારે આકાશ સર્વવ્યાપક છે એ જ પ્રકારે આત્મા સર્વવ્યાપક છે. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રમાં આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવા છતાં પણ તેને સ્વદેહ પરિમાણુ માનવો એ જૈન દર્શનની જ વિશેષતા છે. જૈન દર્શન સિવાય કોઈ એવું દર્શન નથી જે આત્માને શરીર પરિમાણુ માનતું હોય. જૈનોનું કથન છે કે, કોઈ પણ આત્માને શરીરથી બહાર માનવો અનુભવ યા પ્રતીતિથી વિપરીત છે, આપણી પ્રતીતિ આપણને એ જ બતાવે છે કે જેટલો પરિમાણુમાં આપણું શરીર છે તેટલો જ પરિમાણુમાં આપણો આત્મા છે. શરીરથી બહાર આત્માનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ પ્રમાણુમાં શક્ય નથી. જ્યાં જે વસ્તુના અણુ ઉપ-સામ્ય થાય છે તે વસ્તુ સર્વવ્યાપક હોય છે. કુલ ત્યાં જ્યાં અણુ છે ત્યાં કુલના અણુ રૂપાદિ ઉપસામ્ય છે. એ જ પ્રકારે આત્માનું અસ્તિત્વ પણ ત્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં આત્માનો અણુ જ્ઞાન, સ્મૃતિ અને ઉપસામ્ય હોય. આ બધાને અણુને કે ભૌતિક શરીરના નથી, છતાં ઉપ-સામ્ય ત્યાં જ્યાં છે ત્યાં શરીર હોય છે. આથી એ માનવું ઠીક નથી કે આત્મા સર્વવ્યાપક છે.

કોઈ એ પૂછે શકે છે કે, જયે દૂર રહે છે છતાંયે આપણે કેવી રીતે જોઈ શકીએ છીએ? એનો ઉત્તર એ જ છે કે મંથનાં પરમાણુઓ ઘણું નિમ્ન સ્તરે પહોંચે છે. એટલા માટે

આપણને ગંધ આવે છે. જે બ્રાહ્મણની પાસે પહોંચ્યા વિના જ ગંધનો અનુભવ થવા લાયક તો બધી વસ્તુઓની ગંધ આવત. એમ થતું નથી, પરંતુ જે વસ્તુના ગંધાણુઓ અપણી બ્રાહ્મણ સુધી પહોંચે છે. તે જ વસ્તુના ગંધની પ્રતીતિ થાય છે.

આત્માના સર્વગ વસ્તુનું ખંડન કરવા માટે આ પ્રકારે પ્રયોગ છે—

આત્મા સર્વગત નથી કેમકે તેના ગુણો બધે મળી શકતા નથી, જેના ગુણો બધે ઉપલબ્ધ નથી તે સર્વગત નથી હોતો; જેમ ઘટ. આત્માના ગુણો સર્વત્ર ઉપલબ્ધ નથી; તેથી આત્મા સર્વગત નથી. જે સર્વગત હોય છે તેના ગુણો બધે ઉપલબ્ધ થાય; જેમ આકાશ.

નૈયાયિકો આ માન્યતાનું ખંડન કરતાં કહે છે કે, આપણુ અદૃષ્ટ બધે કામ કરતું રહે છે. તેને રહેવા માટે આત્માની જરૂરત હોય છે. તે કેવળ આકાશમાં રહેતું નથી, કેમકે પ્રત્યેક આત્માનું અદૃષ્ટ ભિન્ન ભિન્ન છે. જ્યારે અદૃષ્ટ સર્વવ્યાપક છે ત્યારે આત્મા પણ સર્વવ્યાપક જ હશે; કેમકે જ્યાં આત્મા હોય ત્યાં અદૃષ્ટ પણ રહે છે. જૈન દાર્શનિકો આ વસ્તુને માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુને પોતપોતાનો સ્વભાવ હોય છે, જેના અનુસાર તે કાર્ય કરે છે. અગ્નિનો સ્વભાવ બળવાનો છે તેથી તે બળે છે. જે પ્રત્યેક વસ્તુ માટે અદૃષ્ટની કલ્પના કરવામાં :આવશે તો વાયુનું ઉર્ધ્વગમન, અગ્નિનું પ્રબલન વગેરે જગતનાં જેટલાં પણ કાર્યો છે તે બધા માટે અદૃષ્ટની સત્તા માનવી પડશે. એમ માનવું યુક્તિ-સંગત નથી; કેમકે પ્રત્યેક વસ્તુનો એક વિશિષ્ટ સ્વભાવ હોય છે, જે વડે તે કાર્ય કરે છે, તે સ્વભાવ એનું સ્વરૂપ છે. અદૃષ્ટે આપેલો ગુણ નથી હોતો.

બીજી વાત એ છે કે, જે બધી વસ્તુઓના સ્વભાવનું નિર્માણુ અદૃષ્ટ દ્વારા આનવામાં આવે તો ઈશ્વરને માટે જગતમાં કોઈ સ્થાન નહીં રહે.

એક પ્રશ્ન એ થઈ શકે છે કે, જે આત્મા વિભુ નથી તો શરીર નિર્માણુ માટે શું બ્રાહ્મણોને કઈ રીતે ખીંચશે? એનો જવાબ એ છે કે, શરીર નિર્માણુ માટે વિશ્વવતી જરૂરત નથી. જે આત્માને વિભુ માનવામાં આવે તો તેનું શરીર જગતપરિમાણુ બની જશે; કેમકે જગતઆપી હોવાથી આપા જગતના પરમાણુઓ ખેંચી લેશે. આ સ્થિતિમાં કોણુ બાણુ તેનું શરીર કેવું બંધકર થશે અને એથી કદાચ આપા જગતમાં એક જ શરીર થઈ જાય.

નૈયાયિક એક બીજી શંકા ઊઠાવે છે. તે કહે છે કે આત્માને શરીર પરિમાણુ માનવાથી સાવચવ બની જશે અને સાવચવ થવાથી એ કાર્ય બની જશે; જેમ શરીર સ્વયં કાર્ય છે. કાર્ય હોવાથી આત્મા અનિત્ય બનશે. જૈન દાર્શનિકો આ પરિણામને ખૂબ ગર્વથી સ્વીકારે છે. તેઓ તો આત્માને કૃતસ્થ નિત્ય માનતા જ નથી. એટલા માટે આત્માને અનિત્ય માનવાનું તેમને ઈષ્ટ છે. જૈનોની માન્યતા એ છે, આત્માને કૃતસ્થ નિત્ય માનવાનું હોય છે. જે કે સાધારણુ અર્થમાં અચવેલો હોતાં નથી. આત્મા પરિણામિક, સાવચવ છે, એવો છે. એવી સ્થિતિમાં અનિત્યતાનો દોષ જૈનો ઉપર અપડેલો નથી. આત્મા સંકોચ અને વિકાસ છે. તેથી એક શરીરથી બીજા શરીરમાં જતાં તે પરિમાણુમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. એ જ રીતે આત્મા સંકોચ-વિકાસશીલ માને છે. એ જ રીતે જૈન દર્શન આત્માને સંકોચ-વિકાસ-શીલ માને છે.

[અપૂર્ણ]



શાસનદેવીની મૂર્તિઓ

લેખક:-શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

૭

ચોવીશ તીર્થ કરતી પરિકરવાળી મૂર્તિઓ જોવાય છે તેમ જમણી બાજુએ યક્ષ અને કાળી બાજુએ યક્ષિણી હોય એવી પણ નજરે આવે છે. કેટલાકમાં એવું નથી પણ હોતું. મહાકોશલમાં એક તોરણ એવું હાથ આવ્યું છે કે જેમાં ત્રણ તીર્થ કરતી મૂર્તિઓ ઉપરાંત યક્ષિણીઓની મૂર્તિઓ છે. એનો ઇતિહાસ કુપાણ કાળથી આરંભાય છે. એ વેળા યક્ષિણીઓની સ્વતંત્ર મૂર્તિઓ પણ બનતી હતી. આ મઠે અંબિકાદેવીનું ઉદ્ઘાટન આપી શકાય. એ દેવી બાવીશમા અરિષ્ટનેમિની અધિષ્ઠાતા ગણાતી હોવા છતાં યુગાદિદેવ ઉદ્દેશી શ્રીઆદિનાથની મૂર્તિની સાથે પણ જોવામાં આવેલ છે. ચક્રેશ્વરીના બદલે અંબિકાદેવી કાતરેલી જોવામાં આવી છે. રાજગૃહી અને કૌશાંચીના ખડેરમાં ઉપરના પ્રકારની મૂર્તિ છે કે જેમાં દક્ષિણ બાજુ ગોમેધ યક્ષ અને વામ પાસે બાગિકાવાળી અંબિકાદેવી છે. મધ્યમાં આંખાનું ઝાડ એવી કાળીઓ અને જિનમૂર્તિ હોય છે. મહાકોશલમાં આવા પ્રકારની ડઝન ઉપરાંતની મૂર્તિઓ જોવામાં આવી છે.

મહાકોશલમાં ચક્રેશ્વરી દેવીનું સ્વતંત્ર મંદિર છે. એ દેવી મરુડ પર વિરાજમાન છે અને મરુતક ઉપર શ્રીયુગાદિદેવીની મૂર્તિ છે. આ મંદિર બિલહરીના લશ્કમણસાગરના કાંઠા ઉપર છે. બનારસના રાજપાટ આગળના જોદકામમાંથી ચક્રેશ્વરીની પ્રતિમાનો અવશેષ પ્રાપ્ત થયો છે જે દ્વારા ભારત કલાભવનમાં છે. પ્રાચીન કાળની જેટલા પ્રમાણમાં અંબિકાની કળાપૂર્ણ મૂર્તિઓ મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં મધ્યકાળની પદ્માવતીની મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તો જળણીની વાત છે કે પદ્માવતી એ ત્રેવીશમા પાર્શ્વનાથ પ્રભુની અધિષ્ઠાત્રી છે. એ દેવી સંબંધી ધણા ધણા મંત્રો ઉપલબ્ધ થાય છે. મંત્ર માફક પંત્રમાં પણ એ દેવીનું સ્થાન છે જ. વિન્ધ્યાચળમાં એ દેવીના નામની યજ્ઞ છે. વિન્ધ્ય પ્રદેશમાં એ દેવીની જીભ તેમજ બેગ અને અતિ મોટી તેમજ જુદા જુદા પ્રકારની મૂર્તિઓ મળી આવે છે. વિજયા, તેમજ કાલીની મૂર્તિઓ પણ જોવાય છે. આઠ વર્ષ પૂર્વે કેમરમાં જવાલા-આલિની મૂર્તિ જોવામાં આવી હતી જે અત્યંત સુંદર હતી. સોળ વિદ્યાદેવીઓની સ્વતંત્ર મૂર્તિઓ આજુ પરના મધુકરમાં મળી આવેલી છે. આ દેવીઓની વાહન, આયુધ અને સપરિવાર પ્રતિમાઓ પ્રયાગ સંગ્રહાલયમાં આજે પણ સુરક્ષિત છે. આ રીતે જેમના વર્ણન આદિની પૂર્ણ માહિતી મેળવી શકાય છે. પાને નોંધાયેલી છે એવી સોળ વિદ્યાદેવીઓ તેમજ ચોવીશ તીર્થ કરતી દેવીઓની મૂર્તિઓ, જૈનધર્મની મૂર્તિઓના ઇતિહાસ ઉપર તેમજ એના થયેલા કાળ વિશ્લેષ ઉપર સારા પ્રમાણમાં અગ્રવાળુ પાડે છે. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને એ દ્રશ્ય રૂપે આજે ઇતિહાસ તૈયાર કરવાની સુંદર સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

પાંચેણુ, પ્રભાસપતન, શત્રુંજય અને વિન્ધ્યાચલ વગેરે કેટલાક સ્થળોમાં પદ્માવતી દેવીની એકેલી મૂર્તિઓ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે, પણ જીભી પ્રતિમાઓ બહુ જોવા

પ્રમાણમાં જોવાય છે. વર્ષા નિસ્વાના સિન્દી ગાયના દિનેંબર જેન મંદિરમાં એક અત્યંત મુંદર અને કલાપૂર્ણ પદ્માવતીની ઊભી પ્રતિમા બૂરા પથ્થર ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કરાયેલી છે. મસ્તક પર ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથજી વિરાજમાન છે. આ અનુપમ કલાકૃતિ ઉપેક્ષિત અવસ્થામાં ધૂળથી ઢંકાયેલી છે. આ પ્રતિમાને બારમી સદીના આબૂખણોના બાંધર તરીકે ઓળખાવું તો એમાં જરાપણ અતિશયોકિત નહીં લેખાય. આ ઉપરથી સાગ સંસ્કૃતિના ઉપાસકો એવા જૈનો કેટલા પ્રમાણમાં કલાપ્રેમી હતા અને પ્રામ કરેલ લક્ષ્મીનો વ્યય કલાની ઉત્તેજના અર્થે કારીગર વર્ગને નિભાવવામાં કરતા હતા એ પણ સુતરાં જણાઈ આવે તેમ છે.

ઉપર આપણે દેવીઓની મૂર્તિઓ સંખ્યામાં જોઈ ગયા. હવે સરસ્વતી દેવી સંખ્યા વિચાર કરીએ. જૈન સંસ્કૃતિ મુજબ જિનેશ્વરદેવની વાણી એ જ સરસ્વતી તરીકે ઓળખાય છે. જિનાગમને એના મૂર્તિસ્વરૂપ લેખી શકાય. એ કારણે મધ્યકાળમાં જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર સરસ્વતીની પ્રતિમાઓ પણ યનવા માંડી હતી, તેના મસ્તક ઉપર તેમજ પરિકરમાં જિન-જિનપ્રભુની મૂર્તિઓ કાતરવામાં આવતી હતી; અને ઉપકરણ પણ જૈન સાહિત્યમાં વર્ણવ્યા મુજબ બનાવવામાં આવતાં હતાં. બિકાનેરથી પ્રાપ્ત થયેલ અને આજે દિલ્હીના ન્યૂએશિયન એન્ડીક્રેશિયન મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવેલ મૂર્તિ, કલાના ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીકરૂપ છે. આવી મોટી અને મનોહર દેવીમૂર્તિ જવસ્તે જ જોવામાં આવે છે. આમનો પશ્ચિમ ભારતમાં જૈના-મિત્ર મૂર્તિ કલામાં એનું નિર્માણ પ્રચુર પ્રમાણમાં થયું છે. દક્ષિણ ભારતમાં પણ સરસ્વતીને મૂર્તિસ્વરૂપ અપાયેલું છે.

દેવીની મૂર્તિઓ અધિક પ્રમાણમાં ટેકરીઓ પર અને પહાડની ગુફાઓમાં જોવાય છે. એના ઉપર લોકો ભક્તિના બહાને સિન્દુર ચઢાવીને એને એવા વિચિત્ર સ્વરૂપમાં બનાવી મૂકે છે કે જેથી એની માંલિકતા ઢંકાઈ જાય છે. કેટલાક સ્થળમાં માનતાના નામે બકરાનો ભોગ ધરાવાય છે. ચાંદવાડમાં આમ થતું પ્રયક્ષ જોવામાં આવ્યું છે. ચાંદવાડ નજીક જે ગુફા છે એમાં જૈન મૂર્તિઓ છે અને એની આગળ ઉપર વર્ણવ્યું તેવું કુદ્ય (બકરાનો ભોગ) સગે ૧૯૩૯ સુધી તો ચાલુ હતું. આમ એક સમયનો આપણા પૂર્વજોએ સર્જવેલ કળાનો અનુપમ વારસો એ સંખ્યાની આપણી ખેદરકારીથી, દેવીઓની મૂર્તિઓ એટલે આપણને જાણે કંઈ લેવા દેવા નહીં એવી આગુસમજથી અને જૈનેતર વગની માનતા સંખ્યા બેનજાબરી વર્તણૂકથી, હાથમાંથી તો સરી ગયો, પણ એ સાથે એવી વિષમ સ્થિતિમાં મુકાયો કે જ્યાં કરુણાના અને દયાના ભાવો ઉભરાવા જોઈએ ત્યાં મૂકપથુઓના લોહીના દેશ વહેતા જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

ભૂલ્યા ત્યાંથી સવાર ગણી હજી પણ ~~જાણી નથી~~ જુદું જુદું કુંદુભિ વગાડવાનું મૂકી, સંગઠિત બની ખાંચી કરિયું ~~એ~~ એ તો એમાંથી ~~શકાય~~ શકીએ. કાળના એંધાણ પારખી, સાચી પ્રભાવના કરવાના માર્ગે કૃત્ય કદમ કરીએ, તો જૈનધર્મની પ્રભા વિશ્વભરમાં પ્રસરતાં વિલંબ થાય ~~જે~~ નથી જ.

हर्षसागर रचित राजसीसाह रासका सार

लेखक : श्रीयुत भंवरलालजी नाहटा

जैन कवियोंका राससाहित्य बहुत ही विशाल है। बारहवीं शतीसे वर्तमान समय तक लगभग ८०० वर्षोंमें विविध प्रकारकी रचनाएं प्रचुर प्रमाणमें लोकभाषामें रची गयी हैं, जिनमें ऐतिहासिक रासोंका महत्व भाषा और इतिहास उभय दृष्टिसे हैं। ऐतिहासिक रासोंकी परम्परा भी तेरहवीं शतीसे प्रारंभ हो जाती है। कुछ वर्ष पूर्व तो इनके प्रकाशनका कुछ प्रयत्न हुआ था पर अब इनका प्रचार और महत्व दिनोदिन घटता जा रहा है इसलिए मूल रासोंके प्रकाशनका तो अब कोई ढंग नजर नहीं आता, इसीलिए अपने “ऐतिहासिक जैन काव्य संग्रह” प्रकाशनके बाद जितने भी ऐतिहासिक रास या गीत आदि उपलब्ध हुए उनका संक्षिप्त सार प्रकाशित करते रहनेमें ही हम संलग्न हैं।

जैन रास साहित्यकी शोध स्वर्गीय मोहनलाल दलीचंद देसाईने जिस लगन और श्रमके साथ की वह चिरस्मरणीय रहेगी। जैन गुर्जर कवियोंकी ३ भागोंमें उन्होंने हजारों रचनाओं का विवरण प्रकाशित करनेके साथ उन्होंने अनेक महत्वपूर्ण रासोंकी नकलें अपने हाथसे की थी। जिनमेंसे एक संग्रह बड़ौदासे प्रकाशित भी होनेवाला था पर उनके स्वर्गवासी हो जानेसे उनकी इच्छा पूर्ण न हो सकी। उनके हाथकी की हुई प्रेस-कावियां व नोंध श्रीयुत मोहनलाल चौकसीने, जितने भी उन्हें प्राप्त हो सके व भईके श्रीगौड़ीजीके मन्दिरस्थ श्रीविजयदेवसूरि ज्ञान-भण्डारमें रख छोड़े हैं। कुछ वर्ष पूर्व श्रीयुत काकाजी अगरचंदजीके बम्बई जाने पर समय समय पर उपयोग करने व प्रकाशनके लिए सामग्रीका थोड़ासा अंश वे बीकानेर ले आये थे, जिनमेंसे हर्षसागर रचित साह राजसी नागड़ाका रास भी एक है। इस रासका उल्लेख जैन गुर्जर कवियोंके तीनों भागोंमें नहीं देखनेमें आया। रासकी प्रतिलिपिके अंनमें देसाईजीके किये हुए नोट्सके अनुसार अनंतनाथ भंडारके नं. २६२२ के चौपड़ेसे उन्होंने ता. २७-९-४२ को यह कृति उद्धृत की थी। राजसी रासके समाप्त होनेके बाद इसमें उनकी दो पत्नियोंके सुकृत्योंका वर्णन भी पीछेसे जोड़ा गया है और उसके पश्चात् हरिया साहके वंशजोंके वृत्तलंभनिकादि वर्णन है जो अपूर्ण रह गया है। देसाईजीके संग्रहमें एक अन्य ~~रास-ठाकुरसी साह रास~~ (अपूर्ण) भी नकल किया हुआ है जिसका संक्षिप्त सार ~~अब~~ लेखमें दिया जायगा।

जिस ऐतिहासिक रासका सार प्रस्तुत लेखमें दिया जा रहा है वह नवानगरका अंचल-गच्छीय ~~रास~~ का और वहां उन्होंने एक विशाल मन्दिरका निर्माण करवाया था। इनके संवत्समें अंचलाच्छ पट्टावलीमें तो वर्णन मिलता ही है व इस राससे पहलेका मेघकवि रचित

एक अन्य रास सं. १६१० में रचित सिन्धीया आरिष्टियल इन्टीट्यूट, उजैनमें प्राप्त है जिसकी प्रतिलिपि मंगाकर जैन सत्य प्रकाशके वर्ष १८ अंक ८ में सार प्रकाशित किया जा चुका है उस राससे यह रास बड़ा है और पीछेका रचित है इसलिए वर्णन कुछ विस्तृत व अधिक होना स्वाभाविक ही है। कविताकी दृष्टिसे प्रथम प्राप्त राससे यह रास हीन कोटिका ही है। कई जगह भाव स्पष्ट नहीं होते पर लंबी नामावली उबा देती है। साह राजसी कारित नवानगरके जिनमंदिरकी नींव डालनेके समयमें भी मतभिन्नता है। प्रथम रासमें सं. १६६८ अक्षयतृतीया और दूसरे रासमें सं. १६७२ अष्टमी तिथिको स्वातमुहूर्त होना लिखा है। इस रासमें राजसीके पिता तेजसी द्वारा सं. १६२४ में नवानगरमें शांति जिनालयके निर्माणका भी उल्लेख है। राजसी साहके मन्दिरका भी विस्तृत वर्णन इस रासमें है जैसे—९९×३५ गज तथा ११ स्तरोंके नाम व शिन्धु—स्थापत्यका भी अच्छा परिचय दिया है। शत्रुञ्जय यात्रा तथा पुत्र रामूके गौड़ी पार्श्वनाथ यात्राका अभिग्रह होनेसे संघयात्राका वर्णन तथा लाहणकी विस्तृत नामावलि एवं दोसौ गोठी मूढ ज्ञातीय लोगोंको जैन बनानेका प्रस्तुत रासमें महत्त्वपूर्ण उल्लेख है। सं. १६९६ में नवानगरकी द्वितीय प्रतिष्ठाका तथा ब्राह्मणोंको दान व समस्त नगरको जिमाने आदिका वर्णन भी नवीन है। इसके बाद दो छोटे रास राजसी साहकी स्त्रियोंसे सम्बन्धित हैं जिनके संक्षिप्त सार भी इसके बादमें दे दिया है। सरीयादेके रासमें तीर्थयात्रा, संघ निकालने तथा राणादेके रासमें स्वधर्मा-वात्सल्यादिका वर्णन है।

नवानगरके इस मंदिरका विशेष परिचय व शिलालेख आदि प्रकाशमें आने चाहिए। वहाँके अन्य मंदिर भी बहुत कलापूर्ण व दर्शनीय है। इन सबका परिचय फोटो व शिलालेखादिके साथ वहाँके संघको प्रकाशित करना चाहिए।

राजसी साहके रासका सार:

कवि हर्षसागरने हंसवाहिनी सरस्वती एवं संलेश्वर व गौड़ी पार्श्वनाथको नमस्कार करके नागड़ा साह राजसीका रास प्रारंभ किया है। भरतखंडमें सुंदर और विशाल 'नाग नयर' नामक नगर है जहाँ यदुवंशियोंका राज्य है। राजल जामके वंशज श्रीवीभो, सत्तोजी, जसो-जाम हुए जिनके पाट पर लाखेसर जाम राज्य है। उनके राज्यमें प्रजा सब सुखी, मन्दिर, जलाशय और बागबगीचों का बाहुल्य है। चौमुख देहरी जैनमन्दिर, नागेश्वर, शिवालय, हनुमान, गणेश आदिके मन्दिर हैं। श्रीलक्ष्मि जामकी प्रिया कृष्णवती और रणमल व रायसिंह हैं। राजाके आँगिर और वसंतविलास बागमें नाना प्रकारके फलोंके वृक्ष फलें रहते हैं। बड़े बड़े व्यापारी लक्ष्मि और करोड़पति निवास करते हैं। नगरमें श्रीमाली बहुतसे हैं एक हजार घर आबकोके हैं। छःसौ पाँच घर ओसवालोंके हैं, नगरसेठ सबजी हैं उनके आता

नैगसी हैं। यहां नामक वंशका बड़ा विस्तार है जिसका वर्णन किया जाता है।

अमरकोटके राजा रा. मोहनके कुलमें ऊदल—जाहल—सधीर—सुंटा—समरथ—नरसंग—सकजू—वीरपाल—कंबोधर—हीरपाल और क्रमशः भोज हुआ। भोजके तेजसी और उनके पुत्र राजसी (राजड़) कुलमें दीपकके समान यशस्वी हुए थे। धर्मकार्यमें जगसी, जावड़, जगड़, भाभा, राम, कुरपाल, आसकरण, जसू, टोडरलाल, माल, कर्मचंद, वस्तुपाल और विमलसाह—की तरह सुकृतकारी हुए।

नागड़साह राजसीके भाई नैगसी व नेता धारा मूल आदि तथा मूलके पुत्र हीरजी, हरजी, वीरजी और राजा थे। रतनसीका पुत्र अमरा, अमराका पुत्र सबसी व समरसी थे। मंगल भी मतिवान थे। धनराजके पोमसी और जेठाके पुत्र मोहनसी हुए। साह तलके खीमसी, गोघु थे। अभाके पुत्र हाथी, विद्याधर और रणमल थे। ठाकरसी और भाखरसी भी पुण्यवान थे। इस कुटुंबमें साह राजसी प्रधान थे, भाई नैगसी और पुत्र रामा और सोमकरण महामना थे। नैगसीके पुत्र कर्मसी हुए। इन प्रमार वंश दीपकोने परामर्श कर जोसी माधरको बुलाया उससे जिनालयके लिए उत्तम मुहूर्त मांगा।

भोजाके पांच पुत्रोंमें चतुर्थ तेजसी थे, इन्होंने आगे सं. १६२४ में नौतनपुरमें शांतिनाथ प्रभुका मन्दिर निर्माण कराया था अब विशाल मन्दिर बनानेके लिए विचार किया तो चांपाके पुत्र मूलसी शाहने कितनाक हिस्सा दिया। बीजलदेके पुत्र राजसी और स्वरूपदेनंदन रामसीनेजिनालयका निश्चय किया। सरियादेका भर्तार मनमें बहुत उत्साहवान् है। ये दोनों भाई व रामसी व मूल जाकर राउल सत्रुसलके नंदन जसवंतसे आज्ञा मांगी कि हमें नलिनी विमानके सदृश जिनालय निर्माणकी आज्ञा दीजिये! राजाज्ञा प्राप्त कर सानंद घर आये और गजधर जसवंत मेधाको बुलाकर जिनालय योग्य भूमिकी गवेषणा की और अच्छा स्थान देखकर जिनालयका मण्डाण प्रारंभ किया।

[क्रमशः]



સામાર-સ્વીકાર

૧. અવધાનની કળા : લેખક : શ્રીજયંત મુનિ. પ્રકાશક : કાનજી શામજી ખીદડા-વાળા, પ્રામિસ્થાન : દલીચંદ લહેરાભાઈ વસાણી, જનતા દિનવર્ષિક પ્રોટીંગ પ્રેસ, રાણપુર. મૂલ્ય : એક રૂપિયો આર આના.

૨. પંજાબ કેસરી આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી : સંપાદક : કેશવલાલ શાહ, પ્રકાશક : શ્રીખીમજી હુમરાજ છેડા, શ્રીઆત્માનંદ જૈન સભા, ૪૧ ધનજી સ્ટ્રીટ, મુમ્બઈ ૩.

૩. માતર તીર્થના ઇતિહાસ : પ્રકાશક : શ્રીમાતર સાચાદેવ તીર્થ કમીટીની વતી જીવજીવાલ છોટાલાલ ઝવેરી, C/o શ્રી સુખાજી રવચંદ જયચંદ જૈન વિદ્યાશાળા, ડૉ. પ્રસી-વાડાની પોળ, અમદાવાદ.

૪. પ્રભુ મહિમા સ્તવ : પ્રેરક : પૂ. મુ. શ્રીમહિમાવિજયજી, પ્રકાશક : મહેતા કાંતિલાલ રાવચંદભાઈ સાજુદ, (જિ. અમદાવાદ).

૫. ત્ર્યંબક તપ મહિમા : પ્રકાશક : શા. મોતીચંદ નરશી, શા. ચત્રભુજ તેજ-પાલ ધર્મસિદ્ધ જૈન જ્ઞાન મંદિર, દુબરી (એસ. ડે.) પૂ. મુનિરાજનાં ૫૦૦ આયમિલ તપ નિમિત્ત બેટ.

૬. સ્નાત્ર પૂજા, દાદાસાહેબ પૂજા, લંકાકર્ણવીર પૂજા : શ્રીમહાવીરજી જૈન દેરાસર અતર્ગત શ્રીજિનદત્તસૂરિ જ્ઞાન ભંડાર, પાયધુની, મુમ્બઈ.

૭. દીપમાલ : લેખક : પૂ. પં. શ્રીકનકવિજયજી ગણિવર, પ્રકાશક : શ્રીજૈન સાહિત્ય પ્રચારિણી સભા, પાલીતાણા—જૂનાગઢ, મૂલ્ય : એક રૂપિયો ચાર આના.

૮. માનવતા : (હિંદી) લેખક : પૂ. પં. શ્રીપ્રીણીવિજયજી મ., અનુવાદક : રંજન પરમાર, પ્રકાશક—પ્રામિસ્થાન : મહેતા કાંતિલાલ રાવચંદભાઈ, સાજુદ, (જિ. અમદાવાદ.)

૯. સંગીત સુધા : (હિંદી) સંપાદક : શ્રીહમરીલાલ જૈન પ્રેમી, સાહિત્ય ભૂષણ, કાવ્યકાવિદ, પ્રકાશક : શ્રીજીમોહનલાલ પ્રજાવીરપ્રસાદ જૈન, આગરા.

૧૦. જૈન ધાર્મિક સંસ્કૃતિ : (હિંદી) લેખક : શ્રી. એ., પ્રકાશક : શ્રી. એ., મુમ્બઈ. મૂલ્ય : એક રૂપિયો ચાર આના.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના



૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૯ વર્ષ થયા પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આશ્રયન સંરક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦૦ આ. દાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦ આ. સહાય તરીકે રૂ. ૧૦૦ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મહદ આપનારને માસિક કાપમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યોદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાગળમાં જ્યાં વિહંગતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલવા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે પ્રાદેશી બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આશ્પાનનક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

માહિતીને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિકની માહિતીને અનુસરીને સુધારાવધારો કરવાનો અમેરિકાના ૧૫મી તારીખે મળેલા સંકલનમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૦ તથા રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂ. ૩૦ મનીઓર્ડર દ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ પ્રાદેશિક રીતે તે અંકથી બની શકાય.

૫. પ્રાદેશી અંક મોકલવાનો પૂર્વ સાધ્ય એવી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ એક્સિસમાં નવાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની મુદતમાં એમાંથી એકાદ ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાચળી એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે લખાઈથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસઃ અને વ્યક્તિગત હિસાબક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં સુધારાવધારો કરવાનો અમેરિકાના ૧૫મી તારીખે મળેલા સંકલનમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

મુદ્રક : શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

સંપાદક :

શ્રી જીન સત્ય પ્રકાશ

ત્રી
ચીમનલાલ ગોહળદાસ શાહ

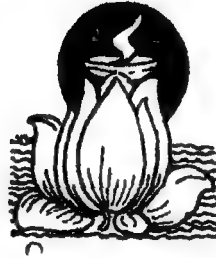
તા. ૧૫-૫-૫૪ . અમદાવાદ

૫૪૧૯:અંક : ૮] [ક્રમાંક : ૨૨૪



વિષય-દર્શન

અંક :	વિષય :	લેખક :	પૃષ્ઠ :
૧.	ધૂપ-દીપ :	પૂ. પ. શ્રી કનકવિજયજી .	૧૨૧
૨.	રાજ-કારભાર પર ધર્માચાર્યની વિચારણા :	પ શ્રી જ્ઞાનચંદ્ર ભ ગાંધી :	૧૨૪
૩	માયાજાળ :	પૂ. મુનિ શ્રીમહાપ્રભવિજયજી :	૧૨૬
૪.	મૂર્તિઓના વિવિધ પ્રકારો :	શ્રી. મોહનલાલ દી. ચોકસી :	૧૩૦
૫.	વિહાર-નોંધ :	પૂ. મુનિ શ્રીવિશાલવિજયજી .	૧૩૪
૬.	સંસારી બ્યાનમા :	શ્રી. મોહનલાલ મળેતા, એમ. એ. શાસ્ત્રાચાર્ય :	૧૩૭
૭.	પ્રવર્તિની મેરુલક્ષ્મી કે રતોત્ર :	પૂ. ઉપા. શ્રીવિનયભાગરજી :	૧૪૦
૮.	રાજેશી સાહ રાસકા સાર :	શ્રી. ભ યશ્વાવજી નાદરા	૧૪૨





!! ૪૭ વર્ષ !!

અસિલ મારત્તવર્ષીય જૈન એલામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનવર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક દુષ્યમ
લેક્ષિગમાઈની વાઢી : બીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઈ. સ. ૧૯૫૪

ક્રમાંક

બંક : ૮

વૈશાખ સુદ ૧૩ : શનિવાર : ૧૫ મે

૨૨૪

ધૂપ દીપ

[સત્તાને શોભાવતા રહોએ !]

લેખક. પૂજ્ય પં. શ્રીકેતકવિજયજી

૭

સુતાએ સંસારની મોહક શક્તિ છે. ધન, દોલત, સમૃદ્ધિ કે વૈભવો કરતાં જે સત્તા ખરેખર મહાન છે. એક જાની પુરૂષે સત્તાને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપી છે. સત્તાને પામેલો માનવ જો ન્યાયપૂર્વક હૃદયની સરળતાથી તેનું પાલન કરે તો કહેવું જોઈએ કે સત્તા માનવ લોકનું સ્વર્ગ બની શકે છે. સત્તાને પામનાર માનવે પોતે સત્તાનો માલિક છે, એ હંમેશાને માટે ધૂંલી જવું જોઈએ. એવે ને પગલે પોતાની સત્તાનું કલ્પપૂર્વક પ્રદર્શન કરનારો સત્તા-પીશ સહુ દોષને માટે ઉપહાસને પાત્ર બને છે.

પૂર્વની પુણ્યાઈના ચોગે આત્માને જે સારી-સારી સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં જીવિ, બલ, ધન તેમજ સત્તા આ ચારને મુખ્ય રીતે ગણી શકાય. જીવિ એ જરૂર પુણ્યાઈનો પ્રકાર છે. પણ જીવિવાન માનવ, પોતાની જીવિદ્વારા કેવળ જાતના જ સુખ, ભોગ કે સ્વાર્થને જોનારો, તથા વિચારનારો જો બને તો તે જીવિ સંસારભરના આત્માઓ માટે તેમજ તેની પોતાની જાતને માટે ભયંકર અહિત કરનાર બને છે. ધન, શરીરબલ તેમજ સત્તા આ ત્રણને માટે પણ ઉપર મુજબ જ કહી શકાય.

તેમણે સત્તા માટે કંઈક વિશિષ્ટતા છે. જીવિ, સંપત્તિ કે શરીરબળ કેવળ સાધેલું છે. એકાંગી છે. જ્યારે સત્તા સર્વવ્યાપી શક્તિ છે. સત્તા ધન, જીવિ કે બળની સાથે જોડી રહી શકે છે. સત્તાને સજીવારમાં અસત્યરૂપે જાહેર કરવામાં જે રીતે સત્તા ફાળી શકે છે, એની તાકાત અત્યંત દોષ શક્તિમાં નથી. પણ સત્તા એ આપ છે અને આસીર્વાદ પણ છે.

નિતિશાન, સેવાભાવી અને સ્વાર્થત્યાગી તેમજ વિવેકી આત્માને પ્રાપ્ત થતી સત્તા ખરેખર સંસારની શોભા અને છે. આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં સત્તા મેળવવા મથતા માનવો આપણી એમરે દૃષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે, સત્તાને પામેલાંના સુખની કલ્પના કરી તેની છાંયો કરનારા આપણા સંસારમાં આજે ક્યાં ઓછા છે ! પણ સત્તા એ કાચો પારો છે, એ રમે લેખે થશે ! જે તેને મારતાં આવડે તો તે અમૃત અને છે. નહિતર સત્તાને નહિ જીવી શકનારા અનેક રીતે ખુવાગ થયાના દુઃખીતો ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલા આપણી સામે છે.

સત્તાના સ્થાને રહેલાઓને માટે પણ કેટકેટલી કસોટીના પ્રસંગો આવે છે, જે વેળા તેનો ન્યાયપ્રિય આત્મા સત્તાનો સફળયોગ કરી, સંસારને માટે ભવ્ય આદર્શ બેસે કરી જાય છે. આવો જ એક પ્રસંગ ઇતિહાસના પાના પર નોંધાયેલો પડ્યો છે.

કાશીનાં મહારાણી ફરુખાદેવી ગંગાના કિનારા પર શિયાળાની એક સાંજે ફરવા નીકળ્યાં છે. ગંગાનતીન કરીને તેઓએ વચ્ચે એક કોર જઈ બેઠ્યાં. ધીરે ધીરે અધારુ થતું જાય છે, ઠંડીની અસર પડવા માંડી. મહારાણીના શરીર પર થોડાં મુલાયમ વસ્ત્રો અને શાલ સિવાય કંઈ નથી. તાજુ સ્નાન કરેલું હોવાથી શરીર પર ઠંડી વધુ લાગવા માંડી. પ્રજ્વળતા શરીરે મહારાણીએ પોતાના સેવકોને આદેશ કર્યો : 'જાઓ તપાસ કરો. તાપણું કરવા માટે કંઈ સાધન મળે તો લઈ આવો.' મહારાણીના હુકમને માથે ચડાવીને સેવકાએ ત્યાં બાળવાના બળતણની શોધ કરવા માંડી. એટલામાં મહારાણીની નજર ત્યાં નદી કિનારે ધાસની નાનીશી ઝૂંપડીઓ કરી એને જ પોતાનો આવાસ માનીને રહેલા ગરીબ માણસો જણાયા. એ ઝૂંપડીઓના ધાસને મહારાણીએ મંત્રાવ્યું. થેલા નિરાધાર ગરીબોએ જવાબ આપ્યો : 'એ નદિ અને આ ધાસની ઝૂંપડીઓ એ તો અમારો આધાર છે. આવી ઠંડીમાં અમે ક્યાં જઈએ ?'

કાશીનાં મહારાણીને કેવળાએ પોતાની સત્તાનો ગર્વ આવ્યો. સત્તાના ધેનમાં એ બાન-બુદ્ધાં બન્યાં. સેવકોને તેમજે કહ્યું : 'જોઈ શું ગયા છે ?' તમને ખબર નથી કે આ કૂટી બહામના માણસો મારું અપમાન કરી રહ્યા છે ? આ બધા ઝૂંપડીઓ દુમણાં જ સળભાવી મોકે. ઠીક થશે ! ઠંડીમાં તાપણું કરવા આ કામ લાગશે.' સત્તાનો ભાર માથા પર લઈને ફરનાર મહારાણીની માનવતા અત્યારે મરી પડ્યારી. પોતાના સત્તાનું પ્રમદપૂર્વક પ્રદર્શન કરવાનો તેમને આ મોકો મળી ગયો.

હુકમના તાબેદાર સેવકાએ નીગળજી પેલા ગરીબ લોકોને બાળ-બચ્ચાં સાથે ફૂકડતી ઠંડીમાં ઢસડી ઢસડીને બહાર કાઢ્યા તે લોકોની ધરતખરી જંમ તેમ કેટલી દીધી, તે ઝૂંપડીઓને સળભાવી મૂકી.

મહારાણીને પોતાની સત્તા માટે લણબર મદ થઈયો. સત્તાના સ્વર્જનામાં રાચતાં મહાદેવી તે સાંજે સેવકાની સાથે ઝુમાનપૂર્વક પાલખીમાં ખેસી ગજમહેલમાં આવ્યાં.

બાજે દિવસે સવારે કાશી શહેરમાં વાન વાયુવેગે કેલાર્થ મઈ મહારાણીએ ગરીબ નિરાધાર પ્રજાજનો પર વરસાવેલા અભ્યાચારના સમાચાર કાશીનરેશ સ્વરૂપસુત્ર મહારાજ પાસે આવ્યા. મહારાજ સ્વભાવે ઉદાર તથા ન્યાયનિષ્ઠ હતા. તેમણે જાતે તપાસ નશર કરી. જે લોકોની ઝૂંપડીઓ બાળી નાખવામાં આવી હતી તેમને ખુદ મહારાજએ જોવાવ્યા.

તે ગરીબ લોકોને કાશીનરેશ પૂછ્યું : 'તમારી ઝૂંપડીઓ કેમ બાળી ?'

આ લોકો જવાબ ન આપી શક્યા. તેઓ મુંઝવણમાં મૂકાયા, તે બિચારાઓનું મળુ કેટલું કે સાચી વાત હાથ બીડીને કહી શકે પણ ? કાશીનરેશને ન્યાય કરવો હતો, પોતાના રાજ્યમાં કોઈના પ્રત્યે પણ સહેજ નાનો સરખો અન્યાય થઈ ગયો હોય તો જ્યાંસુધી એનો પ્રતીકાર ન થાય ત્યાંસુધી જાણીને બેસવું એ આવા મહારાજાઓને મન શરમભર્યું કંઈક હતું. તેઓ બેસી ન રહ્યા. સેવકોને બોલાવી, સાચી વાત પૂછી અતે કુપડીઓના માલિક બિચારા ગરીબ લોકો પર થઈ ગયેલા અન્યાયથી તેઓ સમસમી ઊઠ્યા.

મહારાજાએ આદેશ કર્યો : ' જાઓ, રાણીને અપારે ને અપારે અહીં બોલાવી લાવો ! ' મહારાજાનો હુકમ થતાં મહારાણી કરુણા ત્યાં આન્યા. તેમણે પૂછ્યું : ' કેમ મારું શું કામ પડ્યું છે ? ' મહારાણીનું ખંડિત શુભાન છેલ્લો દાવ ફેંકવા સજ્જ બન્યું. મહારાજાએ રાણીના અન્યાયનો જવાબ માગ્યો. રાણીએ તુમાખી રીતે કહ્યું : ' મારા સ્વતંત્રતા ખાતર મારા આનંદ માટે મેં આમ કર્યું છે. મારા આનંદ કરતાં કુપડીઓની કિંમત કાંઈ વધારે છે ? ઠંડી દૂર કરવા મેં તેમ કર્યું નેમ કયો અન્યાય થઈ ગયો ? '

કાશીનરેશ અપારે ન્યાય તોળવા બેઠા હતા. ન્યાય એ જ એમને મન જીવનસર્વસ્વ હતું. ન્યાયની ખાતર પોતાના જનનો બોગ આપવો પડે તો તેમ કરવાને પણ તેઓ તૈયાર હતા. આસન પર બિરાજેલા અધિકારીની અર્થા કડક બનીને તેમણે રાણીને કહ્યું : ' વારુ, કાશીના મહારાણીપદે તમને આ બધું નહિ સુમળ્ય ! તમારે એ બહુતું જોઈતું નથી કે જેનું તમારું હૃદય છે જેવો તમારા હૃદયનો આનંદ છે, તે રીતે મારા રાજ્યમાં વસનાર પ્રત્યેક પ્રજાજનોને પણ હૃદય છે અને એને પણ આનંદ મેળવવાની ઈચ્છા હોય એ સહજ છે. રાણી ! તમારા આનંદ ખાતર કોઈના પણ હૃદયને કે તેના આનંદને કચડવાનો તમને અધિકાર નથી. આજે તેવા અધિકારને બૂલીને અન્યાય કરવામાં તમે પાછી પાની કરી નથી. આટલું જ હું તમને કાશીનરેશ તરફ આદેશ કરું છું કે, આજથી એક વર્ષ પર્યંત તમને કાશીના મહારાણીપદ પરથી મુક્ત કરવામાં આવે છે. નમે હવે કાશીનાં મહારાણી નથી, હવેથી મારા રાજ્યમાં મહેનત મજૂરી કરીને પૈસા બેગા કરો, તેમાંથી આ ગરીબ પ્રજાજનોની કુપડીઓ ફરી બાંધી આપો ત્યારે જ સત્તાનો મોહક નશો જો રીતે તમને ચઢ્યો છે, તેનું થેન ગોતરી જશે તે સિવાય નહીં. '

ન્યાયનું મૂલ્ય કેટ-કેટલું મહાન છે અને ન્યાયની કિંમત ચૂકવતી વેળા સત્તાના રથને રહેલા માનવને કેટ-કેટલા કડક રહેવાનું હોય છે, તે આ પ્રસંગ પરથી સહેજ સમજી શકાય છે. ન્યાયનિષ્ઠ અધિકારી એ સત્તાની શોભા છે, તો જ સત્તા સંસારમાં આશીર્વાદ રૂપ બની કલ્પવૃક્ષની ગરજ સારે છે, નહિતર અન્યાય, સ્વાર્થ નેમજ વ્રતધર્મડના નશામાં આનંદના બનેલાઓના હાથમાં રહેલી સત્તા એ ખરેખર સંસારનું નર્ક બની રહે છે.

આનવો ! સત્તાની શોભા બની રહેવો !!

રાજ-કારભાર પર

ધર્માચાર્યની વિચારણા

લેખક : પં. ધ્યાનુત. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા

વિક્રમની તેમજ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા મહાન ધર્મોપદેશક આચાર્ય શ્રી.

વિજયપત્તનસરિણ્યે સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલને ઉદ્દેશી રાજ-કારભાર પર મહત્ત્વના વિચારો જણાવ્યા હતા, તે તેમના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ ‘ધર્માભ્યુદય’ નામના સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં (સં. ૧૨૬૦ માં લિ. તા. પુસ્તકમાં) પ્રકટ કર્યા છે, તે વિચારવા યોગ્ય છે. ગુરુજીએ દાન, મીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર પ્રકારના ધર્મમાં ભાવનાની પ્રધાનતા અને તેના વડે દાન, શીલ અને તપની સફલતા પ્રતિપાદન કરી હતી.

‘મંત્રીએ જણાવ્યું કે-’ ભગવન! આ ઉચ્ચ પ્રકારની પવિત્ર ભાવના રાજ-વ્યાપાર (રાજ-કારભાર) થી કલ્પિત થયેલા અમારા હૃદયમાં વાસ કરતી નથી ’ ગુરુજીએ ગૌરવને ઉચિત એવું વચન ઉચ્ચાર્યું કે-’ મંત્રિન! રાજ-કારભારને તમારા વડે ૫ માટે દૂષિત કરવામાં આવે છે ? કારણ કે આ રાજ-કારભાર, તુચ્છ ચિત્તાવાળા, અદ્ય, દૂર કર્મ કરનારા, પરદારાગ્રેષી, પર-દોષ અને પરને પીડા કરવામાં પરાયણ એવા આત્માઓને, તેમજ તત્કાલીન ક્ષણિક ક્ષુબ્ધમાં આદરયુક્ત ચિત્તાવાળા જનોને, તેમજ નરકને જોવામાં અંધ, હિત ભાંજવવામાં બહેરા, અપજન્યરૂપ કીચડમાં પડનારા એવા ક્ષુદ્ર સત્ત્વોને આ લોક અને પર-લોકમાં અનર્થ-સંબંધોના અદ્વિતીય કારણરૂપ થાય છે.

પરંતુ જેઓ પુણ્ય (પવિત્ર) કર્મ કરનારા, મહેત્ત્વ (ઉદાર) સ્વત્ત્વ ‘પવિત્ર’ શુદ્ધિવાળા છે, જેઓએ પગપકારની પ્રવૃત્તિઓથી હવિતને સફલ કર્યું છે, ગુરુના ઉપદેશાનુસાર પૂરથી જેમનાં મન પવિત્ર અનેલાં છે, જેઓ વૈભવ અને ભવ પ્રત્યે ભંગુર (અનિત્ય) ભાવ ભાવનારા છે, તથા ઉજ્જવલ યશ અને ધર્મમાં સ્થિરતાભરી શુદ્ધિને કરનારા છે, જેમણે અરિ-પદ્ધર્મ (ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષને જત્યા છે, જેઓ સ્વયં ઉત્તરકાલ (પરિણામ) ને જોનારા છે: તેવા અદ્વિત સત્ત્વશાલી, લોકોત્તર (અલોકિક) આત્માઓને આ રાજકારભાર જ આ લોકમાં અને પરલોકમાં સિદ્ધિ માટે થાય છે. કારણ કે, તીર્થંકરોએ કરમાવેલ એ ધર્મ અલોકિક પ્રકારનો છે, જ સ્વર્ગ અને મોક્ષની સામ્રાજ્ય-લક્ષ્મીને વરવાના સ્વયંવર-મંડપ જેવો છે. મહાસત્ત્વ સિવાયના ઈતર નંગોને એ અત્યંત દુષ્કર છે, ખીણું શું ? તીર્થંકર લક્ષ્મીનાં—કારણોમાં જે શિરામણિ જેવો છે, ને પ્રજાવના નામનો ધર્મ પણ, રાજકારભારરૂપી નેજ વડે દુરિત (વિધન-અનિષ્ઠ) અંધકારના વિધ્વંસથી દેદીપ્તમાન શોભાને પામે છે. ” *

• “ પાવની નાવનીનાથ—ક્યાપારકલ્પે દદિ ।

આત્માકોયે વસત્યુન્નૈર્માવના મમવનસૌ ॥૩૯॥

इत्युक्ते मन्त्रिणाऽवोचन्, गुरवो गौरवोचितम् ।

मन्त्रिन् ! नृपस्य व्यापारः, किमर्थं दृश्यते त्वया ? ॥४०॥ शुभम् ।

यदयं तुच्छचित्तानामज्ञानां क्रूरकर्मणाम् ।

परदार-परदोह-परपीडापरात्मनाम् ॥४१॥

तादात्विकमुखास्वादसादरीकृतचेतसाम् ।

नरकालोकेनेऽधानां, बधिराणां हितश्रुतौ ॥४२॥

जायते क्षुद्रसत्त्वानामयशःपङ्कपातिनाम् ।

पेहिकामुष्मिकानर्थसम्बन्धैकनिबन्धनम् ॥४३॥ विशेषकम् ।

ये पुनः पुण्यकर्माणो, महेश्छाः स्वच्छबुद्धयः ।

परोपकारव्यापारसफलीकृतजीविताः ॥४४॥

गुरुपदेशर्षयूषपूरपावितमानसाः ।

बैभवे च भवे चास्मिन्, भङ्गुरीभावभाविनः ॥४५॥

शुचौ यशसि धर्मे च, स्थैर्यबुद्धिविधायिनः ।

विनिर्जितारिषड्वर्गाः, स्वयमायतिदर्शिनः ॥४६॥

भवत्यद्भुतसत्त्वानां, तेषां लोकोत्तरात्मनाम् ।

नृपव्यापार एवायमिहामुत्र च सिद्धये ॥४७॥ कलापकम् ।

येन लोकोत्तरः कोऽपि, धर्मस्तीर्थेशदेशितः ।

स्वर्गापवर्गसाम्राज्यश्रीस्वयंवरमण्डपः ॥४८॥

सुदुष्करतरः कामं, महासत्त्वेतरेनैरैः ।

किमन्यत् तीर्थकलहमी-कारणानां शिरोमणिः ? ॥४९॥

प्रभावनाभिधः सोऽपि, नृपव्यापार-तेजसा ।

दुरितध्वान्तविध्वंसाद, मास्वरां श्रयति श्रियम् ॥५०॥ विशेषकम् ।”

—धर्मविशुद्धय भट्टाकाल्य (सर्ग १, श्लो० ३६ थी ५०)

[—सिंधी जैन ग्रंथभाषा अं. ४भां प्रकाशित]



માયાજળ

લેખક : પૂજ્ય યુનિરાજ શ્રીમહાપ્રભવિજયજી

અસતોષ માણસને માયાની જળમાં કેવી રીતે ફસાવે
છે અને સતોષી માણસ કેવો ઉન્નત બને છે એ વાત આ
કથા કહી જાય છે.

મદ્રાસમાં પૂર્ણચંદ્ર નામે એક શેઠ રહેતા હતા. એમને પરસન નામે શેઠાણી હતી, સંપત્તિ હતી પણ સંતાન નહોતું. એમની નામનામાં નિઃસંતાનનું કલંક ધણીવાર એમને ડાખ્યા કરતું. ભોક્ષ્યે વાંઝ્યાનું મેણું એમના હૃદયને ડોરી ખાતું.

શેઠ વિચારના કોલે ચડતા ત્યારે બળડતા : ' આ સંપત્તિ શું કામ લાગશે ? આ હવેલીને કાણ ભોગવશે ? રાત-દહાડો મહેનત કરીને એકઠું કર્યું છે તે પારકા માટે ? ' ત્યારે બાળુએ નિરાશાનો હાથ એમની સામે ધૂરક્યા કરતો. હવા, દોરા-ધાગા ને મંત્રતંત્રાદિ ધણીં કર્યાં પણ શેર માટીના એમને ત્યાં વખા હતા.

શેઠાણી આશ્વાસન આપતાં : ' તમે ધીરજ રાખો. ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે. આવા વિચારથી શરીરને શું કામ ચુકાવે છે ? '

' સુકાય નહિ તો શું થાય ? પૂરા પચાસનાં ઉંમર થઈ હવે ગી આશા ? ' શેઠે નિરાશાનો સ્વર ડાલ્યો.

' હશે, કુદરતને જે ગમ્યું તે ખરું. કંઈ વિચારથી વેળા વળશે ? ' શેઠાણીએ ગંભીરપણે જવાબ વાળ્યો.

સમય પલટાયો, બંધી ચીજોના ભાવ બેસી ગયા. ગેરે અનાજની વખારો ભરી રાખેલી તે બેઠા ભાવે વેચવી પડી. એમની સંપત્તિનાં પૂર ઓસરવા માંડ્યાં. શેઠે બજાર ઉપર ધ્યાન આપવા માંડ્યું ત્યારે એમના નિઃસંતાનનું કલંક ધોવાવા લાગ્યું. શેઠાણીને પૂરા નવ માસે એક બાળકનો જન્મ થયો. એક દુઃખ જનાં બીજુ દુઃખ એમને ધેરી વણ્યું. બાળક દરિદ્રતા લઈને જન્મ્યો. સંતાનની ઝંખના હવે પૈસામાં વળગી.

શેઠ હવે જેમતેમ કરીને પોતાનું ગુજરાન કરતા અને બાળકને ઉછેરવામાં અવિધ્યની આશાએ દિવસો બ્યતીત કરતા. શેઠ અને શેઠાણી હવે ધર્મની આરાધના તરફ પણ વળ્યા હતાં. બાળકમાં સારા સંસ્કારો પડે એની ચીવટ રાખતાં. બાળકનું નામ પ્રતાપ રાખવામાં આવ્યું.

પ્રતાપ ગરીબીમાં ઉછર્યો અને ભણ્યો. એને એક સરખી વયનો મિત્ર મળી ગયો. એનું

નામ જુલુએ. જુવનચંદ્ર નામના મૈત્રીનો એ પુત્ર હતો. તેઓ પૈસેટકે સુખી નહોતા, છતાં વેપાર-
કર્મમાં એ કંઈ મળે એમાં સતોષ માની પોતાનો જુવનચંદ્ર કાપતા.

પૂર્ણચંદ્ર અને જુવનચંદ્રના સ્વભાવમાં તફાવત હતો. જુવનચંદ્ર સતોષી હતા તો પૂર્ણ-
ચંદ્રના હૃદયમાં અસતોષનો મહાસાગર ખળભળી રહ્યો હતો. જુવનચંદ્રમાં ધર્મસંસ્કારો નાન-
પણથી હતા, જ્યારે પૂર્ણચંદ્રને તો સંજોગોએ ધર્મિકતા તરફ વાળ્યા હતા.

પ્રતાપ દિવસનો મોટો ભાગ જુલુએ ત્યાં જ ગાળતો. આથી બંને મિત્રોમાં ખાનદાની,
કુશીનતા અને હિંચ સંસ્કારો નાણાવાણાની જેમ વણાયા હતા. સેવા અને સમર્થણના ગુણો
વિકસાવવામાં એ ત્રણેય રહેતા અને પોતાની ગરીબીને આશ્ચર્યજનક સમાન લેખતા. બંને જણ
પ્રીતિ વર્ણના થયા ને પોતાના કુટુંબને આધારરૂપ થવા લાગ્યા.

બંને મિત્રોએ પોતાનું ભાગ્ય અજમાવવા પરદેશ જવાનો નિર્ણય કર્યો અને સારું ક્ષિત્તે
તેઓએ નંદિવર્ધન નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

વૈશાખનો મહિનો હતો. સવારનો કંડો વાયુ એમના પ્રયાણને પ્રેરણા આપતો. બંને
તેમણે એક કૂવા પાસેના ઝાડ આગળ વિસામે કર્યો. એવામાં સામેથી આવના એક પ્રવાસીએ
પૂછ્યું : 'ભાઈ ! ભદ્રનગર કેટલું દૂર હશે ?'

'માંડ ફરીક માઈલ હશે; પણ નંદિવર્ધન નગર અહીંથી કેટલું યાદ ?'

'હું ત્યાંથી જ આવી રહ્યો છું. પૂરા પચીસ માઈલ તો મેં કાપી નાખ્યા છે.'

'શેઠ ! આ બળતા બપોરે ચાલવા કરતાં થોડો વિસામે લઈને નમતા પહોરે આગળ
વધજો.' યુવકોને આ પ્રવાસી પાસેથી નંદિવર્ધન નગરની માહિતી મળશે એવું કદાચ શેઠને
આવકારતાં એમણે કહ્યું.

પ્રવાસી નંદિવર્ધન નગરનો એક વેપારી હતો. આ નાનચું શેઠનો ભદ્રનગર સાથે
વેપારી સંબંધ હતો. એણે આ બંને યુવકોની આવકારભરી પૂછવાની રીત ઉપરથી કેટલુંક
અનુમાન કરી લીધું શેઠને પણ આ યુવકો સાથે વાત કરવાનું મન થયું.

સૌએ પોતપોતાનાં ભાતાં બોલ્યાં અને ખાવા બેઠા. એક જ માતિના હોવાથી એક
બીજાએ ખાવાની ચીજોની આપ-લે કરી. સૌ સાથે બેઠા અને વાત વણગ્યા.

વાતવાતમાં શેઠ આ બંને યુવકોની પરિસ્થિતિ વિશે જાણી લીધું અને યુવકોને નંદિ-
વર્ધન નગરમાં કોઈ ધંધે લગાડી દેવાનું પણ આશ્વાસન આપ્યું. શેઠ વધારામાં જણાવ્યું :
'ભદ્રનગરમાં મારે એકાદ દિવસનું કામ છે. એ પતાવીને તરત પાછા ફરવું છે. નમે મારી સાથે
પાછા આવો તો આપણે આવળી કાલે સાથે જ નંદિવર્ધન જઈશું.'

બંને યુવકોને તો એ જ ભોંઠતું હતું. નમના પહોરે મળેજણા ભદ્રનગર આવી પહોંચ્યા.
જુલુ શેઠને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને એમનું આદરભર્યું આતિથ્ય કર્યું. વાનચીતથી બંને
યુવકોએ શેઠના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી લીધું.

શેઠ જુલુના આપ જુવનચંદ્ર સાથે વાતચીત કરતાં પોતાને જાણવાયોગ્ય હકીકત જાણી
લેખી, પછી શેઠ જુવનચંદ્રને કહ્યું : 'શેઠ ! મારી એક વિનંતિ છે. મારા બોલ પાછા તો નહિ
કેસાચ ને ?'

જુવનચંદ્ર તો શેઠની આ વાતથી સંકોચ પામ્યા. એમને થયું કે શેઠ કેવીયે માગણી
કરશે ? મોટા માણસોની માગણી મારા જેવા ગરીબ કઈ રીતે પૂરી કરી શકશે ?

નાનચંદ શેઠ જીવનચંદના સંકેતને પામી ગયા. એમણે કહ્યું : ' શેઠ ! સંકેત પામ્યા જેવું નથી. મારી વિવેકબરી માગણી છે. તમારા કરતાં વધુ પૈસાદાર મને મળી રહેશે પણ તમારા શ્વશુ જેવો વિવેકી યુવક મને નહિ મળે. મારી દીકરી માટે હું શ્વશુની માગણી કરું છું. '

જીવનચંદ તો આ સાંભળીને આલાજ બની ગયા. એમણે શું જવાબ વાળવો એ જ એમને સંજ્ઞા નહિ. એમણે નીચે મેંચે જવાબ આપ્યો : ' શેઠ અમે ગરીબ માણસો છીએ. તમારી સાથે અમારી સરખામણી કરાંથી ધટે ? '

' શેઠ ! એ બધું મારે જ સમજવાનું છે. તમે માત્ર હા કહી દો એટલે પત્યું અને જીઓ, ખીજ કન્યા આ પ્રતાપ સાથે આપવી છે. એના બાપને મળીને હું એનો પણ નિર્ણય કરી લેવા જ છલ્લું છું. '

જીવનચંદ શેઠે કહ્યું : ' શેઠ ! તમે પ્રતાપને ત્યાં જઈ આવો ત્યાં સુધીમાં જવાબ આપી દઈશ. '

' ના, મારે તો અત્યારે જ જવાબ જોઈએ. માત્ર હા કહી દો પછી જ મને શાંતિ વળશે. '

' હાલે, શેઠ ! જેની તમારી મરજી. ' એમ કહી નાનચંદ શેઠ પ્રતાપને ત્યાં ગયા.

શેઠને પૂર્ણચંદને ત્યાં સત્કાર મળ્યો. વાતવાતમાં એ તો જૂના ઓળખીતા નીકળ્યા. એમણે પ્રતાપ માટે તેમની આગળ વાત ચૂકી અને પૂર્ણચંદની સમ્મતિ મેળવી.

૪

ખીજે દિવસે આ બંને યુવકો અને નાનચંદ શેઠ નંદિવર્ધન તરફ વિદાય થયા. નાનચંદ શેઠે બંને જમાઈઓને પોતાના ધંધામાં લગાડી દીધા. હરનગરમાં અને નંદિવર્ધનમાં આ બંને યુવકોની સગાઈ સંબંધની વાત પણ વહેતી થઈ.

નાનચંદ શેઠની બંને કન્યાઓ ખૂબ સંસ્કારી હતી. રૂપાળી અને તેજસ્વી હતી. શેઠે પોતાની પુત્રીઓને ભણાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરેલો તેથી વિદ્યાસંપન્ન પણ હતી.

હાએ બળતા લોકોમાં આ સગાઈ-સંબંધ ઇન્ધ્રિયા ઉપખંડે એવો હતો. પૂર્ણચંદ અને જીવનચંદ જેવા ગરીબને ત્યાં શેઠ નાનચંદની દેવરૂપ જેવી કન્યાઓ જાય એ ત્રણેની ઇન્ધ્રિયા કરનારા માણસોને ડંખતું હતું. નાનચંદ શેઠને કેટલાકે કહ્યું : ' શેઠ ! તમે આપણા નગરનું નાક કાપી નાખ્યું. '

જીવનચંદ અને પૂર્ણચંદ આજે પોતપોતાના પુત્રોના લગ્ન દિવસ જોવાશંકા વિશે મસલત કરી રહ્યા હતા. મુદ્દત કદાવવા માટે જોશીને બોલાવ્યો અને એક જ દિવસે બંનેનાં લગ્ન થાય એ રીતે દિવસ જોવામાં આવ્યો.

હરનગરથી નંદિવર્ધન જવા માટે જન નીકળી; તે અગાઉ પૂર્ણચંદ શેઠ પાસે એક માણસે આવીને કહ્યું : " શેઠ ! કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો મારે ત્યાંથી ખુશીથી લઈ જાઓ. અને હા, કન્યાને દાગીના ચઢાવવા હોય તો મારે ત્યાં તૈયાર પડ્યા છે. પછીથી લઈ લેવાસે. "

આ વાતથી પૂર્ણચંદ શેઠ તો હર્ષથી ફૂલાવા લાગ્યા. કંઈક ગર્વની આછી રેખા એમના હૃદયપટ ઉપર અંકાઈ ગઈ; તેઓ કેટલાક દાગીના અને ખાસ ખાસ વસ્તુઓ એ શેઠને ત્યાંથી લઈ આવ્યા અને લીધેલી વસ્તુઓનું લખાણ પણ કરી આપ્યું.

જીવનચંદ્ર શેઠને ત્યાં પણ એ આવજા થયો હતો. એમને પણ કંઈ દરદાગીના જોઈતા હોય તો તે લઈ જવા તેમને આમલ ક્યો હતો. પરંતુ જીવનચંદ્ર શેઠને તો પાસાનું લઈને ખોટો દેખાવ કરવો એ જ ખટકતું હતું. તેઓ તો પોતાને ત્યાં જે કંઈ સામગ્રી હતી તે લઈને પોતાના પુત્રની જાન લઈને નંદિવર્ધન નગર તરફ વિદાય થયા.

નંદિવર્ધન નગરમાં નાનચંદ છ શેઠ પોતાની હવેલીને ખૂબ ઠાઠમાડથી સંભવી હતી. મોટા મોટા લોકોને તેમણે આમંત્રણ આપ્યું હતું, વાજિંત્રોના નાદથી મહોદલો આખો જાગતો હતો. મંડપ સુંદર રીતે શણગારમાં આવ્યો હતો.

જાનને માટે સારા ઉતારાની સગવડ કરવામાં આવી હતી. ભાતભાતનાં પકવાન લોકોને પીરસવામાં આવ્યાં અને રાતના સમયે અને યુવકનાં લગ્ન થઈ ગયાં. બીજે દિવસે સાંજના જાનને વિદાય આપવામાં આવી.

લગભગ અડધી રાતનો પ્રસંગ હતો. જંગલની વાટ હતી. ચારેશર અધકાર હતો. પીસ માડાઓના આ સથવારા ઉપર લુકાનીધારી સસ્તસતજ ધાડપાડુઓ ત્રાટકી પડ્યા.

બંને વરરાત્રીઓ વૈધી જૂલજૂ જે વેલમાં બેઠાં હતા તે આવાદ બચી ગઈપણ પ્રતાપની વેલ ઉપર એ લોકો તૂટી પડ્યા. વરવધુને ઉપાડીને તેઓ દૂર લઈ ગયા. પ્રતાપને મેંચે હુલો મારી કન્યા ઉપરના બધા દાગીના ઉતારી લેવામાં આવ્યા. કન્યા તો ભયની મારી બેભાન બની ગઈ અને બધુયે ધનિષ્ઠ ઉતારીને ધાડપાડુને આપી દીધું.

એ પંદી એ લોકોએ પ્રતાપને લાકડીના પ્રહારથી અધમ્મો બનાવી મૂક્યો. કન્યાની જૂનાબૂમથી જાનના બધા લોકો એકઠા થાય એ પહેલાં તો પેલા ધાડપાડુઓ પલાયન કરી ગયા.

ધેર પડેગ્યા ત્યારે પ્રતાપની દશા વિચિત્ર હતી. ધણી ઉપચારો કર્યા પણ પ્રતાપની સ્થિતિ સુધારા ઉપર ન આવી. માતા, પિતા અને પત્નીએ ખૂબ સેવા કરી પણ કંઈજ બચ્યું નહિ. ચારેક દિવસ પીડાઈને એ મરણ પામ્યો.

પૂર્ણચંદ્ર શેઠને પાછળથી ખબર પડી કે પેલા માથાવી શેઠ, જેણે દરદાગીના આપ્યા હતા તેનું જ આ કાવતરું હતું.

શેઠ પોતાની એક માત્ર મુઠી સમાન પુત્રને માથાની જાળમાં આવી જઈ ખોઈ નાખ્યો. પોતાની પાસે હવે એક મકાન બચ્યું હતું તેના પર પેલા મથાવી શેઠે જતી બેસાડી.

જીવનચંદ્ર શેઠ પૂર્ણચંદ્રની આ સ્થિતિ જોઈ ખૂબ દુઃખી થયા. પોતાનો એકનો એક મિત્ર જતાં જણ્યું ખૂબ સંતપ્ત બન્યો. એની પત્ની પોતાની બેનની અકાળે બનેલી આ સ્થિતિથી અકળાઈ ગઈ. એણે બેનને પોતાની પાસે રાખીને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. આવી સ્થિતિમાં ધીરજ આપવા સિવાય બીજો શો ઇલાજ હોય !

પૂર્ણચંદ્ર શેઠનું મકાન દરાજ થયું, પતિનું મૈં જીએ એ પહેલાં જ કન્યા વિધવા બની. નાનચંદ છ શેઠ આ વાત સાંભળી ભારે દેવે બદનગર આવ્યા. પોતાની કન્યાને જોઈને એમના માથે તો જાણે પહાડ તૂટી પડ્યા જેવી સ્થિતિ થઈ પણ શેઠ આ બધી કંઈની વિચિત્ર ગતિ જામળને શાંત થયા. અને સંસારથી ઉદ્દિગ્ધ બની ગયા.

પૂર્ણચંદ્ર, નાનચંદ શેઠ, તેમની પત્નીઓ અને વિધવા કન્યા — આ સૌ માટે શાંતિને માત્ર એક જ માર્ગ હતો. એ સૌએ સંસારની આવી દુઃખદ નાટકલીલા જોઈ ધર્મગુરુ પાસે દીક્ષા જઈ આત્મકલ્યાણ કર્યું.

મૂર્તિઓના વિવિધ પ્રકારો

લેખક : શ્રીકૃત મોહનલાલ દીપચંદ્ર ઓક્સી

યક્ષ પ્રતિમાઓ- ‘ખંડહરોંકા વૈભવ’ નામા હિંદી પુસ્તકમાં મુનિરાજ શ્રીકાન્તિસાગરજીએ પોતાના અભ્યાસના ભરે પુરવાર કરી આપ્યું છે કે હાલ જે ખંડેરી તરીકે ઓળખાય છે, તે સ્થાનો કિંવા તે વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે તો ખરેખર એ વૈભવનાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપો જ છે. આપણે જેમને યક્ષ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે સંબંધમાં થોડું બાણી લઈએ.

યક્ષપ્રતિમાઓ આમ તો બહુ ઓછી ભેગામાં આવે છે છતાં ક્ષેત્રપાલ અને મણિભદ્ર યક્ષની કેટલીક મૂર્તિઓ ભેગામાં આવી છે. યક્ષોમાં-ગોમુખ, પશુમુખ, યક્ષરાજ, ધરણેન્દ્ર, કુમેર, ગોમેધ, બ્રહ્માશાન્તિ અને પાર્શ્વયક્ષની સ્વતંત્ર મૂર્તિઓ મળી આવે છે. પાર્શ્વયક્ષની મૂર્તિને ઓળખવામાં ભારે સખલના થઈ જાય છે કેમકે એનું ઉઠર તેમ આયુધ ગણેશમૂર્તિના જેવાં જ હોય છે. પરિકરોમાં યક્ષ-મૂર્તિઓ સ્પષ્ટ નથી હોતી જ્યારે આવી સ્વતંત્ર મૂર્તિઓમાં વ્યક્તિત્વની સુંદર આભા ભેગાય છે. પ્રત્યેક મંદિરમાં રક્ષક તરીકે ક્ષેત્રપાલનું સ્થાન હોય છે અને અધિક્ષાતા તરીકે જિનમૂર્તિમાં પણ એ ઓળખાય છે. આમ છતાં એની ઉચ્ચ ઠાટિની મૂર્તિ ‘શ્રવણમેલગોલ’માં છે બાકી ઘણીખરી જગાએ તો નાદિયેરની સ્થાપના કરી એના ઉપર સિન્દૂર ચઢાવાય છે.

અમણીની પ્રતિમાઓ- પૂજ્ય પુરુષોના સ્વર્ગવાસ પછી ઉપાસકો ભક્તિ દર્શાવવા-એવા મહાત્માઓની સ્મૃતિ બાળવવા-અગ્નિસંસ્કાર સ્થાને સમાધિ, સ્તૂપ, યા દેવકુલિકાઓ ચણાવે છે. ભારતવર્ષમાં આ જાતની પ્રવૃત્તિ સર્વ ધર્મોમાં ભેગાય છે. જૈન સાહિત્યમાં આ માટે ‘નિસિદ્ધિયા, નિર્વાહિકા, નિસીધિ, નિશિદ્ધિ’ આદિ શબ્દો ઉપરના ભાવને વ્યક્ત કરવા વપરાયેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મધ્યકાલીન જૈન મુનિઓ અંગે રચાયેલ પ્રગ્નસ્તિ યાને નિર્વાણગીતોમાં ‘યુભ’ ‘થંભ’ જેવા શબ્દો ભેગાય છે જે ‘સ્તૂપ’નો પર્યાયવાચી છે. શિલાલેખો ઉપરથી પણ ઉપર જણાવેલ સ્મારક પ્રથા પર ઠીક ઠીક પ્રકાશ પડે છે.

મહામેઘવાહન મહારાજ ખારવેલના હાથીશુક્રવાળા લેખની ચોદમી પંક્તિમાં ‘કાયનિસીદીયાય’ શબ્દનો જે પ્રયોગ કરાયો છે તે અર્હત-સમાધિ અથવા તો સ્તૂપનો સૂચક છે કલિંગ એક સમયે અમણ સંસ્કૃતિનું મોટું ધામ હતું. ત્યાં આ પ્રકારનાં સ્મારકો મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ડો. બેનીમાધવ બરુઆ યાસે (ઈ. સ. ૧૯૪૭માં) એવાં કંઈક સ્મારકોનાં ચિત્રો ભેગામાં આવેલાં. એમાંના કેટલાક સ્થાને તો મેળા અથવા યાત્રાઓ ભરાય છે. અન્વેષકોના મોટા ભાગને જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચેના મૌલિક તફાવતની સાચી સમજ ન હોવાથી ઘણા જૈન સ્તૂપોનો ગણના બૌદ્ધ સ્તૂપો તરીકે કરી દીધી છે. હજુ પણ એ જાતની ગેરસમજ કેટલાક શોધકો કરતા ભેગાય છે.

પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં આલેખાયું છે કે, ‘ધર્મચક્ર ભૂમિ’ તરીકેના સ્થાન ઉપર મહારાજ સંપ્રતિએ એક સ્તૂપ બનાવ્યો હતો. એ જ પ્રમાણે મથુરાનો કુષાણકાળનો જૈન સ્તૂપ તો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. ‘શૈલવલીકથા’ના આધારે કહી શકાય તેમ છે કે કોટિકાપુરમાં અતિમ કેવલી શ્રીજીબૂસ્વામીનો સ્તૂપ હતો. આર્ચ સ્થૂલભદ્રનો સ્તૂપ પાટલિપુત્ર (પટના)માં આવે પશુ છે. અભયગી તે એ છે કે જૈન પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું ધ્યાન આવા મહત્વના વિષય પર જોવાનું જણાતું નથી! પુરાણ સમયના યાત્રાવર્ણ્યોમાં આ સ્તૂપોના ઉલ્લેખ થયેલા નજરે ચડે છે.

શ્રીસ્થૂલભદ્રજીનું સ્મારક—શ્રીસ્થૂલભદ્રજી આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી નેપાલમાં ‘વાચના’ મેળવવા ગયા હતા અને આખર સુધી ટકી રહ્યા હતા. તેઓ પટનાના નિવાસી મંત્રીશ્વર શકડાલના પુત્ર હતા અને તેમનો સ્વર્ગવાસ પશુ પાટલિપુત્ર થાને પટનામાં જ વીર. નિ. સંવત ૨૧૬ એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૧માં થયો હતો. ઠાઠસ્થાન પર શિષ્યો દ્વારા (ઉપાસકો મારફત) સ્તૂપ બનાવાયો; જે આજ પશુ ગુલબારબાગ સ્ટેશનના પાછલા ભાગમાં આવેલો છે. આ સ્થળને લોકો કમલદહ નરીકે ઓળખે છે. એનું મૂળ નામ કમલદહ હોવું ઘટે. પટણામાં આ એક જ જળાશય છે કે જ્યાં કમળોની ઉત્પત્તિ થાય છે. મિથિલાના પ્રસિદ્ધ કવિ વિદ્યાપતિજીને આ સ્થાન અત્યંત પ્રિય હતું. પોતાની સાહિત્ય કૃતિઓમાં આનો ઉલ્લેખ તેમણે કરેલો છે. આજે પશુ સરેવરનો જે ભાગ બચ્યો છે તેમાં કમળો ઉત્પન્ન થાય છે. પુરાતન પાટલિપુત્રની સ્મૃતિ સુરક્ષિત રાખવાવાળો અગમકુવો, જૂનાં ખંડિયેર તેમજ જ્યાં બુદ્ધદેવની પધરામણી થતી એ આશ્રવન આદિ સ્થાનો સ્થૂલભદ્રજીના ઉપર વર્ણવેલા સમાધિ સ્થાનની નજીકમાં જ આવેલાં છે. એ કાળે આ સ્થાન નગરના એક છેવાડાનો ભાગ ગણાતું.

સાંસ્કૃતિક નજરે આ સમાધિ સ્થાનનું મહત્વ વિશેષ છે. ઉભય સંપ્રદાય એને માને છે. સુપ્રસિદ્ધ યાત્રી શ્વેતશ્રી-ચુઆંગે પોતાના યાત્રાવર્ણ્યમાં ઉપરના સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સ્થળને પાખંડીઓના સ્થાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એ કાળે ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા પ્રવર્તતી હતી કે જેથી આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ સહજ ગણાય. એથી સમજાય છે કે એ કાળે આ સ્થળ આજના કરતાં ઘણું મોટું હશે. વળી, મુનિગણ માટે નિવાસની અહીં વ્યવસ્થા પશુ હશે. કેમકે આલોશ વર્ષ પૂર્વે આ સમાધિ સ્થાન કેટલાક એકરોના પ્રમાણનું ગણાતું, પશુ આપણી ઉદાસીનતા આવા મહત્વના સ્થાનો જાળવવાની અગત્ય સંબંધે બેપરવાઈના કારણે થોડો ભાગ જ જળવાઈ રહ્યો છે! ચીની યાત્રીના લખાણ ઉપરથી એ કાળે આ પાટલિપુત્રમાં જૈનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી તેમજ એનું મહત્વ પશુ વિશેષ હતું એમ પુરવાર થાય છે. સ્થૂલભદ્ર મગધના રાજવી નંદના પ્રધાનના પુત્ર હતા અને સાથેસાથ મગધની સાંસ્કૃતિક લોકચેતનાના ઉત્તરોત્તમ પ્રતીકરૂપ

પણ હતા. જે ટેકરા ઉપર સ્થૂલભદ્રની સમાધિ બની છે એના એક ભાગમાં કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે જોડકામ કરવામાં આવેલું ત્યારે એમાંથી તેર હાથ કરતાં પણ વધુ લંબાઈનું માનવ અસ્થિપિંજર નીકળ્યું હતું. બીજી પણ ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હોય એવો સંભવ છે. ગુપ્તકાલીન ઈટેા તો આજે પણ અહીંથી નીકળે છે. સત્તરમી સદી પછી તો આ સ્થાનમાં જૈન યાત્રીઓ અને મુનિરાજોના આવાગમન ચાલુ રહ્યાં જણાય છે. શ્રીવિજયસાગર, શ્રીજયવિજય અને શ્રીસોશગ્ય-વિજય નામના મુનિ મહારાજોએ પોતાની તીર્થમાળામાં સ્થૂલભદ્રના સ્તૂપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સ્થૂલભદ્રના સ્થાનની સમીપે જે સુદર્શન શેઠની સમાધિ છે તે શિયળવત પાલનમાં અડગતા ધરનાર આ શેઠના વૃત્તાન્તથી ભાગ્યે જ કેઈ જૈન અબણ હોય. શેઠશ્રીએ છેવટે ચારિત્ર અહણુ કર્યું હતું. મૂળ એ ચંપાપુરીના વતની. દધિ-વાહન ભૂપની રાણી અભયાએ તેમની પ્રત્યેના વૈરની પૂર્તિ અર્થે તેઓ ન્યારે આ સ્થાનમાં કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાનમાં લીધેલા હતા ત્યારે અહીં ઉપસર્ગ કર્યો હતો. એની સ્મૃતિ-રૂપે અહીં આજે એક છતરી (દેરી) વિદ્યમાન છે.

એક કાળે અગધ અને તિરહુત પ્રદેશમાં જૈનધર્મનું પ્રાબલ્ય હતું. એ સંબંધે શ્રી. સિમથની નોંધ મળે છે કે—

‘જૈનધર્મના અનુયાયી પટના, ઉત્તર વૈશાલી, પૂર્વ બંગાળમાં આજકાલ ઘણા બોછા જોવાય છે પણ ઈ. સ. સાતસોમાં અહીં તેમની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમાં હતી. સ્થૂઆન-યુગાંગે એ સમયમાં જ આ પ્રદેશમાં જમણુ કર્યું હતું અને એના અહેવાલમાં ઘણા જૈન સ્મારકો અંગે નોંધ છે. પુરાતત્ત્વ ગવેષકોને જૈનધર્મ અને એની સંસ્કૃતિ સંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન ન હોવાથી ઉચ્ચતમ જૈનાશ્રિત કલા-કૃતિઓને બૌદ્ધ ધર્મની જણાવેલી છે.’

અવણબેલગોલમાં સર્વ પ્રાચીન સમાધિમરણ અંગેનો લેખ શકે સંવત ૫૭૨ નો છે. કણ્ડ મુનિની મૂર્તિ મથુરામાંથી જડી આવી છે.

દશમી શતાબ્દ પહેલાંનાં સ્મારકોમાં વિશેષ સંખ્યામાં ચોતરા અને ચરણોનો સમાવેશ થાય છે. ધારવાડ જિલ્લામાંથી મળી આવેલ શિલાલેખથી પણ જણાય છે કે એ તરફ પણ અહિંનોની ‘નિર્બોદ્ધિકાઓ’ બનતી હતી. અગિયારમી શતાબ્દ પછી તો મુનિઓનો, આચાર્યોની સ્વતંત્ર મૂર્તિઓ બનવા લાગી હતી. એ પછી જે અન્યો બન્યા છે એમાં જૈનાશ્રિત મૂર્તિકલા વિષયમાં ઠીક બાણુવાનું મળે છે. આમ છતાં સ્તૂપ પ્રથાનો તદ્દન લોપ થયો નહોતો.

ચૌદમા સૈકામાં રચાયેલા ‘આચાર-દિનકર’ નામક ગ્રન્થમાં આચાર્યની મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠા વિધાન સ્વતંત્ર રૂપમાં દર્શાવેલ છે. એ સદીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ઠક્કુર પ્રેરુએ રચેલા ‘જ્યોતિષ સાર’ નામક પુસ્તકમાં આચાર્યપ્રતિષ્ઠા અંગે બુદ્ધાં મુદૂર્તો પણ દર્શાવ્યાં છે એ ઉપરથી શુરુમૂર્તિઓ બનાવવાની પ્રથા જોર પકડતી ગઈ હોય એમ જણાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાના કુરુષર કવિ શ્રીજીનિવલ્લભસૂરિ, અપભ્રંશ સાહિત્યના મર્મજ્ઞ શ્રીજીનિવલ્લભસૂરિ, સંસ્કૃત સાહિત્યની સર્વ શાખાઓના ચારમાથી વિદ્વાન અને અનેક અંશોના રચયિતા આચાર્ય શ્રીકેમચંદ્રસૂરિ, શ્રીદેવચંદ્રસૂરિ, શ્રીજીનિવલ્લભસૂરિ, સુપ્રસિદ્ધ દાર્શનિક અમરચંદ્રસૂરિ, શ્રીજીનિવલ્લભસૂરિ, શ્રીજીનિવલ્લભસૂરિ, મહામહા તથાજીને પ્રતિભાષનાર શ્રીજીનિવલ્લભસૂરિ, મુગપ્રધાન જિનચંદ્રસૂરિ, જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિ, શ્રીવિજયદેવસૂરિ આદિ ઘણા ઘણા આચાર્યોની સ્વતંત્ર મૂર્તિઓ જોવામાં આવી છે. પુરાતન જેટલી મૂર્તિઓ મળી આવી છે એ સર્વ ખારગી સદી પછીની છે અને અધિક પ્રમાણમાં એ આચાર્યો પશુ એ સદી પછીના છે. ગુરુમૂર્તિઓ સંબંધમાં શાસ્ત્રીય નિર્ધારિત સ્વરૂપ ન હોવાથી એ સર્વમાં એકરૂપતા રહી નથી.

આ પ્રમાણે પ્રવેતાંબર સમાજ પૂરતી મર્યાદિત નથી રહી. દિગંબર સમાજમાં પણ જોનો પ્રવેશ થયો છે. કારકલના જૈન સમારકો અંગે પરિચય આપતાં કુન્થુનાથ ભગવંતની બાબુમાં બેસાડેલી કેટલીક મૂર્તિઓનાં નામ પંડિત કે. ભુજ-બલી શાસ્ત્રીએ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે; —૧ કુમુદચંદ્ર, ૨. ભ. કેમચંદ્ર, ૩. આર્ય-કીર્તિ પંડિત દેવ. ૪. શ્રુતમુનિ. ૫. ધર્મજૂષણ.

ગૃહસ્થ મૂર્તિઓ—રાજાઓની જે પુરાણી મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે એમાં સૌથી જૂની અલ્પતથા અને નાન્દિવર્ધનની છે. એ બન્ને જૈનધર્મના ઉપાસક હતા. ઇતિહાસમાં તેમનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. નાન્દિવર્ધને બ્યારે કલિંગ જીત્યું ત્યારે ત્યાંથી એક જૈન મૂર્તિ તે ઉઠાવી લાવ્યો હતો. એ વાતથી તે પોતે જૈન હતો એમ પુરવાર થાય છે. આમ તો જૈન પ્રતિમાઓના પરિકરમાં યક્ષ, યક્ષિણીઓની હેઠળના ભાગમાં ગૃહસ્થ મુગલોની મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે પણ વસ્તુપાલ-તેજપાલ પોતાની પત્નીઓની સાથે, વનરાજ ચાવડો, મોતીશાહ શેઠ આદિની કેટલીક મૂર્તિઓ સ્વતંત્ર પણે હાથ જોડી મંદિરોમાં સ્થાપન કરાયેલી જોવાય છે. આથી પર્વત ઉપરના દેવાલયમાં તો મંત્રીશ્વર વિમલના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે તેઓની પૂજા કરવી. એ તો ભક્તિસૂચક મુદ્રામાં બેસેલી મૂર્તિઓ માત્ર છે.

આ પ્રમાણે તીર્થંકર પ્રભુની પ્રતિમાઓ, તેઓનો પરિકર, દેવીની મૂર્તિઓ, યક્ષ-યક્ષિણીઓનાં બિંબ, અને એ પછીથી ગુરુમૂર્તિઓ તેમજ ગૃહસ્થબિંબો એ સર્વ કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્વનાં છે. એટલું જ નહીં પણ ભારતીય મૂર્તિકલાના ક્રમિક વિકાસના અધ્યયન અંગે મુશ્કેલીવાન સામગ્રી પૂરી પાડતાં સાધનો છે. સામાજિક રહેણીકરણી, પહેરવેશ, તેમજ આર્થિક વિકાસ આદિના પણ એ ઉપરથી તાજ કાઢી શકાય છે. એના સૌન્દર્ય સંબંધે વિચાર કરતાં મુગ્ધ બની જવાય છે. શિલ્પાચાર્યોએ ખંત રાખી જે કલાકૃતિઓનો વારસો ભેટ આપ્યો છે એમાં આનંદ આપવાની અનુપમ શક્તિ છે અને એના દર્શનથી આત્મા શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે—સ્વવિકાસ સાધી શકે છે.



વિહાર-નોંધ

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીવિશાળવિજયજી
(ધર્મજ્યોતિષાસક)

[પૂ. મુ. શ્રી વિશાળવિજયજી મહારાજશ્રીએ પોતાના વિહારમાં આવતાં આમોદ^૧ વર્ણન જૈન દષ્ટિએ આલેખ્યું છે; તે ભૌગોલિક ઇતિહાસની દષ્ટિએ ઉપયોગી હોવાથી અહીં આપ્યું છે. સપાઠ]

કરજણ : આ ગામ કેટલું જૂનું હશે એ જાણવામાં નથી. અહીંના જૂના અને નવા ખજાનોમાં કુલે આવકોનાં ૭૫ થર વિજમાન છે. આવકો ભક્તિવાળા છે. કેટલાંક કુટુંબો માર-વાડના વાસા, નીતોડા, કાછોલી વગેરે ગામોથી વેપાર-વાણિજ્ય માટે આવીને વસી ગયા છે અને કેટલાંક આસપાસના મીયાગામ વગેરેના પશુ છે.

ગામમાં જૂના ખજાનોમાં શ્રીકૃષ્ણનાથ ભગવાનનું સુંદર જિનમંદિર છે. આવક તેમજ શ્રીવિકાના જુદા જુદા ઉપાશ્રયો પણ છે.

મીયાગામ : અગાઉ આ ગામનું નામ મહિયાનગર હતું. જતે દહાડે મહિયાનું મીયાગામ થઈ ગયું. પરેલાં ખૂબ વસ્તી હતી. લગભગ પોણાબસો વર્ષ પહેલાં રાધનપુરથી સાડાત્રણસૌ કુટુંબોનાં થર મીયાગામમાં રહેવા આવ્યાં હતાં પરંતુ ગામના ઠાકોરે આ ગામમાં રહેવા નાખવાની ના પાડવાથી વેપાર-ધંધા પડી ભાગતાં લોકો કરજણ, પાલેજ, કીકરીયા, સમની, કીસનાડ, કારૈલા વગેરે આસપાસના ગામોમાં રહેવા આવ્યા ગયા અને વસ્તી ઓછી થઈ ગઈ.

આજે અહીં આવકોનાં ૪૦ થરની વસ્તી વિજમાન છે. શેઠ તેમજઈ અવેરજઈ વગેરે ૫. હરજોવિંદાસ રાધનપુરવાળાના કુટુંબોએ આજે પણ વસે છે. અહીં ત્રણ દેરાસરો વિજમાન છે, જેમાંથી ૧. શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનનું મંદિર રાધનપુરના સુરજી શેઠ તેમજ તેમના પુત્ર શેઠ રંગજીભાઈએ બંધાવી, નવી મૂર્તિઓ ભરાવી, પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૫૧ના વૈશાખ સુદિ ૬ના દિવસે કરાવી છે. એ જ સુરજી શેઠે રાધનપુરના શ્રીશાંતિનાથ દેવાલયની પ્રતિષ્ઠામાં પણ સારો સાથ આપ્યો હતો એમ એક સ્તવનના આધારે પણ જણાય છે.^૧ એ સ્તવનમાં મીયાગામ અને રાધનપુરના દેરાસરોનું વર્ણન કરેલું છે. શ્રીશાંતિનાથના દેરાસરમાં આરસની કુલ ૩૪ જિનપ્રતિમાઓ છે.

૨. ખીજું દેરાસર શ્રીસંભવનાથ ભગવાનનું છે અને ૩ ત્રીજું દેરાસર શ્રીમનમોહન પાર્શ્વનાથના નામથી ઝોળખાય છે ખરું પણ મૂળનાયક તો શ્રીસંભવનાથ ભગવાન છે. મૂળનાયકનો ફેરફાર ક્યારે થયો એ જાણવું બાકી રહે છે.

જે ઉપાશ્રયો છે. ગામની કુલ વસ્તી ૩૦૦૦ માણસોની છે.

પાલેજ : આ ગામ પ્રમાણમાં ઠીક છે. વેપાર રોજગારનું સારું મથક છે. આવકોનાં થર છે. શ્રી મહાતીરસ્વામી ભગવાનનું વિશાળ અને ભવ્ય મંદિર ત્રણ માળનું છે. સં. ૨૦૧૦.

૧. 'શ્રી જૈન સંલક્ષ્ય પ્રકાશ' વર્ષ: ૧૨ અંક: ૧માં પૂ. મુનિરાજશ્રી શ્રીવિશાળવિજયજી સંપાદિત.

ના વૈશાખ સુદિ ૫ ના દિવસે આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરના દ્વારે અહીં પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. મંદિરના ભોંયરામાં શ્રી મુનિહુલ્લરવાળી વજેરની પાંચ મૂર્તિઓ ઠીકરીઆથી લાવીને પધરાવવામાં આવી છે.

અમાણિ ઠીકરીઆમાં ૨૦-૨૫ મારવાડી આવકાની વસ્તી હતી. તેમણે મંદિર બંધાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યું હતું પરંતુ વેપાર પડી ભાંગવાથી આવકાની વસ્તી રહી નહિ એટલે એ મૂર્તિઓ અને દેરાસરની રકમ પાલેજના મંદિરને અર્પણ કરવામાં આવી છે.

અહીં આત્માનંદ જ્ઞાનમંદિર, પાઠશાળા અને ઉપાશ્રય વજેર છે.

સમની : આ ગામમાં આવકનાં ૧૦ થર વિજ્ઞાન છે. તેમાં ચારેક થર રાધનપુરીનાં છે. લોકો ભક્તિવાળા છે. એક દેરાસર છે. તેમાં આરસની એ મૂર્તિઓ છે. મૂલનાયક સિવાયની બીજી મૂર્તિ ધણાં વર્ષો પહેલાં પાદરીઆથી લાવીને પધરાવેલી છે.

કેરવાડા : પ્રાચીન નામ કયરવાડા. પ્રતિમા લેખોમાં કયરવાડા નામ જ ઉલ્લેખાયું છે. અપભ્રંશ થતાં કેરવાડા નામ આજે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. પહેલાં અહીં આવકની વસ્તી ઘણી હતી. સં. ૧૬૭૨ માં લગભગ ૨૦-૨૫ આવકનાં થરો હતાં. આજે માત્ર ત્રણ થર વિજ્ઞાન છે.

અહીં શ્રી. આદીશ્વર ભગવાનનું એક દેરાસર છે. દેરાસરના કંપાઈડમાં ડાબી બાજુએ કન્યાશાળા છે અને જમણી બાજુએ ઉપાશ્રય છે. અંદર દૂવો પણ છે. કેટલી બહાર મહાનગરોની જગ્યા છે. રસ્તા ઉપર એક નવો ઉપાશ્રય પણ બંધાવેલ છે.

દેરાસર શિખરખંધી છે. ત્રણ બાજુએ એકેક ચોકી છે. દેરાસરની સામે એક દેરી છે, જેમાં શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનનાં ધગલાં બિરાજમાન છે. સં. ૧૯૦૫ માં તેની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. દેરાસરમાં મૂળનાયક સાથે પાંચ મૂર્તિઓ આરસની છે. બધી મૂર્તિઓ લગભગ ત્રણેક ફૂટની સપ્રમાણ છે. દરેક ભગવાનની પલાઈમાં લેખ છે. કેરવાડાના લાકવા શ્રીમાલી સધે પ્રતિમાઓ બરાવેલી છે. સં. ૧૮૪૪ ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ ના રોજ તેની અંજનશાલકા શ્રી વિજય-લક્ષ્મીસુરિણ્યે કરેલી છે.

પહેલાં અહીં ઘણી મૂર્તિઓ હતી પણ લોકોએ બહારગામ આપી દીધી છે, અત્યારે ભૂચ અને વેળદપુરમાં જે ત્રિમુખ બિરાજમાન છે તે અહીંથી આપવામાં આવેલું છે. એક સરવતી દેવીની મૂર્તિ કમોદમાં આવેલી છે. દેરાસરમાં ભોંયરું છે પણ ખાલી છે.

કેરવાડામાં વિજ્ઞાન પ્રતિમાઓ ઉપર સં. ૧૮૪૪ ના લેખો વિજ્ઞાન છે. પરંતુ એ વર્ષથી ૧૬૧ વર્ષ પહેલાં શ્રી વિજયાણંદસુરિએ કેરવાડાના આવકેએ બરાવેલી મૂર્તિઓ ભૂચ અને વેળદપુરમાં વિજ્ઞાન છે. સં. ૧૬૮૩ ના ચાર લેખો અને લીધેલા છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, સત્તરમા સદીમાં કેરવાડામાં લાકવા શ્રીમાલી આવકાની વસ્તી સાશ પ્રમાણમાં હતી.

આમોદ : પહેલાં આ ગામમાં ઘણી વસ્તી હતી. જૈનોનાં બસો ધરની વસ્તી હોવાનું કહેવાય છે. એ સમયે આ ગામ નગરરૂપે પ્રસિદ્ધ પામ્યું હતું. 'સોહમકુલપદાવલી' કારે પણ આનો નગરરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

“રાનેર સીનાર ને કેરવાડે, આમોદ નથર મોઝાર”

આજે અહીં કુલ વસ્તી ૬૦૦૦ માણસોની છે. તેમાં જૈનોના ૬૨૫, વીસા અને લગ્ન-મીઠાણીનાં મળીને ૧૦૦ ધરની વસ્તી છે. તેમાં કુલ ૬૦૦ માણસો છે.

અહીં ત્રણ દેરાસર છે. તેમાં ૧. શ્રી અન્નિતનાથ ભગવાનનું દેરાસર ત્રણ માળનું છે. મૂળ-નામકની સં. ૧૬૫૮ માં શ્રી વિજયસેનસુરિ દસ્તક પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. એવો લેખ પલાડીમાં છે. ભોંયરામાં શ્રીભીડભંજન પાર્શ્વનાથ અને શ્રીઆદીશ્વર ભગવાન છે. તેમના ઉપર સં. ૧૮૪૪ ના લેખો છે. શ્રી વિજયલક્ષ્મીસુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

૨. ખીજું શ્રી મુનિસુતરવામીનું દેરાસર સરિયાપોળમાં છે. અને ૩ ત્રીજું શ્રી અન્નિત-નાથ ભગવાનનું મંદિર આંટામાં આવેલું છે. ત્રીજા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં ધર્મશાળાનો, આંટાનો અને મણિભદ્રનો એમ ૩ ઉપાશ્રયો છે. મણિભદ્રના ઉપા-શ્રયમાં અગાઉ પતિજી રહેતા ત્યારે ગોખલામાં ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરેલી હતી.

આંછોદ : આમોદથી ૩ માઈલ દૂર પશ્ચિમ દિશામાં આંછોદ ગામ છે. પહેલાં અહીં જૈન આવકાનાં પંદરેક ધરની વસ્તી હતી, ત્યારે ધર દેરાસર બનાવેલું હતું પણ જૈનોની વસ્તી ઘટી જતાં દેરાસરની મૂર્તિ, જેના ઉપર સં. ૧૬૭૦ નો અમદાવાદના આવકાએ બરાત્યાનો અને શ્રી વિજયસેનસુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવેલો લેખ છે, તે મૂર્તિ આમોદમાં લાવવામાં આવી છે.

અહીં મોટા ભાગે મુસલમાનોની વસ્તી છે.

ભુવા : આમોદથી ૩ માઈલ દૂર દક્ષિણ દિશામાં ભુવા ગામ આવેલું છે. અગાઉ અહીં ત્રણેક જૈન ધરની વસ્તી હતી. એક ધર દેરાસર બનાવેલું, જેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપત્યર્ણી પ્રતિમા હતી. પરંતુ આવકા આમોદમાં રહેવા આવ્યા ત્યારે એ પ્રતિમા આમોદના શ્રી અન્નિતનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં પધરાવી દેવામાં આવી છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૩૯ થી ચાલુ]

પદાર્થોના સંયોગથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરીએ છીએ. આ વૃદ્ધિ કાર્મિક છે અને પૌદ્ગલિક. પદાર્થોના સંયોગથી થાય છે માટે કર્મ પૌદ્ગલિક છે.

૪. કર્મ પૌદ્ગલિક છે, કેમકે તેનું પરિવર્તન આત્માના પરિવર્તનથી બિન્ન છે. કર્મેનું પરિણામિત્વ (પરિવર્તન) તેના કાર્ય શરીર વગેરેના પરિણામિત્વથી જાણી શકાય છે. શરીર વગેરેનું પરિણામિત્વ આત્માના પરિણામિત્વથી બિન્ન છે; કેમકે આત્માનું પરિણામિત્વ જાણી છે, જ્યારે શરીરનું પરિણામિત્વ જાણી છે. આથી કર્મ પૌદ્ગલિક છે.

સંસારી આત્માનો કર્મેની સાથેનો સંયોગ એટલા માટે જ થાય છે કે કર્મ મૂર્તિ છે અને સંસારી આત્મા પણ કર્મયુક્ત હોવાથી કથંચિત્ મૂર્તિ છે. આત્મા અને કર્મનો આ સંયોગ અનાદિ છે; એટલા માટે જ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી કે, પહેલાં આત્મા અને કર્મનો સંયોગ કેવી રીતે થયો ? એકવાર આ સંયોગ સર્વથા સમાપ્ત થઈ જતાં ફરી સંયોગ થતો નથી, કેમકે એ સમયે આત્મા પોતાના શુદ્ધ અર્જુન રૂપમાં પહોંચી જાય છે એ જ મોક્ષ છે. એ જ સંસારથી નિવૃત્તિ છે. એ જ સિદ્ધ અવસ્થા છે. એ જ દેવર અવસ્થા છે. એ જ અંતિમ સાધ્ય છે. એ જ દુઃખની આત્મલિક નિવૃત્તિ છે. એ જ સુખનું અંતિમ રૂપ છે. એ જ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્યની પરાકાષ્ટા છે.

સંસારી આત્મા

[મર્તાક : ૭, પૃષ્ઠ : ૧૧૫ પૃષ્ઠ]

આત્મા ‘પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન છે.’ આ વાત તે દાર્શનિકોની માન્યતાના ખંડનરૂપે કહેવામાં આવી છે, જેઓ કેવળ એક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ માને છે. જેમની માન્યતાનુસાર પ્રત્યેક આત્માની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. જૈન દર્શનની માન્યતા અનુસાર એક જ શરીરમાં અનેક આત્માઓ રહી શકે છે. પરંતુ એક આત્મા અનેક શરીરમાં રહી શકતો નથી. નૈયાયિક વગેરે દાર્શનિકો પણ અનેક આત્માઓની સ્વતંત્ર સત્તામાં વિશ્વાસ કરે છે. આ અનેકતાની દૃષ્ટિએ જૈન દશ-નમાં અને તેમાં મતૈકચ છે. (સ્વદેહપરિભ્રમણની દૃષ્ટિએ જે મતભેદ છે તેના વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ.) અદ્વૈત વેદાંત માને છે કે, આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એક જ છે, તે સર્વવ્યાપક છે અને સર્વત્ર સમાનરૂપે રહે છે. અવિદ્યાના પ્રભાવના કારણે આપણે એમ સમજીએ છીએ કે, આત્માઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, જે રીતે એક જ આકાશ ધટાકાશ, પટાકાશ આદિ રૂપોમાં પ્રતિભાસિત થાય છે એ જ પ્રકારે અવિદ્યાના કારણે એક જ આત્મા અનેક આત્માઓના રૂપમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. એક જ પરમેશ્વર કુટસ્થ, નિત્ય, વિજ્ઞાનધાતુ અવિદ્યાના કારણે એક પ્રકારે માલમ પડે છે. ^૧

આ માન્યતાનું ખંડન કરતાં જૈનાચાર્યો કહે છે કે જ્યાં સુધી આકાશનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી એમ કહેવું ઉચિત છે કે તે એક છે; કેમકે અનેક વસ્તુઓને પોતાની અંદર અવમાદના દેતાં પણ તે એક રૂપ રહે છે. તેમાં કોઈ ભેદ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. અથવા આકાશ પણ એકાંતરૂપે નથી; કેમકે તે પણ ધટાકાશ, પટાકાશ, મઠાકાશ આદિ અનેક રૂપમાં પરિણત થતું રહે છે. દીપકની માફક તે પણ કથચિત્ નિત્ય છે અને કથચિત્ અનિત્ય, આમ છતાં માની શો કે આકાશ આકાશ એક રૂપ છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આત્માનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી એવી કોઈ પણ એકતા માલમ પડતી નથી, જેના કારણે બધા ભેદો સમાપ્ત થઈ જાય. એ બરાબર છે કે, તેનું સ્વરૂપ એક સરખું છે આમ છતાંયે એમાં એકાંતિક અભેદ નથી. માયાને વચ્ચે નાખીને ભેદને મિથ્યા સિદ્ધ કરવો યુક્તિસંગત નથી; કેમ કે માયા સ્વયં અસિદ્ધ છે. આત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન છે, પ્રત્યેક પિંડમાં અલગ છે. સંસારના બધા જીવિત પ્રાણીઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, કેમ કે તેમના ગુણોમાં ભેદ છે, જેમ ધટમાં હોય છે. જ્યાં કોઈ પણ વસ્તુના ગુણોમાં અન્ય વસ્તુના ગુણોથી ભેદ નથી થતો ત્યાં તે વસ્તુ તેનાથી અલગ નથી હોતી, જેમ આકાશ હોય છે.

બીજી વાત એ છે કે, જે સમગ્ર સંસારનું અંતિમ તત્ત્વ એક જ આત્મા છે તો સુખ, દુઃખ, બંધન, મુક્તિ વગેરે કોઈની પણ જરૂરત રહેતી નથી. જ્યાં એક હોય ત્યાં ભેદ બની શકતો નથી. ભેદ હમેશાં અનેક હોય ત્યાં જ હોય છે. ભેદનો અર્થ જ અનેકતા છે. માયા અથવા અવિદ્યા પણ આ સમસ્યાનું સમાધાન કરી શકતું નથી; કેમકે જ્યાં કેવળ એક તત્ત્વ

૧. તેષાં સર્વેષ્વત્ત્વેન સમ્યગ્દર્શનપ્રતિપક્ષભૂતાનાં પ્રતિબોધાયેદં શારીરિકમારબ્ધમ્ । એક એક પરમેશ્વરઃ કુટસ્થનિત્યો વિજ્ઞાનધાતુરવિચયો માયયા માયાવિવદનેકયા વિભાષ્યતે નાન્યો વિજ્ઞાન ધાતુરસ્તિ ॥

—શારીરિકમાખ્ય, ૧, ૧, ૧૯.

છે ત્યાં માયા અથવા અવિદ્યા નામની કોઈ વસ્તુ જ હોઈ શકતી નથી. તેને માટે કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, એક તત્ત્વવાદી ભેદનું સતોષજનક સમાધાન કરી શકતો નથી. એ અમારા અનુભવની વસ્તુ છે કે, ભેદ હોય છે માટે ભેદનો અપસાપ કરી શકતો નથી. એ દશામાં સુખ, દુઃખ, જનન, મરણ, બંધન, મુક્તિ વગેરે અનેક દશાઓના સતોષપ્રદ સમાધાન માટે અનેક આત્માઓની સ્વતંત્ર સત્તા માનવી અત્યંત આવશ્યક છે. ૨

આત્માના ગુણોમાં ભેદ કેવા છે, તેનો જવાબ દેતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્માનું સામાન્ય લક્ષણ ઉપયોગ છે. પરંતુ આ ઉપયોગ અનંત પ્રકારનો હોય છે; કેમકે પ્રત્યેક આત્મામાં બિન બિન ઉપયોગ હોય છે. કોઈ આત્મામાં ઉપયોગનો ઉત્કર્ષ હોય છે તો કોઈમાં અપકર્ષ હોય છે. ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષની અંતિમ અવસ્થાઓની વચ્ચે અનેક પ્રકારો છે. આત્માઓ અનંત છે, તેથી આત્માના ભેદથી ઉપયોગના ભેદ પણ અનંત છે. ૩

અહીં સાખ્ય દર્શનના ત્રણ હેતુઓનો નિર્દેશ કરી દેવો જોઈએ જેનાથી પુરુષબુદ્ધત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. એ ત્રણ હેતુઓ આત્માના બુદ્ધત્વની સિદ્ધિ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. પહેલો હેતુ છે ‘જનનમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાત્’ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, મૃત્યુ અને ઈદ્રિયાદિ કરણોની વિહિનતાથી પુરુષબુદ્ધત્વનું અનુમાન થઈ શકે છે. બીજો હેતુ છે ‘ઋણપદ્મ પ્રવૃત્તે’ અર્થાત્ અલગ અલગ પ્રવૃત્તિને જોઈને પુરુષબુદ્ધત્વની કલ્પના થઈ શકે છે ત્રીજો હેતુ છે ‘ત્રેગુણવિપર્યાયાત્’ અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ્સ અને તમસની અસમાનતાથી પુરુષબુદ્ધત્વની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. ૪ ‘સત્ત્વ, રજસ્સ અને તમસની અસમાનતા’ ના સ્થાને ‘કર્મની અસમાનતા’નો પ્રયોગ કરી શકાય છે. આત્માના બુદ્ધત્વની સિદ્ધિ માટે આટલી ચર્ચા થયી છે.

આત્મા ‘પૌદ્ગલિક કર્મોથી મુક્ત છે;’ આ લક્ષણ બે વાત પ્રગટ કરે છે. પહેલી વાત એ છે કે લોકે કર્મ વગેરેથી સત્તામાં વિશ્વાસ રાખતા નથી, તેમના સિદ્ધાંતનું ખંડન કરે છે. બીજી વાત એ છે કે, જે લોકો કર્મને માને છે, પરંતુ તેને પૌદ્ગલિક અર્થાત્ ભૌતિક માનતા વધી તેમના મતને દૂષિત દર્શાવે છે. ‘કર્મ’ પદથી જ પહેલી વાત નીકળે છે અને ‘પૌદ્ગલિક’ પદથી બીજી વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આર્વાક લોકો કર્મની સત્તામાં વિશ્વાસ કરતા નથી. તેમની માન્યતાનું ખંડન કરતાં કહી શકાય કે, સુખ-દુઃખ આદિની વિષમતાઓનું કારણ તે કોઈ કારણ અવશ્ય છે. કેમકે આ એક પ્રકારનું અંકુરની માફક કાર્ય છે. કેવળ આત્મા એનું કારણ બની શકતો નથી; કેમકે આત્મામાં સુખ-દુઃખ આદિની વિષમતા હોતી નથી. તે તો અનંત સુખાત્મક છે અને વળી આર્વાક તો આત્માને માનતા જ નથી. જૂતોનો વિશિષ્ટ સંયોગ પણ આ વિષમતાનું કારણ બની શકતો નથી; કેમકે તે સંયોગની વિષમતાની પાછળ કોઈ ને કોઈ અન્ય કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. જે કારણ સંયોગમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણ શું છે? એ કારણની શોધમાં વર્તમાનને છોડીને જૂઠાકાળ સુધી પહોંચવું પડે છે. એ જ કારણ કર્મ છે. જે કોઈ એમ કહે કે

૨. વિશેષાવશ્યકમામ્, ૧૫૮૨

૩. વિશેષાવશ્યકમામ્, ૧૫૮૨

૪. જનનમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાદઋણપદ્મ પ્રવૃત્તેષ્વ ।

પુરુષબુદ્ધત્વં સિદ્ધં ત્રેગુણવિપર્યાયિવે ॥ —સાંખ્યકારિકા, ૧૮

અમને કર્મો પ્રત્યક્ષ નથી એટલા માટે કર્મોને માનવાની કોઈ જરૂરત નથી. એવી અવસ્થામાં તેને એ ઉત્તર આપી શકાય કે, જે વસ્તુ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય તે છે જ નહિ એમ કહી ન શકાય. અન્યથા જૂઠા અને અવિધ્યના એટલા કોઈ પણ પદાર્થો છે તે બધા અસત્ બની જશે; કેમકે તે આપણને આ સમયે પ્રત્યક્ષ નથી. આ સ્થિતિમાં બધા વ્યવહારો નષ્ટ થઈ જશે. પિતાના મરણ પછી ‘હું મારા પિતાનો પુત્ર છું’ એમ કહી શકાશે નહિ; કેમકે પિતા પ્રત્યક્ષ નથી. આ સુરકેલીને દૂર કરવા માટે અનુમાનનો આધાર લેવો પડે છે. ‘પુત્ર’ કાર્ય છે એટલા માટે તેના કારણ ‘પિતા’ અવશ્ય હોવા જોઈએ. એજ રીતે કર્મોના કાર્યને જોઈ કારણરૂપ કર્મોનું અનુમાન લગાડવું જ પડે છે. આ વસ્તુને બીજી રીતે જોઈએ. પરમાત્મા ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી; પરંતુ મટ વગેરે કાર્યોને જોઈને તેના કારણરૂપ પરમાત્માનું અનુમાન કરી શકાય છે. એ જ પ્રકારે સુખ-દુઃખ વગેરેના વૈષમ્યને જોઈને તેના કારણરૂપ કર્મોનું અનુમાન યુક્તિસંગત છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે, ચંદન, અંગના વગેરેના સંયોગથી વ્યક્તિને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને વિષ, કંટક, સર્પ વગેરેથી દુઃખ મળે છે. આ પ્રત્યક્ષ જોવાતાં કારણો જ સુખ અને દુઃખનાં કારણો છે. એવી સ્થિતિમાં આપણે અદૃશ્ય કારણોની કલ્પના શા માટે કરીએ? જે કારણો જોવાય છે તેને છોડીને અપ્રત્યક્ષ કારણોની કલ્પના કરવી એ ઠીક નથી. પ્રશ્ન સાચો છે; પણ તેમાં થોડોક દોષ છે. દોષ એ છે કે, તે વ્યભિચારી છે. એ આપણા પ્રતિદિનનો અનુભવ છે કે, એક જ પ્રકારનાં સાધનો હોવા છતાં એક વ્યક્તિ અધિક સુખી થાય છે, જ્યારે બીજો ઓછો સુખી થાય છે, ત્યારે ત્રીજો દુઃખી થાય છે. સમાન સાધનોથી બધાને સમાન સુખ મળતું નથી. આ જ વાત દુઃખનાં સાધનોના વિષયમાં પણ કહી શકાય છે. આના માટે કોઈ અદૃશ્યની કલ્પના કરવી જ પડે છે.

જે રીતે આપણે યુવાવસ્થાના દેહને જોઈને બાળદેહનું અનુમાન કરીએ છીએ એજ રીતે બાળદેહને જોઈને ઘ્રાઈ બીજા દેહનું અનુમાન કરવું જોઈએ. આ શરીર ‘કાર્મણ શરીર’ છે. આ પરંપરા અનાદિકાળ સુધી ચાલી જાય છે.

આપણે શરીરરૂપ કાર્યથી કર્મરૂપ કારણનું અનુમાન કરીએ છીએ અને શરીર તો ભૌતિક છે—પૌદ્ગલિક છે એવી સ્થિતિમાં કર્મ પણ પૌદ્ગલિક જ હોવાં જોઈએ. જૈન દર્શન તર્કની આ માગણીનું સમર્થન કરે છે. કર્મને પૌદ્ગલિક સિદ્ધિ કરવા માટે નીચેના હેતુઓ ઉપરિચિત કરે છે:—

૧. કર્મ પૌદ્ગલિક છે, કેમકે તેનાથી સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે જેના સંબંધથી સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે તે પૌદ્ગલિક હોય છે, જેમ ભોજન વગેરે. જે પૌદ્ગલિક નથી હોતાં તેના સંબંધથી સુખ-દુઃખ વગેરે પણ નથી થતાં, જેમ આકાશ.

૨. જેના સંબંધથી તીવ્ર વેદના વગેરેનો અનુભવ થાય છે તે પૌદ્ગલિક હોય છે; જેમ અગ્નિ કર્મના સંબંધથી તીવ્ર વેદના વગેરેની પ્રતીતિ થાય છે; આથી કર્મ પૌદ્ગલિક છે.

૩. પૌદ્ગલિક પદાર્થના સંયોગથી પૌદ્ગલિક પદાર્થની જ વૃદ્ધિ થઈ શકે છે; જેમ ઘડે. તેલ વગેરેના સંયોગથી વૃદ્ધ્યુન્નમ બને છે. એવી જ સ્થિતિ આપણી છે. આપણે બાહ્ય

[જુઓ : અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૩૬]



प्रवर्तिनी मेरुलक्ष्मी केस्तोत्र

क. पू. उपा. विजयसागरजी साहित्याचार्य, दर्शनशास्त्री, साहित्यरत्न, काव्यतीर्थ तथा शास्त्रनिशानर

प्रस्तुत दोनों स्तोत्रोंकी प्रणयित्री प्रवर्तिनी मेरुलक्ष्मी गणिनी साध्वी हैं। मेरे संग्रहकी ६ पत्रों की प्रति जो अनुमानतः १६ वीं शताब्दिकी लिखी हुई है, उसमें चार स्तोत्र अक्ष-छाच्छेश शीखरलसूरिकृत हैं, और दो प्रवर्तिनी मेरुलक्ष्मी गणिनीके। अतः संभवतः रचयित्रीका समय १६ वीं शती या तत्पूर्व है, और प्रवर्तिनी अंचलगच्छकी ही होंगी! इनके सम्बन्धमें विशेष कुछ भी ज्ञात नहीं है। 'प्रवर्तिनी, गणि' शब्द होने से इतना तो स्पष्ट है कि साध्वी महोदया गणनायिका अवश्य थी और यह रचना उनकी प्रौढावस्था की ही है।

ये दोनों स्तोत्र आदिनाथ और तारंगामण्डन अजितनाथके हैं। ७ और ५ पद्य संख्याकी दृष्टि से तो स्तोत्र बहुत ही छोटे हैं परन्तु लघुकाय होते हुए भी सरस और प्रवाहपूर्ण हैं, इनकी भाषा भी प्राञ्जल है। प्रथम स्तोत्रमें द्रुतविलंबित, वंशस्थ, वसन्ततिलका और शार्दूलविकीर्णित आवि छन्दोंकी योजना होनेसे माध्यम होता है कि प्रणयित्री छन्दःशास्त्र और साहित्यशास्त्रकी भी विदुषी थी।

१. आदिनाथ—स्तवनम् ।

सकलमङ्गलं रुचिरञ्छवि, दुरितशैलविभेदनसत्पविम् ।

जिनवरं वृपनामितनूरुहं, विपुलसौख्यकरं प्रणमाम्यहम् ॥१॥

स्वर्णमं गुणभासुरं धृतशमं ज्ञानत्रियालङ्कृतं,

सम्यक्पुण्यपथप्ररूपणपरन्थायव्रतत्यम्बुदम् ।

शक्रवातसुखेव्यमानचरणाम्भोजद्वयं सन्ततं,

वन्देऽहं त्रिजगद्गुरुं गुरुतरं मोहान्धकारे रविम् ॥२॥

निखिलसौख्यमहार्णवसद्भिषुं, गुणसितच्छदखेलनमानसम् ।

प्रशमसिन्धुरवन्ध्यमहीधर, जिनपतिं प्रणमामि वृषाङ्कितम् ॥३॥

यशः त्रिया निर्वितचन्द्रदीपिति, ध्यानमलम्बालितकर्मसन्ततिम् ।

नीरागतादूरितभाबविधिषु, सेवे युगादीशजिनं महात्विषम् ॥४॥

वैराभ्यमानससरोवरराजहंसं, प्रौढप्रभासुरनरेशशिरोऽवतंसं,
इक्ष्वाकुवंशतिलकं सुवनाभिरामं, कामं दधामि हृदये प्रथमं जिनेशम् ॥५॥

सन्ततं जलजतायुतमत्र, पङ्कजं च शशिं च विमुष्य ।
अद्वितीयकमलापदपद्मं, सेवे ते तव विसो ! गतदोषम् ॥६॥

एवं श्रीऋषभं गुरुत्तमगुणं यः स्तौति भक्त्यान्वहं,
मन्याभ्योजविकाशनग्रहपतिं स्फारप्रभाशालिनम् ।
तस्यानन्दविधायिनी प्रतिदिनं मेरुस्थितिस्थेयसी,
लक्ष्मीर्वैष्मनि रम्योति जनता पुष्पप्रतिष्ठोदया ॥७॥

इति प्रब० मेरुलक्ष्मीगणिकृतं श्रीमादिनाथस्तवनम् ।

२. तारङ्गामण्डन-

श्रीअजितनाथस्तवनम् ।

(अनुष्टुप् छन्दः)

केवलज्ञानसम्पूर्णं, वन्देऽहमजितं जिनम् ।
इक्ष्वाकुवंशशृङ्गारसारमुक्ताफलोपमम् ॥१॥
जितशत्रुकुलाम्भोजे, विजयाकुक्षिपल्लवे ।
सुस्वरः शुद्धपक्षोऽयं, राजते राजहंसवत् ॥२॥
मोहमल्लविजेतारं, रागद्वेषविवर्जितम् ।
स्तौमि श्रीअजितं देवं, सुरासुरनमस्कृतम् ॥३॥
अनन्तगुणधातारं, सन्तोषसुखसागरम् ।
प्रणमामि महाभक्त्या, वैजयेयं जिनेश्वरम् ॥४॥
एवं स्तुतो मया भक्त्या, तारणादिविभूषणम् ।
श्रीमान् श्रीअजितस्वामी, दधान्ये वाञ्छितं फलम् ॥५॥

इति प्रवर्त्तनी वा० मेरुलक्ष्मीगणिकृतं तारङ्गामण्डनश्रीअजितनाथस्तवनम्

हर्षसागर रचित राजसी साह रासका सार

लेखक : श्रीयुत भंडारलालजी नाहटा

[गतकसे पूर्ण]

राजड़के मनमें बड़ी उमंग थी। उसने विमल, भरत, समरा, जियेष्टल, जावड, बाहड़ और वस्तुपालके शत्रुजयोद्धारकी तरह नाग नगरमें कैद्यालय करवाया। सं. १६७२ में उसका मंडाण प्रारंभ किया। वास्तुक जसवंत मेघाने अष्टमीके दिन शुभ मूर्त्तमें ९९ गज लंबे और ३५ गज चौड़े विशाल जिनालयका पाया लगाया। पहला थर कुंजाका, दूसरा किलसु, तीसरा किवास, चौथा मांको, पांचवा गजड़बंध, छठा डोडिया, सातवां स्तरभरणी, आठवां सरावट, नवां मालागिर, दसवां स्तर लाजा, ग्यारहवां छेपार और उसके उपर कुंमिविस्तार किया गया। पहला दूसरा जामिस्तर करके उस पर शिला-शृंग बनाये। महेन्द्र नाम चौमुख शिखरके ६०९ शृंग और ५२ जिनालयका निर्माण हुआ। ३२ पुतलियां नाट्यारंभ करती हुई, १ नेमिनाथ चौरी, २६ कुंभि, ९६ स्तंभ चौमुखके नीचे तथा ७२ स्तंभ उपरिवर्त्ती थे। इस तरह नागपथ मण्डपवाले लक्ष्मीतिलक प्रासादमें श्रीशान्तिनाथ मूलनायक स्थापित किये। द्वारके उभय पक्षमें हाथी मुशोभित किये। आबूके विमलप्रासादकी तरह नौतनपुरमें राजड़ साहने बशोपार्जन किया। इस लक्ष्मीतिलक प्रासादमें तीन मण्डप और पांच चौमुख हुए। बाय पार्श्वमें सहस्रफणा पार्श्वनाथ, दाहिनी और संभवनाथ (२ प्रतिमा, अन्य युक्त) उत्तर दिशिकी मध्य देहरीमें शान्तिनाथ, दक्षिणदिशिके मूंयोरमें अनेक जिनविंब तथा पश्चिमदिशिके चौमुखमें अनेक प्रतिमाएँ तथा पूर्वकी ओर एक चौमुख तथा आगे विस्तृत नलिनी एवं शत्रुजयकी तरह ३२ पुतलियां स्थापित की। तीन स्त्रिलखा तोरणवाला यह जिनालय तो नागनगर-नौतनपुरमें बनवाया। तथा अन्य जो मन्दिर बने उनका विवरण बताया जाता है।

भलशारणि गांवमें फूलझरी नदीके पास जिनालय व अंचलमाच्छकी पौषधशाला बनाई। सोरठके राजकोटमें भी राजड़ने यश स्थापित किया। बासुदेवकृष्णका प्रासाद मेरुशिखरसे स्पर्धावाला था। यादववंशी राजकुमार बीभोजी कुमार (भार्या कनकावती व पुत्र जीवनजी-महिरामण) सहितके भावसे ये कार्य हुआ। कांडाबाण पाषाणका शिखर तथा पासमें उपाश्रय बनवाया। कालाबड़ेमें यति-आश्रम-उपाश्रय बनवाया, मांढिमें शिखर किया और पंचधार भोजनसे भूफेन्द्रको जिमाया। दोसौ गोठी जो मूढ थे वे सुझानी आवक हुए। कांडाबाणि पाषाणसे एक पौषधशाला बनवाई। कच्छ देशमें ओसवालोंके मादा स्थानमें एक राजड़ कैत्य है और बड़ी प्रसिद्ध महिमा हैं।

नागनगरके उत्तरदिशामें अन्न-पाणीकी परब सोली। कच्छके मार्गमें बिड़ी तट स्थानमें

पश्चिमके लिए विश्रामगृह करवाया और पास हीमें हनुमंत देहरी बनवायी । जाम नदीके पूर्वकी ओर बहुत से स्तंभोवाला एक चौग बनवाया जिसकी शीतल छायामें शीत व तापसे व्याकुल मानव आकर बैठते हैं । नवानगरमें राजकुने विधिपञ्चका उपाध्व्य बनवाया सौ द्वार वाली वस्तुपालही पौषके सदृश राजकुकी अंचलगच्छ परशाल थी । धारागिरिके पास तथा अन्यत्र इन्होंने बसों की । काठावाणि पाषाणका सतमूमि मन्दिर सुशोभित था । जिसकी सं. १६७५ में राजकुने विनप्रतिष्ठा करवायी । जाम साहबने इन्हें बड़ा आदर किया । सं. १६८७ के दुष्कारमें गरीबोंको रोटी तथा १॥ कलसी अन्न प्रतिदिन बांटते रहे । वधिकर्वा जो भी आता उसे स्वजन की तरह सादर भोजन कराया जाता था । इस दुष्कारमें जगहसाह की तरह राजकुने भी अन्नसत्र खोले और पुण्यकार्य किये ।

अब राजकुके मनमें शत्रुजय यात्राकी भावना हुई और सब निकाला । शत्रुजय आकर प्रचुर द्रव्यव्यय किया । भोजन और साकरके पानीकी व्यवस्था की । आदिनाथ प्रभु और बावनजिनालयकी पूजा कर कलितसरोवर देखा । पहाड़ पर जगह जगह जिनवदन करते हुए नेमिनाथ, मकुदेवी माता, रायण पगली, शातिनाथप्रासाद, अदबद आदिनाथ, विघ्नविनघ्न यक्षबाधनें कल नरियल मेंट किये । मुनिवर कालीकुण्ड (?) मोल्हावसही, चतुर्विंशतिजिनालय, अनुपमदेसर, वस्तुप्रासाद आदि स्थानोंमें चैत्यवदना की । झरतर देहरा, आदिनाथ, घोषाचोकी, सिंहद्वार आदि स्थानोंकी देखते हुए वस्तुपाल देहरी, नवीश्वर जिनालय, होकर तिलखा तोरण-भरतेश्वरकारित आदि जिनालयके द्वार पर आये । दाहिनी ओर साचोरा महावीर, विहरमान, पांच पांडव, अष्टापद, ७२ जिनालय, मुनि-सुभत और पुण्डरीकस्वामीकी वदना कर मूलनायक आशीश्वर भगवानकी नृवण विलेपनादिसे विधिवत् पूजा की । फिर नवानगरमें आकर सात क्षेत्रोंमें द्रव्यव्यय किया ।

रामने गौरी पार्श्वनाथकी यात्राके निमित्त भूमिशयनका नियम ले रखा था, अतः सब निकालनेका निश्चय किया गया । वागड़, कच्छ, पंचाल, हारार आदि स्थानोंके सब निमग्नण पाकर एकत्र हुए । पांचसौ सेजवाला लेकर सब चला, रथोंके लेहसे सूर्य की मद दिखाई देता था । प्रथम प्रमाण धूआवि, दूसरा भाद्रेश, तीसरा केसी और चौथा बालामेय किया । वहांसे रथमें रथ घोषोंको लेकर पार किया और कोकाण आये, एक रात रह कर अजार पहुंचे । वहां यादव खेगारके पास अगणित घोडा थे । कुछ दिन अजारमें रह कर संघ भयलक पहुंचा । वहांसे जुहारि बाब, लोदानी, रथनी क्षेत्र, जारसी, राणासर होते हुए पारकर पहुंचे । राणाको मेंट देकर सम्मानित हुए, फिर गौरीजी तरफ चले । चौदह कोस धलमें चलनेपर श्रीगौरीजी पहुंचे । नवानगरसे चलने पर मार्गमें जो भी गांव नगर आये, दो सेर खांड और रौप्यमुद्रा लाक्षण की । राजकु और रामने भावपूर्ण प्रभु दर्शन कर सतरह मेदी पूजा की । संघ इतर लोगोंको अन्न व मिष्टान्न भोजन द्वारा भक्तिर सत्पुष्ट किया ।

अब श्रीगौरीजीसे वापस लौटे और नदी, गांव और विषम मार्गको पार करते हुए शत्रुजय नवानगर पहुंचे । राजकुसाहकी बकी कीर्ति फैली । जब अचलगच्छके स्वधर्म बन्धुओंसे राजकु साहने जो लाहण वितरित की, वह समस्त भारतवर्ती प्रायनगरमें निवास करनेवाले भावकोंसे सम्बन्धित की । राक्षमें आये हुए स्थानोंकी नामावली यहां दी जाती है जिससे उस समय अंचलगच्छका देशव्यापी प्रचार विदित होता है । १ नौतनपुर, २ धूआवि, ३ नवबली ४ पंचवरी, ५ राजकोट, लहना, छत्र, मोरसी, दलबद, कटारिछ, विहर, चमक, चमसर, अजार, अद्रेश, भूदर, नवली, बाकुली,

मुक्तपुर, कौटारे, साकल, भुजमगर, सिन्ध-सागही बदीना, सारण भमरपुर, मधुरपुर, फतेबाग, सेवा-
नस, उष, मुक्तान देरावर, सरवर रोहड़ी, गौरगढ़, हाजीखानदेरा, संकला मिहक, सलापुर,
काहौर, नगरकोट, बीकानेर, सरसा, मठमेर, हांसी, हंसार (!) उदियपुर, बीमसर, चित्तुब, अजमेरि,
रमयमर, आगरा, अजरणा, बकोत्रे, तजारे, कोझाणी, खारसी सामोसण, महीआणी, मोरे, बरवी,
पारकर, बिहिराणे, सातलपुर, बहुबनाक, अहिवाल, बाराही, राधनपुर, सोही, बाब, थिरात्रे, सराचंद,
राबद्रह, साचोर, जाकोर, बाहबमेर, भांडेस, कोटबं, विद्याले, शिववाही, समीयाणे, जसुल, महेबा,
आवाणकोट, जेसलमेर, पुहुकरण, ओचपुर, नागौर, मेस्ता, ब्रह्माबाद, सक्ताबाद, फतेपुर, मेवात,
साकपुर, सांगानेर, नडुकाई, नाकोल, देहरी, कुमलमेर, सादवी, सीमाबाब, कुमलमेर, सादवी,
रणपुर, खिसे, गुदबच, पावे, सोझित, पाली, भाउवा, गोदे, रोहीठ, जितारण, पदमपुर, उछीआ,
मीनमाल, भमराणी, सांडप, बगसा, बाचोवे, मोरवी, ममले, कृकती नरता, नरसाणू, श्रमकी, गाहूड,
आबलीमाल, साकडी, सीरोही, रामसण, मंडाहक, जाबू, बिहिराणे, ईडरगढ, वीसलनगर, अणहलपुर-
पाटण, स्मूहीरि, साकपुर, सोचपुर, महिसाणा, गोटाणे, बीरमभास, संधीसर, मांडल, भचार, पाटवी,
बजाणे, कोलावे, बोलका, बंधूका, वीरपुर, भमदाबाद, तारापुर, मातर, बकोदरा, बांमरि (!), हांसुट,
सुरति बराम, जालण, कंतवी, बीजापुर, साकवी, मांडवगढ, दीवनगर, चोबा, सरवा, पालीताणा, जना-
गढ देवकापाटण, ऊना, देल्वाबा, मांगलूर, कूलीआणे, राजाबाब, पुर, मीआणी, जणवद, रणपर,
अणगुरे, संभावीए, बीसोदरी, तथा मांडिके गोठी महाजन व आचारिके नगंसावही जो राजके
निकट कुटुंबी हैं तथा आचारिके भी लाहण बांटी। महियाणे, कच्छी ओसवालोंमें हाजीहर, उसवरि,
तदए, गहकानो, टीकावाहे, काकावावे, मल्ला, हीणमती, अणसारणि इत्यादि कच्छके सभी गांवोंमें
अंकलगाछीय महाजनोंके घर लाहण वितीर्ण की।

राजके ज्ञाता जैनसी तथा उसके पुत्र सोमाने भी बहुतसे पुण्य कार्य किये। राजके पुत्र
कर्मवी भी शाहीमन्त्री तरह सुन्दर और राजमान्य थे। इन्होंने विक्रमवश-परमारवंशकी शोभा
बकाई। शत्रुजय पर इन्होंने शिखर (-बद्ध त्रिनालय) बनवाया।

वीरवंशवाणे सालवीडक गोत्रके पांचसौ घर अणहिलपुरमें तथा जकालपुर, अहिमदपुर,
पंचासर, कनबी, बीजापुर आदिस्थानोंमें भी रहते थे। गजसागर, सरतश्रुति तथा श्रीकल्याणसागर
सुनि उपदेश देकर प्रतिबोध किया। प्रथम यशोधन शाखा हुई। नानिण पिता और नामलदे माताके
पुत्र श्रीकल्याणसागरने संयमभीसे विवाह किया वे धन्य हैं। इन गुरुके उपदेशसे लाहण सी बांटी
गयी तथा दूसरेमी अनेक पुण्य प्राप्त हुये।

जब राजकसाहने द्वितीय प्रतिष्ठाके लिए निमित्त गुरुभीको बुलाया। स. १६९६ मितो
काष्ठुन शुक्ला ३ शुक्रवारके दिन प्रतिष्ठ संपन्न हुई। उत्तर दिशिके द्वारके पास विशाल मण्डप
बनाया। चौमुख छत्री व देहरी तथा पर्णवाया बनाये। यहांसे बोलि प्रवेश कर जेयप्रवेश होता है
वेनों और ऐरावत गजों पर इन्द्र विराजमान किये। साह राजकने पुत्र पौत्रादिकमुक्त प्रचुर
श्रवणमय किया।

प्रतिष्ठाके प्रसंगसे साह राजसीने नगरके समस्त अपिवासी बालगोपालको भोजन कराया। प्रथम
नाकनोंको दस हजारका धन दिया; व भोजन कराया। गाना प्रकारकी भोजनसामग्री तैयार की
गई थी। इन्होंने चतुर्थव्रत ग्रहण करनेके प्रसंग पर भी समस्त महाजनोंको भिजवाया। पूर्ववर्णके
परमेश्वर भोजन तथा साधु साध्वी, चौरसी गच्छके महात्मा महासतियोंको दान दिया। छत्तीस
राजकुली लोगोंको शिक्षा। फिर सुप्रभार, शिवाय, सुप्रार, क्षत्री, ब्रह्मक्षत्री, भावसार, राकगरेत,

मारोह, भट्टीया लोहागा, खोजा, कंसरा, भाट भोजक, गंधर्व, व्यास, चारण, तथा अन्य जातिके याचकोंको एव लडिक, नाउक, सहिता, धूआ तीनो प्रकारके कमबी, सतूआरा, भणसाली, तंबोली, माली, मणिवार, भटभूजे, आरुआ, लोहार, सोनी, करौई कमणगिर, धूप, सोनार पटोली गांची, छोपा, घोवी, हजाम, मोची, मिसाहत, बबारा, चूनारा, प्रजापति, आदि सभी वर्णके लोगोंको पक्काब भोजन द्वारा संतुष्ट किया ।

अब कवि हर्षसागर राजा साहकी कीर्तिसे प्रभावित देशोंके नाम बताते हैं । जिस देशमें लोग अश्वमुखा, एकलपगा, श्वान-वानरमुखा, गर्दभखगा तथा हाथीरूप, सूअरमुखा तथा खीराजके देशमें, पंच भर्तृगी नारीवाले देशमें, राजा साहके यशको जानते हैं । सिर पर सगरी, पैरोंमें पावरी तथा हाथसे अग्नि धरीभर भी नहीं छोड़ते ऐसे देशमें, चीन-महाचीन, तिलग, कलिंग, बरेश, अग, बग, चित्तौड़ जेसलमेर, मालवा, शवकोट, जालोर, अमरकोट, हरजम, होगलाज, सिध-ठठा, नसर-पुर, हरमज, बदीना, आदन, बखुस, रेडवाही, कनबी, बीजापुर, खंभात, अहमदाबाद, बीव, सोरठ, माटण, कच्छ पंचाल, बागइ, हालाहर, हरमति इत्यादि देशोंमें विस्तृत कीर्तिवाला राजा साह सपरिवार अनदित रहे ।

स. १६९८ में विधिपक्षके मेरुंगसूरि-बुधमेह-कमलमे-प. भोमाकी परपरामें उदयसागरके शिष्य हर्षसागरने इस रास-प्रबचकी वैशाख सुदि ७ सोमवारके दिन रचना की ।

सरिआदेके रासका सार

साह राजा के मचके बाद किसीने सच नहीं निकाला । अब सरीयादेने साह राजाके पुण्य-से गिरनारनीरथका सच निकाला और पांच हजार द्रव्यव्यय कर सं. १६९९ के अक्षयतृतीयाके दिन यात्रा कर पंचवार भोजनसे सचकी भक्ति की । रा. मोहनसे नागका चतुर्विचकी उत्पत्तिको ही पूर्वाश्रयके अनुसार पुत्री असुखी तथा जहां रहेंगे सब द्रव्य खरचके पुण्य कार्य करेंगे व तीनोंको तारेंगे ।

सरियादेने स. १६९९ में यात्रा करके मातृ पितृ व श्वसुर पक्षको उज्ज्वल किया । उसने मातप क्षमणस पूर्ण करके छ'री पालते हुए आबू और शत्रुजयकी भी यात्रा की । ३०० सिजवाला तथा ३००० नर-नारियोंके साथ जुनागढ गिरनार चढ़ी । भाट, भोजक, चारण आदिका पोषण किया, फिर नगर लौटी ।

इनके पूर्वज परमारवंशी रा. मोहन अमरकोटके राजा थे जिन्हें सद्गुरु श्रीजयसिंहसूरिने प्रति गोध देकर जैन बनाया था । कर्मयोगसे इनके पुत्रपुत्री नहीं थे । आचार्यश्रीने इन्हें मण, मांस और हिंसा त्याग करवाके जैन बनाया । गुरुने इन्हें आशिस दी जिससे इनके ८ पुत्र हुए पांचवा नाग हुआ । बाल्यकालमें व्यतरोपद्रवसे बालक बरने लगा । बहुतसे उतारणादि किये बादमें एक पुरुषने प्रकट होकर नागसे नागडा गोत्र स्थापित करनेका कहा और सब कामोंकी सिद्धि हुई ।

राणादेके रासका सार

राजा साहने स्वर्गसे आकर मानवभवमें सर्व सामग्री सपन हो बड़े बड़े पुण्य कार्य किये । अपनी अर्द्धांगिनी राणादेके साथ जो सुकृत किये अपार हैं उसने स्वधर्मावतंसत्य करके ८४ ज्ञातिबालों को जिमाया । इसमें सतरह प्रकारकी मिठाइयां—जलेबी, पेडा, बरफी, पतासा, गेबर दूधपाक, साकरियाचना, इलायची पाक, मक्की, अमृती, मोतीचूर, साष्टूणी इत्यादि तैयार किये गये थे । ओसवाल, श्रीमाळी आदि महाजनोंकी बियां भी जिम्नवारमें बुलाई गयी थी । इन सबको भोजन-परान्त पान, लवंग, सुपारी, इलायची, आदिकी मज्जुहारकी केसर-चंदन, गुलाबके छांटणे देकर श्रीफलसे संकृत किया गया था । भाट-भोजक व चारण आदि याचकजनोंको भी जिमाया तथा दीन हीन व्यक्तियोंकी प्रचुर दान दिया । राणादेने लक्ष्मीको शुभ कार्योंमें व्यय कर तीनों पक्ष उज्ज्वल किये ।

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના



યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૯ વર્ષ થયા પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરીકે રૂ. ૫૦૦ આ. હાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦ આ. સહાય તરીકે રૂ. ૧૦૧ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મહત્ત્વ આપનારને માસિક કાચમને માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યોદિ યુનિવર્સિટી યતુર્માંસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિદ્યતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે પ્રાહ્લકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

પ્રાહ્લકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૩૭ ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગલવર્તી લગભગ રૂ. ૩૭ મનીઓર્ડર દ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ પ્રાહ્લક મને તે અંકથી બની સકાય.

૫. પ્રાહ્લકને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાચળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાલીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત રીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં ફેરફારની નીતિને અનુસરીને સુધારાવધારો કરવાનો હક તંત્રી આપીને છે.

પ્રાહ્લક : ગોવિંદલાલ જમશીભાઈ શાહ, શ્રી સરદાર મુદ્દબાલય, પાનકેર નાકા, અમદાવાદ.

પ્રેસિંગ : ચીમનલાલ મોકળદાસ શાહ

શ્રી જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જોશિવંશાઈની વાડી, વીકાંટા રોડ-અમદાવાદ

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

તંત્રી
ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

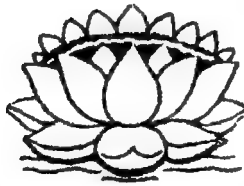
તા. ૧૫-૧-૫૧, અમદાવાદ

વર્ષ ૧૯: અંક : ૯] [ક્રમાંક : ૨૨૫



વિષય-દર્શન

અંક	વિષય:	લેખક	પૃષ્ઠ
૧.	આત્મનિર્માણના પથે:	પૂ. મુ. શ્રીમદાપ્રભાવિજયજી:	૧૧૫
૨.	એક ભૂત ભરેલું ચિત્ર:	સપાદકીય:	૧૪૭
૩.	એક અનુચિત શીર્ષક:	ડા. શા. મહિત્ર (નુમદાદેવી):	૧૮૮
૪.	ધૂનોપદાન (પરિચય).	પૂ. પં. શ્રીધરધર્મવિજયજી:	૧૮૯
૫.	ઉદયન-વિહાર:	પ. શ્રી. લાલચંદ ભ. ગોંધી:	૧૫૭
૬.	છરાવતા પાર્શ્વનાથ તીર્થસ્થાપનાનો સમય:	શ્રી અમરચંદ્ર નાદરા:	૧૬૨
૭.	એક જોત્રે મેથમાં કરાનાની કથા.	શ્રી ભવજીજી નાદરા:	૧૬૩
૮.	કર્મભીમાસા.	માનન શ્રી ખુમચંદ મેનનજી:	૧૬૪
૯.	દુઃખોનું કવ્ય બીજ કામમાં વાપરી શકાશે નહિ.	મહેન્દ્ર પેઠા નાજી	૧૬૫



નવી મદદ

- ૧૦] પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી. મદાપ્રભાવિજયજી મં ના ઉપદેશથી શ્રી જોત્રે મેથનાં મુર્તિપૂજક સંઘ, આશી (સાવાપુર)
- ૧૦] પૂજ્ય આ. શ્રી. માર્જકસાગમુર્તિવરજી મં ના ઉપદેશથી શ્રી જોત્રે મેથ, બુહારી
- ૨] પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી. મદાપ્રભાવિજયજી મં ના ઉપદેશથી શ્રી અંદામત જવામત, આશી (સાવાપુર)



૫૦ વર્ષ

જાણીત ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સંસ્થાનું વાર્ષિક મુદ્રણ
જેશિમભાઈની વાડી : બીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઇ. સ. ૧૯૫૪

ક્રમાંક

અંક : ૯

જેઠ સુદ ૧૪ : મંગળવાર : ૧૫ જુન

૨૨૫



આત્મનિર્મળતાના પંથે

[૨]

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહાપ્રભવિજયજી

આત્માના વિકાસમાં માનવ જીવનની મહત્તા વિશે (ગાંધી : ૪-૫ માં) આપણે જોઈ નાયા છીએ. કેવળ માનવજીવ મળવા માત્રથી વિકાસ સંધાતો નથી. પહેલાં એ જિજ્ઞાસા થવી જોઈએ કે જીવન વિકાસ માટે માર્ગ કયો છે ? નીતિકાંડેએ માનવજીવન મળ્યા પછી ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ બતાવ્યું છે.

આજના વિજ્ઞાનયુગે શ્રવણની અનેક સામગ્રી અર્પી છે. આમેરિકા અને રશિયામાં અનેક કણપ્રિય ગીતો રાજ સાંભળવા મળે છે. દૂર દેશના રાજ-પ-રાજના બનના બનાવો પણ ઘેર બેઠે આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. કોઈ ગાયકનાં ગીત સાંભળવાં હોય તો પૈસાના જોરે તેને ઘેર બોલાવી સાંભળી શકીએ છીએ. આ પ્રકારનું શ્રવણ તો સુલભ છે પરંતુ ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે.

સાચા તમાગી ગુરુ પાસેથી જ ધર્મનું શ્રવણ શક્ય છે. એવા ગુરુની શોધ કરવી સરળ નથી.

આજકાલ ધંધાદારી સતોને રાફડો ફાટ્યો છે. કેટલાયે ભજનિકા ધંધાદારી મહાત્માઓ બની બેઠેલા છે. એમનાં ભજન કે વ્યાખ્યાન સાંભળવા માટે બારે કિંમત ચૂકવવી પડે છે.

જનન કે વ્યાખ્યાનને એમણે એક કળા તરીકે અપનાવી હોય છે, જ્યારે એમના જીવનમાં જનનના આદર્શની કોઈ આચરણા જોવાની નથી. એનાથી કેવળ સમય પૂરતો આનંદ મળે ખરો પણ જીવનમાં એની કશી સ્થાયી અસર થતી નથી.

એ જ પ્રકારે જ્ઞાન પણ કદાચ વિશિષ્ટ વિદ્યાન પાસેથી કે પુસ્તક સામગ્રીથી મુલબ છે પણ જ્ઞાનની સાથે ત્યાગ અને તેના અનુભવની નિઃસ્વાર્થ વાણી સાંભળવા મળે એ જ દુર્લભ છે. જીવનને પસંદાવવા માટે—સન્માર્ગે દોરવા માટે ત્યાગ જ અસર કરી શકે છે. ત્યાગની અસર કદી જૂંસાતી નથી. ઘેર બેઠે કે પૈસાના જોરે ત્યાગી મહાત્માઓની વાણી સાંભળવા મળે એ શક્ય નથી. જ્ઞાની અને ત્યાગી મહાત્માઓ મળે તો જ ધર્મનો માર્ગ સાંભળવા મળે.

આથી જ માનવભવ એ જીવન વિકાસનું પ્રથમ સોપાન છે તો ધર્મ શ્રવણ એનું બીજું સોપાન કહી શકીએ.

સાચા ગુરુઓ પાસે આવનાં જ આપણી દુર્બુદ્ધિ હરે છે, વાણી સત્યપૂત બને છે, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે, પાપ નાશ પામે છે, હૃદયમાં આહ્વાન ઉપજે છે અને છેવટે કીર્તિ ફેલાય છે.

એવા ગુરુઓની વાણી સાંભળતાં આત્માની શુદ્ધિનું જ્ઞાન મળે છે, જડ-ચેતનનો ભેદ સમજાય છે. એના પારસ્પરિક સંબંધો કેવા છે એ જાણાય છે. મતલબ કે, ધર્મશ્રવણથી જ્ઞાન મળે અને જ્ઞાનથી વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વિજ્ઞાન આપણને શ્રદ્ધાના માર્ગે દોરી જાય છે.

આજે વિજ્ઞાનયુગ છે. પ્રયોગથી જ હકીકત બતાવી શકાય તેના તરફ લોકોનું આકર્ષણ થાય છે.

જ્ઞાન મમે તેટલું લઈએ પણ સાચા જ્ઞાન માટે શ્રદ્ધા ન જન્મે તો એ જ્ઞાન કશા ઉપયોગમાં આવતું નથી. જ્ઞાન આપનાર ગુરુ પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધા ન થાય તો એ જ્ઞાન આપણામાં સંચાર પામતું નથી. આથી શ્રદ્ધા એ સંયમનું દાર છે. શ્રદ્ધા હોય તો જ આપણે આચરણ તરફ-સંયમ માર્ગે આગળ વધી શકીએ છીએ.

સંયમની હાવના જગતાં પ્રત્યાખ્યાનની સરખાત થાય છે. એનાથી સંવર થાય છે એટલે ક્રમેનિ આવવાનાં દાર બંધ થાય છે. આત્મા ઉપર જે મલિન રંગ લાગતી તે રોકાઈ જાય છે, એ રોકાયા પછી આત્મા ઉપર લાગેલાં પહેલાંનાં ક્રમેને દૂર કરવા માટે નિર્જરા કરાય છે. નિર્જરાની પ્રક્રિયા તપ દ્વારા સધાય છે. એ તપથી જ્યારે આત્મા ઉપર લાગેલાં પહેલાંનાં ક્રમો વિખેરાઈ જાય છે ત્યારે આત્મા નિર્મળ બને છે. આત્માની આવી નિર્મળતાને જ મુક્તિ કહેવામાં આવે છે. બધાં ક્રમેના નાશ કરીને આત્મા જે સ્વજો જાય અને ફરી જન્મ લેવો ન પડે તેનું નામ મુક્તિ.

આત્માની નિર્મળતાનો આ ક્રમ કેટલો સુંદર અને વૈજ્ઞાનિક છે તે આ ઉપરથી સમજાય છે.

આજે જેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે વિજ્ઞાન ભૌતિક છે. એટલે પદાર્થોનું પ્રયોગ-વિજ્ઞાન છે. તેમાં ફેરફારને પણ અવકાશ રહે છે. પરંતુ હજારો વર્ષો પહેલાં જે મહાત્માઓએ પોતાની આધ્યાત્મિક સાધના દ્વારા જે વિજ્ઞાન શોધી કાઢ્યું તે આજે પણ અશુદ્ધ અને અપરિવર્તનીય છે. આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન એ ભાસ્તવર્ષની અને તેમણે કેવળી ભગવતોએ આપણા ઉપકાર માટે આપેલી મહામૂલી ભેટ છે. એ ભેટનો ઉપયોગ સદા જાગ્રત શુદ્ધિએ સૌ કરતા રહે એમ ઇચ્છીએ.

એક ભૂલ ભરેલું ચિત્ર

[સંપાદકીય]

સુંબઈના ઇર્ષિયા ઓફ ઈન્ડિયા કાર્યાલય તરફથી પ્રગટ થતા 'ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી'માં સને ૧૯૫૪ના મે માસની ૯મી તારીખના અંકમાં જૈન સાધુનું એક ચિત્ર રજૂ થયું છે તે સાચા ચિત્રથી એટલું બધું વેગળું છે કે તે જોઈને કોઈ પણ જૈન સાધુની ઓળખાણ ન પડે. આ વિશે પૂ. મુનિરાજ શ્રીકાંતિસાગરજીએ અમને સૂચન કર્યું ત્યારે જ જાણવા મળ્યું. 'જૈન પત્રમાં પણ આ વિશે તેમના તરફથી સૂચન કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે ડૉ. કાઉએ (સુભદ્રા-દેવીએ) એ પત્રના સંપાદકને જૈન સાધુના આવા ભૂલભરેલા ચિત્ર વિશે પત્રથી જણાવ્યું (જે પત્ર અહીં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે) છતાં તેનો તેમને હજી સુધી જવાબ મળ્યો નથી. અમારી સમિતિ તરફથી પણ એ વિશે અમે પત્ર લખ્યો છે.

આ ચિત્રમાં જૈન જ્ઞાધુને કંઈની પહેરેલા અને ખમ્મે ઝોળી લટકાવના ચીતર્યા છે, જે કોઈ રીતે યુક્ત નથી. કેમકે કોઈ પણ ફિરકાના જૈન સાધુ કંઈની પહેરતા નથી અને ખમ્મે ઝોળી લટકાવતા નથી એ વાન જાણીતી છે. ખીગન' ચિહ્નો પણ જૈન સાધુઓ સાથે મેળ ખાય એવાં નથી. અસ્પર્શ, ચિત્રની ભાવના વિશે અમારે કશું કહેવું નથી.

'ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી' જેવું પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક દેશ-વિદેશમાં ખૂબ પ્રચાર પામેલું છે. એવા સાપ્તાહિકમાં આવું ખોટું વિકૃત ચિત્ર રજૂ થાય ત્યારે આ દેશ કે પરદેશમાં જેઓ જૈન સાધુઓથી પરિચિત નથી તેમના ઉપર ખોટી છાપ પડે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. વિદેશી વિદ્વાન જ્યારે જૈન સાધુનો આ ચિત્ર દ્વારા પરિચય મેળવી ભારતમાં આવે અને જૈન સાધુને મળે ત્યારે તેને સાધુના વંશ-પરિવર્તનનો વિચિત્ર ખ્યાલ આવે અથવા ખુલાસો થાય ત્યારે જ આ ચિત્રની ભૂલ એને સમજાય.

કોરી કર્પનાથી કામ ચલાવી શકાતું નથી. નવલકથાકાર કે કવિને પણ દેશ-કાળ સાથે સામંજસ્ય જોડવું પડે છે. ત્યારે ચિત્રકારની જવાબદારી તો તેનીયં વધી જાય છે. એને તો ભાવના, વેશભૂષા, દેશ-કાળ વગેરેની તમાકારતા સાધવી પડે છે અને ચિત્રના વિષયનો સાચો ખ્યાલ આપવો પડે છે.

વળી, આ ચિત્રનો વિષય કંઈ જૂતકાળનો બની ગયો છે એવું પણ નથી. ભારતમાં ઠેર ઠેર જૈન સાધુઓ વિચરે છે. તો પછી કેવળ કર્પનાથી કામ લેવાની શી જરૂર? ચિત્રકારની સાથે સંપાદક પણ આવું ચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાની ભૂલ કેમ કરી હશે, એ પણ એક પ્રશ્ન જ છે.

જૈનો વિશે આવી ગેરસમજૂતીઓ જૂતકાળમાં ઘણી થઈ હતી પરંતુ આજે તો પ્રતિદિન સામગ્રી સુલભ બનતી જાય છે. એ વિશેનું અધ્યયન પણ બહોળા પ્રમાણમાં થતું જાય છે. પરિણામે જૂતકાળમાં થયેલી ભૂલોનો સુધાર તો તે લેખકો કે ચિત્રકારો દ્વારા આપમેળે જ થતો રહે છે.

જૈન સમાજની લાગણી દુલાય અને જૈનધર્મ સંબંધી ખોટા ખ્યાલ રજૂ કરે એવા કોઈ પણ લેખ, ચિત્ર કે વિચારો માટે અમારી સમિતિ સદા જાગ્રત રહે છે. આ ચિત્ર માટે પણ અમે ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલીના સંપાદક અને એ ચિત્રકાર પાસેથી સંતોષકારક ખુલાસો મંગાવ્યો છે; અને અમને એ મળવાની હિમેદ છે.

એક અનુચિત શીર્ષક

લેખિકા:-ડૉ. શા. કાઉચે ઈફ સુબક્રાફ્ટી, ગવાલિયર

૯ મે ૧૯૫૪ના “ ઇસ્ટરેટ્સ ટીકલી એન્ડ ઇન્ડિયા ” ના ૫૦ ૨૩૫૨માં “ જૈન સાધુઓ ” આ શીર્ષકનું શ્રી. બીરિન દે મહોદયનું એક ચિત્ર પ્રકાશિત થયું છે. તેમાં ત્રણ ઉપાસ પગવાલી સાંવળી પુરુષાકૃતિઓ, લાંબી બાંહવાળા અને મળાથી પમની ઘૂંટી સુધીના કફની જેવા ધોળા વસ્ત્રોમાં, અને મુખની આગળ કોઈ જૈન સંપ્રદાયવિશેષના મુનિઓની મુખવસ્ત્રિકા જેવા પટા ધારણ કરતા ચિત્રમાં છે. ત્રણેની વચમાં, મુખ અને આગળના પગ બંધા કરીને એક બકરી આવી રીતે બિભી છે જાણે તે કોઈ પૂંઠ પકડનારથી ભાગી જઈને આ ત્રણ પુરુષોના શરણમાં આવી હોય. ત્રણેમાંની પહેલી પુરુષાકૃતિ પ્રેક્ષકની સમુપાધિ ધૂંટણ ઉપર બેઠેલી છે. તેના જમણા હાથ બકરીની આગળ જાણે આ જાનવર બચાવવાની ચેષ્ટામાં લગાવેલો છે. બીજા બંને પુરુષાકૃતિઓ બિભી રહીને બકરીની તરફ અભયદાનની મુદ્રા કરે છે, એક જમણા હાથથી, બીજા ડાબા હાથથી. જે પુરુષાકૃતિ ડાબા હાથથી અભય આપે છે તેના ડાબા ખભેથી એક રંગીન ઝોળી લટકે છે, અને તેના માથા ઉપર એક કાળી ટોપી યા નો કેશના વીંટલા જેવું દેખાય છે.

જો આ ચિત્ર, તેના શીર્ષક ઉપર લક્ષ્ય ન આપનાં ધ્યાનથી નિહાળીએ તો તે પેઢી પરપોંદિત હીન, સપાટ નવીન ચિત્રશૈલીને અનુસરતું “ અદિસા ” વિષયનું એક અસરકારક સાક્ષાત્કરણ કહી શકાય તેમ છે.

પરંતુ શીર્ષક સંબંધી કહેવું પડશે કે જેટલા જૈન સંપ્રદાયો વિદ્યમાન છે તેઓમાંના એક પણ સંપ્રદાયના સાધુઓને માટે આવા વેષ, અર્થાત્ બાંહવાલી કફની, રંગીન ઝોળી અને મસ્તકભૂષા અનુમત હોય તેમ નથી તે આભાલગોપાલ બધાય જૈનોને સારી રીતે જ્ઞાત છે. એટલે કોઈ પણ જૈન આ ચિત્રની ત્રણ આકૃતિઓમાં “ જૈન સાધુઓને ” ઝોળીના શંકે તેમ બનવાજોગ નથી જ. જો આર્ટિસ્ટમાં જૈન સાધુઓ પ્રત્યે ખરેખર આદરની બાંધેલી ભક્તિ અને આદરભાવ હતા અને તેમનું અનંકરણ તેમને પોતાની ભાવનાને ચિત્રરૂપ આપવા પ્રેરિત કરતું હતું તો તેઓએ જૈન સાધુઓને સદાઓથી જૈન સાધુત્વને માટે લક્ષણભૂત અને આદરપ્રેરક વસ્ત્રોમાં જ કેમ નથી બતાવ્યા ? કાર્ટૂનિસ્ટને છોડીને જે આર્ટિસ્ટ, માની લઈએ રામાચ્છુમાંના કોઈ રાજર્ષિને ખમીસ, કોલર અને નેકટાઈમાં, યા આધુનિક જમાનાના કોઈ વિલાયતી રાજદૂતને ધોતી અને પહેરણ પહેરીને, યા કાલીદાસની શકુંતલા, અનુસયા અને પ્રિયંવદાને ટેનિસ શોર્ટ્સમાં ચિત્રિત કરશે, એટલે પોતાના વિષય નેની વિશેષતાઓથી વિપરીત શૈલીમાં પ્રદર્શિત કરશે તે પોતાના ભાવપ્રકાશમાં (કે જે આધુનિક કલાનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્ય માની લે છે) કદી પણ સફલ બની શકે તેમ નથી. આવી રીતે જૈન સાધુઓને આવા ફેન્સી ડ્રેસ જેવી વસ્ત્રોમાં ચિત્રિત કરવાથી આર્ટિસ્ટે ઘણા ખરા જાણકાર પ્રેક્ષકોના, વિશેષતઃ જૈનોના મનમાં વિપરીત પ્રભાવ પાડ્યો છે એમ સંભળાય છે. આર્ટિસ્ટ અને વીકલીના તંત્રી મહોદયને કહાચિત આ વાતની ખબરેય ન હોય. એટલે આપણે તેમનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવું અને નત્ર પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે તેઓ ચિત્રનું શીર્ષક બદલીને જૈન સમાજને આભારી કરશે.



ધૂર્તીખ્યાન

[પરિચય]

લેખક : પૂજ્ય પં. શ્રી કુરુધરવિજયભટ્ટ



આ ગ્રન્થ આચાર્યપ્રવચન શ્રી હરિભક્તસરિણ્યે રચ્યો છે. તેઓશ્રીની રચના એટલે તેની પ્રામાણિકતા માટે કોઈને શંકા કરવાનું રહેતું નથી. છતાં આ ગ્રન્થ એવા પ્રકારનો છે કે પુરાણ પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ધરાવતા વર્ગને રચ્યે નહિ એટલું જ નહિ પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે, કેટલીક સાચી વાત બીજાને દુઃખદ થઈ પડે એવી હોય છે છતાં તે કહેવી અનિવાર્ય થઈ પડે છે. આ ગ્રન્થ પણ તેવા પ્રકારનો છે.

શ્રી હરિભક્તસરિણ્ય મૂળ-પૂર્વાવસ્થામાં પાછાજી હતા એટલું જ નહિ પણ પાછાજીમાન્ય સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા. જ્યેન દર્શનમાં તેઓ આગ્યા અને તેમણે નિષ્પક્ષપાતપણે તર્ક-યુક્તિથી અનેક અન્ય દર્શનોની અસંગત વાતોનું ખંડન કરતા ગ્રન્થો રચ્યા. જુદાં જુદાં મંત્રોની અસંગતતાને મોટા વિદ્વાનની વિદ્વાતાનો મદ માળી નામે એવા તેમના ગ્રન્થો આજ પણ વિદ્યમાન છે. એમના એક એક ગ્રન્થમાંથી કોઈ જુદા જ પ્રકારનો પ્રકાશ મળે છે. તેમના બધા ગ્રન્થોમાં આ ગ્રન્થ કોઈ જુદી જ ભાવ પાડે છે.

આ સિવાયના તેમના બીજા ગ્રન્થોનું મનન કરીને તેમના વિષે પ્રામાણિકપણે પણ જો કોઈએ અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય તો કણભર આ ગ્રન્થ તેમણે રચ્યો હશે કે કેમ એવી શંકા થઈ આવે, છતાં આ ગ્રન્થ તેઓશ્રીએ રચ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે.

આ ગ્રન્થમાં જે વિષય યુગવામાં આવ્યો છે તે વાંચતાં ગમ્મત આવે છે, તે સાથે પૌરાણિક ઉપદાસ પણ ભારોભાર છે તે વાંચનાં એક પ્રકારની ઘૂણા પણ ઉપજે છે-પુરાણો પ્રત્યે. ગ્રન્થમાં યોગ્યેલી વાત દૂકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

ખાલવદેશમાં ઉત્તરેની નગરીની ઉત્તર દિશાએ એક ઉદ્યાન છે. તેમાં દરેક વાતે પૂરા ઠટાકા ધૂર્તલોકો ભરતા ભરતા આવ્યા. એ જુગ્યા લોકોમાં પાંચ જણા મુખ્ય હતા. તેમાં ચાર પુરુષ હતા અને એક સ્ત્રી હતી. પુરુષોનાં નામ-મૂળદેવ, કંડરીક, એલાપાદ અને શશક-એ પ્રમાણે હતાં અને સ્ત્રીનું નામ ખડવણા હતું. તે દરેકના હાથ નીચે પાંચસો પાંચસો ધૂર્તો કામ કરતા હતા. ખડવણા સ્ત્રીના હાથ નીચે પાંચસો ધૂર્ત-હમ્મરી સ્ત્રીઓ હતી. એમ સર્વ મળી અઢી હજાર ધૂર્તોના સમૂહ એકઠો થયો હતો. ઉત્તરેની જેવી મોટી નગરી એટલે ચોર ચોરે બધા ફરતા અને આજીવિકા જીવી કરી લેતા. પણ ચોમાસાના દિવસોમાં એક વખત આઠ-દિવસ સુધી ખૂબ વરસાદ પડ્યો; તેમાં ધૂર્તોનું કામકાજ ભાંગી પડ્યું. રસ્તામાં કોઈ આવે જ્યાં નહિ એટલે તેઓ કોને ધૂતો! છેવટે બધા એકઠા થયા અને ખાવા માટે શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યા. બધા મૂખ્યા હતા, કોઈની મતિ ચાલતી ન હતી. ત્યારે મૂળદેવે કહ્યું કે, આપણે જે સાંભળ્યું હોય કે અનુભવ્યું હોય તેની વાત કરીએ અને તે વાત મને તેસી હોય છતાં સાંભળનારે તેને પુરાણથી સાબિત કરી આપવી. જો સાબિત ન કરી આવે તો તે બધાને ખવરાવવાનું માથે લે. આ આ શરત પ્રમાણે તેણે સહુ પહેલાં એક વાત કરી.

મૂળદેવની વાત—જુવાનીના સમયમાં મારે સંપત્તિ મેળવવી હતી. તે માટે મારા સ્વામીને પ્રસન્ન કરવા માટે જ માસ સુધી સતત માથે જલધારા ધારણ કરવાનું તપ મારે કરવાનું હતું. તે માટે હું આશ્વે. માર્ગમાં મોટું જંગલ આવ્યું, ત્યાં જંગલમાં એક પહાડ જેવો મોટો હાથી મદ્દેશ્વર થઈને મારી પાછળ પડ્યો. હાથીથી બચવા માટે હું મારી પાસે કમંડલુ હતું તેમાં પેસી ગયો. મારી પાછળ હાથી પણ તેમાં પેડો. જ મહિના સુધી તેમાં મેં હાથીને ફેરવ્યો. છેવટે કમંડલુના કંઠના કાણામાંથી હું બહાર નીકળ્યો. મારી પાછળ હાથી પણ નીકળવા ગયો. તે આખો નીકળી ગયો પણ તેના પૂંછડાનો એક વાળ તેમાં સલવાઈ ગયો ને હાથી અટકી ગયો. હું દોડતો દોડતો જતો હતો ત્યાં એક મોટી ગંગા નદી આડી આવી. તેના અગાધ પ્રવાહને મેં એ હાથે પાર કરી ને જ માસ સુધી જલધારાનું તપ કરીને મહાસેન સ્વામીને પ્રસન્ન કરીને બહીં આવી તમને મળ્યો. બોલો આ વાત સાચી છે કે ખોટી ?

કંડરીકે કહ્યું કે, તમારી વાત સાવ સાચી છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ વગેરેમાં આવી વાતો ઘણી આવે છે. બ્રહ્માના શરીરમાં બ્રહ્માંડ રહે, જેનો વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા પાર ન પામ્યા એવું શિવજીનું લિંગ ઉમાના શરીરમાં સમાય, વાંસના એક પર્વ-ગાંધારીમાં સો કીચક જન્મે તો તું અને હાથી કમંડલુમાં સમાઈ જાઓ તેમાં શું નવાઈ ? શિવની જટામાં હજાર વર્ષ સુધી ગંગા છુપાઈ ગઈ તો કમંડલુમાં જ માસ તું છુપાઈ રહે તે જૂઠું કેમ કહેવાય ! વિષ્ણુની નાભિમાંથી બ્રહ્મા નીકળ્યા અને કમળતંતુ અટકી ગયું તો કમંડલુના છિન્નમાં હાથીનો વાળ અટકી જાય એ બરાબર છે. કુંતીના કાનમાંથી કર્ણુ જેવો કર્ણુ જન્મે તો કમંડલુના કાણા-માંથી તમે નીકળો તેમાં શું ? હનુમાન એ હાથે મોટો સમુદ્ર તરી ગયા તો તમે આ ગંગા નદી એ હાથે તરો એ અસંભવિત નથી. સ્વર્ગમાંથી પડતી ગંગા હજાર વર્ષ સુધી જટામાં શિવે ધારણ કરી તો તે જ માસ સુધી જલધારા ધારણ કરી એમાં આશ્ચર્ય કાંઈ નથી.

એ પછી કંડરીકે પોતાની વાત કહેવા માંડી:—

કંડરીકની વાત—હું નાનપણમાં ધણા તોફાની હતો, તેથી મને મારા માબાપે ઘેરથી કાઢી મૂક્યો. હું જમતો જમતો એક ગામ ગયો ત્યાં જુદા જુદા ધણાં પશુઓ હતાં. ગામની બાબુમાં એક મોટું વન હતું. ત્યાં આકાશમાં વાહન ચડી આવ્યાં ન હોય એવો મોટો વડ હતો. તેની નીચે કમલ નામે એક યક્ષ રહેતો હતો. ધણા લોકો તેના ભક્ત હતા. હું પણ તેને પ્રણામ કરવા ગયો. ત્યાં ધણા લોકો બેળા થયા હતા. એટલામાં ચોરની મોટી ઘાડ પડી. બધા બહાર પડ્યા. તે બાબુમાં એક ચીલડું હતું તેમાં છુપાઈ ગયા ને ઘાડ પાછી ફરી. એ ચીલડું એક બહારી ગણી ગઈ. બહારીને એક અજબર ગણી ગયો. તે અજબરને એક દંડ નામે પક્ષી ગણી ગયું ને તે પક્ષી જીડીને વડ ઉપર બેઠું. વડ નીચે એક રાજની સેના આવી. તેમાં રાજનો પદ્મસ્તી હતો. પક્ષીનો એક પગ નીચે લટકતો હતો. તેને વડની ડાળ સમજીને તેની સાથે હાથીને બાંધ્યો. પક્ષીએ પગ જીએ લીધો. હાથી જીએ તણાયો. મહાવતે તે જોઈને બૂમ પાડી. રાજ આવ્યો, શબ્દવેધી મુલયો આવ્યા ને તેઓએ દંડ પખીની પાંખ ઉઠી નાખી. પંખી નીચે પડ્યું. રાજએ તેનું પેટ ચીર્યું, તેમાંથી અજબર નીકળ્યો, અજબરને ચીર્યો તો બોકડી નીકળી. બોકડીનું પેટ ચીર્યું તો ચીલડું નીકળ્યું. ચીલડું ચીર્યું તો અમે બધા નીકળ્યા. પક્ષી બધા રાજને નમન કરીને ઘેર ગયા ને હું અહીં આવ્યો. જો આ સત્ય હોય તો સાબિત કરો ને મિથ્યા હોય તો બોજન કરાવો.

કંડરીકની વાત સાંભળીને એલાપાટે કહ્યું કે, તારું કહેવું સત્ય છે. વિષ્ણુએ એક ઈંદુ મૂક્યું ને તેમાંથી વિશ્વ નીકળ્યું તો તમે બધા ચીભડામાં સમાઈ જાઓ તે મથાર્થ છે. માર્કંડેય મુનિએ પોતાનો અનુભવ યુધિષ્ઠિર ને કહ્યો તે વાત આરણ્યપર્વમાં આવે છે. તેના પ્રલય-કાળે એક વડ ઉપર એક બાળક બેઠો હતો. ઋષિએ તેને બચાવવા હાથ લાગ્યા કર્યો ને બાળક ઋષિને ગળી ગયો. હજારો વર્ષ મુધી ઋષિ તે બાળકના પેટમાં ભગ્યો ને ત્યાં સુરાસુર-ચરાચર વિશ્વ જોયું પણ તેનો પાર ન પામ્યા ને છેવટે બહાર નીકળ્યા તો તમે બધા ચીભડામાં જરૂર રહી શકો. દેવકીની કુક્ષિથી જન્મેલા કૃષ્ણે મોઢું પહોળું કર્યું તો તેમાં ચરાચર વિશ્વ જોઈને દેવકી ચકિત થઈ ગઈ. તો તમારા ચીભડા વગેરેની વાત કેમ બોલી કહેવાય? અને તમે બધા જેમ કૃષ્ણના પેટમાં જીવતા રહ્યા તેમ રહી શકો. વળી દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં એક ધનુષ્ય ઉપર પર્વત આદિ રહ્યા હતા તો પક્ષી વગેરે મોટા હોય તેમાં શું નવાઈ! પહાડ જેવા જટાયુ પક્ષી હતો તે તમે પણ કયાં નથી જાણતા? તો તમારી ટિક પખિણી તમે કહો છો તેવી વિશાળ હોય તેની ના અમારાથી ન પડાય.

એટલે આ બધું તો ઠીક પણ હું એક વાત કહું છું તે સાંભળો ને સાચી લાગે તો સાચી કરી બનાવો ને નહિ તો બધાનાં પેટ ધોરો:—

એલાપાટની વાત—હું જીવાનીમા ધન માટે ધાતુવાદ શીખ્યો ને ને માટે પૃથ્વી પર ભમનાં મેં જાણ્યું કે પૂર્વ દિશામાં હજાર યોજન દૂર એક પર્વત છે. ત્યાં સહસ્રવંધી રસ છે. તે રસકૃપ ઉપર એક યોજનની મોટી શિલા ઢાંકી છે. હું સો સો યોજનનાં પગલાં ભરતો ત્યાં ગયો અને તે શિલા ઉપાડીને સ્વર્ણકૃપમાંથી રસ કાઢીને ઘેર આવ્યો. અઢળક સોનું બનાવ્યું અને કુપેરની માફક ભોગ ભોગવતો ને દાન દેતો પ્રસિદ્ધ થયો. એક વખત મારે ત્યાં પાચસો ચોર આવ્યા, મને ધણો ક્રોધ થયો, મેં એક બાણ માર્યું ને દશ ચોરને મારી નાખ્યા. બધા ચોરો એકસામટા મારા ઉપર તૂટી પડ્યા, મારાં અંગેઅંગ છેદી નાખ્યાં, મારું માથું લોહી નીતરતું એક ખોરડીને ઝાડે ચટકાવી દીધું. મારું માથું ત્યાં બોર ખાવા લાગ્યું. સવારે લોકોએ જોયું. મારાં બધાં અંગો એકઠાં કરીને માથું મૂક્યું ને હું જીવતો થયો. આ મારી અનુભવશી વાત છે. સાચી માતો કે જૂરી !

સરાંકે તેને કહ્યું કે, આ વાતને જૂહી કેમ કહેવાય? જમદગ્નિની સ્ત્રી રેણુકાનું માથું, તેના પુત્ર પરશુરામે છેલ્લું હતું ને વળી ઋષિએ તેને જીવતી કરી હતી. જરાસંધના બે ખંડ જરાથી સંધાયા હતા. સુદ અને ઉપસદને મારવા માટે દેવતાઓએ તલ-તલ જેટલું સૌન્દર્ય આપીને તિલોત્તમા અપ્સરાને ધરી હતી. સર્વેને ફળ માનીને હનુમાને પકડ્યો હતો અને સૂર્યે તેને પછાડીને ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યો હતો. પાછળથી બધા તેના અવયવો ભેગા કરી તેને દેવોએ જીવતો કર્યો હતો. એક હનુ-નમણું ન મળ્યું છતાં તે હનુમાન કહેવાયો. મહાદેવના પુત્ર રકનન્દની ઉત્પત્તિ પણ એવી જ પ્રસિદ્ધ છે. ૭ કૃતિકાએ ૭ અવયવો મુખવાળા જનમ્યા

● આ હકીકતને પુષ્ટ કરતો સાહિત્યના પ્રખલિત એક સુંદર શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

કુળોનામ્ ! ગતેન રત્નમક્ષુનાં, મૃદ્ મક્ષિતા કેવલં,

સત્ય કુળ ! ક એવાહ મુસલી, મિધ્યામ્ ! પડયાનમ્ ।

આવેદોતિ વિદારિતે શિશુમુલે, યત્તા સમમ જગદ્,

દૃષ્ટ્વા મત્ય જગમ વિસ્મયપદ, પાશ્વત્ સ કઃ કેશવઃ ॥

અને તે સંકારી ગયાં તેથી એ વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધ થયો. આ સર્વ સત્ય છે તો તું જીવંતો થયો ને અસત્ય કેમ માની શકાય ?

વળી કૃષ્ણના ચક્રથી ઉદાયેલું રાહુનું મસ્તક સૂર્ય અને ચન્દ્રને ઝસે છે તો તારું મસ્તક બેર થાય તેમાં શું ? કૃષ્ણે પણ પગલાંમાં બમ્બી પૃથ્વી આકર્ષી હતી તો તું એક એક ડગલે સો યોજન જમિ ઉછરે તે પણ બરાબર છે. હનુમાન આખો દ્રોણ પર્વત ઉપાડીને લક્ષ્મણને માટે વિશલ્યાની જફર હતી ત્યારે 'લાગ્યા હતા તો તું એક યોજન શિક્ષા ઉપાડે તેમાં શું નવાઈ ! કૃષ્ણે વસાહરૂપે દાડમાં આખી પૃથ્વી પણ ઉપાડી જ હતી ને ? એ કયાં જાનું છે ? માટે તારી વાત ન માનવા જેવી અમને લાગતી નથી પણ મારી વાત કહું છું, તે તમે માનો કે ન માનો એવી વિચિત્ર છે. માનશો તો સાચિત કરી આપવી પડશે અને નહિ માનો તો બધાને બોળન કરાવવું પડશે. ઠીક ચાલો, મારી વાત સાંભળો.

શશકની વાત—એક વખત સરહ મનુના સમયમાં મારા ગામથી દૂર એક પર્વતની પાસે એક ખેતરમાં હું ગયો. તે વખતે એક વનનો હાથી મદો-મત ઘઈને પહાડ ઉપરથી ઉતરી મને મારવા દોડ્યો. ત્યારે હું ત્યાં એક મોટું તલનું ઝાડ હતું તેના ઉપર ચડી ગયો. હાથી તે ઝાડને સંકમાં પકડી ખૂબ જોરથી હલાવવા લાગ્યો તેથી ઘણા-પારવાર વગરના તલ નીચે પડ્યા. હાથી તે તલને ખૂંદવા લાગ્યો એટલે જેમ ઘણીમાં પીલાય તેમ તે બધા તલ પીલાઈ ગયા ને તેમથી તેલની મોટી નદી વહેવા લાગી. તે તલના ખોળમાં હાથી ખૂતી ગયા અને જૂએ નરસે મરણ પામ્યો. હું નીચે જતોયે ને હાથીનું ચામડું ઉતારીને તેના એક મોટા ગાડવો બનાવ્યો. દશ ઘડા જેટલું તેલ મેં પીધું અને પેટ ભરીને ખોળ ખાધો. પછી પેલો ગાડવો તેલથી ભરીને તલના ઝાડ ઉપર નિશાન કરીને લટકાવી રાખ્યો. બેર આવતીને મેં મારા યુક્તે તે લેવા મોકલ્યા. તે ત્યાં ગયા પણ તેને તે ગાડવો મળ્યો નહિ એટલે તે તલનું આખું ઝાડ ઉખેડીને ઘેર લઈ આવ્યો. બધા લોકો એ જોઈ રહ્યા અને હું પણ મારા પુત્રને હેમખેમ ઘેર આવેલો જાણીને અડી આવ્યો.

આ મારી વાત છે. સાચી હોય તો સાચી કરી બતાવો. નહિ તો બોળન કરાવો.

શશકની વાત સાંભળીને ખંડપાના ધૂતારીએ કયું કે—ભાઈ શશક, તું કહે છે તે વાત સત્ય છે. શાસ્ત્રમાં જેવી ઘણી વાતો આવે છે. પાટિલપુરમાં માપના-અડદના મોટાં ઝાડની મોટી ભેરી કરીને વગાડી હતી એ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે, તો તલનું ઝાડ મોટું હોય તે બરાબર છે. મહાભારતમાં આવે છે કે—તે યુદ્ધ સમયે મદગરના હાથીઓના મદની નદી ચાલી ને તેમાં કેટલાયે હાથી—રથ—મોઝ આદિ તણાયા. મદની નદી ચાલે તો તેલની કેમ ન ચાલે ? તું એમ કહેતો હો કે મેં દશ ઘડા તેલના પીધા ને ખૂબ ખોળ ખાધો એ શું તમને સાચું લાગે છે ? તો અમે કહીએ છીએ કે એ સાચું તો શું અમને સાવ સામાન્ય લાગે છે. ભીમ ઓરડાના ઓરડા ભરેલા બિણાજ ખાઈને ખાલી કરી નાખતો હતો. હમર ઘડા મથના પી જતો હતો. કુંભકર્ણ હવર ઘડા મથ પી ને પાછો જ મહિના ગઈ જતો. અગસ્તિ ઋષિ સમુદ્રને અને જહનુ ઋષિ મંગાને પી ગયા હતા; તો એ બધા આગળ તારા દશ ઘડા શું વિસાતમાં ! વળી ગરુડાખ્યાનમાં ચરુકની કૃત્તિકાની જે વાત છે અને તેણે તેની માતા વિનનાનું દાસીપણું દૂર કરવા જે પ્રયત્ન કર્યો, તે જોનાં ત્રણ પુત્ર તલનું ઝાડ ઉપાડીને ઘેર લાવે તેમાં નવાઈ નથી. સાત દિવસ સુધી કૃષ્ણે યોવર્ષન પર્વન ધારણ કર્યો હતો. ઋષુક પર સેતુગંધ બાંધવા માટે

વાનસીએ મોટા મોટા પહાડ ઝીખેડી નાખ્યા હતા. હનુમાને 'રાવણની અશોકવાટિકામાં જઈને મોર્ચા મોર્ચા અશોકનાં વૃક્ષો ઝીખેડી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યાં હતાં, એટલે તારી વાત પણ અમને નવાઈ ઉપજવતી નથી.

ખંડપાનાએ પોતાની વાન કહેવાની શરૂ કરતાં પહેલાં બધાને કહ્યું કે, તમે બધા મને પહેલાં શાગીને કરગરો તો હું તમને બધાને બોળન કરાવું. ત્યારે પેલા ચારે જણ કહેવા લાગ્યા કે અમે મહાપુરુષો તને કરગરીએ, તને એક સ્ત્રીને! ત્યારે ખંડપાના હસીને ખેલી કે ત્યારે મારી વાત સાંભળો—

ખંડપાનાની વાત—જુવાનીમાં મારું રૂપ-લાવણ્ય કાંઈ જુદું જ હતું અને એક વખત ઋતુવંતી થઈને હું એક મંડપમાં સૂતી હતી, મારા ઉપર મોઢ પાખાને પવને મને બોગવી. મને પુત્ર થયો ને જન્મતાંની સાથે જ વાત કરીને ચાલતો થયો. મારે ઉમાદેવી નામે એક સખી હતી. તેણે મને આકર્ષણી વિદ્યા આપી. તે વિદ્યાબળે મેં સર્થને આકર્ષ્યો ને તેથી મને મહાબલવંત એક પુત્ર થયો. બ્યાસી હનર યોજન પૃથ્વીને તપાવના સૂર્યથી મને કાંઈ દાહ થયો નહિ. વળી, એક વખત મેં અમિતે આકર્ષ્યો અને તેથી મહાતેજવંત પુત્રને મેં જન્મ આપ્યો. અમિથી હું બળી કે દાઝી નહિ. ફરી એક વખત મેં ઇન્દ્રનું આકર્ષ્યું ક્યું અને ઇન્દ્ર સમાન પુત્ર જન્મ્યો. કહેા આ સર્વ સત્ય છે ને ?

આ સાંભળી મૂળદેવ વગેરે ચારે જણાએ અનુક્રમે એક પુત્રની વાત સિદ્ધ કરી આપી. પવનથી કુંતીએ બીમને જન્મ આપ્યો હતો, પવનથી અંજનાએ હનુમાનને જન્મ દીધો તે પ્રમાણે પવનથી તે પુત્રને જન્મ આપ્યો. પરાશરે યોજનગંધા માછલીને બોગવી ને બ્યાસને જન્મ થયો. બ્યાસ જન્મતાંની સાથે માતાને 'અવસરે મને સંભારજે' કહીને ચાલ્યો ગયો—ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે. તો નારો પુત્ર તને કહીને નરન જ ગયો તેમાં શું આશ્ચર્ય? એમ મૂળદેવે કહ્યું. પછી કંડરીકે કહ્યું કે, સૂર્યથી કુંતીને પુત્ર થયો હતો ને તે બળી ન હતી તો તુ ન બળી તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એલાપાદે કહ્યું કે, યમની સ્ત્રી ધૂમોણાને અમિએ બોગવી હતી છતાં દાઝી કે બળી ન હતી તો તને અમિએ બોગવી ને તું ન દાઝી એ સંભવિત છે. સશકે કહ્યું કે, ઇન્દ્રે ગૌતમપત્ની અહર્યાને બોગવી હતી ને ઋષિએ આપ આપીને ઇન્દ્રને સહસ્રભગ કર્યાં હતાં. વળી ઇન્દ્રે કુંતીને બોગવી હતી તેથી અર્જુન જન્મ્યો હતો, નારો જેવી રૂપ-લાવણ્યવતીને બોગવે તેમાં અંદુલન નથી. ચારેના પ્રત્યુત્તર સાંભળીને ખંડપાનાએ કહ્યું કે, તમે બધા મને ઝાળખો છો ને ? હું કોણ છું ? મૂળદેવે ઉત્તર આપ્યો કે અમે તને ઝાળખીએ છીએ—તું પાટલીપુત્રના સહેવાસી ગૌતમગૌતમીય નાગજાતમાં આઠાજી અને નાગશ્રી આઠાજીની પુત્રી છે. આ સાંભળીને ખંડપાનાએ કહ્યું—એ બરાબર નથી. તે અને હું મળતી છીએ એટલે બમ થયો છે, બાકી હું તો રાજના ધોળીની પુત્રી છું ને મારું નામ દગ્ધિકા છે. મારું ઘર રાજના ધરની જેમ ધન-લાભથી ભરપૂર છે. રાજના હનર કપડાં રાજ હું મળૂં. રાખીને ધોઈ છું. એક વખત ધણાં કપડાં ધોવાનાં હતાં એટલે હનર મળૂં. રાખી સાથે મારાં બરીને હું નહીના કઠિ ધોવા મઠિ. વસ્ત્રો ધોઈને તડકે મકન્યાં હતાં ત્યાં મોટો વાવટોળ આવ્યો ને બધાં કપડાં બાંધી મથાં. ધણું ક્યું પણ વસ્ત્રો ન મળ્યાં એટલે મેં મારા મળૂં. રાખીને કહ્યું કે, તમે બધા નાસી જાઓ નહિ તો રાજ દંડશે. બધા નાસી ગયા અને હું ત્યાં એક બગીચામાં ધોતું રૂપ કરીને રહી. રાત વીતી એટલે મને વિચાર આવ્યો કે સવારે મને જોશે તો શિકારીઓ મારી નાખશે.

એટલે મેં આશ્રલતાનું રૂપ લીધું અને અશોક વૃક્ષને વળગી પડી. રાત્રીએ બપોરું કે મારાં સર્વ વસ્ત્રો મોટા વાવટાળથી જાડી ગયાં છે એટલે તેણે દંદેરા પીટાઓ કે હે ધોળીઓ ! તમે ન્યાં હો ત્યાંથી પાછા આવો. તમને અભય છે. બધા તે દંદેરા સાંભળીને ઘેર આવ્યા અને હું પણ મારું મૂળ રૂપ ધારણ કરીને ઘેર ગઈ, મારો પિતા ગાડાં લેવાને નદીએ ગયો. તો ગાડાં બાંધવાના દોરડા-વાધરો બધાં સિયાળો ખાઈ ગયાં હતાં. મારો બાપ તેની તપાસ કરતો હતો. તેવામાં તેના હાથમાં એક જાંદરનું પૂંછડું આવ્યું. તેના મોઝામાં મોટા વાધરો કરીને ગાડાં લઈને તે ઘેર આવ્યો. ઓલો, આ બરાબર છે ને ?

એ સાંભળીને શરકે જવાબ આપ્યો—ઈશ્વરનું લિંગ કેટલું મોટું છે કે જેનો બ્રહ્મા-વિષ્ણુ પણ પાર ન પામ્યા. હનુમાનનું પૂંછડું કેવું મોટું કે લંકાને વીંટી લીધી ને સળગાવી ? તો જાંદરનું પૂંછડું મોટું હોય તે પણ માની શકાય એવી વાત છે. ઈશ્વરનું અપમાન કરવાથી બૃહસ્પતિના શ્રાપે નહુષ રાજા અજગર થઈને અરણ્યમાં પડ્યો હતો ને યુધિષ્ઠિરે તેને મૂળ રૂપ કર્યો તો તું ધૈર્ય અને આશ્રલતા થઈને વળી મૂળ સ્વરૂપ પામી તે બરાબર છે.

ખંડપાનાએ વળી કહ્યું કે, હે ધૂર્તના સરદારો ! હજુ પણ હું કહું છું કે તમે મારું માનો ને મને પગે પડો તો તમને બધાને પેટ ભરીને ખવડાવું, નહિ તો પાછળથી પસ્તાશો. પછીથી તમારી કોડીની કિંમત નહિ રહે. હું તમને જીતી લઈશ. એ સાંભળીને બધા ધૂર્તોએ કહ્યું કે, તું એક સ્ત્રી ! અમને જીતી લઈશ ? અમને બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-બૃહસ્પતિ કોઈ જીતી શકે એમ નથી. તો તું કોણ હિસાબમાં ! ખંડપાનાએ કહ્યું : ત્યાં જુઓ, સાંભળો : રાત્રીના દંદેરાથી નિર્ભય થયા પછી મને એમ થયું કે મારે તેનાં વસ્ત્રો શોધી આપવાં જોઈએ. એટલે હું રાત્રીની આજ્ઞા લઈને તે શોધવા નીકળી. મારા ચાર નોકરો પહેલાં નાસી ગયા હતા. પૃથ્વીમાં જમતી જમતી આજ હું અહીં આવી ને તમે ચાર મારા નાસી ગયેલા નોકરો છો અને રાત્રીના વસ્ત્રો લીધાં છે. કેમ બરાબર છે ને ? જો ધૂર્તો ના પાડે તો હાથો કહેવાય અને બોજન કરાવવું પડે અને બરાબર છે એમ કહે તો પેલી ધુતારીના દાસ ગણાય અને વસ્ત્રો આપવાં પડે. એટલે તેઓ મૂંઝાયા, ખંદ કરતાં દાન થઈને કહેવા લાગ્યા કે—હે ખંડપાના ! તારી જુદી અક્ષય છે. અમારા જેવા ધૂર્ત સરદારોને પણ તેં હરાવ્યા છે. માટે અમે તને વિનયીએ છીએ કે તું અમને બધાને ખવડાવ, સાત સાત દિવસના અમે જૂઝ્યા છીએ.

ધૂર્તોના વચનથી ખુશ થઈને ખંડપાના બધાને માટે બોજનની વ્યવસ્થા કરવા ચાલી.

સાંધી તે એક મોટા સ્થાનમાં આવી. ત્યાં તત્કાલ મરણ પામેલો બાળક કોઈ મૃતી ગયાં હતાં. તે તેણે લઈ લીધો, તેને નવરાત્રી-સાફ કરી, કપડાં પહેરાવીને ઉજ્જૈની નગરીમાં ગઈ. ત્યાં એક મોટા શેઠને ત્યાં પહોંચી. શેઠને ત્યાં ધણી લોકો એકઠા થયા હતા. શેઠ વેપારમાં મસગૂલ હતા, ત્યાં પહેાંચીને શેઠને ચીડવવા દીનતાથી કહેવા લાગી કે, હે શેઠ ! હું ગરીબ બ્રાહ્મણી છું, મારું કોઈ નથી. આ બાળક ઉપર પણ દયા કરીને કાંઈ મદદ કરો. આપ મહાપુરુષ છો, મહા ઉપકારી છો. વારંવાર એ પ્રમાણે તાર-કરુણ સ્વરે બોલીને શેઠના કાર્યમાં વિશ્લેષ કરવા લાગી એટલે શેઠ ચીડયા અને નોકરને હુકમ કર્યો કે આ રાંડને બહાર કાઢો. નોકરે તેને ધક્કો મારીને બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યાં એ એકદમ કપટથી નીચે પડી ગઈ અને જોરથી રોવા લાગી, લોકો એકઠા થઈ ગયા. તે બધાને પેલું મરણ બાળક બતાવીને કહેવા લાગી કે, આ મારો નોકરોનો આધાર, મારી આશાવેલનો એકનો એક તાંતણે..

આંધળીની લાકડીનો આ પાપી શેઠે નાચ કર્યો. જાતી ફૂટી, વાળ વિખેસ્તી, ખુરતી શેઠને ખૂબ કહેવા લાગી અને ધમકાઈ દેવા લાગી શેઠ ડરી ગયા ને તેને લાચું કે જો આ સ્ત્રી રાત્ર્યમાં જશે તો મને દંડ થશે એટલે કોઈ પણ ઉપાયે આને સમજાવીને કાઢવી જોઈએ. એમ વિચારીને શેઠ ગરીબ ગાય જેવા થઈને તેની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે 'બેન, હો દહે શું થાય ! જેવા લાવિલાવ, ખનવાનું હતું તે બની ગયું—તું દહે ચિંતા ન કર. તારે જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય લઈ જા. એમ કહીને પોતાની રત્નજડિત વીટી કાઢી આપી.

તે વીટી લઈને ખડપાના ધૂતો પાસે આવી અને બધી વાત કરી. પછી તે વીટી ઝવેરીને ત્યાં વેચી દઈ બધાને ખૂબ બોજન કરાવ્યું. બધા ખડપાનાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ને સહુ ધૂતો પોતાપોતાને રથાનકે છૂટા પડીને ગયા.



જો વિષ્ણુ સર્વવ્યાપી છે તો ખીન્નું રહ્યું શું ? પાર્વતીના શરીરના મેલથી ગણેશ ઉપન્ન્યો. પાર્વતી હિમાચલથી ઉપતી, વગેરે સર્વ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ આદિનાં વચનો ખાટા સોનાના જેવાં છે, પરીક્ષામાં ટકી શકનાં નથી. મધ્યહના લીડાની માફક બહારથી દેખાવડાં અને અંદરથી સાર વગરનાં છે. માંટ તે માનવા યોગ્ય નથી. વચનની પણ પરીક્ષા કરીને જો કપ-છેદ અને તાપથી શુદ્ધ હોય તે જ માનવાં જોઈએ. તેથી આત્મસ્થિત સધાય છે. વ્યવહારનાં સાચા જૂઠા વચનો સસારની વૃદ્ધિ કરે છે ત્યારે મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધારનારાં પારમાર્થિક વચનો આત્માને બચાવે છે અને પરમપદ તરફ લઈ જાય છે. એવાં વચનો વીતરાગ સર્વજ્ઞ પદ્માત્માનાં હોય છે. એ જ શ્રદ્ધેય છે અને ઉપદેય છે. એટલે તમેજ સખં નિસ્તંકં જં જિજ્ઞેહિ પવેદ્યં ' 'તે જ સત્ય અને નિઃશંક છે કે જે જિનવરોએ પ્રશ્ન્યું છે' એમ દહપણે માનવું અને આચરવું એ શ્રેયસ્કર છે.

*

*

*

આ ધૂર્તાધ્યાન ૪૮૮ ગાથા પ્રમાણ્ય છે. તે પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. તેની શરૂઆતની ગાથા નીચે પ્રમાણે છે :—

નમિઋણ જિજ્ઞવરિંદે, તિઋસેસરવંદિણ ધુમ્બકલિસે ॥

વિઠસજ્જનબોહજાન્યં, ધુત્તક્ષાણં પવક્સામિ ॥ ૧ ॥

છેલ્લે ઉપસંહારની બે ગાથાઓ છે, તે આ પ્રમાણે :—

ચિત્તઝહ્નુદુર્ગસિરિસંઠિણિં સમ્પત્તરાયરત્તેહિં ॥

સુચરિભસમ્હસહિઆ, કહિઆ ઇસા કહા સુવરા ॥ ૧૨૩ ॥

સમ્પત્તસુદ્ધિહેઠં, ચરિઅં હરિમહસૂરિણા રહ્અં ॥

ગિમુળંતકહંતાણં, ભવવિરહં કુણઝ મન્વાણં ॥ ૧૨૪ ॥

પાંચ વિભાગમાંથી પ્રથમ વિભાગમાં ઉપક્રમ અને મૂળદેવની વાત છે તે ૯૩ ગાથામાં છે. બીજા વિભાગમાં 'કંડ'રીકની વાત ૭૫ ગાથામાં છે. ત્રીજા વિભાગમાં એલાપાદની વાત ૯૮ ગાથામાં છે. ચોથા વિભાગમાં શશકની વાત ૯૪ ગાથામાં છે. પાંચમા વિભાગમાં ખડપાનાની વાત અને ઉપસંહાર ૧૨૪ ગાથામાં છે. અંતની લાપા પ્રાકૃત છે. વચમાં કોઈ કોઈસ્થળે

પ્રારંભિક સંસ્કૃત શ્લોકો પણ આવે છે. ઉપસંહારની બે ગાથામાં આવતા— 'ચિત્રમુદ-દુર્ગમીમાં રહેલા' અને 'ભારતમિત્ર' એ બે વાક્યો ખાસ સ્પષ્ટ છે તેથી આ ગ્રન્થ શ્રી. હરિભદ્રસૂરિએ છે તે ખાસ સ્પષ્ટ થાય છે.

ગ્રન્થમાં ગૂંચાયેલ વાતો મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાનમાં પણ તે તે વ્યતો તેજ પ્રમાણે તે તે ગ્રન્થોમાં વિસ્તારથી ઉપલબ્ધ છે. એટલે પુરાણો વગેરેના નામે લખતી વાત અહીં કહી છે એમ માનવાને જરી પણ કારણ નથી.

ગ્રન્થની અંતે રહેલી-૧૨૫ મી ગાથા પાછળથી લખાયેલી હોવાનું ગાથાની રચના જોતાં ક્ષણે છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે :—

સેઝંવરવરસૂરી, હરિભદ્રો કુણઝ અમ્હ મહાહ ॥

જસસ સરિસંલ્લખલે, જિણાગમે ઇરિસા મતી ॥ ૧૨૫ ॥

આ ગ્રન્થને અનુસાર ૮૨૬ શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃતમાં શ્લાકબદ્ધ ધૂર્તાખ્યાન શ્રીસુધનિલકા-ચાર્યે રચ્યું છે. પ્રાકૃત ગાથાઓને સંસ્કૃત શ્લોકબદ્ધ અવસ્થિત તેમાં ઉતારી છે. તેમાં ભાષા-સૌખ્ય પણ સારું જળાયું છે.

જૂની ગુજરાતીમાં આ ધૂર્તાખ્યાન કથાનો આસાપબોધ પણ થયેલ છે. તેની શરૂઆતમાં એક ખાલિની શ્લોક અને પાંચ પંક્તિની પુષ્પિકા સંસ્કૃતમાં છે તે મુન્દર છે.

• સદુપનિષદનેક-પ્રત્યસન્દર્ભાભિ, પરસમયતમાંસિ ધ્વંસયિત્વાડુનાદ યઃ ॥

ગયન્મિવ દિનેશઃ શાસનં જૈનમતત્, સ જયતુ હરિભદ્રઃ સૂરિરુદામધામા ॥૧॥

इह हि चतुर्दशशतसंख्यप्रकरणप्रणेतृभिः सितपटपटलमुकुटमणिभिर्निःप्रतिमप्रतिभाप्राग-
लभ्यपराजितामरसूरिभिः श्रीहरिभद्रसूरिभिः मिथ्यादृष्टिभिः प्रणीतानां समयानाम्, अन्तर्वाणि-
चेतस्यप्रकारकारणि(रिणी)भिः स्वोपज्ञसयुक्त(क्ति)श्रेणीभिः कुसु(स)मयतां सम्यग्
व्यवस्थाप्य, तैरेव प्रतिपादितानां भारत-रामायण-पुराणादीनां कथाप्रन्थानामपि धूर्ताख्यान-
समानतां दर्शनाय निर्मितस्य धूर्ताख्यानाभिधानस्य कथाग्रन्थविशेषस्य लोकभाषायां
कथा लिख्यते ॥

આ ઉપરથી 'ધૂર્તાખ્યાન'નું મહત્વ પણ સમજી શકાય છે. આ ગ્રંથે ગ્રન્થો 'સિદ્ધી જૈન ગ્રન્થમાલા'ના ૧૯ ગ્રન્થોમાં પ્રકટ થયા છે. આ ગ્રન્થને અનુરૂપ કેટલીક વાતો સંક્ષેપથી તો કેટલીક વાતો વિસ્તારથી જુદે જુદે સ્થળે મળે છે. ધર્મપરીક્ષા-સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં અને ધર્મપરીક્ષા-શાસ્ત્રમાં ઘણા વિસ્તાર છે. શ્રી. હરિભદ્રસૂરિએ વિરચિત 'અષ્ટક' ગ્રન્થની રીકામાં પણ કેટલીક વાતો ટૂંકમાં છે. 'શ્રીદશવૈકાલિક-રીકા'માં પણ પ્રસંગે શ્રી. હરિભદ્રસૂરિએ એવી વિરુલ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બીજા અનેક સ્થળે તેના ઉલ્લેખો મળે છે.

મિથ્યાશ્રુત તરીકે પ્રસિદ્ધ શ્રુતજ્ઞાનના બેદમાં પણ ભારત-રામાયણ આદિ ગણ્યાન્યાં છે. 'નન્દીસૂત્ર'માં એ પ્રસિદ્ધ છે.

જેના આ વાંચાને મિથ્યાશ્રુતથી બચે અને સત્યશ્રુત પામીને પરમપદના પથના પથિક અને.



ઉદયન-વિહાર

[૩]

ઐતિહાસિક અનુસંધાન

[ગત અંક ૭, પૃ. ૧૧૦ થી ચાલુ]

લેખક.-પં. શ્રીચુત લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા

ગુજરાતેશ્વર કુમારપાલનો પ્રતાપ

મહારાજા કુમારપાલે દક્ષિણ દિશામાં વિજય મેળવ્યો હતો-તેનું પૂર્વોક્ત વર્ણન કર્યા પછી તેના સાંધિવિગ્રહિકે રાજ-સભામાં તેમને વિશ્વાસ કરતાં વિશેષમાં જણાવ્યું કે—

“ હું મહારાજા ! તમારી ભોજન-વેળાને પાળનાર (વંદાધર), પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી સિંધુપતિ જેને તમે ભોજન આપ્યું હતું (આ ગિચારો હતોતો રહ્યો-એવી અનુકંપાથી જેને ગરાસ તરીકે પિતાનો દેશ આપ્યો હતો), તે દિવસ જન્મતો નથી, રાત્રે જન્મે છે. (વંદાધર લોકો સ્વામીનાં દર્શન ન થતાં રાત્રે જન્મે છે-એવી મર્યાદા છે.) ૭૩

વસુધાના ઉપભોગ કરનાર હું મહારાજા ! તમારા ભયને કારણે જન્મણું (થયન દેશનો અધીશ) તાંબુલ ખાતો નથી, કે ભોજન-કાળે પણ ખાતો નથી, વિષયો (શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ) નો ઉપભોગ કરતો નથી (તાંબુલ-પાન-ખીડાનું આસ્વાદન વગેરે મૂકીને, માત્ર તમને આરાધન કરવાના ઉપાયોનો અભ્યાસ કરે છે.) ૭૪

ઉબ્બેસર (ઉચ્ચેશ્વર) આપના શત્રુઓને ન મળી જતાં-તેનાથી જૂદો પડીને મણિ-જડિત સોનાના ધંડલાં આબૂષણોવાળા સાચો શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ મેળવી આપને [ભેટ તરીકે] મોકલાવે છે. ૭૫

પૃથ્વીના ભૂપણરૂપ હું મહારાજા ! આપના હર્ષથી વિકસર મુખવાળો તે પ્રસિદ્ધ કાશી-ભૂપણ રાજા (વારાણસીનો સ્વામી) હાથીઓ અને ઘોડાઓથી શોભના એવા આપના હારને શોભાવે છે. (અદર પ્રવેશ ન થતાં-પ્રતીહાર વડે અટકાવાતા પ્રાયઃ સિંહદ્વારને જ અલંકૃત કરે છે.) ૭૬

* “ સિન્ધુ-ગર્હ તુહ વમલન-વેલિઓ તુમર દિન્ન-વલ્લખો ।
 ન જિમ્હ દિવસે જેમહ, નિસાહ વલ્લિહુમ-દિસાહ તહ ॥ ૭૩ ॥
 તમ્બોલં ન સમાજહ, કમ્મય-કલે વિ મળ્હ જલ્લખો ।
 વિસાળ અ નોમ્મુજહ, મણ તુહ વલ્લહ-કમ્મલળ ॥ ૭૪ ॥
 મણિ-નલ્લિઝ-કમ્મલ-વલ્લિગાહરણે વલ્લે(લ)સારો વર-તુરો ।
 સંગલિય લવ્લ-સલ્લે, પેલ્લહ તુહ રિલ-જલ્લલ્લિયો ॥ ૭૫ ॥
 હરિસ-મુરિલ્લખણો સો, મલિ-મલ્લમ । ક્લાલિ-રીલ્લણો લલ્લા
 દિવિલ્લિહ તુહ વાર, હવ-નલ્લિઝ-હલ્લિ-વિલ્લહ ॥ ૭૬ ॥

તમારા પ્રત્યે અખૂટ ભક્તિ વડે, અખંડિત ખંડુમાન વડે મંડિત એવા મગધદેશનો રાજા, જેનો પૂર્વજો મર્ત્ય ગણા મર્યો છે, તેવો મર્ત્યને તમને અખૂટ રતનાદિ ભેટાણું આપે છે. ૭૭

જેનો રત્નેહ તૂટ્યો નથી, તેવા ગૌડ દેશના રાજાએ તમારા માટે અસ્ખલિત ગતિવાળા અચ્ચુટિન મદવાળા, ન્યૂનતા-રહિત (પરિપૂર્ણ) યજ્ઞણવાળા મોટા ગજરાજને મોકલ્યા છે. ૭૮

હું મહારાજા! ચાલતી એવી તમારી સેનાએ કુન્નોજના સ્વામીને યશ, પ્રતાપ અને પૃથ્વીથી રહિત થાય એવો ભય-વિહ્વલ કર્યો હતો. ૭૯

હું મહારાજા! પૃથ્વીની નીચે રહેલા (પૃથ્વીનો ભાર વહન કરનારા) કચ્છપને પણ જેણે કંપારી દીધેલ છે-એવા આપના ચાલતા સૈન્યને જેતાં જ દશાણુપતિ (દશાણુદેશનો રાજા) ભયથી મરી ગયો. ૮૦

કદૃચ્છા વિનાના દૂધ જેવા ઉન્નત્યજ્ઞ યજ્ઞવાળા, પ્રતાપના તાપ વડે શત્રુઓના યશસ્વી કુસુમને કરમાવનારા હું મહારાજા! વ્યૂહ ગોઠવનારા તમારા સૈન્યે તે દશાણુપતિના નગર (ચેદી-અુદ્દેશખડ) રૂપી સમુદ્રનું મંથન કર્યું હતું. ૮૧

હું મહારાજા! મથન કરેલા દહીમાંથી જેમ માખણુ પ્રદળ કરાય છે, તેમ મથન કરેલા તે દશાણુપતિના નગરમાંથી કનક (સુવર્ણ) ને પ્રદળ કરના તમારા સૈનિકોએ અમને હણિત કર્યા હતા. ૮૨

તે દશાણુપતિના સેનાપતિઓ, જેઓ શત્રુો વડે પ્રતિબંધાને છેલ્લાના હાઈ અખંડિત પ્રતાપવાળા હતા, તેઓ પણ તમારા છેદક એવા ભટ્ટો વડે ઊભ થયા છતાં સમર (રણભૂમિ)માં જ રહી ગયા હતા-(અર્થાત્ મૃત્યુ પામ્યા). ૮૩

જેમનાં છત્રો કાપી નાખવામાં આવ્યાં હતાં, જેમના માથાના રક્ષક ટોપા અને મસ્તકો કપાઈ ગયાં હતા-તેવા દશાણુ દેશના ક્ષત્રિયોની રાજ-લક્ષ્મીને (સંતાંગ-સંપત્તિને) ઔચુક્યના

ચિન્ચિલ્લિઓ અણુદિઅ-મત્તોદિ તુમમ્મિ મગધદેસ-નિવોં ।

અણુદિઅ-પુલ્લ-ગલ્લો, અણુદિઅં પાહુલં લેદ ॥ ૭૭ ॥

અણુદિઅ-ગમ્મણમત્તોદિઅ-મદમત્તુદિઅ-લક્ષણ મહેમ-કુલ ॥

અણિલુક્કન્ત-સિણેહો, મહાહો પેસીઅ તુજ્ઞ કદ ॥ ૭૮ ॥

લુક્કિઅ-જસમુલ્લારિઅ-પયાવમુલ્લુક્કિઅ-મેહણિ કાહી ॥

ચોલન્તી તુહ સેણા, મય-પુલ્લિઅં કલ્લડજ્જેસં ॥ ૭૯ ॥

તુજ્ઞ પહલિર-સિવિરે, પુમ્મવિઅ-હસમાણ-કુમ્મમ્મિ ॥

દિદ્ધે વિ દલ્લણ્ણ-વર્હ, વિવદ્દમાણો મદ મરહી ॥ ૮૦ ॥

અણકલ્લિઅ-હુલ્લ-સુદ્-જસ ! પયાવ-વમ્મદિઅરિ-જસ-કુસુમ ! ॥

તુહ ગણ્ઠિઅ-ચૂહેણ, વિરોલ્લિઅો તસ્સ પુર-કલ્હી ॥ ૮૧ ॥

મન્થિઅ-દહિણો તુપ્પં વ, પુસલ્લિઅ તુસ્સ મલ્લરલ્લો કળયં ॥

તિલ્લન્તેહિ તુહ સેણિર્હિ અવલ્લિઅા અન્હે ॥ ૮૨ ॥

તસ્સ ચમ્મલા સમરે, પુમ્મજિઅ તુહ મહેહિ તિલ્લરિઅા ॥

તિલ્લરોહણેહિ તિલ્લરણા વિ અણલ્લરિઅ-પયાવા ॥ ૮૩ ॥

સુભટોએ પ્રહણ કરી હતી. ૮૪

હે મહારાજ ! ત્રિભુવનમાં યથા મેળવનારી (યશસ્વી,) શત્રુઓનો ખ્વંસ કરનારી તમારી સેનાએ ત્રિપુરીશ્વરના (ચેદી નગરના સ્વામીના) સૈન્યનું મર્દન કરી તેના માનનું મર્દન કર્યું હતું. ૮૫

તમારી સેનાએ રેવા (નર્મદા નદી) ના નક (ગ્રાહ, મગર) આદિ જલચરોનું મર્દન કર્યું, મહાતટોનું અને તટ પરના અખિલ આરામો (ઉષાનો) નું મર્દન કર્યું હતું તથા તેના દ્રહ (ધરા) ના કાદવનું મર્દન કર્યું હતું. ૮૬

પગથી મર્દન કરેલ ધૂળ જેવા કામળ, અને મંદ મંદ વાતા પવન વડે સહજ ફરકતા એવા રેવા (નર્મદા) ના તટ પરના જના-મહનમાં તમારા સૈન્યનો પડાવ થયો હતો. ૮૭

જેનો વિક્રમ અવિસવાદી- (નિશ્ચિત) છે, તેવા જય-કાર્યને સિદ્ધ કરનારા તમારા સૈન્યે નિશ્ચિત જય માનનારા મથુરાધિપના વિજયને વિસવાદી બનાવ્યો (તમારા સૈન્યે તેના પર જય મેળવ્યો હતો.) ૮૮

હે મહારાજ ! જેમની પરીક્ષા (આ ધોડાઓ, શત્રોથી બેઠાવા છતાં પણ સુભટોને રણાંગણમાં પાડના નથી-એવી) અવિસવાદી હતી તેવા, તથા શરીરને ખમ્બેરવાથી જેના :જ-કણો ખરી જાય છે તેવા તમારા ધોડાઓ, જ્યાં નક (ગ્રાહ, મગર) વગેરે જલચરો આક્રંદ કરે છે, તેવી યમુના (જમના) નદી ઊંચી ગયા. (સામે કિનારે પહોંચ્યા.) ૮૯

હે મહારાજ ! જેના ધોડાઓ, અને હાથીઓ ખેદ પામ્યા નથી-(કટાળ્યા નથી) તથા જેનો સેનાપતિ ખેદ પામ્યો નથી, તેવું, શત્રુઓને આક્રંદ કરાવનારું, તમારું સૈન્ય મથુરા પહોંચ્યું હતું. ૯૦

નગરનાં ઠારોને રાધનારા-(નગરને ઘેરા ધાલનારા), માર્ગોને અટકાવનારા-(લોક-પ્રચારને રોકનારા), પ્રતિભટોને અટકાવના, કોપાયમાન થયેલા તમારા સૈનિકોએ શત્રુઓને કોપાયમાન કર્યા હતા. ૯૧

છિન્દિબ-છત-દુહાવિઝ-સિરહ-ખિછકિ-ઉતમગ્રાણ ।

રહાલિબા રસજળાજ, સિરી ચાલુક-સુરેદિ ॥ ૯૪ ॥

તિહુમળ-જસ-ઓમન્દગ, રિટ-બરછેદન-ચમૂદ પહુ । તુજ્જ ।

મલિકુજ બલં તિહરીસરસ્સ પરિદિગો માળો ॥ ૯૫ ॥

ચઢિબ-નક્કા મઢિબ-મહાતહા સઢિમાસિલારામા ।

પજાહિબ-દ્રહ-પક્કા, તુજ્જ ચમૂદ કયા રેષા ॥ ૯૬ ॥

પય-મઢિબ-પંધુ મસિળે, પુલુલુલમાળાખિલેળ કય-કન્દે ।

રેષા-તહ-હય-ગહળે, નિબ્બલિગો તુહ ચલ-નિવેસો ॥ ૯૭ ॥

નીપાહબ-જય-ફજ્જ, અવિબદિબ-વિક્રમ બલં તુજ્જ ।

અવિલોદિબ-જય-મઢુરાહિલસ્સ ફંસાવહી વિચયં ॥ ૯૮ ॥

અવિસવાઈ-પરિકક્કા, તણુ-પકલોહળ-મ્મહન્ત-પણુ-કળા ।

ળીહરિબ-નક્ક-ચક્ક, તુહ તુરવા ઝંઢળસુસિષા ॥ ૯૯ ॥

રિટ-અક્કન્દાવળય, અસિલ્લમાળ-હયમઝૂરિઅ-કુલં ।

/અવિસરન્ત-ચમૂદ, પત્ત મઢુરાહ તુહ સેજ ॥ ૧૦ ॥

તમારા સૈન્યનો પ્રવેશ થતાં, તમારા સૈન્યથી જેનો પરિભવ થયો છે તેવા, લખણીય થયેલા મથુરાના રાજ્યએ યુદ્ધનો સંરંભ (આડંબર) કર્યો ન હતો. ૯૨

મથુરાના રાજ્યએ વિસ્તૃત કનક-સશિવડે, તમારા વિસ્તૃત સૈન્યને તૃપ્ત (સંતુષ્ટ) કરી ધૃતિ ધારણ કરતાં પોતાની પુરી મથુરાની રક્ષા કરી હતી. ૯૩

જેમનો યશ સ્વર્ગ સુધી પહોંચ્યો છે—એવા યશસ્વી હે મહારાજા ! શત્રુઓને સંતાપ કરનારા તમારા પ્રબલ પ્રાપ્તથી સંતોષ થયેલા જંગલપતિએ—(સપાદલક્ષના અધિપતિએ) તમારા આગ્રહ થવા માટે તમને દાર્થીઓ આપ્યા છે. ૯૪

યશવડે ત્રિભુવનને પામ કરનારા ! અગણિત ગુણવાળા હે મહારાજા ! ભક્તિથી વ્યાપ્ત કરનારા તે જંગલપતિએ (સપાદલક્ષદેશના રાજ્યએ શાકભરીશ્વરે) વૈર સમાપ્ત કરવા માટે તમને વિશ્રાંતિ કરી છે. ૯૫

શત્રુઓને પરાસ્ત કરનારા હે મહારાજા ! તમે તુરકીને (તુરુકને—એટલું દેશના અધિપતિને) તથા દિલ્લીનાથને (દિલ્લીશ્વરને—યોગિનીપુરના રાજાને) પરાસ્ત કર્યો છે; તથા કાશીના રાજાને (વારાણસીશ્વરને) પરાજીત કર્યો છે. (જે કોઈ રાજા આત્મમાની હતા, તે સર્વને તમે નિરન્કૃત કરેલા છે) [જંગલપતિ એવા] મને તમે આદેશ (આજ્ઞા) કરો. ૯૬*

“હે પૃથ્વીપતિ ! જેમ લુપ્થ એવા પોતાના સેવકને સર્વ કાર્યમાં નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, તેમ (પોતાના) શત્રુના તિરસ્કારના કાર્યમાં મને નિયુક્ત કરો. તમે કોને કોને નિરસ્ત કરતા નથી ? (અર્થાત્ સર્વ શત્રુવર્ગને તમે પરાસ્ત કરો છો,) કોઈએ પણ તમારી આજ્ઞાને ઉલ્લંઘિત કરી નથી (સર્વ કોઈ તમારી આજ્ઞા પાળવામાં તૃપ્ત થયા છે.) ૯૭

“વૈરીઓને પરાસ્ત કરનારા હે મહારાજા ! આ દાથ જાંચો કરીને, તજની (આંગળી) જાંચી કરીને હું આ પ્રમાણે કહું છું (સકલ ભુપાલ—મંડલીની પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિપાદન કરું છું) કે મારા દુર્ગને (કોઠને) તમે જ ઉત્ક્રિષ્ટ કર્યો છે. (ખીજો કોઈ આની સામે જોવા પણ સમર્થ નથી.) ૯૮

ઉત્પત્તિ—વારેદિ, સન્ધિઅ—મમેદિ હક્કમાર્ગેદિ ।

કુજ્જન્તેદિ તુહ સોળિર્ણદિ, જૂરવિઆ રિડળો ॥ ૯૧ ॥

તુહ જાયન્ત—પવેસે, સિજે જમ્મન્ત—પરિહસે તત્તો ।

તલિઅ—મઓ મહુદેસો, ન તજુવોભાજિ—સરમ્મે ॥ ૯૨ ॥

તલિઅ—ફગય—ચણ, વિરલિઅ ચિખ્લિઅ તુહ સેજ ।

મહુદેસો તળિઅ—વિહી, રવલીઅ નિઅં પુરિ મહુદે ॥ ૯૩ ॥

સમ્મતિઅન્ત—અજ—મર । જાહુલઅજ્જોઅસપિડ દિળ્ળા ।

તુહ રિડ—જાહુલઅજ—વળ—પગાવ—સતપિણ ગયા ॥ ૯૪ ॥

અસ—ઓઅગિઅ—તિહુઅળ ! તેળ કયા અતિ—વાલિઅ—મળેળ ।

અસમાગિઅ—જુજ । સ્વરં સમ્મતિઅં તુજ્જા વિજ્જતી ॥ ૯૫ ॥

તહ પેલિઅ તુલ્લો, ટિહીટ્ટીઅહો ગલ્લિઅ તહ વ ।

અજ્જલિઅ અ કાસી, રિડ—વરળ ! તુહ મહાણં ॥ ૯૬ ॥”

—પ્રાકૃત દ્વાપમ્ય મહાકાવ્ય (કુમારપાલ—અર્જુન) —સર્ગ ૧, આ. ૭૭ થી ૯૬.

“શત્રુઓને તિરસ્કૃત કરનારા હે મહારાજ ! તમારા હાથીઓ વિજયધ્વજને ફરકાવનારા છે, ભારે ટુંકા-દંડને ઉઘાળનારા છે, તેઓ પર્વતને પણ ઉપાડે છે, આથી તમે કાનો પરાભવ નથી કરતા ? (જેની પાસે એવા પ્રકારના હાથીઓ છે, એવા તમે સર્વ પર વિજય પ્રાપ્ત કરો છો.) ૯૬

“હે સ્વામી ! કોઈ રીતે ન કંપનારા-નિશ્ચલ એવા તમે પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યા છો, તેથી જીર્ણ થયેલા વગદ (આદિ વરાહ) સુવે છે, શેષ નાગ સૂવે છે, દિગ્ગજો સુએ છે, તથા કૂર્મ પણ સુવે છે, (એમનું કાર્ય આપ વડે કરાતું હોવાથી એ સર્વ નિશ્ચિન્ત થયા છે.) ૧૦૦

“હે મહારાજ ! તમારા શત્રુઓની વધુઓ અરણ્યમાં કંપના હ્રદયવાળી થઈ કંપે છે, જેનાં બાળકો વિલાપ કરે છે એવી, વિલાપ કરતી તે સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી સંબંધમાં વિલાપ કરે છે (હા નાથ ! તમારા વિના અમે કેવી રીતે પ્રાણોને ધારણ કરી શકીશું ? એવા પ્રકારના વિલાપો કરે છે) ૧૦૧

“જેમનું પરાક્રમ ગોપતી શકાય તેવું નથી-એવા પ્રોઠ સૌર્યશાલી હે મહારાજ ! મદ વડે યસુધાને લીધેનારા તમારા ગજરાજને રણાંગણમાં વ્યાકુલ થતા નથી, તથા ઘોડાઓ પણ વ્યાકુલ બનતા નથી, તમારા જેવા બીજો કોણ છે ? (તેવો કોઈ તમારો પ્રતિપક્ષી નથી, તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ ૧૦૨.

“હે મહારાજ ! તમારા પ્રતાપરૂપી અમિતવંદ પ્રદીપ (પ્રજ્વલિત) થયલાઓને ઘર, નગર અને ઉદ્યાન પ્રદીપ થાય છે-(સામે છે.) સર્વ પ્રીત થયેલું છે. (તમારા શત્રુઓને ચંદન-વિલેપન, ચંદ્રિકા વગેરે પણ સંતાપના હેતુભૂત થયેલ છે.) ૧૦૩

“ક્ષોભ વિનાના હે મહારાજ ! જો તમે સ્વર્ગ માટે લુબ્ધ થાવ, અથવા નાગેન્દ્ર-લોક (પાતાલ) નિમિત્તે લોભ રાખો; તો હું સંભાવના કરું છું કે ઈંદ્ર ક્ષોભ પામે, વાસુકિ(નાગ) ક્ષોભ પામે (કે આ અહીં પણ ગુડવા નહિ દે-એવા આશયથી આ ક્ષોભ પામે છે) ૧૦૪

“હે સ્વામી ! મે ભક્તિથી આગલ કરીને આપ પ્રયે (આપના) દાસપણોને આરંભ કયો છે અને આગંભ કરેલા દાસપણોને નિર્વાહ હું નિયંત્રે કરીશ, તો ઉપાસંભ કયાંથી ? (જેવી રીતે મારી વચનીયતા-નિંદા કોઈ પણ પ્રકારે નહિ થાય). ૧૦૫

“હે મહારાજ ! (આપના જેવા) મોટાઓ, ઉપાસંભને યોગ્ય એવા પણ મારા જેવા માણસને ઉપાસંભ આપતા નથી (વિદ્યુત પ્રતિપાદન કરતા નથી-હંપંકા આપતા નથી); પરંતુ જો હું કોઈ પણ પ્રકારે અભક્ત (અવગ્રા કરનાર) થાઉં, તો ઉપાસંભ આપવા યોગ્ય છું (શિક્ષણીય છું). ૧૦૬”

[સાંધિવિપ્રલોકે કરેલી] એવા પ્રકારની વિસ્તારિ સાલળીને રાજ (કુમારપાલ) મધ્યરાત્રિના સમયે મહામહ્યવાળા શયન પર સ્તા. ૧૦૭”

—સમકાલીન પ્રામાણિક આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે ‘કુમારપાલચરિત’ નામના પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગમાં ઉપર્યુક્ત મહત્ત્વનું ઐતિહાસિક ઉપયોગી વર્ણન કર્યું છે. એ વાંચતાં-વિચારતાં ગૂઝરાતની તત્કાલીન પ્રભુતાનો સહજ ખ્યાલ થઈ શકે છે. ઉદયન-વિહારની પ્રશસ્તિમાં (શ્લોક ૭૧માં) વૃષભિના પ્રતાપનું સંક્ષેપમાં સ્તવન છે. (ક્રમશઃ)

જરાવલા પાર્શ્વનાથ તીર્થ-

સ્થાપનાનો સમય

લેખક: શ્રીચુત અગસ્ત્યદેવ નાહટા

સં. ૧૯૬૭ માં પ. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી લિખિત 'પાવાગઢથી વડોદરામાં પ્રગટ થયેલા જરાવલા પાર્શ્વનાથ' નામક એક મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો હતો, જેમાં પંડિતજીએ પૂરતી શોધ અને શ્રમ કરીને મેળવેલી સમગ્ર સામગ્રીના આધારે જરાવલા પાર્શ્વનાથ સંબંધી સારી ગ્રંથકારી પ્રકાશિત કરી હતી. આપણાં પ્રત્યેક જૈન તીર્થોના, આખૂ, શંખેશ્વર તેમજ આ જરાવલા તીર્થ સંબંધી ગ્રંથ જેવા જ શોધપૂર્ણ ઇતિહાસ ગ્રંથો પ્રગટ કરવાની જરૂરત છે.

પંડિતજીએ આ ગ્રંથમાં જરાવલા પાર્શ્વનાથની તીર્થસ્થાપનાના સંબંધમાં 'ઉપદેશ-સંપત્તિ,' 'છરિકાપદલી પાર્શ્વસ્તવ-ટીકા,' તેમજ 'વીર વંશાવલી'ના આધારે પ્રકાશનાખનાં પ્રથમનાં બંને પ્રમાણોમાં પ્રતિમાનું પ્રગટ થતું તેમજ તીર્થસ્થાપનાનો સમય સ. ૧૧૦૬ સ્પષ્ટ હોવા છતાં સં. ૧૧૬૦ નો અધિક સંભવ માન્યો છે, તેથી જ ઉક્ત બંને ગ્રંથોના પ્રમાણ સ્વરૂપ જ્યાં સં. ૧૧૦૬ લખ્યો છે, ત્યાં કોંસમાં બંને સ્થળે પોતાના તરફથી ૧૧૬૦ પણ લખી દીધા છે. પંડિતજીની આ સંભાવનાનાં બે કારણો પ્રતીત થાય છે.

(૧) 'વીર વંશાવલી'માં સં. ૧૧૬૧ નો ઉલ્લેખ છે. તેમજ (૨) સં. ૧૧૦૬ નો ધોંધલને ક્ષોધિ પાર્શ્વનાથ તીર્થને પ્રગટ કરનારા' (સં. ૧૨૦૪ વાગ્યા) ધોંધલને એક માની લીધાનું જણાય છે. વાસ્તવમાં પંડિતજીની આ સંભાવના સાચી નથી. અમારા સંગ્રહમાં 'ઉપદેશ સંપત્તિ' થીયે પહેલા રચાયેલી 'જરાવલી પાર્શ્વનાથ દ્વાનિશિકા' નામક સ્તવન છે; જેની પ્રતિ સં. ૧૪૬૩ માં લખાયેલી છે. આ સ્તવનના અંતિમ પદમાં 'વિજય' શબ્દ આવે છે જે સંભવતઃ ખરતરગચ્છીય વિજયતિલકના નામનું સૂચક છે. આ વિજયતિલક ઉપાધ્યાય પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધના વિદ્વાન છે, આથી આ દ્વાનિશિકાનો રચનાકાળ પણ એ જ હોવાં જોઈએ. આ રચનામાં જરાવલા તીર્થ સ્થાપનાનો નિમ્નેક્ત પદમાં ઉલ્લેખ મળી આવે છે:—

“અખિઉ તહિ ચિર લગતિ મહૂરતિ,
પાર્શ્વ જિણેસર મૂરતિ પૂરખ મુખ નવરંગ. ૧૫
સિરિ વિક્રમ નવુત્તર સંવત,
જિણુવર ઉવણ અનંતર જે સુહ કિંકરેવ;
કરંઈ તેજ પ્રણુ કેરંઈ તીરથિ,
ભવસાયર ઉત્તારણ તીરથ, તીરથિયા ચિર સેવ.” ૧૬

અમારા સંગ્રહની પ્રતિમાં આ દ્વાનિશિકાનાં પ્રારંભનાં ૧૪ પદો નથી; નહિતર બીજાં કોઈક મહત્ત્વપૂર્ણ સચનાઓ મળી શકત. આમળના પદાંક: ૨૦ માં સં. ૧૩૬૮ માં સુલતાનનું

કૈ-ય જાણેથી અહીં આવ્યું અને આ તીર્થને ધક્કો પહોંચાડ્યો એ સંબંધી ઉદ્દેશ આ પ્રકારે છે:—

“ આહ તેરહ આઠસહા વરસહિ, સુરનાણીહ ફલ અમરસ વરસિહિં.

ઉક્કર સિહિ અધપુકું; અણ્ણાણિયકે જાલુરહ હુંતા,

જણિ ઉલિ વેગિ પહુતા જમહન જિમ દુકું.” ૨૦

શ્રી. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીના ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ પૃષ્ઠ ૮૫ માં જે રચના ‘પાર્શ્વનાથ વિવાદલઉ’ના નામે આદિ-અંત આપવામાં આવ્યા છે, તે વાસ્તવમાં આ દાનિશિકાથી અભિજ્ઞ જ છે. આથી પાટણુ વગેરેના જંડારમાંથી જે પ્રતિમાં આ વિવાદલઉ હોય, તે શીઘ્ર પ્રકાશિત કરવો જોઈએ.

આ રચના સિવાય પક્ષીવાલગચ્છનો એક સંગ્રહ ગુટકા અહીંના જહત્તજાન જંડારમાં છે, તેમાં પણ જીરાવલા તીર્થસ્થાપનાનો સમય સં. ૧૧૦૬ જ ખતાવવામાં આવ્યો છે.

“ સિ ૧૧૦૧ જીરાવલા તીર્થ ”

આથી ગાંધીજીએ જે સં. ૧૧૬૦ ની સંભાવના કરી છે, તે ઉચિત પ્રતીત નથી થતી. ‘રીશ્વંશાવસી’ તો ગત રાનાખ્દીની જ રચના છે. મારે પ્રાચીન પ્રમાણાતી વિશ્વમાનતામાં તેમનું કથન માન્ય કરી શકાય એમ નથી.

ગાંધીજીએ ઉક્ત ધારણાના કારણે જ પોતાના ગ્રન્થના પૃષ્ઠ: ૬૩-૬૪માં લખ્યું છે કે- ‘સં. ૧૧૮૬ માં ધર્મસરિની પાસે ક્ષત્રહણ કરનારા ધાંધલ જ ફલોધિ અને જીરાવલા ખતે તીર્થોના પ્રાદુર્ભાવક છે,’—આ સંભાવના જ્યારે કે જીરાવલા પાર્શ્વનાથની સ્થાપનાનો સમય સં. ૧૧૦૬ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે આપમેળે સમાપ્ત થઈ જાય છે.

એક આવશ્યક સ્પષ્ટીકરણ

ગાંધીજીના આ ગ્રંથના પૃષ્ઠ: ૬૭ થી ૭૧માં મારા સંગ્રહની જે પ્રતિથી ‘મેડુનંદન’ના ‘જીરાવસી પાર્શ્વનાથ ફાગુ’ને પ્રકાશિત કર્યું છે તે પ્રતિને સં. ૧૫૧૬માં લખાયેલી ખતાવવી એ પણ બામક છે.

પૃષ્ઠ: ૭૧-૭૨માં ઉલ્લેખાયેલ પત્રાંક: ૨૬૪, ૨૭૩, ૨૭૪ વાળી પ્રતિ જ પત્રાંક: ૨૮૮-૨૯૦ માં આ ફાગુને માની લેતાં આ ભૂલ થયેલી છે.^૧ વાસ્તવમાં ફાગુવાળી પ્રતિ તેનાથી બિજા જ છે. જે પ્રતિમાં જે ફાગુ છે, તેના પ્રારંભના સુચિપત્રવાળા પૃષ્ઠમાં લેખનપુષ્પિકા આ પ્રકારે આપેલી છે:—

“ ॥ ડૉ ॥ સંવત્ ૧૪૯૩ વર્ષે વૈશાલ માસે પ્રથમપક્ષે ૮ દિને સોમે શ્રીવૃહત્સરતમગચ્છે શ્રીજિનમદ્રગુરૌ વિજયમાને શ્રીકૌર્તિરત્નસૂરીણાં શિષ્યેણ શિવકુંજરમુનિના નિજપુણ્યાર્થે ત્વાધ્યાય-પુસ્તિકા લિખિતા । ચિરં નંદતાત્ । શ્રીયોગિનીપુરે ॥ શ્રી: ॥”

૧. સંવત ૧૫૧૬ વાળી જે પ્રતિનો પત્રાંક: ૨૬૪, ૨૭૩, ૨૭૪મા વિદ્યપિદ્ધ છે તેનો પત્રાંક: ૨૮૮-૨૯૦ માં ભક્તભર ભ્રમણ છે.

એક જૈન ગ્રંથમાં

કુરાનની કથા

લેખક : શ્રીમુત ભંવરલાલજી નાહટા

૭

વિશ્વપ્રેમ અને મૈત્રીભાવ માટે જૈનધર્મનો ઔદાર્ય ગુણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. પોતાના વિરોધી વિચારવાળાં દર્શનો પ્રતિ પણ જૈન ધર્માવલંબીઓ અને જૈનાચાર્યોએ કદી ધ્રુષ્ટાભાવ ન રાખતાં તેમના ગુણોનો આદર કરી અપનાવ્યાં છે. જૈન ધર્મગુરુઓને સ્વશાસ્ત્ર અને પર-શાસ્ત્રમાં પારંગત બનવું જરૂરી બતાવવામાં આવ્યું છે. એ જ કારણ છે કે, તેની દાર્શનિક ભૂમિકા ખૂબ મુદ્દત રહી છે. તેઓ બધા જૈનેતર ધર્મ અને બધા વિષયોના અધોનું તત્ત્વપર્યાય અધ્યયન કરતા હતા. જે જેટલા અધિક ઉદાર થાય, તે એટલા દાર્શનિક વિચારધારાનું આદાનપ્રદાન કરીને પોતાની લોકપ્રિયતા અને દાર્શિક નિર્મળતામાં અભિવૃદ્ધિ કરી શકતા હતા. સ્વયં ભગવાન મહાવીર વૈદિક ધર્માનુયાયી અગિયાર મહાદિગ્ગજ પંડિતોને તેમની વેદોક્ત મત્યાઓ દ્વારા પ્રતિબોધ કરીને હજારો શિષ્યપરિવાર સાથે પોતાના નુપ્પ્ય શિષ્યો બનાવ્યા હતા. મળધરવાદ આ વાતનું જ્યેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધાને સમજાવવા માટે તેમને જે માન્ય ધર્મગ્રંથોનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવે તો તે જલદીથી સમજી લે એ ખાતર જૈનાચાર્યોએ જૈનેતર પૌરાણિક દૃષ્ટિ તથા લોકકથાઓનો પ્રયુક્તાથી ઉપયોગ કર્યો છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે કે, તિરસ્કારથી તિરસ્કાર વધે છે અને પ્રેમવ્યવહારથી પ્રેમ વધે છે. કોઈ પણ ભાષા સાથે તિરસ્કાર રાખવો ઠીક નથી; તે તો કેવળ વિચાર પ્રકાશનું માધ્યમ છે. Water બોટર અને પાણીમાં જેટલું અંતર છે તેટલું જ ખુદા અને પરમેશ્વરમાં છે; તો ‘પછી એને માટે એની પાછળ કળિયો શા માટે ? જૈન મનીષીઓએ આ વાતનવિક્રતા સમજી લીધી અને ફારસી આદિ યાવની ભાષાઓનું પણ તેમણે અધ્યયન કર્યું અને એ ભાષાઓમાં સ્તવન, છંદ વગેરે વિવિધ કૃતિઓ રચી.’

જૈન વિદ્વાનોએ જૈનેતર ગ્રંથોનું પઠન-પાઠન, લેખન અને સંગ્રહ વગેરે સુધી સીમિત ન રહેતાં જૈનેતર ગ્રંથો પર પર્ચાઈ જૈન ટીકાઓ રચી છે. જે જમાનામાં ‘કુરાન શરીફ’ જેવા યવનોનાં પવિત્ર ગ્રંથોને સ્પર્શવું એ ધર્મભંગ થઈ જવાનું માનવામાં આવતું, ત્યારે જૈનાચાર્યોએ ગુણાનુરાગવશ તેમાંની કથાઓને પણ પોતાના ધર્મગ્રંથોમાં સ્થાન આપ્યું. અહીં જેની આશ્ચર્યના કરવામાં આવી છે તે કથા ‘કુરાન શરીફ’થી લીધી છે.

જૈનધર્મનો અપરિગ્રહવાદ સર્વવિદિત છે. ગૃહસ્થોને માટે જરૂરિયાત ઉપરાંત સંગ્રહ કરવો જ્યાં પાપ માનવામાં આવ્યું છે, ત્યાં પોતાના સાહિત્યમાં સેંકડો ઉદાહરણો હોવા છતાં વાચક સરગ્રેધે યવન-કથાને પોતાના ‘પદૈકવિશ્વનિગ્રંથમાં’ સંસ્કૃતના ૩૪ શ્લોકોમાં ગુહિત કરી છે. “મીયા સલેમ ખીબી ફત્તુ ઉદાહરણ” એ શીર્ષકવાળી કથાદ્વારા જનસાધારણને અલ્પ પરિ-ગ્રહમાં સંતોષી રહેવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત શ્લોકોમાં નીચે મુજબના ફારસી શબ્દોનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે:—તસલીમ, મસા, ખુદા, અરજ,

૧. જુઓ: “ફારસી ભાષામાં જૈન સ્થાપત્ય,” પ્રકાશ ‘જૈનધર્મ પ્રકાશ’ અને ‘સાહ્ય’

પેંગંબર, દરવેશ, ખાસિક, કુતુબ, દુનિયાં, સોદાગર, ખાના, ભૂચરિત (બહિસ્ત), દોજખ, મુદીર, ઔર ખુદ.

અંતમાં--'ઈતિ શ્રોપદૈર્ઘ્યશતૌ સતોષાસંતોષોયરિ સદ્વસ્તુતિવેચકા સત્પ્રાર્થકસભેઃ--કતુનામ્નોઃ ક્ષેરાણિષ્ઠો દૃષ્યન્તઃ' એમ લખ્યું છે.

સલેમા અને ફતૂની કથા

જેને પરિગ્રહમાં વાંછા નથી તેને ઘેર લક્ષ્મી આવે છે અને જે ધનની વાંછા કરે છે તેને મૂળથીયે ચાલી વળે છે. આને મિયાં સલેમા અને ખીખી ફતૂના યુવાનના કથાથી જાણવી.

“એક વાર ખુદાએ સ્વર્ગમાં મૂસા પેંગંબરને કહ્યું: ‘મૂસા ! તમે દુનિયાનાં આચરણ જોવા માટે જાઓ.’ મૂસાએ ખુદાને પ્રણામ કરી વિદાય લીધી, અને ચરાચર મનુષ્ય લોકને જોવા માટે ગયો. રસ્તામાં એક રથજે ફતૂ નામે એક ટોસી મળી, જે વસ્ત્રો ન હોવાથી પોતાનું અગ ધૂળથી ટાંકીને યેગી હતી અને મુખથી મોઢી ઝડી હતી કે, ‘ખુદા ! દો અને દેવરાંવા.’ મૂસાને જોઈને એણે કહ્યું: ‘હે મૂસા ! તમે ખુદાને અરજ કરીને મને વસ્ત્ર અપાંવા: જ્યો ગુલામ ટાંકવાને કામ લાગે--ભલે પછી તે જૂનું હોય. મારી ઉદરપૂર્ત માટે પણ પ્રાર્થના કરજો.’

એ પછી મૂસા આગળ વધ્યો અને સલેમાના ઘરની સામે પહોંચ્યો. દરવાજે મૂસાને જોતો રહેલો જોઈ તે અભિવાદનપૂર્વક પોતાના ઘરમાં લઈ ગયો. તેના આદરસત્કારથી સતુષ થઈ જ્યારે મૂસા આગળ ચાલવા લાગ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું: ‘હે પેંગંબર મૂસા ! ખુદાને મારી અરજ કરજે કે, સલેમાના ઘેર રૂપા કરીને ધન આપું કરે જ્યો નિશ્ચિત ખનીને તમારું ભજન કરી શકે.’ મૂસા આગળ વધ્યો તો તેણે દરવેશોને જોયા. તેણે દરવેશોને કહ્યું: ‘તમે ખુદાના ખાસ સેવક છો, જે ખુદાને કંઈ કહેવું હોય તો કહેજો.’ દરવેશો જુખ્યા હતા. તેમણે કહ્યું: ‘અમારે માટે એ યકરી, દોઢ મણુ ઘી અને ખાઠ અપાવશો, નહિતર, અમે તમને છોડીશું નહિ અને તમારું મસ્તક ફંગળાંને ખવડાવીશું.’

આ પ્રકારે લોકોનું સ્વરૂપ જોઈને મૂસા ખુદાની પાસે આવ્યો અને પ્રણામ કરી જોવા થયો. ખુદાએ પૂછ્યું: ‘દુનિયા કેવી છે ?’ મૂસાએ કહ્યું: ‘ખધાંય આપના સેવક છે. હું આ વખતે ત્રણ અગ્નિઓને મળ્યો.’ ખુદાના પૂછવાથી ફતૂ આદિની સાથે જે વાતો થઈ હતી તે તેણે કથા: જતાવી. ખુદાએ કહ્યું: ‘તુદાને માટે તે અધિક આપવા માટે કહ્યું પણ હું તેને ધૂળ સરખાંયે નહિ આપું.’ મૂસાએ પૂછ્યું કે ‘તેનો શો અપરાધ છે ?’ ખુદાએ કહ્યું: ‘એણે સુખી અવસ્થામાં કદી મારું નામ પણ લીધું નથી. પોતાની લિંસા અને લોભના કારણે હવે મારું નામ યાદ કરે છે. તે સ્વાર્ધિની છે. તેનું નામ પણ ના યકશિ. સલેમાને માટે ફરીથી કહીશ તો હું તેનું ધન દસ ગણાથી સો ગણું વધારી દઈશ.’ મૂસાએ કહ્યું: ‘પ્રભુ ! જે નથી યકજનું તેને શા માટે વિપુલ ધન આપો છો ?’ ખુદાએ કહ્યું: ‘આથી પહેલાં તેણે મારી ધણી ભક્તિ કરી છે.’ ફરીથી ખુદાએ કહ્યું: ‘દરવેશોએ માગ્યું છે માટે ન આપીશ.’ મૂસાએ કહ્યું: ‘જેમ આપે સલેમા અને ડોસી પ્રત્યે અયુક્તા કહ્યું છે તેમ દરવેશ જે અનોપચત્તવાદી છે તેમને પણ છેડી દેવામાં આવે ?’ ખુદાએ કહ્યું: ‘મૂસા ! સ્વર્ગ અને નરક નામક જે એ ખાનાંઓ છે

ટ્રસ્ટોનું દ્રવ્ય ખીજ કામમાં વાપરી શકાયો નહિ.

મુખર્ષી રાજ્ય ધારાસભાએ મુખર્ષી-રાજ્ય પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટ (૧૯૫૦) પસાર કરીને તેનો અમલ પણ ચાલુ કર્યો છે. આ વિષયમાં ઘણાઓની ફરિયાદ હતી કે આ કાયદો ભારત પાર્લામેન્ટના ધારા ૨૫-૨૬ નો વિરોધ કરનારો હોવાથી કાયદેસર નથી. આથી આ વિષયનો નિર્ણય કરાવવા માટે મુખર્ષી રાજ્યના પાંચ લાખ રૂપિયાના એક જોન મંદિરના ટ્રસ્ટી શ્રી. રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી અને પારસી પંચાયત તરફથી સગ શાપુરજી બમનજી ખાલીમોરિયાએ એક ટ્રસ્ટ કેસ મુખર્ષી હાઈકોર્ટમાં સને ૧૯૫૧ માં રજૂ કર્યો હતો કે આ એક્ટ (કાયદો) ભારત પાર્લામેન્ટના ધારા ૨૫-૨૬ અનુસાર ન હોવાથી કાયદેસર નથી તેમજ એક્ટની ૫૮ થી કલમમાં પબ્લીક ટ્રસ્ટોથી અમુક કર લેવાની સત્તા મુખર્ષી સરકારને આપવામાં આવી છે. એવી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો મુખર્ષી ધારાસભાને હક નથી, વગેરે.

મુખર્ષી હાઈકોર્ટ આ ટ્રસ્ટ કેસનો કેસલો આપ્યા હતા કે અરજદારોની બંધી દલીલોનો અમે ઈન્કાર કરીને તેમની અરજ રદ કરવામાં આવે છે.

આથી અરજદારોએ ફરીથી આ ટ્રસ્ટ કેસની અપીલ સુપ્રીમ કોર્ટ દિલ્હીમાં કરી હતી; ત્યાં ફક્ત બેચમાં એ સભાગીરિન ફક્ત બેચના પ્રમુખ (ન્યાયમૂર્તિ) શ્રી જસ્ટિસ મૃગજીએ આ કેસનો કેસલો તા. ૧૮-૩-૫૮ ના રોજ આ પ્રકારે આપ્યા હતા.

આ કાયદાથી એકસન ૪૪ અને સેકશન ૧૭ ની ૧ થી ૬ કલમાં કાયદા વિરુદ્ધ હોવાથી મુખર્ષી હાઈકોર્ટ ચેરીટી કમિટી કમિશનરની નિયુક્ત કોર્ષ પણ પબ્લિક (ધર્માદા) ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીએ કરી શકતી નથી તથા સેકશન ૫૫-૫૬ નો અમુક ભાગ કાયદા વિરુદ્ધ હોવાથી જે પબ્લીક ટ્રસ્ટ જે કામને માટે ખર્ચ કરવા યથાપન કરવામાં આવ્યું હોય તે ટ્રસ્ટના દ્રવ્યનો વ્યય તે જ ઉદ્દેશ્ય સિવાય બીજા કામમાં ખર્ચ કરી નાખવાની સત્તા ચેરીટી કમિશનરને મુખર્ષી હાઈકોર્ટ આપી શકતી નથી.

આનો અર્થ એ છે કે, આ ટ્રસ્ટ કેસ હતો તેથી આનો કેસલો બધા પબ્લિક ટ્રસ્ટ પર તાત્કાલિક પડે છે. આથી હવે એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે, કોર્ષ પણ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી ચેરીટી કમિશનર પાસે થઈ શકતા નથી તથા જે ટ્રસ્ટ (દ્રવ્ય) જે ઉદ્દેશ્ય માટે યથાપન કરવામાં આવ્યું હોય તે સિવાય અમે તેના બીજા કામમાં તે દ્રવ્ય ખર્ચી નાખવાની સત્તા ચેરીટી કમિશનરને નથી.

ટ્રસ્ટની આવક પર કર લેવાની વાતનો તો સુપ્રીમ કોર્ટે કાયમ રાખી છે. તેવી કર નો લેવાશે. હા, કોર્ષ ટ્રસ્ટની અવ્યવસ્થા માલુમ પડતાં સરકાર તેનો કબજો નહિ લઈ શકે, અને તે ટ્રસ્ટનું દ્રવ્ય બીજા કામમાં વાપરી નહિ શકે.

સારાંશ કે ઉપરોક્ત એક્ટમાં આ કેસલાથી એટલો મુદ્દાઓ અવસ્થ થયો છે કે ધાર્મિક દ્રવ્યનો ઉપયોગ અમે તેના કાર્યોમાં કરવાની સત્તા ચેરીટી કમિશનરને નથી; એટલું સ્પષ્ટ થયું છે. આનાથી ધાર્મિક ટ્રસ્ટોનું દ્રવ્ય સુરક્ષિત રહેતો તે તે જ કામને માટે ખર્ચી શકશે કે જે કામને માટે ટ્રસ્ટમાં સ્થપવામાં આવ્યું હોય.

સુપ્રીમ કોર્ટની ઉપર હવે કોઈ અપીલ નથી. આથી મુખર્ષીમાં પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટ તો ચાલુ છે જ પરંતુ એ કલમો રદ કરવામાં આવી છે, જે અસત અવસ્થક હતી.

આ ટ્રસ્ટ કેસ રજૂ કરનારા બંને મહાનુભાવોનો બધા ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીગણ જેટલો ઉપકાર માને તેટલો આપો, જે કમકે, બે આ કેસ ન થાત તો જે નિર્ણય આવ્યો છે તે આવી શકત નહિ છતાં આ ન્યાય ઘણો મોઘો પડ્યો છે. ['જૈનમિત્ર' વર્ષ : ૫૫, અક : ૨ ૫ માંથી]

ટ્રસ્ટોનું દ્રવ્ય ખીજ કામમાં વાપરી શકાશે નહિ.

મુખર્ષી રાજ્ય ધારાસભાએ મુખર્ષી-રાજ્ય પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટ (૧૯૫૦) પસાર કરીને તેનો અમલ પણ ચાલુ કર્યો છે. આ વિષયમાં ઘણાઓની ફરિયાદ હતી કે આ કાયદો ભારત પ.સામિન્ટના ધારા ૨૫-૨૬ નો વિગેવ કરનારો હોવાથી કાયદેસર નથી. આથી આ વિષયનો નિર્ણય કરાવવા માટે મુખર્ષી રાજ્યના પાંચ લાખ રૂપિયાના એક જૈન મંદિરના ટ્રસ્ટી શ્રી. રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી અને પારસી પચાયન તરફથી સર શામુગ્લ બમનજી બાલીભારિયાએ એક ટ્રસ્ટ ફ્રસ મુખર્ષી હાઈકોર્ટમાં સને ૧૯૫૧ માં રજૂ કર્યો હતો કે આ એક્ટ (કાયદો) ભાગ પાસામેરના ધારા ૨૫-૨૬ અનુસાર ન હોવાથી કાયદેસર નથી તેમજ એક્ટની ૫૮ મી કલમમાં પબ્લીક ટ્રસ્ટોથી અમુક કર લેવાની સત્તા મુખર્ષી સરકારને આપવામાં આવી છે. એથી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો મુખર્ષી ધારાસભાને હક નથી, વગેરે.

મુખર્ષી હાઈકોર્ટ આ ટ્રસ્ટ ફ્રસનો કેસલો આપેલા હતો કે અગ્ગરશીની બધી સીલોનો અમે ઈન્કાર કરીને તેમની અરજ રદ કરવામાં આવે છે.

આથી અગ્ગરશીની ફર્ગીથી આ ટ્રસ્ટ ફ્રસની અર્પીલ મુખર્ષી કોર્ટ ફિલીમાં કરી હતી. આ ફેર બેચમાં એ સભાગારને ફલ બેચના પ્રમુખ (ન્યાયર્તી) શ્રી જર્જિસ મુખર્ષીએ આ ફ્રસનો કેસલો નં. ૧૮-૩-૫૧ નો ગજ આ પ્રકારે આપેલો હતો

આ કાયદાથી અકસર ન અને એકસર ૧૫ ની ૧ થી ૧૦ ફ્રસનો કાયદો વિરુદ્ધ હોવાનો મુખર્ષી લામ ટ્રસ્ટ એગ્રીડી કમિટી કમિશનરની નિર્ણય કામ પણ પબ્લીક (ધર્મા) ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી પે કરી શકતી નથી તથા એકસર ૫૫-૫૬ નો અમુક ભાગ કાયદો વિરુદ્ધ હોવાથી ને પબ્લીક ટ્રસ્ટ જે કામને માટે ખર્ચ કરવા આપન કરવામાં આવ્યું હોય તે ટ્રસ્ટના દ્રવ્યો તથા નજર ઉદ્દેશ્ય સિવાય ખીજ કામમાં ખર્ચ કરી નાખવાની સત્તા એગ્રીડી કામગીરના મુખર્ષી લામ ટ્રસ્ટ આપી શકતી નથી

આનો અર્થ એ છે કે આ ટ્રસ્ટ ફ્રસ હતો તેથી આનો કેસલો બધા પબ્લીક ટ્રસ્ટ પર ન થાય છે આથી હવે એ અગ્ગર ધર્મ ગય કે કામ પણ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી એગ્રીડી કમિશનર પોને થક નકતા નથી તથા જે ટ્રસ્ટ (દ્રવ્ય) જે ઉદ્દેશ્ય માટે આપન કરવામાં આવ્યું હોય તે સિવાય ગમે તેસા ખીજ કામમાં તે દ્રવ્ય ખર્ચી નાખવાની સત્તા એગ્રીડી કમિશનરે નથી.

ટ્રસ્ટની આવક પર કંઈ લેવાની વાતને ને મુખર્ષી કોર્ટ કાયમ રાખી છે. તેથી કર નો લેવાશે. હા, કામ ટ્રસ્ટની અવ્યવસ્થા માત્રમ પરના સરકાર તેના કમરને નહિ લઈ શકે, અને તે ટ્રસ્ટનું દ્રવ્ય ખીજ કામમાં વાપરી નહિ શકે

સારાંશ કે ઉપેક્ષા એકટમાં આ કલમથી એટલો નુકાનો અવસ્થ થયા છે કે ધાર્મિક દ્રવ્યનો ઉપયોગ ગમે તેસા કાંરામાં કરવાની સત્તા એગ્રીડી કમિશનરને નથી; એટલું સ્પષ્ટ થયું છે. આનાથી 'ધાર્મિક' ટ્રસ્ટનું દ્રવ્ય સુરક્ષિત ગઈને તે ને જ કામને માટે ખર્ચી શકાશે કે જે કામને માટે ટ્રસ્ટમાં લખવામાં આવ્યું હોય.

મુખર્ષી કોર્ટની ઉપર હવે કાઈ અર્પીલ નથી. આથી મુખર્ષીમાં પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટ નો ચાલુ છે જ પરંતુ ખ કલમે રદ કરવામાં આવી છે, જે અત્યંત આવશ્યક હતી.

આ ટ્રસ્ટ ફ્રસ રજૂ કરનારા અને મહાનુભાવોનો બધા ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીગણ જેટલો ઉપકાર માને તેટલો આભાર છે. કેમકે, જો આ ફ્રસ ન થાત તો જે નિર્ણય આપ્યા છે તે આવી શકત નહિ હતાં આ ન્યાય ઘણા મોઘો પડ્યો છે. ['જૈનમિત્ર' વર્ષ. ૫૫, અક : ૨૫ માર્ચ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના



ધોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૯ વર્ષ થયા પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજીવન સંરક્ષક તરિકે રૂ. ૫૦૦] આ. ૦ દ્વારા તરિકે રૂ. ૨૦૦] આ. ૦ સદસ્ય તરિકે રૂ. ૧૦૧] રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને માસિક કાયમને માટે મોકલવામાં આવે છે

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યોદિ મુનિવરો ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલવા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે આહુકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપવા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આત્મોપાનમક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

આહુકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ અગ્રવાલ સાહુ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકો, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોહળદાસ સાહુ.

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જીવિંગલાઈની વાડી, લીકાંટા રોડ-અમદાવાદ

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩]

તથા રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂ. ૩] મનીઓર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ આહુક મને તે અંકથી બની શકાય

૫. આહુકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

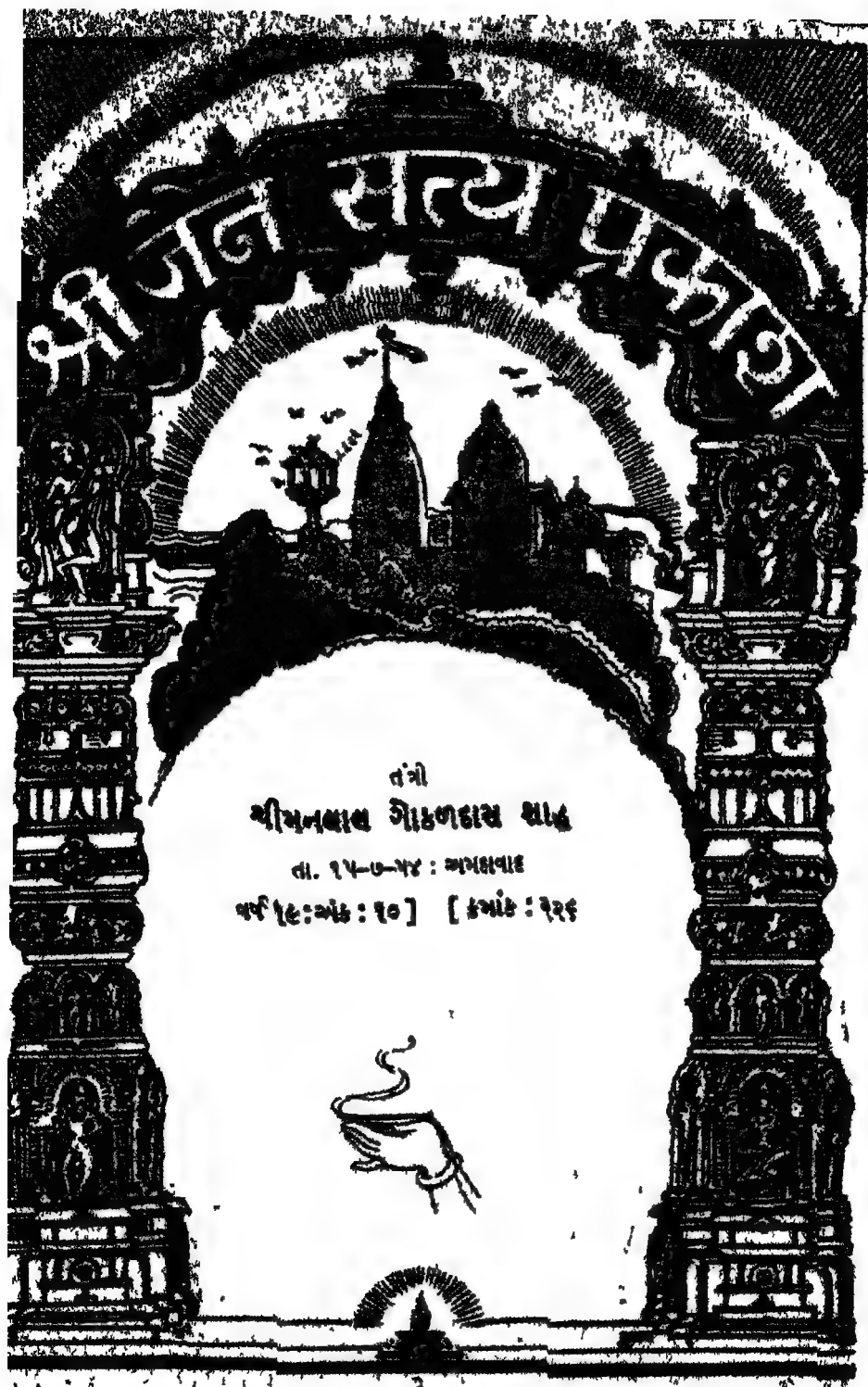
૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે સાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો દ્રંક, મુદાસર અને વ્યક્તિગત દીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારાવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.



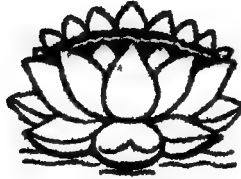
तंत्री
श्रीमन्महाशय गोकुण्डराज साहू

ता. १५-७-५४ : अमरावती

वर्ष [६:०६ : १०] [कमांक : १२६]

વિષય-દર્શન

ક્રમકે :	વિષય :	લેખક :	પૃષ્ઠ :
૧.	હિંસા-અહિંસા વિષે :	પૂ. પં. શ્રીકુન્દરવિજયજી	૧૬૬
૨.	કુદરતી અને જૈન મતજો :	શ્રી. મોહનલાલ દો. ચૌકરી :	૧૭૨
૩.	હિંસન-વિકાર :	પં. શ્રી. લાલચંદ્ર જી. મોધી :	૧૭૪
૪.	અ. ૧૫૦૪ કે વિજયપત્ર- મહાત્મ લંદન-પ્રવાસ :	શ્રી. અમરચંદ્રજી લાંવરલાલજી નાદરા :	૧૭૭
૫.	કર્મભીષા :	મારતર શ્રી. ખુખચંદ કેરાવલાલ :	૧૮૧
૬.	સિદ્ધાન્તધર્મજી (યતિ કલ્યાણ રચિત)	પૂ. મુ. શ્રીકાંતિસાગરજી :	૧૮૪
૭.	જ્ઞાનલા પાર્થનામ- તર્કિચ્છાપનાનો સમય :	પં. શ્રી. લાલચંદ્ર જી. મોધી :	૧૯૦
૮.	'જેલુઆ' સંસ્કૃત પાંચ રચનાયે :	શ્રી. અમરચંદ્રજી નાદરા :	ટાઈટલ પેજ ૩



નવી મહદ

- ૨૫) પૂ. આ. શ્રી. આનંદભાગવતસૂત્રીયજી મ. ના ઉપદેશથી ખેતિયા શ્રીસમ તરફથી પ્રતિષ્ઠા મહેતલજના પ્રસંગે : ખેતિયા



॥ ॐ नमो ॥

અસિલ મારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુક્ષપત્ર
જેશિંગમાઈની વાડી : ધીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઈ. સ. ૧૯૫૪

ક્રમાંક

અંક : ૧૦

અપાઠ સુદિ ૧૫ ગુરુવાર : ૧૫ જુલાઈ

૨૨૬

હિંસા-અહિંસા વિવેક

લેખક : પૂ. પંન્યાસ શ્રીકુરંધરવિજયજી

(૧) હિંસાની સમજણ—

વિધિમાં કેટલાક શબ્દો અને તેને અનુરૂપ કેટલીક વિચારણાઓ એવી હોય છે કે જે જગતના દરેક સમજી જવાને માન્ય હોય છે. ‘હિંસા ન કરવી’ એમાં કોઈપણ સુત્ર વિરોધ નહિ કરે પણ હિંસા કહેવી કોને? એ વિચારમાં ધણા મતો પડી જશે. હિંસાનું સ્વરૂપ—અત્ય સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાં સુધી જીવ રુચિ અને શક્તિ હોવા છતાં હિંસાથી બચી શકતો નથી. કેટલીક વખત હિંસા અને અહિંસાના સ્વરૂપના ગોટાળાને કારણે જીવ જ્યાં ખાખર હિંસા હોય છે ત્યાં અહિંસા માને છે અને મનાવે છે. એ જ પ્રમાણે જ્યાં અહિંસા હોય છે ત્યાં હિંસા માને છે અને મનાવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં હિંસાથી બચવા માટે અને અહિંસાને ઉપાસવા માટે તેનો વિવેક જાણવો જરૂરી છે.

હિંસા એ શું છે? એ જ્યાં સુધી ખરેખર ન સમજાય ત્યાં સુધી તેનાથી જીવ છૂટા થઈ શકતો નથી. હિંસા છોડવા માટે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે. હિંસાનું સ્વરૂપ આ છે—

પ્રમત્તયોગાત પ્રાણવ્યપરોયણં હિંસા ॥ ૫ ॥ ૮ ॥ (તત્ત્વાર્થોધિગમ.) પ્રમાદવાળો જે જીવ તેની જે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તેથી થતું જે પ્રાણુવ્યરોપણ—પ્રાણુથી છૂટા પાડવું—તે હિંસા છે. હિંસાનું આ સ્વરૂપ સાગિપાંગ છે. હિંસા કરીને જીવ કર્મથી ભારે થાય છે, તેને પરિણામે તેને દુર્ગતિમાં પરિબ્રમણ કરવું પડે છે, તે હિંસા-ઉપરનું સ્વરૂપ બરાબર ખ્યાલમાં હોય તો તરત ઓળખાઈ જાય છે. ઉપરના સ્વરૂપથી નીચે પ્રમાણે વિચારણા ફલિત થાય છે:

૧ પ્રમાદી જીવ પ્રાણુ છૂટા પાડવાનો વિચાર કરે તે હિંસા છે.

૨ પ્રમાદી જીવ પ્રાણુ છૂટા પાડવાનાં વચન બોલે તે હિંસા છે.

- ૩ પ્રમાદી જીવ પ્રાણુ છૂટા પાડવાની કાયચેષ્ટા કરે તે હિંસા છે.
 ૪ પ્રમાદી જીવ પ્રાણુ છૂટા પાડવાના વિચાર-વાણી સેવે તે હિંસા છે.
 ૫ પ્રમાદી જીવ પ્રાણુ છૂટા પાડવાના વિચાર-કાયચેષ્ટા સેવે તે હિંસા છે.
 ૬ પ્રમાદી જીવ પ્રાણુ છૂટા પાડવાના વાણી-કાયચેષ્ટા સેવે તે હિંસા છે.
 ૭ પ્રમાદી જીવ પ્રાણુ છૂટા પાડવાના વિચાર-વાણી-કાયચેષ્ટા સેવે તે હિંસા છે.

ઉપરના સાત વિકલ્પોમાં-બેદોમાં હિંસા માત્ર આવી જાય છે. સ્વાત્મ-હિંસા, પરાત્મ હિંસા, માનસિક, વાચિક અને કાયિક હિંસા; બેથી થતી હિંસા અને ત્રીજીથી હિંસા એમ જુદી જુદી સર્વ હિંસાઓ ઉપરના વિકલ્પોમાં સમાઈ જાય છે.

હિંસાનું આ સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારણીય છે. જીવ પ્રમત્ત હોય, તેની પ્રવૃત્તિ થતી હોય અને પ્રાણુનું વ્યપરોપણ થાય ત્યારે હિંસા થાય છે-એટલે હિંસામાં પ્રાણુના વ્યપરોપણ કરતાં પણ પ્રમત્ત-જીવની પ્રવૃત્તિ પ્રધાનતા ભોગવે છે.

જીવનું પ્રાણુવ્યપરોપણ એટલે પ્રાણુથી છૂટા પડવું તે બે પ્રકારે છે. એક સ્થૂલ અને બીજું સૂક્ષ્મ. સ્થૂલ પ્રાણુવ્યપરોપણ : પણ અશથી અને સર્વથી એમ બે પ્રકારે છે. સૂક્ષ્મ પ્રાણુ-વ્યપરોપણ અદ્યપિ અને મહાપિ એમ બે બેદ છે. સૂક્ષ્મ પ્રાણુવ્યપરોપણ એટલે અભ્યન્તર પ્રાણુથી છૂટા કરવાપણું. અભ્યન્તર પ્રાણુથી જીવ એક રીતે છૂટો પડતો નથી-પાડી શકાતો નથી. અભ્યન્તર પ્રાણુ જે દેખાય છે-કાર્યક્ષમ રહેતા નથી એ જ તેનું છૂટા પડવાપણું છે. જીવ અભ્યન્તર પ્રાણુથી સર્વથા છૂટો પડતો નથી.

જ્યાં પ્રમત્ત યોગ છે ત્યાં ઉપરના પ્રાણુવ્યપરોપણમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રાણુવ્યપરોપણ અવશ્ય હોય છે. પણ ઉપરના પ્રાણુવ્યપરોપણમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું પ્રાણુવ્યપરોપણ થતું હોય ત્યાં પ્રમત્ત યોગ હોય અને ન પણ હોય.

શંકા—ઉપરના સ્વરૂપથી એટલું ચોક્કસ સમજાય છે કે પ્રાણુવ્યપરોપણ અને પ્રમાદ-યોગ એ બેમાં હિંસામાં અગત્યનો ભાગ પ્રમાદ ભજવે છે. યોગ બીજી રીતે કહીએ તો પ્રમાદનો યોગ એ હિંસામાં સર્વસ્વ છે તો-પ્રમાદયોગ કે પ્રમત્તયોગ-હિંસા-એ પ્રમાણે સત્રમાં ન કહેતાં પ્રમત્તયોગત્ પ્રાણુવ્યપરોપણમ્-એમ કહેવાની શી જરૂર પડી ? કે ક્યાં કહીએ તો હિંસાના સ્વરૂપમાં પ્રાણુવ્યપરોપણ પદ શા માટે છે ?

સમાધાન—પ્રાણુવ્યપરોપણ એ હિંસાની ખરેખરી ગિતિ છે. જો પ્રાણુવ્યપરોપણ એમ કહેવામાં ન આવે અને ‘પ્રમત્તયોગ’ એટલું જ કહેવામાં આવે તો હિંસા ખરેખર શું છે એ ન સમજાય. હિંસા એટલે પ્રાણુવ્યપરોપણ. તે શાથી થાય છે ? પ્રમત્ત જીવના યોગથી. એટલે પ્રમત્ત જીવનો યોગ એ કારણ છે અને પ્રાણુવ્યપરોપણ એ કાર્ય છે.

*

*

*

વિશ્વમાં અનંતાનંત જીવો છે. સર્વ જીવો એક પ્રકારના નથી. જુદા જુદા પ્રકારના છે. સર્વ જીવોને મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચી દર્શને સમજવા હોય તો તે ચાર પ્રકારમાં વહેંચી દેવાય. હિંસાના સ્વરૂપમાં આ ચાર પ્રકારની સમજણ વિશેષ કામમાં લાગે છે. સૂક્ષ્મ જીવો, બાદર જીવો, ત્રસ જીવો અને સ્થાવર જીવો — એ તેના ચાર પ્રકાર છે.

૧. આંખથી ન દેખી શકાય એવા શરીરવાળા જીવો સૂક્ષ્મ છે.
૨. આંખથી દેખી શકાય એવા શરીરવાળા જીવો બાહર છે.
૩. હલનચલન કરી શકે એવા જીવો ત્રસ છે.
૪. હલનચલન ન કરી શકે એવા જીવો સ્થાવર છે.

જે જીવો સૂક્ષ્મ છે તેનું પ્રાણવ્યપરોપણ થતું નથી. બીજાનું પ્રાણવ્યપરોપણ તેઓ કરી શકતા નથી અને તેઓનું પ્રાણવ્યપરોપણ બીજા કરી શકતા નથી એ વસ્તુસ્થિતિ છે, જ્યાં તે જીવોને પ્રબલ પ્રમાદ દશા છે અને તે કારણે તેઓનો કાયથોગ ભયંકર પ્રાણવ્યપરોપણની શક્યતા જેટલો કર્મબંધ કરાવે છે. બીજા જે જીવો છે તે સૂક્ષ્મ જીવોને પ્રાણથી છૂટા પાડી શકતા નથી. તેઓને પણ જો તેવા પ્રકારનો — પ્રમત્ત દશાવાળો યોગ ચાલુ હોય તો તેઓના પ્રાણવ્યપરોપણને નિમિત્તે થતા કર્મબંધ થાય છે.

સૂક્ષ્મ સિવાયના બાકીના ત્રણે પ્રકારના જીવોનું પ્રાણવ્યપરોપણ પ્રમાદને પરવશ પડેલા જીવો અનેક પ્રકારના સ્વાર્થ સાધવા માટે કરે છે અને કર્મ બંધિ છે.

મઘ, વિષય, કપાય, નિદ્રા અને વિકથા એ પાંચ પ્રમાદ છે. એ પ્રમાદવાળો આત્મા તે પ્રમત્ત છે. જીવમાં પ્રમાદ ઓછાવતા પ્રમાણમાં હોય છે. જેટલા પ્રમાણમાં પ્રમાદનું બળ ઓછુ-વતું હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં જીવની પ્રમત્ત દશા પણ ઓછીવતી હોય છે. જીવની પ્રમત્ત દશા જેટલી તીવ્ર તેટલી તેનાથી થતી હિંસા તીવ્ર અને જેટલી મંદ તેટલી હિંસા પણ મંદ હોય છે.

હિંસાથી છૂટવા ઇચ્છનારે પોતાની પ્રમત્ત દશા દૂર કરવા-સદન્તર દૂર કરવા-ઓછી કરવા સનન પ્રયત્નશીલ રહેવું. પ્રમત્તદશા ઉપર કાપ મૂકવા જે જીવ ઇચ્છતો નથી-તે તરફ જેનું લક્ષ્ય નથી તે કદાચ કેટલીક વખત બહારથી હિંસાથી બચેલો જણાતો હોય તો પણ ખરેખર બચેલો નથી અને પ્રમત્ત દશા જેની ઘટતી જતી હોય એવા આત્માઓ બહારથી હિંસાથી છૂટેલા ન જણાતા હોય તો પણ વાસ્તવિક રીતે હિંસાથી છૂટતા જતા હોય છે. હિંસાનું પ્રાથમિક-મૂળભૂત સ્વરૂપ આ છે. આ સ્વરૂપને સમજ્યા વગર પોતાના મતવ્યોને આગળ કરીને વિશ્વમાં અહિંસા ને હિંસાની સેળબેળવાળાં અનેક મંતવ્યો ચાલે છે.

હિંસા એ ખરેખર શું છે ? એ સમજવા ઇચ્છનારે તેના સ્વરૂપમાં જે સેળબેળ થઈ ગઈ છે અને વિશ્વમાં જે સેળબેળવાળા વિચાર વ્યાપક બન્યા છે તેનાથી ચેતતા રહેવું જોઈએ. જો એ મિશ્ર વિચારો સાચા માની લેવાય અને તે પ્રમાણે જીવનનું ધનર થાય તો પરિણામે જીવ હિંસાથી બચી શકતો નથી પણ મહાહિંસામાં ફસાઈ પડે છે.

ચળદથી ગભરાવાની કે લલચાવાની જરૂર નથી. જરૂર તો છે સ્વરૂપથી ગભરાવાની અને લલચાવાની હિંસાના મતવ્યોની મીમાંસા હવે પછી કરવામાં આવશે. (ચાલુ)

ગુફાઓ અને જૈન શ્રમાણો

લેખક :—શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચૌકસી

૦

એક એવી માન્યતા પ્રવર્તી રહેલી જોવાય છે કે ગુફાઓના ઉત્પાદક કિંવા ગુફાઓમાં રહી ધ્યાન ધરનાર કેવળ ઔદ્ધ સાધુઓ હતા પણ શોધખોળથી સાબિત થયું છે કે એ માન્યતા સર્વથા સાચી નથી જ. જૈનધર્મી શ્રમણો પણ કર્મનિર્જરા અર્થે ધ્યાનમાં એકાગ્રતા ધારણ કરવાના હેતુથી ગુફાઓનો આશ્રય લેતા હતા. ભારતવર્ષના જુદા જુદા ભાગમાં જે ગુફાઓ આજે જોવાય છે એમાં જૈનધર્મી શ્રમણોના વસવાટવાળી-જૈનધર્મના સાહિત્ય ઉપર પ્રકાશ પાડનાર ચિત્રોવાળી ગુફાઓ પણ છે જ. ‘ખંડિયેરોંકા વૈભવ’નામક હિંદી પુસ્તકમાં યુગતત્ત્વના બાડા અભ્યાસી મુનિ શ્રીકાન્તિસાગરજીએ જે વિસ્તારથી એ સંબંધમાં નોંધ લીધી છે એનો અહીં સાર માત્ર રજુ થાય છે.

“જૈન-ગુફાઓ ઠીક પ્રમાણમાં મળી આવી છે. એમાં અધ્યાત્મમા મગ્ન રહી એકાન્ત શાન્તિનો અનુભવ કરનાર અને આત્મતત્ત્વના રહસ્યમાં અવગાહન કરનાર વ્યક્તિઓ મુખ્યત્વે વસતી હતી. પ્રાકૃતિક વાતાવરણની સાનુકૂળતાથી આવા સ્થાનોમાં ઇષ્ટસિદ્ધિના યોગ સહજ મેળવી શકાતો. સરકૃતિ, પ્રકૃતિ અને કળાનો ત્રિવંશી સગમ આત્મામાં કોઈ અનેરો ભાવ પ્રગટાવતો. સ્વભાવિક રીતે જ ચિત્તવૃત્તિઓ સ્થિર થવાનો યોગ ઉત્પન્ન થતો. એમાં ગુફામાંની કોતરેલી કળાપૂર્ણ જિનપ્રતિમાઓના દર્શનનો સહકાર મળતો. રાગ, દ્વેષ, મદ, પ્રમાદ વગેરે દુષ્ણોથી મુક્ત થવામાં વીતરાગ પ્રતિમાનું અવલંબન ખરેખર અદ્ભુત સાધન જેવું નીવડતું. કેટલીક ગુફાઓ તો એવી છે કે જ્યાંથી એકવાર જોયા પછી, ખસવાનું મન નથી થતું! એમાં યથાર્થ રીતે આલેખાયેલ જિનમૂર્તિ અને એ પાછળ શિલ્પકારની લાંબા કાળની સાધના મંત્રમુગ્ધ બનાવી દેતી. પ્રેરણાત્મક જનગૃહિતે સર્જન કરવામાં કળાકારે દોરેલી પ્રત્યેક રેખાઓ સુંદર ભાગ જળવતી. આત્મસ્થ સૌન્દર્યના સાચા દર્શન કરવાના અભિલાષીએ જીવનને સાધનામય બનાવવું જોઈએ. શ્રમણ સંરક્ષિતિનું આ લક્ષણ છે.

વિદેશી શોધકોમાં મી. ફરગ્યુસનનું નામ અગ્રપદે આવે છે. એમણે જૈન સ્થાપત્ય પર પણ પ્રકાશ પાથર્યો છે. પરંતુ જૈનધર્મ અને ઔદ્ધર્મ વચ્ચે રહેલા ભેદને ધરાવતી નહીં સમજવાને લીધે ઘણી ભૂલો કરી નાંખી છે. દાખલા તરીકે—રાજગૃહીના સોનભંડારની વાત લઈએ. એમાં જૈનમૂર્તિઓ નથા ધર્મચક્ર કોતરેલાં છે. આ સર્વ ઔદ્ધધર્મના નામે ચલાવી દેવાયું છે, છતાં એ ભૂલભર્યું છે; કારણ કે ત્યાં જે લેખ કોતરેલ છે એમાં નિમ્ન પંક્તિઓ વચ્ચે છે—

“ ૧ નિર્વાણલામાય તપસ્યિયોમે શુમે ગૃહેર્હેપ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિતે
૨ આચાર્યરત્ન મુનિવૈરદેવઃ વિમુક્તયે કારય દીર્ઘ(૧)તેજ ”

જૈનસાહિત્યના કેટલાયે ઉદ્દેશો ઉપરથી એનું જૈનત્વ સિદ્ધ થાય છે. વળી પ્રાચીન ગુર્વાવલી અને તીર્થંશાળાઓમાં પણ એ સંબંધી વાત છે.

મી. ફરગ્યુસને એક સ્થાન પર લખ્યું છે કે — ‘જૈનોએ ગુફાઓના સર્જન કર્યાં નથી.’ અને ખીજે સ્થળે લખે છે કે — ‘જૈનોના ગુફામંદિર એટલાં જુનાં નથી કે જેટલાં અન્ય એ

સંપ્રદાયોનાં છે. એમાંનું એકાદ પણ નવમી સદી પૂર્વેનું નથી !' આ લખાણ પણ શ્રમપૂર્ણ છે. વિના રોકડો કે કહી શકાય તેમ છે કે જેટલી પણ અતિપ્રાચીન ગણાતી ગુફાઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે, એમાંની ઘણીનું નિર્માણ જૈનો દ્વારા થયેલ છે.

સર્વથી પ્રાચીન ગુફાઓ ગિરનાર, બરાબર અને નાગાર્જુની પહાડીઓમાં આવેલી છે. એમાંની એનો આપ તથા સ્તિન્નત્વ જોતાં એ મૌર્યકાલીન જણાય છે. વળી બીજી એ આજીવક સંપ્રદાયની છે, જે એક જૈનમાંથી પ્રગટેલો સંપ્રદાય છે. અશોકના પુત્ર દશરથે એનું દાન કર્યું હતું. ઉદયગિરિ ખડગિરિની ગુફાઓ તો આજે વિશ્વવિખ્યાત થયેલી છે જેના નિર્માતા સમ્રાટ ખારવેલ જૈનધર્મી હતા; એ વાત માટે રચમાત્ર શંકા ધરવાપણું નથી જ. વાલિયર રોડ અંતર્ગત ઉદયગિરિ (બેલસા)માં ગુપ્તકાલીન જૈન-ગુફા મંદિર છે. એમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની ભવ્ય પ્રતિમા હતી, પણ અત્યારે તો કેવલ સર્પની ફણા બાકી રહેવા પ્રાપ્ત છે. એમાં એક જૈન લેખ પણ છે. એનું પ્રથમ પદ 'નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ' છે અને મુનિશ્રીએ હિંદી પુસ્તકના પાના ૫૩માં એની પક્ષિઓ જુદા જુદા સાત અંકોમાં પ્રગટ કરી છે. અંતમાં લખ્યું છે કે આ લેખ ગુપ્ત સંવત ૧૦૬ નો છે, અને એ વેળા કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્ય હતું. "

ઉપર મુજબ સામાન્ય ભૂમિકા પછી, જોગીમારા આદિ નામોવાળી ગુફાઓ સંબંધમાં ક્રમસર જોઈશું. એ સ્તેનાંબર સંપ્રદાયની છે કે દિગંબર સંપ્રદાયની છે એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી. મુદ્દાની વાત તો એ છે કે એ સર્વ જૈનધર્મની પ્રાચીનતા પુરવાર કરતા જીવંત પુરાવા છે. એક કાળે ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મની વિજય પતાકા ફરકતી હતી અને તીર્થંકર દેવોની અમૃતવાણી શ્રવણ કરી ઐદિક તેમજ પરલૌકિક કલ્યાણ સાધવામાં રત એવો અનુયાયી વર્ગ નાનોસૂનો નહોતો જ.

યાદ રાખવાનું છે કે જેમ મૂર્તિઓની મોટી સંખ્યા પાછળ સદજ કહી શકાય કે એને પૂજનાર સંખ્યા પણ એથી અતિ ઘણી હોતી જ જોઈએ, તેમ ગુફાઓ અને એમાંની કેટલીકમાં કોનાસ્લા કે ચિત્રેલા સાહિત્યપ્રસંગો, મૂર્તિઓ આદિ દર્શાવે છે કે ધ્યાનમગ્ન બનનાર શ્રમણોની સંખ્યા પણ દીક પ્રમાણમાં હતી. વળી, એમાં મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રકળાના અભ્યાસીઓ પણ ખરા જ. તેમના માર્ગદર્શન વિના શિલ્પીનાં ટાંકણાં કે ચિત્રકારની પીંછી ઓછી જ આજે વિશ્વને વિસ્મિત કરે તેવાં સર્જન કરી શકે !

પણ આજે આ વજુરી જતા વારસા માટે આપણે કેટલી હદે ઉપેક્ષા સેવી રહ્યા છીએ ! એકાદ ખાતુ છે કે જે આ સર્વની નોંધ કરે, અને એનો શૂ ખલાબદ્ધ ઇતિહાસ તૈયાર કરે ? કોણ કહે છે કે જૈન સમાજ પાસે ધન નથી ? કદાચ મધ્યમકક્ષી સમાજમાં ઓતપ્રોત થનાર વ્યક્તિ એ સામે નન્નો વદવા જાય તો આપણે ઉજવેલા છેલ્લા પ્રસંગો જ એ સામે સાક્ષીરૂપે ઊભા રહે. ધર્મ માર્ગે ધન ખરચવું એ જરૂર આત્મકલ્યાણનું કારણ છે, છતાં આપણા પૂર્વજોની દીર્ઘદષ્ટિ આપણે વીસરી ગયા છીએ એમ નથી લાગતું ? આપણે આજે કાયમી રચના ઊભી કરવાને બદલે માટી-ચૂના આદિની થોડા સમયની રચનાઓ પાછળ દ્રવ્ય ખર્ચી રહ્યા છીએ. એને શોભાવવા વીજળીની બત્તીઓ અને ઉપરજલ્લા આડંબરમાં પ્રાણી માફક નાજી વાપરતાં અચકાતા નથી. જ્યારે આજે સાહિત્યસર્જન અને ઐતિહાસિક વારસો શોચનીય દશામાં દબાતો પડ્યો છે. હવે દેશકાળનાં એંધાણ પરખાશે ખરાં ?

ઉદયન-વિહાર

[૪]

[ઐતિહાસિક અનુસંધાન]

[ગત અક ૬ : પૃ. ૧૬૧ થી ચાલુ]

લેખક. પં. શ્રીયુત લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, (વડોદરા)

卐

મહારાજ કુમારપાલે સપાઠલક્ષ દેશના શાકભરીશ્વર આત્ર (અણોરાજ) રાજા સાથેના યુદ્ધમાં જે બાહુ-પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું અને વિગત મેળવ્યો હતો, તેની કીર્તિ-ગાથા અનેક મહાકવિઓએ ઉચ્ચારી હતી. તે સમયના શિલાલેખોમાં, તાત્રપત્રોમાં અને તાડપત્રીય પુસ્તિકાઓમાં 'નિજ-ભુજ-વિક્રમ-રણાંગણ-વિનિર્જિત-શાકભરી-શૂપાલ' એવું વિશેષણ કુમારપાલ શૂપાલ સંબંધમાં વપરાયેલું છે જેસક્ષમેર અને પાટણના જૈન ભંડારોના વર્ણનાત્મક સચિપત્રોમાં (ગા. ઓ. સિ.) અમે દર્શાવેલ છે, અહીં તેની પુનરુક્તિ નહિ કરીએ. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે 'ચૌલકચવંશ' અપરનામ સંસ્કૃત 'દ્વાચાત્ર્ય મહાકાવ્ય'ના છેલ્લા પાંચ સર્ગોમાં (૧૬ થી ૨૦માં) વિસ્તારથી એવું વર્ણન કર્યું છે. અણોરાજે વિજયી કુમારપાલને પરણાવવા પોતાની પુત્રી સુરૂપવતી જલ્દણુ કન્યાને અનેક ઉત્તમ ગજ-રતનાદિ ભેટ સાથે પાટણ મોકલેલી હતી, તે ભાં સર્ગ ૧૯, શ્લો. ૨૧, ૫૦ માં જણાવ્યું છે.*

મહારાજ કુમારપાલનો કેટલોક પરિચય મેં 'આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર' (ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય) નામના વિસ્તૃત નિબંધમાં પંદરેક વર્ષ પહેલાં આપ્યો છે. 'સુવાસ' માસિકના 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિશેષાંક'માં, તથા 'હૈમસારસ્વત સત્ર' ગ્રંથમાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે, જિહ્વાસુ ત્યાંથી જોઈ શકશે. કુમારપાલ-પરિચયક ઐતિહાસિક સાહિત્ય ગ્રંથોના પણ નામ-નિર્દેશ ત્યાં કર્યો છે.

પાટણના કુમાર-વિહારનું સંસ્મરણ પ્રવૃત્ત ઉદયન-વિહારની પ્રશસ્તિમાં (શ્લો. ૮૧ માં) કરવામાં આવ્યું છે. તે ચૈત્યમાં શ્રીઆદીશ્વરની રૂપાની પ્રતિમા [ઈન્ડનાયક અંબડે] કરાવી હતી-તેમ ત્યાં કરેલા વર્ણનથી જણાય છે. આ પ્રશસ્તિ રચનાર પ્રબંધશતકાર મહાકવિ રામચંદ્રે 'કુમારવિહારશતક' નામના મનોહર સંસ્કૃત કાવ્યમાં પાટણના એ ભવ્ય કુમાર-

* "વસતા દક્ષિણા રમ્ય, યેન તસ્ય મુને. સમમ્ ।

માત્રા સહ ગુરુ પ્રૈષીદ્, આજ્ઞસ્તે દાતુમાત્મજામ્ ॥

કન્યાડવાદ્ રેફમુમઞ્જર્જલ્હણા-નામધેયતઃ ।

સુરૂપધેયા સદ્ભાગધેયા પિતામહી-સમમ્ ॥ "

—સં. દ્વાચાત્ર્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૯, શ્લો. ૨૧, ૫૦)

—મિ. ભોગીલાલ જ. સાહેબએ 'ઇતિહાસની કદી' પૃ ૫૬ માં 'ચન્દ્રલેખાવિજય પ્રકરણ'ની નાવિકા ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરી તે અણોરાજની ખહેન જલ્દણુદેવી હોવી જોઈએ' એવું કહેલું અનુમાન વાસ્તવિક લાગતું નથી. એ પ્રકરણરૂપક આત્મિક છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જણાવ્યા પ્રમાણે જલ્દણુ એ અણોરાજની ખહેન નહિ, પરંતુ પુત્રી હતી, એ હપરના હલ્લેખથી સમજી શકાય છે.

વિહાર જનમંદિરનો સરસ ખ્યાલ આપે છે. એ કાવ્ય સં. અવચૂરિ અને મૂળરાત્રી ભાષાંતર સાથે જૈન આત્માનંદસભા ભાવનગર તરફથી સં. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

પાટણના એ ‘કુમાર-વિહાર’ જૈનમંદિરના મૂલનાયક (શ્રીપાર્શ્વનાથ)ની ડાબી બાજુએ રહેલા શ્રીઅજિતનાથદેવના વસ તોત્સવ-પ્રસંગે લખવા માટે ‘ચંદ્રલેખાવિજય’ પ્રકરણ રૂપક રચાયેલું મળી આવે છે. જેસલમેર ભંડારના વર્ણનાત્મક સચિપત્રમાં (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પ્ર. સન ૧૯૨૩) સસ્કૃતમાં અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ-ગ્રન્થકૃતપરિચય (પૃ. ૬૪)માં મેં એનો પરિચય કરાવ્યો છે. તેના કર્તા દેવચંદ્ર કવિ, આચાર્ય શ્રીહંમચંદ્રના શિષ્ય હતા. પંચાંગી એ પ્રકરણરૂપક કુમારપાલની પરિપક્વની પ્રેરણાથી રચાયેલું હતું-એમ ત્યાં કવિએ સૂત્રધારના શબ્દો દ્વારા સૂચવ્યું છે. મેં ત્યાં સસ્કૃતમાં જણાવ્યું છે કે-‘**અર્જુરાજમન્થનરૂપા કુમાર-પાલવીરત્વસૂચિકા સ્તુતિદશાન્ત દ્વયતે**’-અર્થાત્ અર્જુરાજને મંથન (પરાસ્ત) કરવા રૂપ કુમારપાલની વીરતાને સૂચવતી સ્તુતિ આ રૂપકમાં જોવામાં આવે છે. મારા આ કથનના આશયને ન સમજવાથી કેટલાક સાક્ષરોએ જૂદી રીતે તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. સદ્ગત સાક્ષર મોહનલાલભાઈ દ. દેશાઈએ સન ૧૯૩૩ના ‘જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસ’ (પૃ. ૨૮૦) માં પેરા ૪૦૧માં જણાવ્યું કે-‘અર્જુરાજનું’ મન્થન કરવામાં કુમારપાલનું વીરત્વ સૂચવવા માટેનું આ પ્રશંસાત્મક નાટક છે.’

મિ. બોગીલાલ જ. સાંડસરાએ સન ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત ‘ઇતિહાસની કેડી’ પૃ. ૪૫માં જણાવ્યું છે કે-‘કુમારપાલે સપાદ્યક્ષના રાજ અર્જુરાજને હરાવ્યો તે પસંદે કુમાર-પાલના વીરત્વને વર્ણવતું આ પ્રશંસાત્મક નાટક છે. વળી નાટક કુમારપાલની ખાસ આજ્ઞાથી લખાયું હોય એ પણ સંભવિત છે.’

—વાસ્તવિક રીતે એ પ્રકરણ રૂપક આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું છે, અને તે પરાક્રમી મહારાજ કુમારપાલની પરિપક્વની પ્રેરણાથી રચાયેલું હોઈ પ્રારંભમાં પ્રસંગવશાત્ સૂત્રધારના શબ્દો દ્વારા કવિએ ગદ્ય-પદ્યમાં મહારાજ કુમારપાલનો ઉચિત પરિચય કરાવ્યો છે. તેમાં કુમારપાલે શાકભરીશ્વર અર્જુરાજને તથા માળવાના બલ્લાલને પરાસ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે એથી એ ઘટના બન્યા પછી આ રૂપકની રચના થયેલી સમજી શકાય તેમ છે. આ પ્રકરણ રૂપક હજી અપ્રકાશિત હોઈ એ રૂપકના સૂત્રધારના શબ્દો અહીં દર્શાવવામાં આવે છે—

“**સૂત્ર૦** આદિદ્યોઽસ્મિ સતતાર્ચિત્તરુણરોહિણીરમણ-ચૂડામણિ-ચરણ-પ્રસાદ-સમાસાદિતોત્કટ-પ્રતાપાલક્રુત-રાજ્યકમલા-વિલાસસદનસ્ય,

સમરાજિર-વિજૃમ્ભમાણ-પ્રવચ્છ-દોર્દણ-કલિત-કોદણ-[વિ]સ્તૃત-શિલીમુલ-મણ્ડલ-જાણિત-શાકમ્ભરીદ્ધર-કીર્તિ-કુસુમસ્ય,

માલવભૂપાલ-બલ્લાલ-મૌલિકમલાર્ચિત-રણાગ્રણાધિદેવતસ્ય, આજન્મનિર્વાહિત-સસ્યવ્રત-તિત્ક(રક્ત)ત-કુન્તીસુતસ્ય, પ્રયથિભૂપાલ-વિલ્પસિનિ-નિઃશ્વાસપવન-પ્રેક્ષોલનાનવરત-પ્રજ્વલિતાદ્યુત-પ્રતાપ-દહનસ્ય,

નિન્તર દ્વાન-વાહિની-પ્રગાહ-પૂર-પ્લવમાન-ચશો-રાજહંસસ્ય,

અમન્દ-કીર્તિ-મન્દાકિની-પૂર-પવિત્રિત-ત્રિમુવનસ્ય,

સર્વતોમુલપ્રસરદમેયમહિમ-વસ્ત (?) ચક્રાક્રાન્ત-સકલભૂપાલ-મૌલિમણ્ડલી-મુકુટમણિ-કિરણ-પુષ્પિત-ચરણ-નજ-ચન્દ્રસ્ય,

सं. १५०४ के विजययन्त्रपट्टका लंदन प्रवास

लेखक : श्रीयुत अगरबंदजी मंवरलालजी नाहटा.

भारतीय चित्रकला की परम्परा अतिप्राचीन है। राजमहलों, सभाभवनोंकी शोभाकी अभिवृद्धिके निमित्त निर्मित भित्तिचित्रोंका उल्लेख प्राचीनतम जैनागमादिमें पाये जाते ही हैं। उन वर्णनोंमें कई ऐसे विशिष्ट चित्रकारोंका भी निर्देश है जिनको इस कलामें सिद्धि मिली थी। किसी व्यक्तिविशेषके लघुतम अवयवको देखकर वे उसका सम्पूर्ण तादृश चित्र बनानेमें सिद्धहस्त थे। पशु-पक्षियों आदिके चित्र भी इतने सुन्दर और हूबहू बनाये जाते थे कि बहुतवार दर्शक उन्हें सजीव समझकर पकड़नेके लिये हाथ डालने पर हास्यास्पद बनते थे। घरोंकी शोभाके प्रमुख उपादनोंमें चित्रोंके निर्माणको महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त था।

भित्तिचित्रोंके साथ सचित्र वलपटोंका भी प्राचीन कथाग्रन्थोंमें बहुशः उल्लेख आता है। विशेषतः अभिलषित पूर्वजन्म संबन्धित वरकी प्राप्तिके प्रसंगमें कन्या अपने पूर्व जन्मके वृत्तान्तको वलपट पर चित्रित करवाके सखियोंके द्वारा प्रदर्शित करवाती थी। तदंकित भावोंको परिलक्षित कर ठीक समाधान कर देने पर उपलक्षित वरकी प्राप्ति हो जाती। रूपवती कन्याओंके चित्र राजा-राजकुमार आदिको वताये जाते और उससे प्रभावित होकर वैवाहिक सम्बन्धकी स्थिरता आदि प्रयासोंका वर्णन भी अनेक कथाओंमें मिलता है। इससे भित्तिचित्रोंके साथ ही चित्रपटोंकी प्राचीनताका भी पता लगता है।

कालचक्रकी परिवर्तन शील्लासे नवीन वस्तु पुरातनमें परिणत हो क्रमशः विलुप्त होती जाती है। आजका बालक थोड़े वर्षोंमें वृद्ध हो कालकवलित हो जाता है, इसी तरह जगत्के अन्य पदार्थ भी परिवर्तित होकर विनाश और उत्पत्तिके चक्रमें चकित होते रहते हैं। प्राचीन भित्तिचित्रों एवं पट(वल)चित्रोंका अस्तित्व न रहना भी उभी कालका प्रभाव है। प्राचीन चित्रकलाके कुछ परवर्ती नमूने गुहाचित्रोंके रूपमें ही आज हमें देखनेको मिलते हैं। वल तो बहुत जल्दी ही जीर्णशीर्ण हो जाते हैं इसलिए प्राप्त चित्रपटोंकी प्राचीनता ६०० वर्षोंकी ही समझिये। उपलब्ध वलपटोंमें हमारे संग्रहका तरुणप्रमसूरि और पार्श्वनाथका चित्रपट संभवतः सर्व प्राचीन है जिसका निर्माण सं. १४०० के आसपासमें हुआ था। इसका फोटो एवं कुछ विवरण उत्तरप्रदेशके जर्नलमें प्रकाशित हो चुका है। इसी समयके लगभगकी वल पर लिखी एक धर्मविधि प्रकरण व कच्छुली रासकी प्रति प्राटणके फोफलिया वाड़ेके ज्ञानभंडारमें सुरक्षित है, जिसके प्रथम पृष्ठमें सरस्वतीका चित्र भी है।

पन्द्रहवीं शतीके एक अन्य जैन चित्रपटकी प्रतिकृति सन् १९१३ के दि जर्नल ऑफ इण्डियन आर्ट एण्ड इण्डस्ट्रीके पृ. १२७में अमरीकाके बोस्टन म्यूजियमके हिन्दू कलाविभागके क्यूरेटर डा. आणंदकुमारस्वामीके जैन आर्ट नामक निबन्धमें प्लेट नं. १२ चित्र नं. ५७में

छपी है। इसी शताब्दीका एक चित्रपट पाटणके मंडारमें है जो बहुत सुन्दर है, बीकानेरके खरतर आचार्यगच्छके मंडारमें एक पंचतीर्थी पट श्रीजिनभद्रसूरिजीके लेख सहित देखा गया था। सोलहवीं शतीके तो अनेक सचित्र पट प्राप्त हैं जिनमेंसे उपदेशगच्छीय ऋषिमण्डलयन्त्र सं. १५७१ लिखितका परिचय आत्मानंद शताब्दी स्मारक ग्रंथमें डा. हीरानंदने प्रकाशित किया है। खरतरगच्छीय उपाध्याय भक्तिलभके सूरिमंत्रकल्पपटका ब्लाक श्री साराभाई मणिलाल नवाबके सूरिमंत्रकल्प ग्रंथमें प्रकाशित हुआ है। नवाबने इस पटको १५ वीं शतीका लिखा है पर भक्तिलभ उपाध्यायका समय सोलहवीं शतीका निश्चित है। हमारे संग्रहमें एवं मुनि विनयसागरोपाध्यायजीके पासका वर्द्धमान विद्यापट भी सोलहवीं शतीका ही होना संभव है। इस शताब्दीके और भी कई सचित्र पट मिलते हैं। अढाईद्वीप, जंबूद्वीप लोकनाल, चौदह राजलोक आदिके चित्रपट भी हमारे संग्रहालयमें प्राचीन संग्रहीत हैं। यह परम्परा ६०० वर्षोंसे जैन समाजमें निरन्तर चली आ रही है। प्राचीन पटोंमें यंत्र मंत्र सम्बन्धित चित्रोंका प्राचुर्य है; यह मध्यकालीन तान्त्रिक प्रभाव और लोकविश्वासकी देन है। उन्नीसवीं शतीमें बड़े बड़े चित्रपटोंका भी निर्माण हुआ जिनमें शत्रुंजय तीर्थपट विशेष उल्लेखयोग्य है। इस शतीका बीकानेरमें चित्रित एक समवसरण पट हमारे संग्रहमें भी है।

सचित्र वस्त्रपटोंका प्रचलन न केवल भारतमें और जैन समाजमें ही था, पर बौद्ध व वैदिक परम्पराके एवं नेपाल, तिब्बतके अनेक सुन्दर और सचित्र पट पाये जाते हैं। तिब्बतमें इनका सर्वाधिक प्रचार था। पटना म्यूजियम आदि में तिब्बतीय बौद्धपट प्रचुरतासे संग्रहीत हैं। हमारे संग्रहका प्राचीन बौद्धपट प्राप्त सभी पटोंमें कला एवं प्रचीनताकी दृष्टिसे बहुत ही महत्वपूर्ण तथा उल्लेखयोग्य है। उसमें रंगोंकी विविधता, बौद्ध मुद्राओंकी अनेकता, रेखाओंकी मृदुमता आदि बहुत ही महत्वपूर्ण हैं। पटना स्थित श्रीजालानजीके संग्रहमें एक कथावस्तुका लम्बा चित्रपट दर्शनीय है।

भारतीय पुरातत्त्व एवं कलाकी मूल्यावान बहुसंख्यक सामग्री पाश्चात्य देशोंमें चली गयी है। ऊपर के बोस्टनके जैन चित्रपटका उल्लेख किया ही गया है। यहांकी हस्तलिखित प्रतियां, खुदाईसे प्राप्त वस्तुएं, सिक्के, चित्र आदि इतने अधिक और सुन्दर उपादान पाश्चात्य देशोंमें बिखरे पड़े कि उनकी जानकारी प्राप्त करना ही पर्याप्त समय और श्रमकी अपेक्षा रखता है, इनमेंसे बहुतसी सामग्री तो ऐसी है, जिसके दूसरे नमूने ही नहीं मिलते। विविधदृष्टियोंसे उनका इतना अधिक महत्व है कि वहांकी सामग्रीके उल्लेख बिना यहांकी कला-परम्पराका इतिवृत्त सर्वांगीण ज्ञात कर सकना अतिकठिन है।

प्रस्तुत लेख में एक ऐसे ही सचित्र-जैन चित्रपटका परिचय दिया जा रहा है जो कुछ वर्ष पूर्व लंदनके म्यूजियममें जाकर वहांकी शोभा बढ़ा रहा है। लगभग १५वर्ष

पूर्व पालनपुरनिवासी पुरातत्व एवं कलाप्रेमी श्रीनाथलाल छगनलाल शाह बीकानेर आये और कई दिन वहां रहे। उनके साथ कलासामग्री आदिके सम्बन्धमें चर्चा होते एकबार वस्त्रपट आदिकी बात निकली। उन्होंने हमारे संग्रहके वस्त्रपट देखकर श्रीजिनभद्रसूरि-प्रतिष्ठित एक बृहदाकार चित्रपटको लंदनके म्यूजियमको प्रदानकर देनेकी बात कही। हमने उसकी प्रतिकृति देखनेकी उत्सुकता प्रकट की तो उन्होंने बम्बई जाकर उसका फोटो भेज दिया।

इस पटका इतः पूर्व श्रीसाराभाई नवाबने सं. १९९२ के जैन सत्य प्रकाश पुस्तक २, अंक २ में प्रकाशित अपने 'सरस्वती पूजा अने जैनो' नामक लेखमें उल्लेख किया था। उन्होंने लिखा है—“पालनपुरना रहीश अने पुरातत्व संशोधनमां रस धरावता श्रीयुत नाथलाल छगनलाल शाहना संग्रहमां वि. सं. १५०४ नी सालमां कपड़ा पर चित्राएलो एक विजय-पताका यंत्र छे ते यंत्र उपरना मथालाना भागमां सोनानी स्याहीथी चीतेरेंछे सरस्वती देवीनु एक सुन्दर चित्र छे जे हजु सुधी अप्रसिद्ध छे। तेमां पण देवीने चार हाथ छे तेनां आयुधो वगैरेनां वर्णन बराबर हालमां मने याद नथी अने तेमां कंह विशिष्टता नहीं होवाथी तेने उल्लेख हुं अत्रे करी शक्तो नथी.”

प्रस्तुत चित्र पट नाथलालभाईके पास कहाँसे आया इस विषयमें अनुसन्धान करने पर जैनयुगके सं. १९८४ (वर्ष-३) अंक ११ में स्वर्गीय मोहनलाल दलीचंद देसाईका “अमारो खेड़ानो ज्ञानप्रवास” शीर्षक भ्रमणवृत्तान्त में ज्ञातव्य जानकारी मिली, जो इस प्रकार हैः—“खेड़ाना मोटा मंदिर (अमीझरा पार्श्वनाथ) मां रहेता भाग्यरत्न मुनि पासे केटलाक पुस्तकोनो संग्रह होवा उपरांत केटलाक कागलो ऐतिहासिक छे, तेमज एक विजयपताका यंत्र कपड़ा पर लखेलो छे ते कपड़ानी लंबाई ४ फुट ने ५ ईंच अने पहोलाइ ३ फुटने ५॥ ईंच छे। सं. १५०४ मां दीवाली दिने मरतर जिनभद्रसूरिअे लखेलो छे एवो नीचे प्रमाणे लेख छेः—

“संवत् १५०४ वें दीपोत्सवदिने लिखित प्रतिष्ठित श्रीखरतरगच्छाधीश्वर श्रीजिनभद्रसूरिभिरिदं जेत्रपताकाख्ययंत्र ॥ सपरिवारस्य जैत्रं ‘वांछितसिद्धि कुरु कुरु स्वाहा ॥”

आनी वे बाजुए, रंगित कोर छे अने बीची वे बाजुअे चित्रो आलेखेलां छे। ते चित्रो रजपूत शाला (School) नां छे। यंत्र लाल शाहीमां छे।”

अमी ता. ३१ जनवरी १९५४ कलकत्तानिवासी श्रीगोपीकृष्ण कातोड़ियाके साथ W. G. आर्चर (कीपर आफ इन्डियन सेक्सन विकटोरिया म्यूजियम लंदन) हमारे संग्रहालयका अवलोकन करने बीकानेर पधारे तो उपर्युक्त विजययंत्रका फोटो दिखाने पर उन्होंने पहचान कर यह तो हमारा म्यूजियममें है, बतलाया। मैने पूछा—क्या इनके सम्बन्धमें कोई लेख प्रकाशित हुआ है? तो उन्होने कहा—नहीं। अतः इस महत्वपूर्ण पटकी कलाका सर्व प्रथम परिचय इसी लेखके द्वारा प्रकाशित किया जा रहा हैः—

—विजययंत्र पट परिचय—

इसके दोनों बाजूमें वेलपत्तियोंका बोर्डर है जिसमें कमलके पुष्प बने हुए हैं। चित्रके ऊपर नीचे बोर्डर न होकर पाइपिंग मात्र है। ऊपरकी चित्रश्रेणीमें दाहिनेसे बांये सर्व प्रथम गणेश, ब्रह्मा, शिव, विष्णु और सरस्वतीके पांच सुन्दर चित्र हैं। मध्यमें विजयछत्र विराजमान है, जिसके उभयपक्षमें मयूरयुग्म सुशोभित हैं। तदुपरान्त दो देवियां तथा एक उद्यानका चित्र है जिसमें केली, स्रजूर आदिके वृक्ष तथा जलाशयके चारों ओर चार हाथी खड़े दिखावाये हैं, एक हाथां अंतिम वृक्षके नीचे खड़ा सूंड ऊंची किये फल तोड़ रहा है। इस पंक्तिके नीचे प्रतिष्ठा समयमें लिखी गयी अभिलेख पंक्ति है जिसकी नकल ऊपर दी जा चुकी है। दूसरी चित्रश्रेणीमें सर्व प्रथम देवी, वृक्ष, हाथी, एक देवीके पश्चात् छत्रधारी दाढ़ी-वाला पुरुष बैठा है जिसके समक्ष ठवणी और तदुपरि कोई वस्तु रखी है। उसके सामने एक हाथी व एक बैल है, उपरि भागमें एक पुरुष और बी सामने विराजमान दिखावाये हैं। तदनंतर विजयछत्रके नीचे मध्यमें दण्ड है जिसके दो पताकाएं बंधी हुई हैं, उनके दोनों ओर चन्द्र सूर्य तथा नीचे एक हाथी व द्रुमलताएं दिखायी हैं। उभय पक्षमें दो देवियां खड़ी है। तदनंतर हाथी पर छत्रधारी नरेश्वरादि बैठा है, फिर एक देवी व अश्वारोही है जिसके ऊपर छत्र है। फिर एक देवी—मूर्ति विराजित है जिसके हाथमें पूर्णकलश है। इसके अनंतर एक वृक्षका चित्र है जिसके नीचे शंख स्थापित है। अंतमें एक वृक्षके नीचे पंख फैलाये मयूर खड़ा है जिसकी चोंचमें पुष्पमाला धारण की हुई है।

चित्रपटका मध्यम भाग यंत्राङ्गसे परिपूर्ण है। इसके ठीक बीचमें ऊपर हींकार है। नीचेकी पंक्तिमें 'श्रीसर्वज्ञाय नमः'। फिर नीचे त्रिपुरायै नमः, त्रिपुरसुन्दर्यै हीं नमः, श्रीत्रिपुरभैरवी हीं नमः, फिर त्रिपुर विजया हीं नमः, फिर चार पंक्तियोंके बाद "श्रीं" लिखा हुआ है।

चतुर्थ पंक्तिमें प्रथम तीन वृक्ष, फिर तीन देवियों जो कलश लिए हुए हैं। पंक्तिके मध्यमें एक वृक्ष है जिसके दोनों ओर कलश हाथमें लिए दो देवियां बैठी है। तदनंतर ऐसी ही चार देवियां अलग अलग भवनोमें बैठी है।

सबसे नीचेकी पंक्तिमें नवग्रहोंके चित्र बने हैं, फिर ७ हाथी और ६ घोड़े सजे हुए खड़े हैं।

विजययंत्र तंत्रविद्यासे सम्बन्धित है, इसलिए इस पटमें चित्रित भावोंका विशेष स्पष्टीकरण तो इस विषयमें ज्ञात व्यक्ति ही कर सकते हैं। परवर्ती विजययंत्र इससे भिन्न प्रकारके मिलते हैं। हमारे संग्रहमें विजययंत्र विधिकी हस्तलिखित प्रतियां भी है। इस यंत्रका मूल कहाँसे और कब जैन समाजमें प्रचलित हुआ यह अन्वेषणीय है। इसके प्रारंभमें जो गणेशके साथ ब्रह्मा—विष्णु—महेश्वर भी चित्रित हैं इससे इसका मूल वैदिक तांत्रिक ग्रन्थोंमें मिलना संभव है। विशेषज्ञोंसे अनुरोध है कि वे एतद्विषयक अपनी जानकारी प्रकाशित करें।



કર્મ મીમાંસા

લેખક : શ્રીયુત માસ્તર ખુબચંદ કેશવલાલ, શીરોહી

[લેખાંક-બીએ]

[કર્મના અસ્તિત્વ વિશે જૈન દર્શનની સાથે જૈનેતર દર્શનોની માન્યતા રહી કરવાથી તદ્વિષયક તુલનાત્મક અધ્યયન થઈ શકે; એ ખાતર તે તે વિષયમાં જૈન વિદ્વાનોએ લખેલા અલગ અલગ ગ્રંથો-માથી હકીકત મેળવીને સારરૂપે અહીં રહી કરી છે હવે પછીના લેખમાં જૈન દર્શનની માન્યતા રહી કરારો.]

યોગ દર્શનાનુસાર અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ એ પાંચ કલેશ છે. એ પાંચ કલેશને કારણે કિલ્લટ વૃત્તિ-ચિત્તવ્યાપાર થાય છે, અને તેથી ધર્મ-અધર્મરૂપ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. સંસ્કારને વાસના, કર્મ અને અપૂર્વ એવાં પણ નામ ‘યોગદર્શન’ માં આપવામાં આવ્યાં છે. કલેશ અને કર્મનો અનાદિ કાર્ય-કારણભાવ ખીળકુરની જેમ જ માનવામાં આવ્યો છે. કલેશ-કિલ્લટવૃત્તિ અને સંસ્કાર એ બધાંનો સંબંધ યોગ દર્શનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે આત્મા સાથે નહિ પણ ચિત્ત-અંતઃકરણ સાથે છે અને તે અંતઃકરણ એ પ્રકૃતિનો વિકાર-પરિણામ છે.

કર્મનો વિપાક ‘યોગદર્શન’માં ત્રણ પ્રકારનો બતાવ્યો છે. જાતિ, આયુ અને ભોગ. વળી યોગદર્શનમાં કર્મોશય અને વાસનાનો ભેદ કર્યો છે. એક જન્મમાં સચિત જે કર્મ તે કર્મોશય નામે ઓળખાય છે, અને અનેક જન્મના કર્મોના સંસ્કારની જે પરંપરા છે તે વાસના કહેવાય છે. કર્મોશયનો વિપાક અદૃષ્ટ જન્મ વેદનીય અને દૃષ્ટ જન્મ વેદનીય એમ બે પ્રકારે સંભવે છે. અર્થાત્ પરજન્મમાં જેનો વિપાક મળે છે તે અદૃષ્ટ જન્મ વેદનીય અને આ જન્મમાં જેનો વિપાક મળે છે તે દૃષ્ટ જન્મ વેદનીય. અદૃષ્ટ જન્મ વેદનીયનું ફળ નવો જન્મ, તે જન્મનું આયુ, અને તે જન્મના ભોગો એ ત્રણ છે. દૃષ્ટ જન્મ વેદનીય કર્મોશયનો વિપાક આયુ અને ભોગ અથવા તો માત્ર ભોગ છે, પણ જન્મ નથી.

વાસનાનો વિપાક તો અસંખ્ય જન્મ, આયુ અને ભોગોને માનવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે વાસનાની પરંપરા તો અનાદિ છે. વળી અર્હાંત શુક્લ કર્મને કૃષ્ણ કર્મ કરતાં બળવાન માનવામાં આવ્યું છે, અને કંચુ છે કે શુક્લ કર્મનો ઉદય હોય ત્યારે કૃષ્ણ કર્મોના નાશ ફળ દીધા વિના થઈ જાય છે. સાંખ્યદર્શનની માન્યતા પણ યોગ દર્શન જેવી છે. નૈયાયિકોએ રાગ, દ્વેષ અને માહ એ ત્રણ દોષ સ્વીકાર્યા છે. એ ત્રણ દોષથી પ્રેરિત થઈને જીવની મન, વચન, કાચની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. ધર્મ અને અધર્મને નૈયાયિકોએ ‘સંસ્કાર’ અથવા તો ‘અદૃષ્ટ’ એવું નામ આપ્યું છે કે જે જૈનમતમાં પૌદ્ગલિક કર્મ અથવા તો દ્રવ્ય કર્મ કહેવાય છે.

વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા પણ નૈયાયિકાને જ મળતી છે. પ્રશસ્તપાદે જે ૨૪ ગુણો ગણાવ્યા છે તેમાં એક અદૃષ્ટ નામનો ગુણ પણ ગણાવ્યો છે. જો કે એ ગુણ સંસ્કાર નામના ગુણથી ભિન્ન જ ગણાવ્યો છે, પણ તેના જે ધર્મ અને અધર્મ એવા બે ભેદ કર્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રશસ્તપાદ ધર્મોધર્મને સંસ્કાર શબ્દથી નહિ પણ અદૃષ્ટ શબ્દથી ઓળખાવે છે. આ માન્યતાભેદ નહિ પણ માત્ર નામભેદ છે એમ સમજવું જોઈએ. કારણ કે જેમ ધર્મઅધર્મરૂપ સંસ્કાર એ નૈયાયિક મતે આત્માનો ગુણ છે તેમ વૈશેષિક મતે અદૃષ્ટને પણ આત્મગુણ જ કહ્યો છે.

આ ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનમાં પણ દોષથી સંસ્કાર અને સંસ્કારથી જન્મ અને જન્મથી દોષ અને પાછા દોષથી સંસ્કાર અને જન્મ—આ પરંપરા અનાદિ કાળથી જ બીજાં-કુરની જેમ માનવામાં આવી છે કર્મની સાથે કર્મફળનો સંબંધ શી રીતે જોડાયો એ પ્રશ્ન ન્યાય દર્શનકારને જરૂર ઉદ્ભવ્યો હતો. કર્મ પુરુષકૃત છે એ વાતની એમને જાણ હતી. કર્મનું ફળ હોવું જોઈએ એની ગોતમે ના નથી પાડી, પણ ઘણીવાર પુરુષકૃત કર્મ નિષ્ફળ જતાં હોય એમ પણ એમને લાગેલું. અહીં એક મુંઝવણ ઊભી થઈ. પુરુષકૃત કર્મ પોતે ફળ શી રીતે આપી શકે એવો ગૌનમના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. કર્મની સાથે કર્મફળનો ઘણીવાર સંબંધ નથી દેખાતો તેનું સમાધાન કરવા જતાં એમણે કર્મ અને કર્મ-ફળની વચ્ચે કર્મથી જુદું જ એક કારણ ઊમેર્યું. એમને કહેવું પડ્યું કે :—

‘ કર્મના ફળમાં ઈશ્વર જ કારણ છે. પુરુષકૃત કર્મ ઘણીવાર નિષ્ફળ જતાં જણાય છે. પુરુષકૃત કર્મના અભાવે કર્મના ફળની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, એટલે કર્મ જ ફલના કારણ-રૂપ છે એમ જો કોઈ કહે તો એ બરાબર નથી કર્મફળનો ઉદય ઈશ્વરને આભારી છે. એટલા સારું ફળનું એક માત્ર કારણ કર્મ જ છે એમ કહી શકાય નહિ. ગૌતમસમ્મત કર્મવાદ સંબંધે આટલું સમજી શકાય છે કે કર્મફળ એ પુરુષકૃત કર્મને આધીન છે એ વાત તે સ્વીકારે છે. પણ કર્મ જ કર્મફળનું એક માત્ર અને અદ્વિતીય કારણ છે એ વાત એમને મંજૂર નથી એમની કહેવાની મનલગ્ન એ છે કે, જો કર્મફળ એકમાત્ર કર્મને જ આધીન હોય તો પછી પ્રત્યેક કર્મ ફળવાળું દેખાતું જોઈએ. કર્મફળ કર્મને આધીન છે એ વાત બરાબર છે પરંતુ કર્મના ફળનો અમ્યુદય કર્મને એકલાને આભારી નથી. પુરુષકૃત કર્મ ઘણીવાર નિષ્ફળ નીવડતું દેખાય છે. આ પૃથ્વી એવું સિદ્ધ થાય છે કે કર્મફળના વિષયમાં કર્મ સિવાય એક કર્મફળ નિયંત્રના ઈશ્વર પણ છે. નૈયાયિકા અહીં વૃક્ષ અને બીજનો દાખલો રજૂ કરે છે. વૃક્ષ બીજને આધીન છે એ વાત કમળ રાખીએ, પરંતુ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ એકલા બીજની અપેક્ષા નથી રાખતી. હવા, પાણી, પ્રકાશ વગેરેની જરૂર રહે છે. કર્મફળની બાબતમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઈશ્વરની જરૂર રહે છે. ન્યાય દર્શનનો મૂળ અભિપ્રાય એ છે કે ઈશ્વર કર્મથી જુદો છે પણ કર્મની સાથે ફળની યોજના કરી દે છે પરંતુ ઈશ્વર આવી બાબતમાં માથું મારે એ વાત ઘણા દાર્શનિકોને પસંદ નથી એટલે તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે છે. પ્રાચીન ન્યાયમાં કર્મ અને કર્મફળવાદની યુક્તિ ઉપર જ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ આધાર રાખી રહ્યું છે. નવા નૈયાયિકા એ યુક્તિ વિશે બહુ આસ્થા નથી રાખતા. કર્મની સાથે ફળને જોડવા સારું ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવો તેને બદલે ફળને સંપૂર્ણ કર્મોધીન માનવું અર્થાત્ કર્મ પોતે જ પોતાના ફળ ઉપજાવે છે એ

નિર્ણય માનવો વધારે ઠીક લાગે છે. બૌદ્ધ દાર્શનિક એ જ અભિમત ઉચ્ચારે છે, એટલે બૌદ્ધો પણ કહે છે કે :—કર્મને લીધે સંસારનો પ્રવાહ ધપે છે. ફળના સંબંધમાં કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે. ઇશ્વરની કે બીજા કોઈની દખલગીરીની જરૂર નથી. ફળની આખતમાં જૈનદર્શન પણ કહે છે કે કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે, વચમાં ઇશ્વરની કંઈ જરૂર નથી. પુરુષકૃત કર્મ કોઈવાર અફળ જનું જણાય તો પણ વચ્ચે ઇશ્વરને સડોવવાની જરૂર નથી. કારણ કે કર્મનું ફળ તો અવસ્થ મળવાનું જ છે, ફળમાં કદાચ થોડી વધારે પણ વાર લાગે, પરંતુ કર્મનું ફળ ન મળે એવું તો કદાપિ ન બને. વખતે પાપી માણસ પણ સુખી દેખાય અને સારો માણસ દુઃખી દેખાય, પરંતુ એટલા ઉપરથી કર્મનાં ફળ મળતાં જ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. કેટલીક વખત હિંસક મનુષ્યને મમ્હિવન અને ધર્મિષ્ઠ માણસને દરિદ્રી જોવામાં આવે છે તે અનુક્રમે પૂર્વે કરેલા પાપાનુબંધી પુણ્યકર્મ અને પુણ્યાનુબંધી પાપકર્મને આભારી છે. હિંસા અને ધર્મિકતા એ કોઈ કાળે નિષ્ફળ નહીં નીવડે. જન્માંતરે પણ એ કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં જ રહે છે. એટલે કે કર્મ અને કર્મફળની વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવનો કોઈ પ્રકારનો વ્યભિચાર નથી. માટે ફળ ઉપજાવવા માટે વચમાં કર્મફળ નિયતા ઇશ્વરને કંઈ સ્થાન નથી.

હવે મીમાંસકોએ યાગાદિ કર્મજન્ય એક ‘અપૂર્વ’ નામનો પદાર્થ સ્વીકાર્યો છે. તેમની દલીલ એવી છે કે મનુષ્ય જે કોઈ અનુષ્ઠાન કરે છે તે તો ક્રિયારૂપ હોવાથી ક્ષણિક હોય છે એટલે તે અનુષ્ઠાનથી ‘અપૂર્વ’ નામનો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, જે યાગાદિ કર્મ-અનુષ્ઠાનનું ફળ આપે છે. એ અપૂર્વ પદાર્થની વ્યાખ્યા કુમારિલે કરી છે કે અપૂર્વ એટલે યોગ્યતા. યાગાદિ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે યાગાદિ કર્મ અને પુરુષ એ બંને સ્વર્ગરૂપ ફળ ઉત્પન્ન કરવા માટે અગ્નિમર્થ-અયોગ્ય હોય છે, પણ અનુષ્ઠાન પછી એક એવી યોગ્યતા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી કતાને સ્વર્ગફળ મળે છે. એ યોગ્યતા પુરુષની માનવી કે યજની એ વિશે આગ્રહ કંવો નહિ પણ તે ઉત્પન્ન થાય છે એટલું પર્યાપ્ત છે.

બીજા દાર્શનિકો જેને સસ્કાર, યોગ્યતા, સામર્થ્ય, શક્તિ કહે છે તેને માટે જ મીમાંસકોએ ‘અપૂર્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; છતાં તેમનું માનવું છે કે વેદવિદિત કર્મજન્ય જે સસ્કાર કે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં માટે જ ‘અપૂર્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, અન્ય કર્મજન્ય સસ્કાર માટે નહિ અપૂર્વ કે શક્તિનો આશ્રય આત્મા છે એમ મીમાંસકો માને છે, અને આત્માની જેમ અપૂર્વને પણ અમૃત માને છે. વળી અમૃત એ મીમાંસકોને મતે સ્વતંત્ર પદાર્થ છે.

અહીં કામનાજન્ય કર્મ યાગાદિ પ્રવૃત્તિ અને યાગાદિ પ્રવૃત્તિજન્ય અપૂર્વ એવો ક્રમ છે. એટલે કામ, તૃષ્ણા એ જૈન દર્શન માટે હૃદયના પરિણામરૂપ ભાવકર્મ, યાગાદિ પ્રવૃત્તિ એ યોગ્યતાપાર અને અપૂર્વ એ દ્રવ્યકર્મ કહી શકાય.

यति श्रीकल्याण रचित सिद्धाचल गजल

संपादक :—पू. मुनिराज श्रीकान्तिसागरजी ग्वालियर



गजल साहित्य—हिन्दी—राजस्थानी नगर वर्णनात्मक साहित्यकी सृजन—परम्पराका सूत्रपात जैन विद्वानोंकी मौलिक देन है। जैन समाजका इतिहासप्रेम विख्यात रहा है। त्यागीवर्गने पार-लौकिक चिन्तनमें लौकिकताकी पूर्णतः उपेक्षा नहीं की। विकास वैयक्तिक होते हुए भी उसमें युगका भाग भी कम नहीं होता। हम बहुधा जहाँ आध्यात्मिक विकासकी बातें दोहराते हैं वहाँ सामाजिक तत्त्व और परिस्थितियोंका प्रायः विस्मरण कर देते हैं। अन्तर्मुखी दृष्टिके परिपक्व हो जानेसे कोई भी वस्तु वैयक्तिक साधनामें बाधक न बनकर साधक ही बन जाती है। इसीलिये साहित्यके निर्माणमें जैनोंने बहुत ही उदारताका या सहिष्णुताका सुपरिचय दिया है। गजल साहित्य भी औदार्य और व्यापक दृष्टिकोणका परिणाम है। गजलकी महत्ता और उसके सार्वभौमिक विकास पर मैं स्वतंत्र ग्रन्थ ही लिख चुका हूँ जो शीघ्र ही मुद्रणालयमें जायगा।

यहाँ पर मैं शोधक—विद्वानोंका ध्यान इस विषय पर आकृष्ट करना चाहता हूँ कि वस्तुतः गजलके रचयिताओके उत्प्रेरक कौनसे तत्त्व हैं। बिना आवश्यकताके आविष्कार असंभव है। अभी तक हमारी सबकी यही मान्यता थी और आज भी है कि जिस प्रकार पुराने दैवी चमत्कारिक या पुनित तीर्थस्थानोंकी कीर्तिको अमरत्व प्रदान करने और जनताको इस ओर आकृष्ट करनेके लिए माहात्म्य संज्ञासे साहित्य सर्जित हुआ जो केवल श्रद्धा पर आधारित था और आज भी है। इस प्रकारकी परम्पराका नवीन संस्करण गजल साहित्य है, किन्तु यहाँ प्रश्न यह उपस्थित होता है, केवल माहात्म्यके रचयिताओको ही गजल साहित्य-सृष्टाओंका प्रेरक कैसे मान ले ? कारण कि पूर्व परम्परा पर्याप्त प्राचीन है और गजल अर्वाचीन—अर्थात् १७ वीं शतीमें ऐसी कृतियोंका सूत्रपात हुआ। यदि केवल माहात्म्यसे ही प्रेरणा पानेका प्रश्न था तो तत्पूर्वकालमें मौन क्यों रहे जब कि मुगलोंका संसर्ग हो चुका था, भारतीय साहित्य पर भी उनका प्रभाव पड़ गया था।

बहुत दिनोंसे मनमें विचार कर रहा था कि उस समय (जब गजलोंका निर्माण प्रारंभ हुआ) अवश्य ही कोई न कोई राजनैतिक या सामाजिक परिस्थितियाँ ऐसी रही होगी जिनकी प्रेरणाका परिणाम गजल साहित्यके रूपमें हुआ।

अभी अभी ग्वालियर आने पर “चक्रताकी—परम्परा” नामक एक मूल्यवान् इतिहास कोशके अवलोकनका सौभाग्य प्राप्त हुआ। निःसंदेह इसकी उपादेयता सभी दृष्टिसे है।

इसके अंतिम भागमें मुगलद्वारा शासित इन १२ प्रान्तोंका परिचय दिया है—बंगाल, बिहार, इलाहाबाद, आगरा, अवध, लाहौर, दिल्ली, बरार, खानदेस, गुजरात, मालवा और अजमेर। उसमें निवास करनेवाली जातियाँ, वन, जलाशय व नदियाँ, तीर्थ, दुर्ग, प्रमुख नगर, क्षेत्रफल, जनताकी प्रकृति आदि अनेक महत्वपूर्ण ज्ञातव्यों पर प्रत्यक्षदर्शी प्रकाश डाला गया है। मुगलोंकी शासन पद्धति, विशेष पद, वक्ता, आभूषण, संस्कार आदि कई विषय चकत्ताकी परम्परामें वर्णित है। इस प्रकारके वर्णन अबुल फजलकी “आइने अकबरी”में भी हैं। आवश्यक जानकारीके साथ मनोरंजन प्रधान इस परम्परामें ऐतिहासिक तथ्य भी स्वतः संकलित हो गये। १८ वीं शती तककी प्राचीन प्रति इसकी मिली है पर इसके बीज “आइने अकबरी”में विद्यमान हैं। तुलना करने पर चकत्ताकी परम्पराका ही अपने ढंगका संस्करण गजल साहित्य है, ऐसा मुझे एक विश्वास सा हो गया। चकत्ताकी परम्पराका मुख्य दृष्टिकोण राजनैतिक है तो गजलोंका धार्मिक या सामाजिक। मनोरंजनमें दोनों समान है। गजल छंदोबद्ध रचना है तो परम्परा गद्यमें है। तात्पर्य, गजल निर्माताओं पर पूर्व सूचित परम्परा पद्धतिका अधिक प्रभाव पड़ा है। शैली बह है, भावोंकी प्रेरणा माहात्म्योसे ली। इस विषय पर मेरा अभी अन्वेषण जारी है। विद्वानोंको चाहिए इस पर अधिक प्रकाश डालें।

प्रस्तुत सिद्धाचल गजल वर्णनात्मक परम्पराकी एक कड़ी है, यों तो सिद्धाचलजीकी तीर्थमालाएं भी अनेक हैं पर अत्यन्त दुःखके साथ सूचित करना पड़ रहा कि अभी तक ये प्रकाशनकी प्रतीक्षामें हैं। इतने प्रसिद्ध महातीर्थके ऐतिहासिक साधन उपेक्षित रहें यह तो गौरवकी बात नहीं है।

इस गजलमें स्थानोंका नामोल्लेख मात्र है। भादपद शुक्रा १४ संवत् १८६४ में इसकी रचना हुई। इसी कविकी गिरनार गजल भी मिलनी है जो मेरे “नगरवर्णनात्मक प्राचीन पद्य संग्रह” में प्रकाशित है।

सिद्धाचल गजल

चरण नमु चक्रेसरी, प्रणमु सदगुरु पाय ।
 विमलाचल गुण वर्णतु, श्रीसिद्धगिर सुपसाय ॥ १ ॥
 ए गिर गुण अनन्त है सीधा साधु अनन्त ।
 सेतुज महातममां कह्यो, गिरवर बहु गुणवन्त ॥ २ ॥
 ललितसरोवर ललित है, तरवर घने सोहत ।
 बडतल पद युग वरनि है, मुनिजन जन मोहन्त ॥ ३ ॥
 मोतीबाव मजे फरी, प्रेमनाथ भूतनाथ ।
 जंगर तरवर जास है, गुणवन्त रायण बाव ॥ ४ ॥

गजल छंद हिरणफाल

गुणवंत पादुके गहगीर, पूजंत हरत तनकी पीर भूषणबाध है भल्लीक, बड़ गन घेटी है वल्लीक	१
बडतल चबूतरा बडाकू, छीतल छाय झुक झुडकू दह दिस तरवर बरांको दाव, वाही बूव सतवावर	२
पाणी पावणेकी पर्व, सिंघको लोक सुषीयै सर्व आगे चलत अति आनंद, वामानद के पद वद	३
झोवे झुक रहि है जाल, मन झुड धरे फूकी माल गावे गीत राग रसाल, लेकर हाथ महर ताल.	४
भणहण करत है मेरीकू, नादे अल नफेरीकू फरहर फाबजे झझाकू, नेचा पूब नव षडाकू	५
नोबत बाजत है नगर, झांझ डिझिग डिरणार रग ऐसी तरहसे ससहुकार, इने करत है दैकार	६
अब तलहटी डिग आय, बाजा रीतसे वजतावकू चेतवदन करत वार इकीस, पंचांग पणाम नमीये सीस	७
आलोइण लै गिर अविलोकू, धरके ध्यान संघोकू काजत सदत चढते भाव, सुमति समेत धरते पाव	८
असातन सब अलगी कीधू, लटकन धूपणा कर लीध आगें ब्यार हे छत्रीकू, पूजा होत फल पत्रीकू	९
पगला प्रथम जिनक पूज, बहुरे चलत दिल धर बूज, पेपही चढत पहिपाज, छत्री एक हे सिरताज	१०
घोलीपर्व हें सुष धाम, चढते लेत हे बिसराम, हड्डाकुंड डु पर्व, बंदत नेमपगले सर्व.	११
नीलीपर्व तीजी नाम, चौबी पर्व चढते ठम, कुमारकुंड हे दूजोकू, छत्री एक हे पूजोकू.	१२
हड़ा हिंगलाजकू आयाकू, कलिकुं पूज ड सुष पायाकू, थिर मन करी हाथको जोड़, नमते सीस मनको मोड़.	१३
छत्री एक सालाकुंड, कछु तरवराक झुड, घाट चले मक्का गाल, बेठा बिसराम हे सुबिसाल.	१४
द्रवड धारेषणरि दहमत, वदो भवि तमो सुभचित, थावण पंख काजगमडू, कुमती कपटको दे दड.	१५
होराकुंड भूषण कुंमपीडू वद पेफत महीमंड, सकोसल साधुजोके पाय, चढते पूब हणमत राय,	१६
पासल पादुके परमाण, पूठे माट तलाबहि जान. जालम जवर जूनो डूंक, चित्तकी छुट जाव चूक,	१७
बारी पेस मरुवे माय, पणमत सेबहि पातक जाय.	१८

शांति जिनैव देहरा सुखकर, पेक्षत बहु उपजे प्यार,	
अलाईवो पीर साहबगार, बड़ा बुरज है दरबार.	१८
चोमुष गेछुका गंभीर, साहमी पोल सुषकी सीर,	
चोमुष चंग चोवाराक, पेक्षत लगही प्यारक.	१९
चोमुष रूपदे अतिचंग, राजत वदन नवनव रंग,	
ऐसा रूप नहीं काहा ओर, दुनिया देखते दोर दोर.	२०
दीपक दिसत हैं निसदिन, सेवक सेवते सुम भिन,	
पाषति देहर परचंद, मिरगिर मांडणीको मंड.	२१
रायण रूप रुडे रंग, पूरव निवाण रहे प्रभु चंग,	
गणधर चवदेसे बावन्, पादुके पूजीए सुम मंग.	२२
देहरी बावने दीपत, जाली बंध हे इक पंद,	
वरसण करत लो(क) अपार, गोमुष चक्केसरी सुषकार	२३
चोमुष उपर चोमुष देष, चिहु दिस देहरी भी षेष,	
दूर ही देशीये गिरनार, वदन कीजीइ सुविचार.	२४
ऊतरे तिहां देवल वद, उपजत देशीइ आनन्द,	
पुंडरीक देव टांका एक, ओर ही देहरा अनेक.	२५
दादो देव जिनचंद चंद, आगो चले कर आनन्द,	
सहसकर पांडव देव, साला माहि श्रीराम सेव.	२६
छीपावसीकी छवी देष, रायणरूप भी सपेप,	
छुछुछुछ परवाक, झंगर अव पुफजाडीक	२७
प्रणमत गोतमोके पाय, जोडीआर कुछ षाठीया रमाय	
प्रेमावसी देवल पूज, आरस देहरा बी छज	२८
चिहु दिस देहरी कुंड चंग, अदबुइ वंदीए उछरग	
जिमणी तरफ गेटीपाज, कुंतासर धाम है काई काज.	२९
आगे सोगालपोल राजक, झरोपापूब छार्जक,	
नोषण उपर फुलवारीक, ध्रमसाल चिहु भी दिस धारिक	३०
बाघणपोल हणमत वीर, पेतलवीर भी गहगीर,	
अंब चक्केसरी गोमुष, समोसरण भी परतष,	३१
चोडरी नेमकी हे चंग, भरतरवसी पूज मनरग	
बारी मोषकी कहतेक, पापी घरमको परषेक	३२
दहु दिस देहरे सुविचार, पेक्षत नाहि जाको पार	
कुमारपालका देहराक, आगे चोक हे गेहराक	३३
पीपल आंवली छोह, हाथीपोल भी हे ताहि,	
पुंडरीक पोल हे सिरताज, मन शुद्ध मेटीइ माहाज.	३४
प्रोढो प्रथम जिनप्रासाद, ऊपनै देषकअल्हाय,	
कुछ कपट मनका भेट, आव सयुक्त प्रभुको भेट	३५

शुकी साहिज पाप आलोइ, भवके दोष सबही बाइ,	
देवल दीपतो तीन भूम, घजा फरअ दह दिस मुम	३६
दीपत देहरा हे च्यात, झलण गोष सोमअ सार,	
आगे चोक् अतिही विसाल, गावे गीत गुण ही सार.	३७
झमर झालरी झणैक, भरहर भर भी भणैक,	
दोंदों करत मइताल, कुइकत वज हे करनाल	३८
धूषर करत रमझकार, नेउर करत णणणकार	
भदौ कतकी मेलक, चेनी पूनम तीन नेलक	४९
मेह समेतका आकार, सहसकूट अठावय सार	
टाका दोय भी दीमैक, रायण देश दिख हीसैक	४०
सासनदेव हे थान, गणधर पादुके परमान	
वेदा वेचत बीसोतराय, गधारी कृत्य भी दिल लगाय	४१
पंचामाई देहरा पहिचान, बबावत देह भवडवान	
अरतरपति दादादेव देहरी दोय कर ले सेव	४३
जिनवत्त श्रीजिनकुशलसूर, समरत होन सुष सनुर,	
केसर चदन मेल कपूर, पूजा करत ऊगत सुर.	४३
जाई जिनबिम्ब तांको वंद, दरसन कीया दिल आनन्द,	
विगंबरदेहरी चडाक् माहा देहरा मडाक्,	४४
ईसर भीम सूरज-कुंड, बीसे नही दो कुंड,	
मडकादंबगि जावै जात, देहरी पादुके देषात्	४५
एवे परदषणाकी होस रामपोल वेठणेकी रोस,	
तरवर धूष जाकी छाया, जालम पाल ढिग ही पाय,	४६
मारग मांहे देवकीनन्द, छए कवसगगीयाको वद	
छलकाझो आली रीत्, प्रतिमा नमण आवे नीत	४७
नीरमल चेलणका नीर, भ्यानकी वाच हे गभीर,	
संव-प्रद्युम्न हे साल, भाडबगिर कुड विसाल	४८
सिखवड हेठ पगले सार, आगे बबडी सुषकार	
उंचे देव आदपुर पाज, देवकुंड साल है सिरताज	४९
छत्री बढ चलीये वाट्, आए गाम नगरमें घण गहघाट	
तहाँ भूपती हे धमराज, गोहिलचंसे हे सुम काज	५०
राजे उमडजी महाज, कांचल कुंअर हे जुमराज	
दादो पोतरो दिलदार, सातौ कुअर हे सिरदार	
कम्भा धूष कामादार, हिम्मतदार हे हुजदार	५१
करता राजका सब काज, गुणीअण गाहे जस गाज	
गोवै जोफे गुगवंत, सन्मुख सिद्धगिरि सेवत	५२

समरण करे नित सेवाक, माला गुणत नित मेवाक, दयावंत बड़ा दा(ता)र, दिव दिन होते देवेकार,	५३
जाचक करत जै जेकार, दोलतवत हे दरबार षण त्याग बंदु सोभाग, गुनीवन करत हे रंगराग	५४
नोबत रणकसी गाजैक, तांसा धूबसे बाजैक न्याई निपुण राजान्, सबको देत दे सम्मान,	५५
बाजा बजत हे पेतीस, बसते मलै पौन छतीस आगे बसत धूब बजार, हाट धूब लंबी हार.	५६
द (-दां ?) वषा जैनका देहराक, सिधवि पूजत सवेराक पूजा होत अली भत्, पासे ध्रमसाल ही दीसंत	५७
प्रभूको मडते मंडार, सिलावट चढ़ता हे षकार वास्तुक ग्रन्थका हे म्यांन, देहरे बिम्ब करते मान.	५८
कारीगर करत कारषानेक, किडीये रहत भी कानैक, सदाव्रत देत हे शुभकार, अजब उपासरे हे च्यार.	५९
झरोषावध हे ध्रमसाल, सिधके लोक रहे केई काल, बीच बजार बधते बान्, साधु रहत हे सुभ थान.	६०
जोहरी नाणावटी बजाज्, कपडे डेचते सुभ काज, सोना चढ़त हे सोनार, लोहा कसहे कोहार.	६१
हिमत बडी हलवाईक, सुषडी करत सुखदाईक, नवले बसत नव नारुक, केई बसत हे कासक.	६२
सिधके देहरा सावृत, आरत करत हे अदभूत, महजत एक फुन पंचपीर, नालेर चढ़त हे उन तीर.	६३
बांभण वेहेदीए दरवेस, दरसण-पट हे सुषिसेस, गढकी पोल हे तहा च्यार, बुरजे तोष बहुत ही सार	६४
पादर बहुत बन-बाडीक, जल नय बहते जारीक, जाडीक पाणी भरत हे पनहारीक, निरमल नीर भर झारीक.	६५
धूधडी नीर धूसकारीक, ठाडी छाहि अति प्यारीक, आवे सिध कोई जात, सिद्धागिर मेटके सुष थात.	६६
सुणही तिथ हे सिरताज, गुणवत बहुत हे मिरराज, गिरवर नम्या असलंकाक, तेहने नहीं दिन वकाक	६७
संबस अहार चोसठेक, भाव सुद चहुदसी सीत ठेक, कीनी गजल दोलत होत, चित्तसें भार अधर समेत	६८
जे भणे तस हर्षे हुत, सदा सुष होइ सुष लहव खरतर जती हे सुप्रमाण, कनी यु कहत हे कदवाण.	६९

છરાવલા પાર્શ્વનાથતીર્થ-

સ્થાપનાનો સમય



લેખક : પં. શ્રીયુત લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી

શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશના ગત અક ૯માં પૃ. ૧૬૧-૧૬૩માં શ્રીયુત અગરચંદ્ર નાહરાનો એ નામનો લેખ પ્રકાશિત થયો છે, તેમાં મારા નામ-નિર્દેશ સાથે સ્ત્રવન હોઈ તે સબંધમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવાની મારી ફરજ સમજી છું.

બીકાનેર-નિવાસી એ શ્રીમાન બંધુ ઐતિહાસિક વિષયમાં અને પ્રાચીન સાહિત્યમાં રસ લે છે, તથા ગૂજરાતીમાં લખે છે,* એ જાણી આનંદ થાય થાય છે. આજથી તેર વર્ષ પહેલાં પ્રકટ થયેલા મારા ગ્રંથ ‘પાવાગઢથી વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા છરાવલા પાર્શ્વનાથ’ને ઉદ્દેશી ત્યાં તેમનું વક્તવ્ય છે. તે તીર્થ-સ્થાપનાના સમય વગેરે સબંધમાં સંશોધન કરતાં પ્રાચીન ત્રણ ઉલ્લેખો મને મળી આવ્યા, તે મેં ત્યાં દર્શાવ્યા છે. ત્રીજા ઉલ્લેખમાં ‘વીર-વંશાવલીમાં’ સં. ૧૧૮૧ તથા પ્રતિષ્ઠા કરનાર આચાર્યનું નામ શ્રીઅગ્નિતદેવસૂરિ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે— “તિવારઈ ધાંધલઈ પ્રાસાદ નીપજવી મહેલસેવ વિ સં. ૧૧૮૧ વર્ષિ” શ્રીપાર્શ્વને પ્રાસાદે થાપ્યા. શ્રીઅગ્નિતદેવસૂરિઈ પ્રતિષ્ઠ્યા.” આ અગ્નિતદેવસૂરિ સુપ્રસિદ્ધ વાદી દેવસૂરિના ગુરુ-બંધુ હોઈ તેમના સમકાલીન હતા. વિ. સં. ૧૨૪૧માં કુમારપાલ-પ્રતિબોધ વગેરે રચનાર સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુ વિજયસિંહસૂરિના એ ગુરુ હોઈ વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. પ્રાચીન વંશાવલી-પદાવલીના આધાર પર અર્વાચીન યોજના થયેલી જણાય છે, તેને અર્વાચીન હોવાને કારણે અમાન્ય કંઠી શકાય નહિ.

વિક્રમની ૧૫મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન પં. સોમધર્મગણિએ સં. ૧૫૦૩માં રચેલી ‘ઉપદેશસંપતિ’માં ધાંધલ આવકનો સમય ‘નન્દાગ્રેશ’ શબ્દો દ્વારા સ. ૧૧૦૯ સૂચવેલ છે, તેમ જ સં. ૧૭૨૪માં રચેલી છરિકાપલ્લિ-પાર્શ્વસ્તવની મુળોધિકા રીકામાં વાચક પુણ્ય-સાગરે પણ ‘નન્દાગ્ર-ચન્દ્ર-ગણિ’ શબ્દો દ્વારા એ સમય જણાવ્યો છે. એમાંના નંદ (૯) અને અગ્ર (૦) ને સીધી રીતે લઈએ, તો ૯૦ સંખ્યા લઈ શકાય; તો સં. ૧૧૯૦નો સમય નીકળી શકે, તે ત્રીજા ઉલ્લેખ સં. ૧૧૮૧ સાથે સગન થઈ શકે; તે જણાવવા ત્યાં સં. ૧૧૦૯ સાથે કૌંસમાં અમે (૯૦) પણ સૂચવેલ છે. ત્યાં જણાવેલા ત્રણ ઉલ્લેખોમાં સહજ ફેરફાર સાથે ધાંધલ (ધાંધુ) ગૃહસ્થનો, તથા સેહિલી, સેહલી, સાહોલી શબ્દ દ્વારા નદીનો નિર્દેશ છે. ગાયના કૃષ્ણ ઝરવા સંબંધી ઘટના પણ લગભગ મળતી છે.

વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા ધાંધલ નામના પ્રસિદ્ધ સુત્રાવકતું નામ આપણને તે જ સમયના અને પાછળના ગ્રંથો દ્વારા જાણવા મળે છે. તેવી જ ઘટના-વાળા તે જ સમયમાં પ્રકટ થયેલા ફલવર્ધિ (ફલોધી)-પાર્શ્વનાથતીર્થની ઉત્પત્તિના સબંધમાં અનેક ગ્રંથકારોએ એનું નામ દર્શાવ્યું છે. જેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૧૮૧માં ધર્મધોષસૂરિએ કરી હતી-એમ વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચેલા ફલવર્ધિ પાર્શ્વ-કલ્પમાં જિન-

* શ્રી નાહરાજીનો એ લેખ હિંદીમાં લખેલો હતો. તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને અમે આપ્યો હતો.—સંપાદક.

અંક : ૧૦] જીરાવલા પાર્શ્વનાથ તીર્થ સ્થાપનાનો સમય [૧૯૧

પ્રભસૂરિએ જણાવેલ છે—એ ઉલ્લેખ મેં ઉપર્યુક્ત અંથ (પૃ. ૯૮)માં દર્શાવેલ છે. સુપ્રસિદ્ધ મુનિસુંદરસૂરિએ વિક્રમની પંદરમી સદીના અંતમાં ફલવર્ધિ-મંડન શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તોત્રમાં (પદ ૯ માં) એ ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠાનો સંવત ૧૧૮૦ જણાવેલ છે—

“एकादशस्वन्दशतोषशीत्याऽधिके ११८० ष्वतीतेष्वथ विक्रमाकात् ।

प्रतिष्ठितं चैत्यमिदं यदीदं, प्रभुः स जीयात् फलवर्धिपार्थः ॥

—જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨ [જિનસ્તોત્રરत्नकोश-स्तोत्ररत्न ૧૩ પ. વિ. અંથમાળા અં. ૬, પૃ. ૮૪ થી ૮૭]

—એ જ સ્તોત્રના પાંચમા પદમાં સૂચવ્યું છે કે ફલવર્ધિ-(ફલોધી)-પાર્શ્વનાથની એ પ્રાચીન પ્રતિમા જૂમિની અદર શ્રેષ્ઠ દેવકુલિકામાં રહેલી હતી, ત્યાં પોતાની ગાય દૂધ અરતી હતી, તે જોઈને અમત્કાર પામનાર ધાંધલ આવકે દેવના આદેશથી ફણાની પંક્તિથી મનોહર પ્રતિમાને જણીને પ્રકટ કરી હતી—

“मूयन्तर्गतवर्धदेवकुलिकासंस्थां सवन्तीं पयो,

दृष्ट्वा त्वां सुरभिं चमत्कृतमना ज्ञात्वा सुरादेशतः ।

श्राद्धो यत्प्रतिमां फणाळिरुचिरां प्राचीकटद् धांधल,

स श्रीमान् फण(ल)वर्धि-भूषणमणिः पार्श्वप्रभुः पातु माम् ॥ ”

—આ જ ધાંધલ (પ્રા. ધંધલ) આવકે ફલવર્ધિ-પાર્શ્વપ્રભુ-પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ધર્મધોષસૂરિ (શ્રીશીવભદ્રસૂરિના શિષ્ય) પાસે ગૃહિ-ધર્મ (શ્રાવક-ધર્મ) સ્વીકાર્યો હતો; તે સમયનું સં. ૧૧૮૬ માગશર પાંચમ સોમવારનું તેના પરિબ્રહ્મ-પ્રમાણને સૂચવતું પ્રાકૃત પદ્મમય પુસ્તક પાટણના સંધ-ભંડારમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલું મળે છે. તેના આદિ-અંત ભાગો અમે પાટણ અંથ ભંડાર-સૂચી (ગા. ઓ. સિ ભા. ૧, પૃ. ૩૬૨)માં દર્શાવ્યા છે. ત્યાં અંતની ૮૩-૮૪ ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે.—

“ સિરિસીલમદ્મુણિવદ્-વિણેચ-સિરિધમ્મધોસસૂરીણ ।

પયમૂલંમિ પવનો, ધંધલસદ્દેણ મિહિધમ્મો ॥ ૮૩ ॥

एकारसमु सणसुं, छासीई समहिणसु वरिसाणं ।

मगसिर-पंचमि-सोमे, लिहियमिणं परिगह-पमाणं ॥ ८४ ॥

परिगह-परिमाणं समत्तं ॥

સંવત્ ૧૧૮૬ માર્ગસિર વદિ ૫ સોમે લિખિતમિતિ ॥ ”

‘પાવાગદથી વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા જીરાવલા પાર્શ્વનાથ’ પુસ્તકના પૃ. ૯૩માં અમે એનું સૂચન કર્યું છે, તે પછી પૃ. ૯૪માં આવી રીતે જણાવ્યું છે—

“ફલવર્ધિ-પાર્શ્વનાથ અને જીરાવલા-પાર્શ્વનાથનો પ્રાદુર્ભાવ તથા પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગનો સમય વિ. સં. ૧૧૮૧-૯૧ વાસ્તવિક હોય તો તે કલ્પ-પ્રપંચમાં મુખ્ય કાર્યકર્તા તરીકે સૂચવાયેલ શ્રીમાન શ્રાવક આ જ હોવો જોઈએ.”

શ્રી. નાહટાજીએ સં. ૧૧૦૯ સૂચક જે એ ઉલ્લેખો દર્શાવ્યા છે, તે મારા દર્શાવેલા પહેલા એ સંસ્કૃત ઉલ્લેખોના લગભગ સમકાલીન છે, તેમાં પણ પ્રતિષ્ઠા કરનાર આચાર્ય-

‘रेलुआ’ संज्ञक पांच रचनाएँ

लेखक : जीवुलाल शर्माचरणजी बालमुखा

लेखक रेलुआ संज्ञक कुछ न कुछ कारण होता है। उस संज्ञाकी अपनी परंपरा होती है जिसका अन्वेषण बड़ा रोचक और सम्मर्पक होता है। साहित्यिक रचनाओंके नामोंके भी विविध प्रकार हैं। कई रचनाओंकी उसके साथ पदसे प्रसिद्धि हो जाती है जैसे ‘अक्षय’ ‘कल्याणमंदिर’ आदि। कई रचनाओंका नामकरण उनके विषय पर तथा कई रचनाओंका पदसंज्ञाके आधार पर। लोककथाकी रचनाओंमें उनके विशेष ढांचे-वर्ण-विषय, छंद आदिके आधारसे सेकड़ों संज्ञाएं पायी जाती हैं। जैसे फागु, शीतलछन्द, रास, भास, चमक, चमक, चर्चरी, बेकि, संवाद, संधि, प्यादा आदि सेकड़ों राजस्थानी एवं गुजराती भाषाकी जैन रचनाएं पायी जाती हैं। जिनमें से कुछ रचनाओंका परिचय मैंने एवं प्रो. हीरालाल रसिकदास कपड़ियाने जैन सत्यप्रकाश, जैन धर्म-प्रकाश, राजस्थानी, कल्याण, अमरा आदिमें प्रकाशित किया है। ऐसी रचनाओंकी लगभग १२५ संज्ञाएं मैंने एकत्र की हैं जिनमेंसे कुछ पर अपने राजस्थान विश्वविद्यापीठ उदयपुरके सर्वप्रथम आसनमें दिये हुए भाषण—“राजस्थानी जैन साहित्य” शीर्षकमें प्रकाश डाला है। प्रस्तुत लेखमें एक ऐसी अप्रसिद्ध संज्ञावाली रचनाका परिचय दिया जा रहा है जिसका अन्त तक जैन गूरजर कवियों आदि किसी प्रथमें उल्लेख देखनेमें नहीं आया।

बारह वर्ष हुए, जैसलमेरके ज्ञानभंडारोंका अवलोकन करनेके लिए हम प्रथम बार जब वहां पहुंचे तो वहांके बड़े ज्ञानभंडार आदिकी समस्त कृतियोंका भलीभांति अवलोकन कर कतिपय प्राचीन संग्रह प्रतियोंमेंसे प्राचीन राजस्थानीकी रचनाओंकी प्रतिक्रिया की। तभी सर्व प्रथम हमें ‘रेलुआ’ संज्ञक चार पांच रचनाओंकी उपलब्धि हुई जो सभी खरतरगच्छीय रचनायें हैं, और उनका रचना-काल स. १३३१ से १३८१ के बीचका है। अभी तक इसके पहले और पीछेकी किसी धार्मिकी इस संज्ञावाली रचना हमारे ज्ञानमें नहीं आयी।

‘रेलुआ’ संज्ञावाली प्राप्त रचनाओंमें उनके रचयिताओंने कहीं भी इस नामका प्रयोग नहीं किया है। उन रचनाओंके इस संज्ञक उल्लेख प्रतिलेख पुष्पिकामें पाया जाता है। प्राप्त सभी रचनाओंका छंद एक ही प्रकारका है, और लोकगीतोंकी भांति पहले पद्यके अनंतर प्रत्येक पद्याके बाद गुरहारी जानेवाली ‘आंचली’ पायी जाती है, इससे रेलुआ नामक किसी लोकगीतकी बालमें इन गीतोंका निर्माण हुआ है और इसी कारण इन रचनाओंके अन्तमें “रेलुआ” संज्ञाका प्रयोग कर दिया गया है। ‘रेलुआ’ को कहीं ‘रेलुआ’ भी लिखा है। ये लोकगीत मूलरूपमें क्या था, इसका पता लगाना आवश्यक है।

प्राप्त रचनाओंमें ‘सालिभर रेलुआ’ भगवान महावीरकालीन मुनिराजके सवन्धमें तथा अक्षिप्त सभी खरतरगच्छाचार्यों या उनकी परंपरासे संबन्धित है। जैसलमेरके बड़ा उपाध्यक्ष स्थित पंचायती मठामें स. १८३० कैलाश छु० २ खरतरगच्छाचार्य जिनराजसुप्रियाके उपदेशसे ४५० देवाकी पुत्री मंजू आदिद्वारे लिखायी हुई रचयित्व पुस्तिका किसी भी जिक्रके प्रारम्भ एवं अन्त्यके कई पत्र प्राप्त नहीं हैं, ये रेलुआ संज्ञक रचनाएं इसी प्रतिमें प्राप्त हुई हैं। प्रथम रचनाओंकी सूची इस प्रकार है:—

१ जिनकृष्णसूरि रेलुआ	भा. १०	चयचर्मगणि	पत्रांक ४१२ में
२ सालिभर रेलुआ	भा. ८		पत्रांक ४१४
३ गुरावकी रेलुआ	भा. १३	सोमसूति	पत्रांक ४३८

7. 4. 2003

[illegible]

काहू वर्ष हुए, जैतलमेरके ज्ञानगंगाके अवलोकन करनेके लिए हम प्रयास कर रहे हैं। यहाँ से बहने के ज्ञानगंगा जलधिका समस्त कृतिमें भरीजाति अवलोकन कर कतिपय प्रयत्न संभव प्रतियोगिता प्रयत्न संभवकी रचनामें प्रतिक्रिया की। सभी सर्व प्रयत्न हमें 'संस्कृत' संस्कृत गंगा पाना रचनामें उल्लेख है जो सभी काव्यप्रयत्न रचनामें है और उनका रचना-काल सं. १२३१ से १२८९ के बीचका है। सभी तक इसके पहले और पीछे किसी प्राचीनकी इस संस्कृत रचना हमारे ज्ञानमें नहीं आती।

[illegible]

आम रुपनाओमें 'साहित्य रत्ना' भणमान म्हावीरचरणी सुमिरावने संवत्में सदा ज्ञ-
 कित सभी जगतमण्डाकारों का समीर्य परंपरते संभारित है । जेसठमेरके बडा उपाध्य दिवस
 मेवाडी मेवाडमें स. १३२० वैशाख शु- १ कार्तिकमेवाडमें विजयपुरमेंमेवाडमें जेसठमे
 मेवाडमें सुनी म्हावीरचरणी दिवसमें सुनी लखनपुरमेंमेवाडमें दिवसमें जेसठमे
 स. १३२० वैशाख शु- १ कार्तिकमेवाडमें विजयपुरमेंमेवाडमें जेसठमे
 स. १३२० वैशाख शु- १ कार्तिकमेवाडमें विजयपुरमेंमेवाडमें जेसठमे

१. विद्युत्प्रवाह विभव	५. 1-	अवधनिधि	प्राप्त ५१५ रु.
२. अविद्युत् विभव	५. ५	अविद्युत्	प्राप्त ५१५ रु.
३. कुलगत विभव	५. 11	अवधनिधि	प्राप्त ५१५ रु.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના



૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૯ વર્ષ થયા પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. જે સમિતિના આજીવન સંસ્કૃતક તરીકે રૂ. ૫૦૦ આપતા તરીકે રૂ. ૨૦૦ આપવા સ્વત્વ તરીકે રૂ. ૧૦૧ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મહદ આપનારને માસિક કામગીરી માટે મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યશ્રી યુનિવર્સિટી યુનિવર્સિટી સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિદ્યાર્થી હોય તે સ્થળે સરનામું માસિક પ્રગટ થાય તેના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે મોકલે જનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળેમાંથી મળી આવતા પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આશ્વપાત્રક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

માહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રગટ થાય તેની તારીખે પ્રગટ થાય છે.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવણમ રૂ. ૩૭ તથા રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવણમ રૂ. ૩૭ મનીઓફરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ માહકે જમે તે અંકથી જની સમાપ્ત.

૫. માહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવ-મેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કર્યા પછી જમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના જોખમાં જોખ ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાળગતી એક તરફ લખી સમાપ્ત તેવી રીતે લખી લખી મોકલવા.

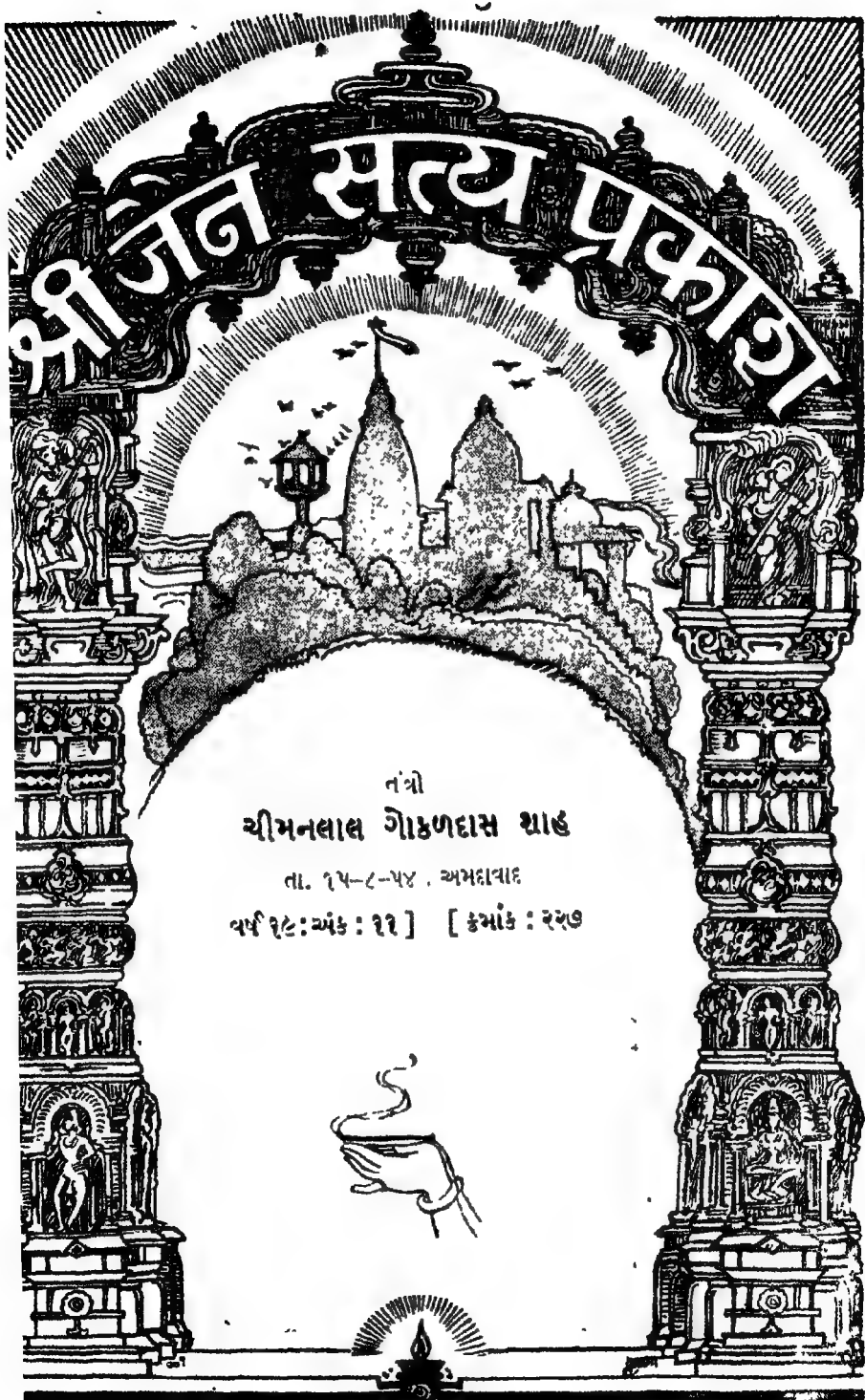
૨. લેખો દૂંધા, મુદ્રાસર અને અક્ષત લીખાતમક ન લેવા એકંએક.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારાવધારો કરવાનો હક તમને આપીને છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગજીવણ શાહ, શ્રી સરદા મુદ્રણાલય, પાનગિર નાગ, અમદાવાદ.

માહકક : ચીમનલાલ મોકળદાસ શાહ.

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, ઐતિહાસિકી સદી, વીરપદા રોડ-અમદાવાદ.



विषय-दर्शन

अंक :	विषय :	लेखक :	पृष्ठ :
१.	विनंति :	सपादकीय :	१८३
२.	पयुषिषु पर्वतो वृद्धि :	पू. भू. श्री. हंससागरः :	१८४
३.	जैन तवादीभना पाने नोंधायेली मळा- गुजरातली समृद्धि :	पू. पं. श्री. कनकविजयः :	१८७
४.	हिंसा अहिंसा विवेक :	पू. प. श्री. धुरधरविजयः :	२०२
५.	अलानमां प्रगट थयेली ४१ जैन प्रतिभाया :	पू. भू. श्री. विशालविजयः :	२०५
६.	कर्मभीमांसा :	श्री. भुवयद केशवदास :	२०८
७.	न्यायालयना बूकादाओमां रयादाद :	पू. भू. श्री. ज्ञानविजयः :	२१०
८.	श्री गुणसमुद्रसरि रचित शांतिनाथ- सरित लेखनप्रशस्ति :	श्री. लंकरदासः नाहटा :	२१३
९.	मन्त्री धनराजके पुन सिद्धा अज्ञान वैद्यक ग्रंथ :	श्री. अग्रयदः नाहटा :	टाइटिल पेज पीठु-त्रीठु



मन्त्री धनराजके पुत्र सिंहका अज्ञात वैद्यक ग्रंथ

लेखक : श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा

‘प्रज्ञाप्रकर्षः प्राग्वाटे’ अर्थात् पोरवाड़ जातिका एक विशेष गुण प्रज्ञाकी प्रकर्षता माना गया है। स्वैताम्बर जैन समाजके श्रावकोंमें इस ज्ञातिके ही रचित ग्रंथ अधिक संख्यामें हैं। इससे इस कथनकी पुष्टि होती है। जैन सत्यप्रकाश वर्ष १९, अंक १में वराजस्थान भारतीके वर्ष ३, अंक ३-४में रणथंभोरके शासक अल्लावदीनके मन्त्री पोरवाड़ ज्ञातीय धनराजके रचित धनराज प्रबोधमालाका परिचय प्रकाशित किया गया था। अभी अभी धनराजके पुत्र सीहा (सिंह)के रचित एक वैद्यक ग्रंथका अंतपत्र अवलोकनमें आया जिसकी प्रशस्ति यहां प्रकाशित की जा रही है।



॥ ॐ નમઃ ॥

જાસ્તિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુલ્કપત્ર
જોશિગમાઈની વાઢી : ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઇ. સ. ૧૯૫૪

ક્રમાંક

અંક : ૧૧

શ્રાવણ વદિ ૧ રવિવાર : ૧૫ ઓગસ્ટ

૨૨૭



વિનંતિ

પૂર્વાધિરાજ પર્યુષણ પર્વ આવી રહ્યાં છે; એ સમયે અમારે પ્રત્યેક વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ યાદ આપવાની રહે છે કે, માસિકની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ તેવી નથી. આવતા વર્ષના અર્થ માટે એની સ્થિતિ ચિંતાજનક છે; જ્યારે ખીજી તરફ વિદ્વાનો અને પૂજ્ય શ્રમજીવર્ગ આ માસિક બંધ ન પડે તે માટે વારંવાર સૂચના આપતા જ રહે છે, આવી પરિસ્થિતિમાં અમે શ્રીસંઘને માસિકના નિભાવ માટે યથાશક્તિ મદદ કરવા વિનંતિ કરીએ છીએ. અમારી વિનંતિ માસિકના ગ્રાહકો પૂરતી ન રહે એ ખાતર અમે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી મુનિમહારાજને જે જે સ્થળે ચતુર્માસ સ્થિત હોય તે તે સ્થળના શ્રીસંઘને માસિકના નિભાવ અર્થે મદદ કરવા ઉપદેશ આપે એવી અમારી આગ્રહભરી વિનંતિ છે.

માસિકની પ્રગતિ માટે કેટલીયે યોજનાઓ પડી છે પરંતુ આર્થિક સ્થિતિ એને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડે છે. આમ છતાં માસિકની આર્થિક મર્યાદામાં પણ એનાથી બનતું એ અવશ્ય કરે જ છે. એની શક્તિ કરતાંયે ઘણીવાર એ મોટી ક્ષણ ભરે ત્યારે એને કેટલીક વખત સંયુક્ત અંક કરવો પડે છે.:

સમાજ પાસે અમારી માગણી મોટી નથી. પ્રત્યેક વર્ષનું અર્થ મળી રહે તોયે બહુ છે. આશા છે કે, આ વર્ષે પ્રત્યેક સ્થળના શ્રીસંઘો અમારી આ માગણીને આવકારી શક્તિ અનુસાર મદદ કરશે તો તે સંતોષકારક હોવાશે. સ્તં



પર્યુષણ પર્વનો ઉદ્દેશ

લેખક : પૂ. મુનિરાજ શ્રીહંસસાગરજી મહારાજ [ભાવનગર તા. ૫-૮-૫૪]

રાગ અને દ્વેષ જેઓના સર્વથા મયા છે, તે સર્વજ ભગવતાએ દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંક અને નારકી મળી ચાર મતિરૂપ સંસારને જીવે માટે લયંકર દીધો, અને તેવા જ સ્વરૂપે ઓળખાવ્યો છે. તેમણે જણાવ્યું કે-તેમાં (સંસારમાં) રહેનાર આત્માઓને મહાન દુઃખદ એવા જન્મ, જરા, મૃત્યુ, ઇષ્ટનો વિયોગ અને અનિષ્ટનો સંયોગ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે દુઃખોની ધાણીમાં પીલાઈને જીવવાનું હોય છે.

‘આજનો દુઃખી તે પહેલાંના પાપી’ એ ન્યાયે પૂર્વોપાર્જિત કર્મોનું ફળ કપરું હોય છે, અને તેથી જ મનુષ્યોએ રહેમ દાખવવાની જરૂર રહે છે.

આ જગત અનંતા સંસારી જીવેથી ભરેલું છે તેમાં સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય નિગોદ (વનસ્પતિ-કાય)માં તેમજ હરકોઈ જગતનાં કંદમૂળ વગેરેમાં અનંતા જીવો હોય છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, પવન વગેરેના રજકણ જેટલા વિભાગમાય અસંખ્યાતા જીવો હોય છે. ઝાડ, પાન, ભાજી, પાલો, ફળ, ફૂલ વગેરેમાં અનંતા-અસંખ્યાતા-સંખ્યાતા આદિ જીવો હોય છે. એ દરેક જીવો, એકેન્દ્રિયપણાની જ પ્રાપ્તિવાળા કંજાળ, અશરણ અને હાલવા-ચાલવાનીય શક્તિ વગરના એવા બિચારા બાપડા છે. તદુપરાંત ઇંચળ, પૂરા, અગ્નિસિયાં, કરમિયાં, વાળા, જળો વગેરે જીવો બેઈન્દ્રિય છે કે જે બિચારાને અનુક્રમે નાક, આંખો અને કાન હોતાં જ નથી, અને માત્ર ઉદરપૂર્તિ માટે જે તે સ્થળે રખડતાં સ્વડતાં પ્રાયઃ જેઓની જે તે હાથે નિર્દોષપણે જ અને અકાળે ચક્રદાઈ, કપાઈ-ટુકડા થઈ મરી જવાની કરુણ સ્થિતિ સર્જાયેલી હોય છે. આંકડ, ચાંચડ, કીડી, મંકોડી, ઉંધેઈ, જી, લીખ, કાનખજુરા, ધીમેલ, વાંદા વગેરે જીવો ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા છે કે જે બિચારાને આખો અને કાન હોતાં નથી, અને બેઈન્દ્રિય જીવોની જ દશાએ કેવળ ઉદરપૂર્તિ માટે જ ન્યાં ત્યાં રજગતાં જે તે દ્વારા ચક્રદાઈ-કપાઈ કરુણરીતે જ અકાળે મૃત્યુના મુખમાં ઝડપાઈ જાય છે. તીડ, માખી, મચ્છર, ડાંસ, વીંછી વગેરે જીવો ચાર ઈન્દ્રિયવાળા છે, અને તેઓ બિચારા જન્મથી જ કાન વગરના છે, અને બહુધા માનવીની રહેમ તળે મૂકાઈને અધર્મીજનોના હાથે કરુણ મૃત્યુના ભાગ્ય બને છે. એ સિવાયના પાડા, થેડાં, બકરાં, ગાય, ભેંસ, વાંદરા, કુતરા, હરણ, રોઝ, ઉંદર વગેરે પશુઓ તેમજ કચુતર, સુડા, પોપટ, મોર, ચકલાં, વળવાંગડી વગેરે પક્ષીઓ પાંચેય ઈન્દ્રિયોને પામેલા છે, પરંતુ તેઓ પણ પ્રાયઃ માનવીની રહેમતળે જ પૂરું જીવન જીવી શકે, એવા મૂળાં બિચારાં બાપડાં હોઈને અધર્મીજનોના હાથે નિર્દોષપણે જ કપાઈ-વઢાઈ અકાળે જ કરુણ મૃત્યુના ભાગ્ય બને છે. આથી જ હામ-હામ અને હામ વિનાના તે તે બિચારા બધા જ જીવો હિંસાનું નહિ, પણ દયાનું સ્થાન છે, એમ પોતાનું ઉજ્જવળ ભાવિ ઇચ્છના ધર્મિષ્ઠ માનવી માત્રે સમજીને તેમને બચાવવા એ ફરજ માનવી બોધે.

જગતના એ બધા જ જીવો એ રીતે દુઃખી હોવા છતાં પોતપોતાની જિંદગી મનુષ્યની માફક જ સુખે જીવવા ઈચ્છે છે, એમ સમજનારો છતાં ધર્મ નહિ પામેલો માનવી,

તેમના કરતાં વધારે સુખી હોવા છતાંય તેવા દુઃખી પ્રાણીઓને પોતાની હાજતો પૂરી પાડવા હણી નાખે છે ! અને તેમાં પોતાને શણે ગણે છે ! એ એના હૃદયની કઠોરતાની પરાકાષ્ઠા છે. સહુ પ્રાણીઓ કરતાં માનવીને હાથે હાથે એવા નિરાધાર જીવોના રક્ષણની ખૂબ જવાબદારી છે. છતાં એ જૂલીને માનવી તેવા અશરણ જીવોની હિંસામાં રાચે તે ઓછું શોચનીય ન ગણાય. આવા અવિચારક પાપાયરણાદિના યોગે જ માનવ જેવી ઉત્તમ જાતને પણ આ ભવાટવીમાં અનાદિ કાળથી વારંવાર, તેમાંના પણ જે તે ભવો પામીને દુઃખી દુઃખી હાલતે ભટક્યા જ કરવું પડે છે. આથી જો માનવી આત્મધર્મને ઓળખતો થાય તો જગતના એ બધા જીવો પોતપોતાની જિંદગી નિરાપાધપણે જીવી શકે, અને પોતે પણ ઉત્તરિતર સુખમય જીવન વિતાવી શાશ્વત સુખને પામે, એમ જ્ઞાની ભગવતોએ જેવું જોયું તેવું જણાવ્યું છે.

‘ચારે ગતિના જીવોમાં મનુષ્યગતિના જ જીવો ધારે તો તે પાપકર્મથી સદતર મુક્ત બની શાશ્વત સુખના સ્વામી થઈ શકે તેવા ક્રિષ્ણ છે.’ પ્રભુએ મનુષ્યોને જ અહિંસા ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, તેમાં એક વિશિષ્ટ હેતુ છે.

મનુષ્ય જેવી ઉત્તમ ગતિને પામેલા જીવોમાં પણ પાંચ પ્રકાર છે. ૧. કેટલાક જીવો પુહ્લગ્લાનંદી હોય છે જે અહિંસા ધર્મને અનર્થકારી માને છે. ૨. કેટલાક જીવોને અહિંસા ધર્મ વિપરીતપણે પરિણમે છે. ૩. કેટલાક જીવોને યથાર્થ પરિણમન થયેલું હોય પરંતુ પાલન થઈ શકતું ન હોય. ૪. કેટલાક જીવોને પરિણમન યથાર્થ થયું હોય અને પાલન અમુક અંશે જ કરી શકતા હોય. ૫. કેટલાક જ જીવો એવા મહાપુણ્યવંત હોય છે કે જેઓ સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ ઉપદેશિત અહિંસા ધર્મનું યથાર્થ પરિણમન પામેલા હોય છે અને તેનું સર્વાંગીણ પાલન પણ કરતા હોય છે.

એ પાંચે પ્રકારના મનુષ્યોની પિછાન પદ્ધતિપૂર્વીકે આ પ્રમાણે થઈ શકે છે—

૧-અહિંસાધર્મનું સર્વાંગતયા પાલન કરવાવાળાનું આજીવન ધ્યેય એ હોય છે કે—‘જીવ-નિક્ષયણ તિવિદ્ધ તિવિદ્ધેણ રક્ષણં વિદ્ધિના’-પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાઉ, વનસ્પતિ અને ત્રસ એ છયે નિકાયના જીવોનું, શાસ્ત્રમાં બતાવેલ વિધિપૂર્વક મન, વચન, અને કાયાથી કરવું-કરાવવું અને અનુમોદનું એ નવકોટીપૂર્વક રક્ષણ કરવું. એટલે કે—‘જીવવાળાં જળ-કૂળ વગેરે વિના પોતાના પ્રાણ નીકળી જતા હોય તો નીકળી જવા દેવા, પરંતુ તે તે જીવોના ભોગે તો જીવવું જ નહિ !’ આ રીતે પોતાના જીવનના ભોગે પણ સહુ જીવોને જીવવા સ્વારૂપ સર્વાંગ અહિંસાનું પાલન કરનાર તો જૈન સમાજનો પૂજ્ય શ્રમણવર્ગ છે. આ વર્ગ બરાબર સમજે છે કે—‘હ્રમરિયા વિ જોભા રૂંદંતિ જીવિયં સચ્ચે’-સંપૂર્ણ દુઃખમાં સર્વ રૂમેલા જીવો પણ જીવવું જ ઇચ્છે છે. ‘તેસિ જીવિયા અજ્ઞં ન વદ્ધહ’ તેઓને જીવિત કરતાં બીજું કંઈ પણ વહાલું નથી.

૨-અહિંસાધર્મનું આંશિક પાલન કરનાર બીજો વર્ગ, પોતાના જીવનને જે રીતે નિભાવવા, બચાવવા અને ભોગાદિ સામગ્રી પૂરી પાડવા દ્વારા પોતે પોતાના જીવનની કિંમત ગણે છે, તેવી જ રીતે બીજા બધા જ જીવોના જીવનની કિંમત ગણે છે અને તેથી અશક્ય પરિહાર સિવાયના છયે કાયના જીવોમાંથી એક પણ જીવને કે-તેના પ્રાણને દુઃખ કે હાનિ કરવા કદી તૈયાર હોતો નથી. જે જૈન સમાજનો દેશવિરતિધર શ્રાવકવર્ગ છે.

૩-અહિંસાધર્મની માત્ર સમજણ ધરાવનાર ત્રીજો વર્ગ સમજે છે કે ‘જીવો અને

જીવવા દો'—અમારી જેમ જગતના બધા જ જીવોને જીવન ધારણ કરવાનો હક્ક છે. માટે અમારો જીવનનિર્વાહ કે રક્ષણ વગેરે બીજા જીવોના જીવનના ભોગે થાય તે કોઈ પણ રીતે ન્યાયયુક્ત નથી, પાપ છે. આ છે સમ્યક્દષ્ટિવર્ગ.

૪-અહિંસાધર્મની વિપરીત સમજ ધરાવનાર ચોથો વર્ગ—'જીવો અને જીવાડો'ના મુદ્દાલેખવાળો છે. ઉપરના ત્રણ વર્ગની તેમજ 'પૈતૃત્વિ પવિત્રાણિ સર્વેષાં ધર્મચારિણાં । અહિંસા-સત્યમસ્તેવં ત્યાગો મૈથુનવર્જનમ્'—એ ઉક્તિ અનુસાર અહિંસાધર્મને તે ઉત્તમ જ કહે છે. પરંતુ અહિંસાધર્મને તથા રૂપે સમજેલ નહિ હોવાથી અહિંસાધર્મમાં માનતો હોય છે પણ વર્તનમાં ઉતારતો નથી તેથી પોતાના જીવનની જેમ બીજા જીવોના જીવનના રક્ષણની વાતો માત્ર કરતો હોય છે. પરિણામે 'જીવો જીવસ્ય જીવનમ્' જેવી ઉક્તિનો 'એક જીવ બીજા જીવના બાવ જીવનનું કારણ છે' એ સીધા અર્થ ઉલ્લેખીને 'જીવો જીવસ્ય મક્ષણમ્' એવો જીલમી-અર્થ કરવા માટે છે એટલે કે—'બળવાન દુર્ગુણનો ઉપયોગ કરી શકે છે.' એવા ધૈર્ય પાપપ્રવર્તક અર્થને આગળ કરીને આ જગતના અન્ય નમળા પ્રાણીઓના કિમતી જીવનનો પોતાના જીવનના નિર્વાહાર્થે નાશ કરીને જીવવામાં ફરજ માને છે ! એ રીતે અહિંસાના નામ તળે ધૈર્ય હિંસા કરતો અને ફેલાવતો હોય છે. દયાને કહેતો હોવાથી તે વર્ગ નિરાધાર, નિરાશ્રિત, અંધ, લૂલાં, લંગડાં, પાંગળાં, ખેકાર આદિ જીવોને જીવાડતો પણ દંખાય, છતાં તેમાં પણ બીજા જીવોના જીવનનો ભોગ તો લેતો જ હોય છે, આથી બહુલતાએ આ વર્ગનો અહિંસાનો અવાજ પણ પ્રાયઃ મનુષ્ય અને ગાયના રક્ષણ પૂરતો જ રહી જવા પામ્યો છે ! એ સિવાય પાડા, બેસ, બકરાં ઘેટાં, રોઝ, હરણ, સડા, વાજોળ, માંકડ, મચ્છર, ડાંસ, વીછી ઇત્યાદિ બિચારા લાખો નિરાધાર પશુઓની થતી કરુણ હિંસા પ્રતિ તો લગભગ મૂક પ્રત્યક્તિ જ સેવાતી હોય છે. 'તેવા પણ મોટા સર્વ જીવોની હિંસા બંધ જ થવી જોઈએ.' એવું મુંબઈની શ્રી જીવહત્યા મંડળીના તથા અમદાવાદ હિંસાવિરોધ સંઘના જેવું અહિંસાધર્મનું વ્યાપક ધ્યેય આ વર્ગમાં આવવું મુશ્કેલ હોય છે આ જગતના રાજકારણમાં થતી અહિંસાની વાતો તો સ્વપ્ન પ્રતારણારૂપે જણાયા સિવાય રહેતી નથી.

૫-અહિંસાધર્મને અનર્થકારી માનનાર પાંચમો નાગ્નિક વર્ગ 'બીજા જીવોના ભોગે પણ જીવો'ના મુદ્દાલેખવાળો હોય છે. તે વર્ગનું કહેવું એવું છે કે—'ચાવજીવેત્ કુલં જીવેત્, ક્ષણ કૃત્વા જૃત પિવેત્ । મસ્ત્રીમૃતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમન કુતઃ ?' એટલે કે—'જ્યાંસુધી જીવો ત્યાં સુધી હિંસા, જૂઠું, ચોરી, મૈથુન, અને પરિગ્રહ વગેરેથી થતા પાપનો બિલકુલ ડર રાખ્યા વિના બસ મોજપૂર્વક જીવો સુખે જીવવાના સાધનોના અભાવે ઝગણ કરીને પણ ઘી પીઓ. શરીરની રાખ થયા પછી એ ફરી ક્યાં મળવાનું હં ?

મનુષ્યોમિતિ આ પાંચમો વર્ગ તો બિચારો પાપોપાર્જન કરીને ભવચટ્ટવીમાં ભટકવા જ સર્જાયેલ હોવાથી તેના માટે તો અહિંસાધર્મ નકામો છે. ચોથા વર્ગ અહિંસાધર્મની આ મોક્ષમહેલ પર પહોંચવા માટેની ઊભી કરેલ સીડીને ફૂવામાં મૂકવા જેવું કરે છે, જે સીડી માળ પર ચડવાને બદલે ફૂવાના તળિયે ધકેલવાનું કામ આપે છે ! આથી વર્ષભરનાં પાપોને ખપાવવાને સમર્થ એવા નજીકમાં આવતાં મહાન પર્વણપર્વની આગધના મનુષ્ય જેવી ઉત્તમ ગતિને પામેલ હોવા છતાં તે એ વર્ગને તો ઉપયોગી નથી.



જૈન તવારીખના પાને નોંધાયેલી મહાગુજરાતની સમૃદ્ધિ.

લેખક : — પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રીકનકવિજયજી

સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિ, પૂર્વકાલીન સુકૃત દ્વારા ઉપાર્જિત પુણ્યના યોગે આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. સમૃદ્ધિને મેળવી આપનારું પુણ્ય પાપાનુયધી અને પુણ્યાનુયધી આમ બે પ્રકારનું હોય છે. પુણ્યાનુયધી પુણ્યના યોગે મળેલી સંપત્તિ આત્માને જગત રાખીને ઉત્તમ પ્રકારના સત્કાર્યોમાં મોટે ભાગે ખર્ચાય છે. જેથી તે લક્ષ્મીને ભોગવનારા આત્માઓ સાચે જ પુણ્યશાલી ગણાય છે. વિનય, વિવેક, દાન, સયમ, નમ્રતા, ઔચિત્ય, નિઃસ્પૃહતા હસાદિ સુંદર ગુણો આ પુણ્યશાલી આત્માઓને વારસામાં જ જાણે મળેલા હોય છે, આથી આ પ્રકારના આત્માઓ જીવાન્તરમાં પણ સદ્ગુણિને મેળવનારા હોય છે.

ભારતવર્ષ એટલા માટે આર્યલોકોના વસન્તિવાળો આર્યદેશ એક રીતે ગણાય છે. મુખ્યત્વે આ દેશમાં આર્યસંસ્કૃતિની અસર રહેલી છે આ દેશમાં સ્થાયી પ્રજા તરીકે કાયમી વસવાટો કરીને રહેલો વર્ગ આર્યસંસ્કારોથી વાસિન યર્ષ પાલન કે પોષણ પામેલો જનસમુદાય છે. એટલે તેની સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિ, સામાન્ય રીતે અન્ય અનાર્ય દેશની પ્રજાઓ કરતાં સહેજે પુણ્યાનુયધી પુણ્યવાળી હોવી મંલાવ્ય છે.

જ્યારે ગુજરાત-મહાગુજરાતમાં વસતી પ્રજા સંપત્તિ કે સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ છતાં બધા દેશો કરતાં વિશેષ પુણ્યાનુયધી પુણ્યનો ભોગવ્ય કરનારી હોવાથી તે જ્ઞામ પણ પુણ્યમયી પવિત્ર મનાય છે અને એક કાલે ઈતર દેશોની સંપત્તિનું કેન્દ્ર, આપારનું મથક અને સઘળા વાણિજ્ય ઉલોગોનું મધ્ય બિન્દુ ગુજરાતની પુણ્યજૂમ ગણાતી—એ હકીકત સંકડા વર્ષોનો લિપિયક્ષ ઇતિહાસ, મુખ્યત્વે-જૈન ઇતિહાસ, આજે આપણને કહી રહ્યો છે જે તે તે જૈન ચરિત્રગ્રન્થો, પ્રયધો, યાવત્ રાસાઓના અભ્યાસક વર્ગને પરિચિત છે. આ બધા ગ્રન્થસર્ગનો પૂર્વ શાસન-પ્રભાવક જૈનાચાર્યો વગેરે જૈન શ્રમણોની વિદ્વતાનાં પ્રતીકરૂપ છે.

‘જૈન ઇતિહાસકારોને મહાગુજરાતની ધનસંપત્તિની નોંધ શા સારું લેવી પડી વારુ ? આ પ્રશ્ન જન્મે એ કદાચ સંભવિત છે. એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે અને તે એ કે, “જૈન શ્રમણ-નિર્ગ્રન્થો એ કાંઈ શક્તિનો અપય્ય કરનારા ન હતા, પણ તેઓ મહાપ્રભાવશાલી જ્યોતિર્ધર પુરુષો હતા. વિદ્વતા સર્જનશક્તિ કે સાહિત્યપ્રવૃત્તિદ્વારા સ્વ કે પરના સાચા લોકકલ્યાણને માટે સતત પ્રવૃત્તિશીલ તેઓએ ગુજરાતની ધનસંપત્તિ એટલા જ માટે નોંધી છે કે, ‘તત્કાલીન ગુજરાતની પ્રજા ધનસંપત્તિની પૂઠે પાગલ ન હતી, પણ ધનસંપત્તિ કે વૈભવોને તુચ્છ લાજુ-જીવી અને હાથના મેલની જેમ માનીને સજીવ ઈત્તમ પ્રકારનાં સત્કાર્યો કરી અમર બની ગઈ. તેના નિર્ભય યશોદેહને ઇતિહાસમાં નોંધીને જૈન ઇતિહાસકારો ભારી પ્રજાને એ ધર્મ-સંદેશ આપી ગયા કે—‘ધન, ધાન્ય, ઋદ્ધિ, સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિને મેળવી, સાચવી કે ભોગવીને

અમર થઈ શકાતું નથી, યા વિશ્વ ઇતિહાસના પૃષ્ઠો પર સુવર્ણક્ષિર યશોદેહને જીવતો કરી શકતો નથી, અને ભવાન્તરમાં સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી પણ પુણ્યાનુબંધી-શુભાનુબંધી સુખતી પ્રાપ્ત સમૃદ્ધિ દ્વારા મુક્તો કરી લક્ષ્મીના સદ્વ્યય કરવાથી જ ત્રણ લોકમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અને પરલોકમાં આત્મકલ્યાણની અનુકૂલતા મળે છે.

મહાગુજરાતની ક્ષેત્રમર્યાદા :

મહાગુજરાતનાં સખ્યાઅંધ દેશ, શહેર કે ગામડાઓની સમૃદ્ધિના ભૂતકાલીન ઇતિહાસ આજે આપણને જે મળી રહે છે તે લગભગ વિક્રમના અગિયારમા શતકથી લઈને સત્તરમા શતક સુધી જૈન ગ્રંથો અને શ્રાવકોદ્વારા ઇતિહાસના પાનામાં નોંધાઈ ચૂકેલો છે. અલખત; ઇતર ઇતિહાસકારોએ તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં કવચિત્ જે કાંઈ નોંધા આપણને મળી આવે છે તે દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે, વિક્રમના પહેલાં પણ મહાગુજરાતનો ધનભંડાર કુમેર ભંડારીની જેમ ખૂબ જ વિસ્તૃત અને વ્યાપક રીતે ફાલ્યોફૂલ્યો હતો. એથી જ કહી શકાય કે તે કાળે ગુજરાતની રમણીય ભૂમિ, [ભારતવર્ષ - હિન્દુસ્તાનનું એકનું એક મહાન નદનવન હતું. (આજે પણ અમુક પ્રકારની ઊંચાણોને બાદ કરતાં છે એમ કહી શકાય)

ગુજરાત કે મહાગુજરાતના નામથી આજે વિશેષ પ્રચલિત છે, તેની ભૌગોલિક મર્યાદા મિ. થ્યુપ્ટ નામના યુરોપીય લેખકના મત પ્રમાણે ‘ દક્ષિણમાં ભૃગુકચ્છ, નવસારી, સર્પપુર-સુરત બંદર સુધી હતી; ન્યાયે ઉત્તરમાં પાટણ, પાલણપુર, આણ અને પશ્ચિમમાં દ્વારકા, વેરાવલ, કચ્છ-ભદ્રેશ્વર ઇત્યાદિ બંદરા તેમજ પૂર્વમાં ચોમેર પથરાયેલો સજ્જાદિ—આ મુજબ ચોમેરની ક્ષેત્રમર્યાદા ઘણી જૂની છે. પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો તે વખતની, ગુજરાતના સમૃદ્ધ બંદરોને અંગે ઇતિહાસના પાનામાં જે નોંધ કરી ગયા છે; તેમાં ખંભાત, ભરૂચ, નવસારી, ખિલીમોરા, દ્વારકા, વેરાવલ વગેરેને ગુજરાતનાં બંદરો તરીકે ઓળખાવે છે. આમાં ભરૂચ બંદરની સમૃદ્ધિનું વર્ણન એક પરદેશી લેખક, આ રીતના શબ્દોમાં કહે છે: ‘ ભરૂચના વ્યાપારથી પરદેશમાં ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન, ઈરાન વગેરે બંદરે માલ જતો, મીઠા અને અરબસ્તાનથી સોનું, રૂપું, પીતલ, પોખરાજ, પરવાળા, દારૂ, પાંચો, સુરમો, સીસુ અને કાપડ આવતાં અને ઈરાનના બંદરોથી સોનું-મોતી આયાન થતાં. ભરૂચથી મીસર અને અરબસ્તાન વગેરે દેશોમાં ચોખા, તેલ, ખાંડ, કાપડ વગેરે નિકાસ થતું. ’ આ વગેરે ઉલ્લેખોથી ગુજરાતની ક્ષેત્રમર્યાદા દક્ષિણમાં નવસારી સુધી હતી, તેમાં ભરૂચ એ ગુજરાતનું ખૂબ જ સમૃદ્ધ બંદર હતું એ પૂરવાર થાય છે.

જૈન ઇતિહાસના અભ્યાસકાં, ભરૂચની ઐતિહાસિકતાને કે તેની સમૃદ્ધ શહેર-વ્યાપારી મથક તરીકેની પ્રખ્યાતિને ‘ સિરિવાલકહા ’ નામના શ્રીરત્નશેખરસ્મરિત્ કથાગ્રન્થના આધારે સ્પષ્ટતયા જાણી શક છે. શ્રીપાલ કુમાર ભરૂચમાં જે વેળાએ પહોંચ્યા તે વેળાએ ધવલ નામનો ભારતમાં પૂર્વ કૌશાંખી નગરીનો રહેવાસી-પરદેશી વ્યાપારી ગૃહસ્થ ભરૂચમાં વ્યાપાર કરવાને આવ્યો હતો અનેક પ્રકારનો માલ ભરૂચના બજારોમાં વેચી અને નવો વિવિધ જાતનો માલ ખરીદીને ધવલ અંધી દરિયાઈ માર્ગે મુસાફરી કરવાને તૈયારી કરતો હતો. તેની પાસે સેંકડો વહાણો હતાં, જેમાં તે માલની આયાન-નિકાસ કરતો. ’ આ હકીકતનું વિસ્તારપૂર્વકનું વર્ણન આ ગ્રન્થમાંથી મળી આવે છે. આથી સમજી શકાય છે કે, ભરૂચ-ભૃગુકચ્છ શહેર ખૂબ જ જૂનું અને પુરાણપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક બંદર તે કાળે હતું કે જે મહાગુજરાતનું સમૃદ્ધ અને વ્યાપાર કેન્દ્ર ગણાતું.

-જૈન ઇતિહાસકારોના ઉલ્લેખો :

જૈન ઇતિહાસકારોમાં મુખ્યત્વે, વિક્રમના ૧૧ મા શતક પછી થઈ ગયેલા જૈન અમણો-પૂજ્ય સુવિકિત સરિવરો આદિ તેમજ અનેક જૈન શ્રાવક, કવિ વગેરેના સમાવેશ થાય છે; જેમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યદેવ શ્રીહંમચન્દ્રસરિ, શ્રીચારિત્રચુંદરગણિ, શ્રીકક્કસરિ મહારાજ, શ્રીરાજશેખરસરિ, શ્રીજિનહર્ષગણિ શ્રીસર્વાનંદસરિ, શ્રીદેવવિમલગણિ, શ્રીઋષભદાસ કવિ વગેરે ગણી શકાય તેમ છે. આ મહાપુરુષોએ પાટણ, પાલણપુર, ઘોળકા, હરેશ્વર, ખંભાત, સુરત ઇત્યાદિ શહેરો તેમજ ત્યાંના પ્રજનાયકો વગેરેની ધર્મપ્રવૃત્તિની પૂઠે ખરચાતી ધનસંપત્તિનું જે વર્ણન કર્યું છે; તદુપરાંત પ્રાસંગિકરીતે તત્કાલીન નૃપતિઓના અને તેમની રાજ્યસંપત્તિના જે ઉલ્લેખો કર્યા છે-તે ઉપરથી તત્કાલની ધનસંપત્તિનો આછો આછો ખ્યાલ અવશ્ય હરકોઈ અભ્યાસી વાચકને આવી શકે તેમ છે.

સર્વ પ્રથમ કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યદેવ શ્રીહંમચન્દ્રસરિજી ‘દ્વાચાત્રયાકાવ્ય’ના પહેલા સર્ગના શ્લોક ૧ થી ૬૨ સુધીમાં મહાયુગરાતની સમૃદ્ધિ વર્ણવે છે, જે ટૂંકમાં આ મુજબ છે; ત્યાં ભૂમિના ગુણથી મગ, તુવર, શાલિ, અડદ, ઘઉં વગેરે સર્વ અન્નો થાય છે. યુગરાતના વતનીઓ ધણા બંદોગા વેપાર ખેડે છે. થોડા વેપારથી અઢળક ધન મેળવે છે. ત્યાં મુસાફરોને વૃક્ષોની ઘટા નીચે ચાલવાનું ડાંવાથી તડકાનું દુ:ખ સહન કરવું પડતું નથી. ત્યાં શ્રીશત્રુજય, શ્રીગિરનાર, ઇત્યાદિ તીર્થંધાનો તેની સેવા કરનારા ભવ્યાંને પરમપદ આપે છે. ત્યાં લોકો નાગરવેલના પાનથી મુખ ગે છે લોકો કમુખાના અને મછકના રંગથી રંગેલા અને ઊંચી જાતના વણાટવાળાં કપડા પહેરીને સદા ફરે છે. ત્યાં દેશના લોકો સદાચારથી ભરપૂર છે. ’ આ ઉપરાંત પ્રખ્યાતિનામણિ, મોહપરાજય નાટક, કુમારપાલપ્રમંથ, શત્રુજય તીર્થોદ્ધારપ્રમંથ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં પણ યુગરાત અને તેના તત્કાલીન પાટનગર પાટણની સમૃદ્ધિનાં વિવિધ વર્ણનો આલેખાયેલાં જોવા મળી આવે છે.

વળી, વિક્રમના ૧૭ મા શતકમાં થઈ ગયેલા શ્રીદેવવિમળગણિજીવં શ્રી ‘હિરસૌભાગ્ય’ નામના કાવ્યમાં, ૧ લા સર્ગના ૨૩ થી ૬૮ શ્લોક સુધી યુગરાતની ધન, ધાન્યની સપત્તિ તેમજ તે દેશના લોકોની ધાર્મિકતા, સદાચાર, વિવક્તિના વગેરે ધર્મસમૃદ્ધિનું વિવિધ પ્રકારે ખૂબ સુંદર રીતે વર્ણન કર્યું છે. તદુપરાંત તે ગ્રંથકારે, પ્રહ્લાદનપુર-પાલણપુર કે જે યુગરાતની ઉત્તર દિશામાં રહેલું સમૃદ્ધ શહેર ગણાતું, ત્યાંના નગરજનોની ધર્મકાર્યોમાં સદૃશ્યને પામતી સમૃદ્ધિને તેમજ તેઓની ધર્મસંસ્કારિતાને અંગે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે-‘ તે પાલણપુરના શ્રીપ્રહ્લાદન પાર્શ્વનાથના મુખ્ય જિનમંદિરમાં દરરોજ ૫૦૦ [વીસસપ્તપુરીયાણું]નું રૂપાનાણું, મૂડાપ્રમાણ કલમી ચોખ્ખા, અને ૧૬ મણ સોપારી-આ બધું બેટણારૂપે આવતું. ’ [હિરસૌભાગ્ય કાવ્યના પહેલા સર્ગના ૭૮ થી ૧૨૮ શ્લોક સુધી] પ્રહ્લાદન-પાલણપુરનું જે વર્ણન કાવ્યકારે આલેખ્યું છે, તેમાં ઉપરની હકીકત આવે છે. આથી યુગરાત અને તેના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની હદલા ૧૭ મા શતક સુધીની ધન અને ધર્મસંપત્તિની સમૃદ્ધતાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આ અરસાના સમયમાં થયેલા શ્રાવક કવિ ઋષભદાસે ‘કુમારપાલ રાસ’માં ૯ મા સૈકાની પાટણની સમૃદ્ધિ, તેના વેપાર, અવસાય, લોકોની ઉચ્ચ સંસ્કારિતા ઇત્યાદિનો પરિચય પોતાની યુગરાતી ભાષામાં કવિતા દ્વારા આપ્યો છે; જેનો ટૂંક ભાવાર્થ આ પ્રકારે છે-‘ તે પાટણ

શહેર જ્યારે વસ્યું તે વેળાએ તેને ખાર ગાઉ ફરતો વિસ્તાર હતો. ચોરાશી બજારો, સોના-ચાંદીના નાણાઓની ટકશાળ વગેરેથી તે સમૃદ્ધ હતું. અદ્યાર પ્રકારના વર્ણુના લોકો તે નગરમાં દરેક પ્રકારે પોતાના વ્યાપાર વિવિધ વાણિજ્યોદ્ધાર કરતા હતા. મશરૂ, શાળ, પિતાંબર ઇત્યાદિ જીતમ કાપડ, ત્રાંબુ, પીતળ, સોનું, મોતી વગેરે ધાતુ અને ઝવેરાતનો વ્યાપાર પણ ત્યાં ધન-ધોંધાર ચાલુ હતો. 'રાસકાર કવિ, અનેક કાવ્યોદ્ધાર પાટણના બજારોની હકીકતોનું વર્ણન કરી અન્તે કહે છે—' પાટણમાં એટલો વ્યાપાર ઉલોગ અને દેશપરદેશનો સબધ હતો કે શહેરના જકાતી ખાતાને લાખ ટકની દરરોજની આવક હતી. ' ત્યાર બાદ પાટણની પુણ્યશ્રમિના વતની-ઓની ધાર્મિકતા માટે જણાવતાં શ્રીઋષભદાસ જણાવે છે:—' પાટણમાં તે કાળે શ્રીજિનમંદિરો અનેક પ્રકારનાં શૈલનાં હતાં, ઈશ્વરધર્મના લોકો પણ પોતાના ધાર્મિક દેવસ્થાનોમાં લક્ષ્મી ખરચનારા હતા. ટૂંકમાં પાટણ શહેરની વસ્તી દાન, શીલ, તપ અને ભાવધર્મની સારી રીતે આરાધના કરનારી હતી. ' [કુમારપાલ રાસ. પૃષ્ઠ. ૧૦-૧૩]

જે કાળે પાટણ શહેરની આ રીતની સમૃદ્ધિ હતી તે વેળાએ કહેલું જોઈએ કે ગુજરાત પણ ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ અને ધર્મશ્રદ્ધાથી ઉજ્જતિની યોગ્ય હતું. હા, બેશક: ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોએ ચતુર્થી-પડતીના તડકા-ઝગડા તે તે કાળે પણ અનુભવ્યા હતા એમ તત્કાલીન જૈન-જૈનેશ્વર ઇતિહાસ આજે ખોલી રહ્યો છે. વિક્રમના ૧૦ મા શતકથી ચાલત ૧૩ મા શતક સુધી પાટણે સારામાં સારી રીતે ચતુર્થી, ધર્મભાવના અને ધનસપત્તિથી એણે ગૂજરાત-મહા-ગુજરાત ચાલત ભારતવર્ષ અને પરદેશમાં પોતાની કીર્તિનો ખજાનો ફેરવ્યો. બાદ-એટલે પરમાર્જન શ્રીકુમારપાલના મૃત્યુ પછી અજયપાલના રાજ્યકાલમાં પાટણની ધીરે ધીરે પડતી શરૂ થઈ.

પાટણની સાથે તે કાળે તેની હરોળમાં જોવી શકે તેવું એક શહેર હતું કે જેની ધાર્મિકતા, ગુજરાતના કોઈ પણ અન્ય શહેરો કરતાં ૧૧ મા શતકથી ચાલત ૧૭ મા શતક સુધી ખૂબ જ મૌરવપૂર્વક ઇતિહાસમાં આલેખાઈ ચૂકી છે. તે શહેર ગુજરાતનું પુરાણું સમૃદ્ધ બદર સ્થાન-તીર્થ-ખલાત હતું. ધાર્મિકકૃતિના આત્માઓ તે વેળાએ પાટણની જેમ ખલાત શહેરમાં પણ વિશાલ સખ્યામાં હતા. આથી જ તે શહેરની ધનસપત્તિનાં વર્ણનો, જૈન ઇતિહાસમાં આલેખાયેલાં આજે આપણને મળી રહે છે. સુપ્રસિદ્ધ જૈનકવિ શ્રીઋષભદાસે ૧૭ મા શતકમાં ખલાતની ધાર્મિક શ્રદ્ધા, સરકારના અને ધનસમૃદ્ધિનું વર્ણન પોતાના ગ્રન્થોમાં વિવિધ પ્રકારે સુંદર કવિતા દ્વારા કર્યું છે; જેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

' ખલાત શહેરમાં ૧૮ વર્ણનો વ્યાપાર સોળે કળાયે ખીલ્યો હતો. ત્યાંના ધનિકો સાધુપુરુષોનાં ચરણો પૂજતા. વિવક અને સુવિચારથી ત્યાં અદ્યાર વર્ણુના લોકો રહેતા, ધનવાન લોકોના ધરની સ્ત્રીઓ પંડેળાં પહેરતી હતી, જ્યારે ધનિકો ત્રણ આંગળ પહોળા સોનાના કદોરા, હીરના કદોરા, અને સોનાનાં માહલીઆં પહેરતા હતા. ' ઇત્યાદિ વિસ્તારપૂર્વક ખલાતના ધનવાનોના પહેરવેશનો પરિચય આપવા દ્વારા કવિશ્રીએ તે લોકોની ધનસમૃદ્ધિનો આજો ચિતાર રચ્યો કર્યો છે; જે પોતાની નજરે પોતે પોતાના કાલમાં અનુભવ્યું છે, તેને અતિશયોક્તિ વિના અહીં શબ્દરેહ આપ્યો છે. કલાકારની પીછી જે વસ્તુને કલારેહ દ્વારા સજીવ કરે છે તે હકીકતને-વસ્તુને કવિ કવિત્વદ્વારા શબ્દરેહ આપી સજીવ કરે છે. કલાકાર અને કવિ આ બંને એક અર્થમાં સમાન છે. એ દૃષ્ટિએ કહેવું જોઈએ કે, કવિ શ્રીઋષભદાસ સાચેસાચ

એક સાચા કલાકારની જેમ જીવી આ બધી કૃતિઓ દ્વારા અમર થઈ ગયા.

ધનસંપત્તિનું વર્ણન કરતાં જૈન—સુશ્રાવક કવિ કેટલા સાવધ અને ધર્મશ્રદ્ધાળુ છે, એ કવિના આગળનાં કાવ્યો દ્વારા જણાય છે.

ખંભાતના રહેવાસીઓએ દેવ, ગુરુ કે ધર્મ માટે ઉદારતાપૂર્વક લક્ષ્મીનો સહવ્યય કરી જીભાં કરેલાં ગગનચુંબી જિનમંદિરો, પૌષ્પશાલા વગેરે ધર્મસ્થાનો, તેમજ તે ધનવાનોની ભક્તિ ઇત્યાદિ માટે કવિશ્રી ખૂબ જ સહૃદયતાથી કહે છે:—

“પંચાશી જિનના પ્રાસાદ, ધ્વજ તોરણ તિહાં ધંટાનાદ,
પિસ્તાલીસ જિહાં પૌષ્પશાલ, કરો વખાણ મુનિ વાચાલ;
પડિક્કમણ પૌષ્પ પૂજનય, પુણ્ય કરતાં દા'ડા જાય,
પ્રભાવના વ્યાખ્યાનિ જ્યાંહિ, સાહમિવાત્સલ્ય હોયે ત્યાંહિ,
ઉપાસરો દેહરૂ જુહાર, અત્યંત દૂર નહિ તે વાર,
કંડિલ ગોચરી સોહિલ્યાં ચાણિ, મુનિ આણિ રહિયા હિડિ :પ્રાણિ.”

ગુજરાતની સમૃદ્ધિને અંગે આવી આ ટૂંક-લેખદ્વારા કેટલા ઉલ્લેખોથી સમજી શકાશે કે “જૈન કથાકાર, રાસકારો કે પ્રમથકારો રવય નિર્ઝન્ય, નિરપૂલ શ્રમણો હોવા છતાં નિર્લોભી સુશ્રાવકો છતાં પોતાની કૃતિઓમાં તે તે કાળના આત્માઓની, દેશની કે નગરની ધનસમૃદ્ધિનો પરિચય, પોતાના સર્જનોદ્વારા એટલા જ માટે આપના હતા—આપી ગયા છે, કે, આવા ધનસંપન્નો પણ લક્ષ્મીને અસાર, તુચ્છ અને ક્ષણિક માની સાર, નિર્મલ અને ચિરંજીવ ધર્મની આરાધનાદ્વારા પૂર્વકૃત સુકૃતની અર્પણે સીચી સાચા આરાધક બની ગયા હતા, આ હકીકત જનતાના હૃદયમાં ઉતારવા માટે આ પુરુષોનો આ પ્રયત્ન હતો. પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ, શ્રીવસ્તુપાલ તેમજ જગદુશાહ વગેરેના કાલના ગૂજરાતની ધનસમૃદ્ધિનો પરિચય આપવાની પૂઠે પૂ. જૈનાચાર્યોનો આ જ પવિત્ર ઉદ્દેશ છે અને હતો. આ હકીકત તે તે કાળની ધનસંપત્તિનો ઇતિહાસ વાંચનાર કે સાંભળનારે જૂલવી જોઈએ નહિ, અને પ્રાપ્ત સંપત્તિનો સહવ્યય કરી ધર્મની આરાધનાથી આત્માને નિરંતર સુસરકારી રાખવા ચૂકવું નહીં.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૧૯૬ થી ચાલુ]

જિંદગીભરને માટે અહિંસાના જ ધ્યેયની યોગેર નોખત વગાડનારા પહેલા, બીજા અને ત્રીજા વર્ગને માટે આગામી પર્યુષણપર્વનું પવિત્ર આરાધન, વર્ષભરનાં પાપો અપાવવાને અવશ્યમેવ સમર્થ નીવડી શકે તેમ છે. અહિંસાધર્મનાં જિંદગીભરનાં પાલન અને આદર બહુમાનથી માનવ જેવા ઉત્તમ જીવનને સકલ કરવા ભાગ્યશાળી બનેલા એ ત્રણેય વર્ગો, આગામી પર્યુષણસંવત્સરી પર્વને તન, મન અને ધનથી ભારે મહોચ્છવપૂર્વક ઊજવી આત્માને કૃતજ્ઞ કરે. સાધર્મિક બંધુ સાથે વર્ષભરમાં થઈ જવા પામેલ નાનામોટા સમસ્ત અપરાધોની વાત્સલ્યનાં અશ્રુભયો નેત્ર અને હૃદયથી સકલ સંધની સાક્ષીએ ક્ષમાપના કરે અને પોતાના જીવનને નિર્મળ બનાવે. એ સાથે આ બાળ લેખકનો પણ હાર્દિક મિથ્યા-કુષ્કૃત સ્વીકારવા કૃપા કરે.



હિંસા-અહિંસા-વિવેક

લેખક :—પૂજ્ય પંચાસ શ્રીકુરુધરવિજયજી

(૨) હિંસાની ભમનજા

હિંસા એટલે જીવનને પ્રાણથી વિયુક્ત કરવો—એવો જો આગ્રહ બંધાઈ જાય તો પણ જીવ વિવેક ચૂકી જાય છે અને જ્યાં ખરેખર હિંસા નથી ત્યાં હિંસા માનવા લાગે છે. ખીજી બાજુ સામા જીવનું હિત કરવાની ભાવનાપૂર્વક એવું આચરણ કરવામાં આવે કે સામાના પ્રાણ જાય અને હિત ન સંધાય એ સ્થિતિમાં ભાવના ઉપર ભાર મૂકીને જો તેને હિંસા ગણવામાં ન આવે તો પણ અનર્થની પરપરા વંધ. એટલે હિંસાનું સ્વરૂપ સદ્ધર્મ બુદ્ધિથી અનામદભાવે વિચારીને સ્થિર કરવા જેવું છે.

ગમે તે જીવને ગમે તેમ મારવા અને તેમાં અમે તેનું પણ હિત કરીએ છીએ એવું માનવું અને મનાવવું એ ખરેખર હિંસા છે વિવેકદૃષ્ટિથી ખૂબ જ વેગળુ છે. એ હિંસા પાછળ ધર્મનો હાથ નથી પણ કષાયોનો—ભોહના તીવ્ર ઉદયનો હાથ છે.

‘**મમ હિંસ્યાત્ સર્વભૂતામિ**’ કાષ્ઠપણ જીવને હણવો નહિ—એવું સત્ વ્યાપક કરીને ધર્મને નામે જુદા જુદા જીવોની ઘણા ઉત્પન્ન થાય એ રીતે હિંસા કરવાનો આદેશ કરતાં અને આચરણમાં પણ એવી હિંસાને અનુસરતા ગ્રન્થો અને માનવો મહાહિંસક છે.

વિહિત હિંસા—વેદવિહિત હિંસાને નામે વિશ્વમાં હિંસાનું તાંડવ ખૂબ જ ચાલ્યું. હિંસાને પણ જીવો ધર્મ માનવા લાગ્યા. હિંસાની એ માયા એટલી વધી ગઈ કે અશ્વમેધ અને નરમેધ યજ્ઞો થવા લાગ્યા. રક્તવતી અને ચર્મપ્લવતી એવાં નામો નદીઓનાં પડચાં. પોતાની મેલી વાસનાઓને ધર્મને નામે સતોષ્યાનું અને પોષવાનું કાર્ય આમ ધર્મધોઝાર ચાલ્યું. સુર અને સમજી આત્માઓ પણ એમાં ફસાયા. મોડા મોડા પણ જેમને સાચો રાહ મળ્યો તેઓ પાછા ફર્યા અને બચી ગયા. જેઓને સાચો માર્ગ ન મળ્યો, અળ્યા છતાં જેઓ તેને સ્વીકારવાનું સામર્થ્ય ન કેળવી શક્યા તેઓ એમાં ને એમાં પડી રહ્યા અને પરિણામે પાપ-કર્મથી ભારે બનીને દુર્ગતિને વર્યા.

આ હિંસામય પાપધર્મથી બચાવવા માટે કડક શબ્દોમાં પણ શુદ્ધધર્મને અનુસરનારા-ઓએ ચેતવણી ઉચ્ચારી છે. ભલે તે તે ધર્મને પ્રિય માનનારાઓને ન રુએ, ન ગમે, ભલે તેઓ કેધે બરાધ, પણ ખરેખર કહેવાયેલા શબ્દો યથાર્થ છે. જ્યારે મહાહિંસાને પણ ધર્મ મણાવતા એ ધર્મન્યાયકો ખત્રાકાયા નથી તો તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં ખુલ્લા પાડનારા પણ શા માટે હરે !

કલિકાલસર્વત્ર હેમચન્દ્રચિહ્ન મહારાજો યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

“**યં વરત્તમાર્ગકો, યોડહો પ્રકટખલિતઃ ॥**
વેદોક્તિપાલસહસ્રજં રજ્જો ન જૈમિનિઃ ॥”

-મિચારે ચાલોક સારો કે જે ખુલ્લે ખુલ્લો નાસ્તિક છે પણ વેદવચન અને તાપસ એ માયા-કષ્ટ નીચે ફાપાયેલો જૈમિનિ સક્ષ્મ સારો નથી.

અર્થાત્ કરતાં પણ જૈમિનિને ભયંકર કહેવાનું મહત્ત્વનું કારણ તો એ જ છે કે તે ધર્મને નામે અધર્મને ચલાવનાર છે, ન્યાયે ચાલોક અધર્મને અધર્મરૂપે ચલાવે છે.

આમ હિંસાની પ્રાથમિક ભૂમિકા જોઈએ તો નીચે પ્રમાણે તેનું પૃથક્કરણ થઈ શકે—

૧. અજ્ઞાનથી થતી હિંસા.
૨. સ્વાર્થથી થતી હિંસા.
૩. હિંસામાં દોષ નથી એમ માનીને થતી હિંસા.
૪. ધર્મને નામે થતી હિંસા.
૫. અશક્તિથી થતી હિંસા.

ઉપરના પાંચ પ્રકારોને ટૂંકમાં આ પ્રમાણે સમજી શકાય—

(૧) અજ્ઞાનથી થતી હિંસા:

વિશ્વમાં ધણા જીવો એવા છે કે જેઓ હિંસાને સમજતા જ નથી. અજ્ઞાનવશ એવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે કે જેમાં જીવોની પાગવાર હિંસા થાય છે જેમ નાના બાળકો તળાવ કે નદીને કાંઠે ખેસીને દેડકાને કાંકરાથી માં તેમાં બાળક અજ્ઞાનદશામાં છે અને દેડકાના પ્રાણુ જાય છે. એ પ્રમાણે અનેક જીવો અજ્ઞાનથી હિંસા કરે છે.

(૨) સ્વાર્થથી થતી હિંસા:

શક્તિનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ સ્વાર્થનો પણ વિકાસ થતો જાય છે. જે મોહનો પ્રપલ્લ ઉદય હોય તો સ્વાર્થ સાધવા માટે જીવ ગમે તેવાં કર્મ કરતાં અચકાતો નથી. વિશ્વમાં શક્તિવાળા જીવોને હાથે થતી હિંસામાં સ્વાર્થ એ પ્રધાન ભાગ ભજવે છે સ્વાર્થ એક પ્રકારનો હોતો નથી, જુદા જુદા અનેક પ્રકારનો હોય છે. ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે, પેટ ભરવા માટે, વાસના સંતોષવા માટે વિશ્વમાં ડગલે ને પગલે હિંસા થાય છે. તે સર્વ હિંસાઓ સ્વાર્થથી થતી હિંસાઓ છે.

(૩) હિંસામાં દોષ નથી એમ માનીને થતી હિંસા:

કટલાએક જીવો હિંસા-ભયંકર હિંસા આચરે છે છતાં એમ માનતા હોય છે કે આ હિંસા જ નથી. વિવિધ પ્રકારના જીવોની તેઓ હસ્તી આનતા નથી ને તેથી તે તે જીવોની હિંસા કરવા છતાં ત્યાં હિંસા નથી એમ માનતા હોય છે. કદાચ એવા જીવોની હિંસા થતી હોય તો પણ તેમાં કંઈ પણ દોષ નથી એમ તેઓની માન્યતા હોય છે. ઈશ્વરે આ બધું શા માટે બનાવ્યું છે ? એવા પ્રશ્નો કરીને પોતાની વિચિત્ર વાસનાઓની તૃપ્તિ કરવા માટે નાની હિંસાથી લઈને મોટી હિંસાઓ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી.

કટલાએક વિચિત્ર વિચારો ધરાવતા જીવો એમ માનતા હોય છે ને કહેતા હોય છે કે આ આત્મા મરતો નથી અને કોઈને મારતો પણ નથી, એમ માનીને ગમે તેવું આચરણ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. મોટી મોટી લડાઈઓ લડનાર અને તેમાં જોડાયેલા સૈનિકોના મનમાં એવું ઈર્ષ્ય ને ઈસાવ્યું હોય છે કે લડાઈમાં મરવામાં અને મારવામાં પાપ લાગતું નથી.

(૪) ધર્મને નામે થતી હિંસા:

હિંસામાં ધર્મ છે એમ માનનારા પણ વિશ્વમાં ધણા છે. તેઓ ભુદા ભુદા જીવોનું બલિદાન આપે છે. યજ્ઞમાં થતી હિંસા ધર્મને નામે થાય છે. દેવદેવીઓને અપાતા ભોગોમાં જે હિંસા થાય છે. તે ધર્મને નામે થાય છે. કુરુપાનીને નામે કરવામાં આવતી હિંસા ધર્મને નામે થાય છે. મોટે ભાગે ધર્મને નામે થતી હિંસામાં સ્વાર્થનું એવું મિશ્રણ થઈ ગયું હોય છે કે તે તે હિંસાને સ્વાર્થહિંસા કહેતી કે ધર્મહિંસા કહેતી એ કોયડો થઈ જાય છે. ખરેખર જોવામાં આવે તો એ સ્વાર્થ-હિંસા છે પણ હિંસા કરનારા અને કરાવનારાઓએ પોતાના સ્વાર્થને ધર્મનો અવજો ઓઢાડ્યો હોય છે. એટલે અહિંસા ધર્મને નામે કહેવાય છે. આ હિંસાનું સામ્રાજ્ય જગતમાં એટલું વ્યાપક બન્યું છે કે તેમાંથી જીવોને છોડાવવા એ કપરું કાર્ય છે. પૃથ્વી પણ આતી હિંસાથી ‘જાહિ માં જાહિ માં’ પોકારી બેઠે છે.

(૫) અશક્તિથી થતી હિંસા:

કેટલાએક જીવો જગતમાં એવા હોય છે કે તેઓને હિંસા ગમતી નથી પણ કયાં સિવાય ચાલતું નથી. તેઓ અશક્ત છે-પરવશ પડેલા છે. ખીજા બાળુ કેટલાક જીવો એવા છે કે તેમનું જીવન હિંસામાં જતું હોય છે પણ તે હિંસા સાથે તેઓને સીધો કાંઈ સબંધ હોતો નથી, એ સર્વ જીવો જે હિંસા આચરે છે તે અશક્તિથી થતી હિંસામાં ગણાય છે.

ઉપરની પાંચે પ્રકારની હિંસા પાપ બંધાવે છે, તેથી જીવો દુર્ગતિનાં દુઃખો ભોગવે છે.

એ હિંસાથી છૂટવા માટે શક્તિવાળા જીવોએ સતત પ્રત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

હિંસાની સામે અહિંસા રહેલી છે. તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાથી હિંસાથી જીવ છૂટી શકે છે-તેનું સ્વરૂપ હવે પછી જણાવવામાં આવશે. (ક્રમશઃ)

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૨૧૬]

વાતુઃ શુભં ભવતુ મજ્જલમસ્તુ પાઠોત્ક્રણ્ટાજુષાં શ્રવણકર્મ્મણિ લાલસાનામ્ ।

મદ્રાણિ પાણિકમલે વિલસંતુ સન્તુ કલ્યાણધોરણિયુજો મુવિ સંઘપાદાઃ ॥ ૪૧ ॥

મંગલં મહાશ્રીઃ । કૃતિરિયં શ્રીગુણસમુદ્રસ્રીનામ્ ॥

અક્ષરમાત્રપદસ્વરહીનં વ્યંજનસન્ધિવિવર્જિતં રેફમ્ ।

સાધુભિરેવ મમ ક્ષમિતવ્યં ક્ષોઝ ન મજ્જતિ શાસ્ત્રસમુદે ॥ ૧ ॥

દુઃશ્રાન્તિતો વા લિપ્તનાતિરેકાદ વ્યાસંગતો વાઙ્યવિધેરલીકમ્ ।

અત્રાલિપ્તિવં વર્ણાપદાદિગદ્યશ્લોકાદિયત્તન્નિપુર્ણેન દૃષ્યમ્ ॥

સંવત્ ૧૬૧૨ વર્ષે આશ્વિન શુદિ ૧૧ દિને તાલધ્વજનગરે શ્રીઆનંદવિમલસૂરિશિષ્ય-શ્રીકર્ણગણિના લિપ્તિં શ્રીશાન્તિનાથચરિત્રમિદમ્ ॥ શ્રી ॥

[જોધપુર મહાવીરસ્વામી મંદિરે જ્ઞાનમહાર પોથી૦ નં. ૧૯ પ્રતિ ૧૧૦ નં. ૧૪૪]



ખંભાતમાં પ્રગટ થયેલી ૪૧ જિનપ્રતિમાઓ

★

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીવિશાળવિજયજી

★

ખંભાત પુરાણું બંદર છે. ઠેક ૧૨મા સૈકાથી લઈને ૧૭મા સૈકા સુધી એની બાજુબાજી પુરખહારમાં હતી. ગુજરાતના પાટનગર પાટણ કે અમદાવાદ પછી ખીલન નખરતુ આ શહેર ગણાતુ રહ્યું છે. ખાસ કરીને સ્તબન પાર્શ્વનાથ તીર્થ તરીકેની એની પ્રસિદ્ધિ થઈ ત્યારથી આ શહેર વિશેષ ઉન્નત બનતું ગયુ છે. આ તીર્થની એ પ્રભાવશાળી પ્રતિમાનો પુરાતન ઇતિહાસ શ્રીજિનપ્રભસરિએ ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’માં આ રીતે આલેખ્યો છે—

દ્વારિકામાં સમુદ્રવિજય દશાર્જે શ્રીનેમનાથ ભગવાનના મુખથી મહાપ્રભાવશાળી રત્નમયી શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જાણીને પ્રાસાદમાં સ્થાપન કરી પૂજા કરી. દ્વારકાનો દાહ થયો ત્યારે એ મૂર્તિ સમુદ્રમાં પધરાવી. કાળાંતરે કાંતિનગરીનો ધનેશ નામનો વહાણવટીઓ એ સ્થળે વહાણુ લઈને જતો હતો ત્યારે એ પ્રતિમાના સ્થળ આગળ ઝેનું વહાણુ થભી ગયું. દેવવાણીથી જ્યારે એણે જાણ્યું કે આડી જિનબિંબ છે ત્યારે તેણે નાવિકો દ્વારા એ મૂર્તિ બહાર કઢાવી, પોતાના નગરમાં લઈ જઈ એક પ્રાસાદમાં સ્થાપન કરી. અચિંત્ય લાભથી ખુશી થયેલો ધનપતિ રોજ એ મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો. એવામાં નાગાર્જુને આ મૂર્તિનો અનિશય જાણ્યો ત્યારે તેણે રસસિદ્ધિ માટે એ મૂર્તિ ગ્રહણ કરી, અને શેડી નદીના કિનારે સ્થાપન કરી. નાગાર્જુન એ મૂર્તિને રસસિદ્ધિ માટે રોજ ચંદ્રલેખા નામની સતી સ્ત્રી પાસે રસમર્દન કરાવતો હતો. એમ કરતાં છેવટે એને રસસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ અને એ સ્થળે રસ સ્તબિત થતાં સ્થંભન (થાંભણા) નામે ગામ વસ્યુ. કાળાંતરે એ મૂર્તિ નવાંગીરૂતિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિના હાથે એ સ્થળેથી બારમા સૈકામાં પ્રગટ થઈ. એ મૂર્તિ પાછળથી ખંભાતમાં લાવવામાં આવી અને ખંભાતને સ્તંભન તીર્થની નામના મળી.

બારમા સૈકામાં ને તે પછી અહીં દેરાસરો બંધાતાં ગયાં. ૧૭મા સૈકાના કવિ શ્રીભૂષભદાસે અહીંના ૮૫ ઉતુગ જિનપ્રાસાદોની ઝગહગતી ધ્વજઓ અને સંભળાતા ઘટા-નાદની વાત નોંધી છે. શ્રીહીરવિજયસૂરિ અને શ્રીવિજયસેનસૂરિના સમયમાં અસલ મંધારના રહેવાસી અને પાછળથી ખંભાતમાં રહેતા વજિયા અને રાજિયા નામના બંધુઓએ

સં. ૧૬૪૪માં બધાવેલા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ભવ્ય મંદિરનું વર્ણન એક શિલાલેખમાંથી આ પ્રકારે જાણવા મળે છે:—

મૂળનાથક શ્રીચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ૪૧ આંગળ જાંઘી અને શેષનાગથી સેવિત હતી. તેમજ મસ્તક ઉપર સર્પની સાત ફણાઓ કોતરેલી હતી.

એ મંદિરમાં બાર સ્તંભો અને છ દાર હતાં. સાન નાની નાની દેવકુલિકાઓ હતી, ને બે દારપાલની મૂર્તિઓ હતી. મૂળ પ્રતિમાની આસપાસ ખીણ પચીસ ઉત્તમ મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી હતી. વળી, એ મંદિરમાં એક ભવ્ય ભોંયરું હતું, જેને ૨૫ પગથિયાં હતાં. એ પગથિયાંની સામે જ સુંદર આકૃતિવાળી ગણેશની મૂર્તિ બેસાડેલી હતી. એ ભોંયરું ચોરસ હતું અને ૧૦ હાથ જેટલું ઊંચું હતું. એની અંદર ખીણ નાની નાની ૨૬ દેવકુલિકાઓ હતી અને એને પાંચ દાર હતાં. એ ભોંયરામાં પણ બે દારપાલો તેમજ ચાર ચામરધારકો હતા. એની વેદિકા ઉપર ૩૭ આંગળ પ્રમાણ શ્રીઆદિનાથની, ૩૩ આંગળ પ્રમાણ શ્રીમહાવીરદેવની અને ૨૭ આંગળ પ્રમાણ શ્રીશાંતિનાથની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરેલી હતી. વળી, એ ભોંયરામાં ૧૦ હાથીઓ અને ૮ સિંહો કોતરેલા હતા. આવી રીતે સ્થભતીર્થ (ખભાત)માં જૂના સમાન અને જોવાલાયક એ મંદિર ઉક્ત બે ભાઈઓએ બંધાવ્યું હતું.

આ મંદિર શેઠ અંબાલાલ પાનાચંદની ધર્મશાળા પાસે આવ્યું છે પરંતુ આ દેરાસરમાં ધણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. દારપાલ, હાથી, સિંહ, કે દેવકુલિકાઓ વગેરે કંઈ જ હાજત નથી.

ખીલું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર પણ એ બંને ભાઈઓએ જ બંધાવ્યું હતું તે મંદિર ક્યાં આવ્યું તે હજી માલમ પડ્યું નથી.

મત્સ્ય કે, ૧૭મા સૈકામાં બંધાયેલું મંદિર એના મૂળસ્વરૂપે રહેલા પામ્યું નથી ત્યારે ૧૫મી સત્તાબ્દીના કે તે પહેલાંનાં મંદિરો એના નજીવીન સ્વરૂપમાં જોવા ન મળે એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાંક મંદિરો નષ્ટ થયાં કે જીર્ણ થયાં ને કેટલાંકને એક બીજામાં ભેળવી લેવાયાં. જોડાં વર્ષો પૂર્વે જ અહીંનાં ચાર દેરાસરાને વધાવી લઈ એક જ મંદિરમાં પ્રતિમાઓ વધરાવવામાં આવી હતી.

મંદિરોની મૂર્તિઓ મુસ્લિમ કાળમાં ભડારી દેવામાં પણ આવતી, જે અત્યારે ધણે સ્થળે ધણી વખત પ્રગટ થતી જાણવા—જેના—સાંભળવામાં આવે છે. ખંભાતમાં આ રીતે ધણી વખત જમીનમાંથી મૂર્તિઓ મળી આવેલી છે. હાલમાં જ ૪૧ જિનપ્રતિમાઓ પ્રગટ થઈ છે, એ વિશે જ અહીં વક્તાવ્ય છે.

સંધવીની પોળમાં શ્રીકુંથુનાથજીના દેરાસરની સામે શ્રી. અમૃતલાલ ફૂલચંદ ઠાકરસીનું મકાન છે. પૂર્વ દિશામાં સામા દારનું એક મકાન છે. તેની ઉત્તરે ખુલ્લી જગાના ચોકમાં કોઠી નાખવા માટે ખાડો ખોદવામાં આવ્યો ને કોઠી મૂકનાં જ તે લાંગી ગઈ. આથી પાસે જ ફૂલો કરવા માટે ૧૫ ફૂટ ખોદનાં તા. ૧૦-૬-૫૪ના જેઠ સુદિ ખીણ દેના દિવસે ૬-૫૦ મિનિટે પ્રથમ ૪ પ્રતિમા નીકળી આવી અને પછી એક પછી એક એમ સર્વે સુધીમાં તે કુલ ૪૧ જિનપ્રતિમાઓ નીકળી. તેમાં એક પ્રતિમાજી ખડિત થયાં છે, એક ઔમુજી નીકળ્યા છે અને એક શેઠ—શેઠાણીની મૂર્તિ પણ નીકળી આવી છે. આ મૂર્તિઓ

અન્ય અને તેજસ્વી છે. કેટલીક મૂર્તિઓ ૧૧ ફૂટ, ૧૧ ફૂટ, ૧ ફૂટ અને ૦.૧૧ ફૂટની છે. હયભગ બધી મૂર્તિઓ ઉપર લેખ છે. મોટે ભાગે ૧૫મા સૈકાના લેખો છે. નમૂનારૂપે પાંચે મૂર્તિઓના લેખો આ પ્રકારે છે:—

૧. સંવત્ ૧૪૬૦ વર્ષે અમ્માહ સુરિ: ૧૦ ક્ષામ્યાંતુવે સોનિ વીસલપુત્ર સોની ત્રિલોક્યસિંહેન માર્યા તેજલદેહેમોથે શ્રીપુર્ણનાથર્થિનં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં ઉષ્કેશપ્રાચ્છે શ્રીદેવગુત્તમૂરિમિ: ॥
૨. સં. ૧૪૨૯ માષ વ. ૭ સા. ૭ ચાંપ માર્યા વૈભીશ્રેય. ૦ શ્રી આદિનાથર્થિનં કા. ૦ પ્ર. ૦ શ્રીદેવગુત્તમૂરિમિ: ॥
૩. સંવત્ ૧૪૨૮ વૈશાખ વદિ ૧ સોમે પાલ્હાઉત્તગોત્રીય સંઘમલ્લિમાર્ગ્યાયા સં. પાલ્હાદેવ્યા: સુતગોવલશ્રેયસે શ્રીઆદિનાથર્થિનં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં મલધારિગચ્છે શ્રીરાજશેઝરસૂરિપદે શ્રીપુનિશેઝરસૂરિમિ: ॥

૪. શ્રી ચૌમુખજીની મૂર્તિઓ બહુ સુંદર છે. મૂર્તિઓ એક વેંતની છે. ચારે બાજુએ બપ્પમે ગંધર્વો ફૂલની માળા ધારણ કરતા બતાવ્યા છે. અને પડખે ચમરધારકો પણ છે. ચારે ભગવાનના પંચાસનની નીચે હાથી, સિંહ, હેલી છે. ઉપરનું શિખર તૂટી ગયું છે. ચારે બાજુએ ખાનાં છે, જેથી ઉપરના ભાગમાં ચંદ્રવો બાંધવો હોય તો બાંધી શકાય. ચૌમુખજીની નીચે ભગવાન દેશના આપતાં મઠની રચના કરેલી હોવી જોઈએ તે નથી. એના ઉપરનો લેખ આ પ્રકારે છે:—

પહેલી તરફ—શ્રીમહાવીરદેવ	રાણકશ્રીમુજ્જલદેવસ્ય
બીજી તરફ—શ્રીમહાવીરદેવ	રાણકકર્પૂરાદેવ્યા:
ત્રીજી તરફ—શ્રીમહાવીરદેવ	રાણકશ્રીશાંસન:
ચોથી તરફ—શ્રીમહાવીરદેવ	માતાશ્રીજ્ઞપ્તલદેવ્યા:

૫. એક જ પથ્થરમાં ઉપરના ભાગમાં જિનર્થિય અને નીચે શેઠ—શેઠણીની મૂર્તિઓ છે. શેઠના હાથમાં ફૂલની માળા છે. શેઠણીના હાથમાં પૂજનો સામાન છે. તેમની બંને પડખે બાળક અને બાળિકા હાથ જોડીને બેસા છે. તેમની નીચે આ પ્રકારે લેખ છે:—

સં. ૧૪૩૨ સાધુશ્રીસારંગમાર્યા સિંગારદેવ્યા: સ્વપુત્રેણ સાધુસાયરેણ પુત્ર્યા કેર્વાતદેવ્યા સહિતેન કા. ૦ પ્ર. ૦ શ્રી દેવગુત્તમૂરિમિ: ॥

[આ ૪૧ જિનમૂર્તિઓના લેખો શ્રી ચીમનલાલ ડી. દલાલે મહાવીરચાસન ના તા. ૧૬-૭-૫૪ ના અંકમાં આપ્યા છે. તેને ઉતારે 'જૈવ'ના તા. ૩૧-૭-૫૪ ના અંકમાં પ્રગટ થયો છે. જિજ્ઞાસુઓને તે અંકમાંથી લેખો જોઈ લેવા બલામજી છે. સં'પા.]



કર્મ મીમાંસા

લેખક : શ્રીયુત્તમ ભાસ્તર ખુબચંદ કેશવલાલ, શીરોહી

[લેખાંક-ત્રીજો]

આ પ્રમાણે જૈનેતર દર્શનોમાં દર્શવિલ કર્મના અસ્તિત્વ અંગેની વિચારણા અગાઉ કરી છે. આથી કોઈ પણ મનુષ્યને કર્મનું અસ્તિત્વ માન્યા વિના ચાલે એમ નથી. કર્મના અસ્તિત્વ વિષે શંકા ધરાવતા વર્ગને પણ તેમના જીવનમાં કેટલીક વખતે ઇચ્છિત ધારણાઓ અનેકવિધ પ્રયત્નો કરવા છતાંય જ્યારે વિપરીતપણુ પામે છે ત્યારે એન કેન પ્રકારે પણ તેમના હૃદયમાં કર્મ અંગેની શ્રદ્ધા જરૂર ઉદ્ભવે છે. જ્ય અને કર્મના સંબંધને લીધે જ બંધ-વિશ્વ-પ્રપંચ છે, અને તેમના વિચોગને લીધે જ જીવનો મોક્ષ છે. બંધની તરતમતાને આધારે જ દેવ-નારકની કલ્પના છે, પુણ્ય-પાપની કલ્પના છે; અને આ લવનુ પરભવ સાથે સાદૃશ્ય છે કે નહિ એ શકાનો આધાર પણ જીવ-કર્મનો સંબંધ જ છે. સંક્ષેપમાં સસાર અને મોક્ષની કલ્પના પણ જીવ અને કર્મની કલ્પના ઉપર જ આધાર રાખે છે. જગતમાં જીવ અને જડ એ બેનું તોફાન છે. જડની સંગતિથી આત્મા દુઃખી થઈ રહ્યો છે. એ સંગતિ ટાળવા માટે આત્મા અને કર્મની યોગબાણ કરવી આવશ્યક છે. એ યોગબાણ કરવા પહેલાં તેના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા પહેલી પ્રગટ થવી જોઈ એ.

કર્મની સત્તા ધણી પ્રમળ છે, કોઈનું ત્યાં ચાલી શકતું નથી. આ કર્મ શું છે અને કર્મની સાથે કર્મફળનો સંબંધ શું છે તે આડી દ્રુતકામાં બનાવવાનો ઉદ્દેશ છે. કર્મના અસ્તિત્વ અંગે તો પૂર્વોક્ત દરેક દર્શનોમાં જે બ્યાન છે તે જોતાં માલમ પડશે કે-સંસ્કાર, વાસના, અવિત્તિ, માયા, અપૂર્વ, કર્મ એવાં નામો પૈકી કોઈ પણ નામે કર્મનું માનવા-પણું તો દરેકમાં છે. કર્મ તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે કે ગુણ છે કે ધર્મ છે કે બીજું કંઈ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે એ બાબતમાં દાર્શનિકોમાં વિવાદ છતાં વસ્તુમત ખાસ વિવાદ નથી એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આમ છતાં તેના અસ્તિત્વ અંગે અશ્રદ્ધા રાખનાર આત્માએ પોનાતું દુર્ભાગ્ય જ ગણવું જોઈ એ.

જ્યાં સુધી આત્માને એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ લોક સિવાયના પરલોકમાં તેના ગમનની માન્યતા કે તેના કારણ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મની માન્યતાને અવકાશ નથી રહેતો પણ જ્યારે આત્માને સત્ય તત્ત્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે જ એ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનું સ્વતઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આમ હોવાથી જ આત્મવાદ અને કર્મવાદ અંગે અતિવિસ્તૃતપણે સક્ષમરીતે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે જ અનાદિકાળથી સંયુક્ત આત્મા અને કર્મના સંબંધને મુક્તાતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ મળશે. કર્મની સાથે કર્મનાં ફળોનો ચોક્કસ સંબંધ છે અને જૂઠાકાળના સંચિત કર્મવર્ગણના પ્રતાપે જ જીવ વર્તમાન અવસ્થા ભોગવે છે એ વાન બધાં દર્શનોને માન્ય છે, પણ રીતસર એનો વિચાર કોઈએ કર્યો નથી.

આથી કર્મવાદની જે પ્રકારની વ્યવસ્થા જૈનોના ગ્રંથમાં મળે છે તે પ્રકારની વિસ્તૃત વ્યવસ્થા અન્યત્ર દુર્લભ છે. કર્મની વિવિધતા અને તેનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાચીન કાળથી જૈન પરંપરામાં અતિસુંદરપણે આલખેલું છે. કર્મની સ્થિતિ, અને કર્મના પુદ્ગલો કેમ ભોગવાય ? કેમ બધાય ? કેમ છૂટે તેનું સર્વાંગપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર જૈન દર્શનમાં જ છે.

અન્ય દર્શનકારો આત્માના ગુણો અને તેને શેકનાર કર્મના સંબંધમાં જિતયાં જ નથી. આત્મા ચેતનાથી ઓળખાય, ઉપયોગ હોય ત્યાં જીવ અવસ્થ છે. ઉપયોગ, ચેતના, જ્ઞાન એ જીવનું લક્ષણ છે. તે કોનાથી આવરાય, કોના જવાથી વધે; તે માટેનું વિવચન જૈનો સિવાય અન્ય દર્શનોમાં નથી. આત્માનો મુખ્ય સ્વભાવ જ્ઞાન, તેને શેકનાર તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એવી માન્યતા બીજા મનોએ માનેલી નથી. ભણ્યા પછી સભાળી રાખવું કેમ પડે છે ? વગર સભાળ્યું ટકવું નથી માટે. જેનું જ્ઞાન આપણને થયું છે તે આપ્યારે યાદ કરવું છે તોપણ કેટલીક વખત યાદ નથી આવતું, વિસ્મૃત થઈ જાય છે, થોડીવાર પાછું યાદ આવી જાય છે, વિસ્મૃત થવાના સમયે જ્ઞાન છે તો ખરું જ, અને જો ન હોય તો થોડીવાર પછી યાદ આવી જાય છે તે આવે નહિં. હવે જ્ઞાન છે અને વિસ્મૃત થયું તેનું શું કારણ ? એનો જવાબ એ જ છે કે યાદ ન આવ્યું. તે વખતે કોઈકે શેકનાર ચીજ હતી, યાદ આવ્યું તે વખતે શેકનાર ચીજ ખસી ગઈ. જરૂર વખતે યાદ નથી આવતું તેથી માનવું પડશે કે જ્ઞાનને શેકનાર કોઈકે કર્યો છે, જેને જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. જેને જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેને લગીર વારમાં આવડી જાય છે, ક્ષયોપશમ ન હોય તેને યાદ કરનાં ઘણી વાર લાગે છે. આ દિશામાં બીજા મતવાળાઓ જિતયાં નથી.

આઠે કર્મો તપાસી લો, અને આઠે કર્મના વિભાગો, કર્મકારણો, બધની શેકાવાની, નિર્જીવવાની દશા બીજા મતમાં નથી. જે મતવાલાએ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ન માન્યું તે તોડવાના રસ્તા બતાવે ક્યાંથી ? આત્માનો જ્ઞાન સ્વભાવ જણાવે ત્યાં જ્ઞાનની અધિકતા, ન્યૂનતા જણાય, જ્ઞાનમાં નરનમના-ઓછાવત્તાપણું શાથી છે ? જીવમાં સ્વભાવ સરખા છે છતાં અધિક ન્યૂનતા કેમ હોય છે ? કહેવું પડશે કે, જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છતાં પણ કંઈકે શેકનારી ચીજ છે. મિલકત સરખી છે છતાં ધરાકમાં દુષ્કાર્મ મયેલાનો ફાય છૂટો હોતો નથી. તેમ દરેક જીવ કેવળ જ્ઞાનમય છતાં જ્ઞાન સ્વભાવને શેકનારા કર્મ વડે કેવળ સ્વરૂપ આવરાઈ ગયું છે. આ રીતે જૈનદર્શન સિવાય બીજાઓએ જ્ઞાન સ્વભાવને શેકવાનું કમ માન્યું નથી, અને શેકાવાનાં કારણો તથા તોડવાના પ્રકારો ત્યાં બતાવ્યા નથી ધર્મને બતાવનારા આત્માના સ્વભાવને શેકનારાં કર્મ ન બતાવી શકે તો આત્મસ્વભાવ પ્રગટ શી રીતે કરી શકાય ?

જ્ઞાન આત્માનો ગુણ માનીએ તો દર્શન આપોઆપ માનવું પડે. દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ. કોઈ વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય અને પળવિશેષ જ્ઞાન થાય છે તેમાં પહેલાં સામાન્ય જ્ઞાન છે, તેનું જ નામ દર્શન. તે દર્શન એટલે જીવ સ્વભાવને જે માને તે જ દર્શનાવરણીય માની શકે છે. નિદ્રા વખતે જ્ઞાન હોય, માત્ર એટલો કાળ જ્ઞાન શેકાય, બોધ જોડી ગયા પછી જ્ઞાન લાવવા બીજને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. નિદ્રા અવસ્થામાં જ્ઞાન હતું પણ અનુભવમાં નહોતું. નિદ્રા સામાન્ય દર્શનને શેકે એટલે જ્ઞાન શી રીતે આવે ? આ રીતે જ્ઞાનાવરણીયની જેમ દર્શનાવરણીય પણ સમજવું.



ન્યાયાલયના ચૂકાદાઓમાં સ્વાદ

લેખક :—પૂજ્ય સુનિરાજ શ્રીજ્ઞાનવિજયજી (ત્રિપુરી) મુ. મેરહસદર

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીએ વિશ્વવ્યવસ્થામાં સ્વાદવાદનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ એક દષ્ટિકોણ નથી કિન્તુ વિભક્ત દષ્ટિકોણોનું વારતવિક સત્ય છે. રાષ્ટ્ર, સમાજ, શાંતિ, ધર્મ, સલા, સૌસાચરી કે મડળો એ દરેકની નિયમાવળીમાં કે વ્યવસ્થાપદ્ધતિમાં સ્વાદવાદ ઓતપ્રોત હોય છે જ. ભિન્નભિન્ન વિચારધારાઓમાં બ્યાંસુધી લાગેવળે છે ત્યાંસુધી સાત નયોમાંથી કોઈ ને કોઈ એક નયની પ્રધાનતા હોય છે અને એ દરેક વિચારધારાઓનું સામંજસ્ય કહો કે એ સાતે નયોનું સાપેક્ષ એકીકરણ કહો એ જ સ્વાદવાદ સિદ્ધાંત છે. સ્વાદવાદના વિવિધ અંશો અગે જૈનદર્શનમાં ધણાં ધણાં વિવેચનો મળે છે.

રાષ્ટ્રરક્ષામાં ન્યાયાલય (કચેરી)ના કાયદાઓ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે તેમાં પણ સ્વાદવાદને અચૂક સ્થાન આપવામાં આવે છે અને જો એને ભૂલી જવાય તો એ કાયદો લાભ ને બદલે માનવજાતની હાનિ કરનારો નીવડે છે.

સામાજિક સચિત્ર હિંદુસ્તાનમાં કેટલાએક ફેંસલાઓની યાદી છપાઈ છે, એના આધારે સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે કે ન્યાયાધીશ ભિન્નભિન્ન પરિસ્થિતિમાં દરેકોઈ એક મજબૂત દેખાતા દષ્ટિકોણને પ્રધાનતા આપી ન્યાય આપે છે. સણીવાર ઉપલી કોર્ટો બીજા દષ્ટિકોણથી એ ન્યાયને ફેરવી નાખે છે. આમાં રસુજ નથી, આમાં શક્તિપણ નથી, કિન્તુ દષ્ટિકોણનો જ બેઠ હોય છે. આનું નામ જ સ્વાદવાદ.

ચૂકાદો કરવામાં જે જે તર્કણ્યોએ અવકાશ છે તેની નાનકડી યાદી નીચે આપુ છું:

૧—એક બાપે મંદિરમાં પોતાના પુત્રને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—તે ચાંડાલ છે, તેજો ઢેડો સાથે ભોજન કર્યું છે, આ રિથિતિમાં પિતાએ પુત્રનું અપમાન કર્યું છે એમ મનાય કે ન મનાય ?

(૧) હા. કારણ—“ચાંડાલ” શબ્દ અપમાન સચક છે.

(૨) નહીં. કારણ—“ચાંડાલ” એ એક હલકી ગાળ છે, અપમાનજનક નથી.

(૩) નહીં. કારણ—માયાપ મોટે ભાગે પોતાના સત્તાને ‘ચાંડાલ’ કહા જ કરે છે.

સૂચના—ઝોરિસા (બિહાર)ની હાઈકોર્ટ બીજા નબરવાળો ચૂકાદો આપ્યો છે.

૨—એક કોળીએ પોતાનો ફેસલો સાંભળ્યા બાદ પચને ગાળો આપી ન્યા તેણે પંચનું અપમાન કરવાનો અપરાધ કર્યો છે એમ મનાય કે નહીં ?

(૧) નહીં. કારણ—ચૂકાદો આપ્યા બાદ પંચ ન્યાયાધીશની રિથિતિમાં રહેતું નથી.

(૨) હા. કારણ—પંચે ફેસલો સંભળાવી દીધો છે પણ તેણે પંચની અદાલતને બર-ખાસ્ત કરી નથી એટલે હજી તે ન્યાયાધીશની હાલતમા દે-હજી તે ન્યાય આપી શકે છે.

સૂચના—અલાહાબાદ-પ્રયાગની હાઈકોર્ટ બીજા નબરવાળો ચૂકાદો આપ્યો છે.

૩—વલ્લભરામ ધ્રુવે રામા પટેલ પાસેથી ૧૫ રૂપિયા લાંચના લીધા પરંતુ ધ્રુવે એ લાંચ શા કારણે લીધી છે એ નક્કી ન થઈ શકે તો તે લાંચ લેવાનો અપરાધી ખરા ?

(૧) હા. કારણ—તેણે લાંચ લીધી છે.

(૨) નહીં. કારણ—તેણે લાંચ શા માટે લીધી છે એ સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી તે લાંચ લેવાનો અપરાધી નથી.

સૂચના—અહાહાબાદ પ્રયાગની હાઈકોર્ટે બીજા નંબરવાળો ચૂકાદો આપ્યો છે.

૪—એક પુરુષ કોઈ બીજી સ્ત્રી સાથે, પાર્ટીમાં જાય છે, તેને જ પોતાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખાવે અને સાથેસાથ પૂછનારને એમ પણ કહી દે છે કે, મેં પહેલી સ્ત્રીથી છૂટાછેડા કરી લીધા છે. આ સ્થિતિમાં તેની અસલી સ્ત્રી પતિનું પરસ્ત્રીગમન માની છૂટાછેડાનો દાવો કરી શકે ?

(૧) હા. કારણ—સ્પષ્ટ છે કે પતિએ પરસ્ત્રીગમન કર્યું છે.

(૨) નહીં. કારણ—અમુક મારી સ્ત્રી છે એમ પાર્ટીમાં કહેવા માત્રથી તેને પરસ્ત્રીગમન માની છૂટાછેડાનો દાવો તેં કરી શકે ?

(૧) હા. કારણ—સ્પષ્ટ છે કે પતિએ પરસ્ત્રીગમન કર્યું છે.

(૨) નહીં. કારણ—અમુક મારી સ્ત્રી છે એમ પાર્ટીમાં કહેવા માત્રથી તેણે પરસ્ત્રીગમન કર્યું છે, એ સિદ્ધ થતુ નથી.

સૂચના—પ્રજાબની હાઈકોર્ટે બીજા નંબરવાળો ચૂકાદો આપ્યો છે.

૫—સરકારે ખાંડનો અમુક ભાવ બાંધ્યો પરંતુ તેનો પત્ર આવ્યા પહેલાં વ્યાપારીએ વધુ ભાવ લઈને ખાંડ વેચી, તો એ વ્યાપારી ગૂંતેમાર ખરા ?

(૧) હા. કારણ—આશા રાખી શકાય છે કે, ખાંડનો અમુક ભાવ બંધાયો છે એમ હરએક બ્યક્તિ જાણે છે

(૨) નહીં, ' સરકારે અમુક ભાવ બાંધ્યો છે. ' એમ જાણવા છતાં પણ તેણે ખાંડને વધુ ભાવમાં વેચી છે એ સાબિત ન થાય તો.

(૩) નહીં. વ્યાપારીએ વધુ રકમ લીધી છે એ સાબિત ન થાય તો.

સૂચના—પેપ્સની હાઈકોર્ટે બીજા નંબરવાળો ચૂકાદો આપ્યો છે

૬—એક દૂધવાળા પાસે ખરાબ દૂધ હતુ એ કારણે તેનો દડ થયો, દૂધવાળાએ માની લીધું કે મારી પાસે ખરાબ દૂધ હતું, તો શું આ દડ ફીક છે ?

(૧) હા. કારણ—તે માને છે કે તેની પાસે ખરાબ દૂધ હતું.

(૨) હા. કારણ—એવુ અનુમાન લગાવી શકાય છે કે—તે દૂધ વેચવા માટે હતુ.

(૩) નહીં. એ નક્કી કેમ કહી શકાય કે એ દૂધ વેચવા માટે જ હતુ ?

સૂચના—અજમેરની હાઈકોર્ટે ત્રીજા નંબરવાળો ચૂકાદો આપ્યો છે

૭—એક મનુષ્ય એક મકાનમાં પીધેલી હાલતમાં મળ્યો, શહેરના તે વિભાગના મેજિસ્ટ્રેટ તેનો દંડ કયો, પરંતુ તેણે દારૂ ક્યાં પીધો હતો તે સાબિત થઈ શક્યુ નહીં. તો તેને દંડ કરી શકાય ?

(૧) હા. કારણ—મોટે ભાગે દારૂડિયો દારૂ પીએ તે સ્થાને જ પીધેલી હાલતમાં પડ્યો રહે છે.

(૨) નહીં. કારણ—નશી ધણા દારૂ સુધી રહે છે તે દરમિયાન દારૂડિયો ક્યાંનો ક્યાં ચાલ્યો જાય છે.

(૩) હા. કારણ—દારૂડિયો પોતે ખરાબર જાણે છે કે પોતે દારૂ ક્યાં પીધો છે જેથી પોતે આ મેજિસ્ટ્રેટવાળા શહેરના વિભાગમાં દારૂ પીધો નથી એ સાબિત કરવું તે દારૂડિયાના હાથમાં છે.

સૂચના—સોરાષ્ટ્રની હાઈકોર્ટે બીજા નંબરનો ચૂકાદો આપ્યો છે.

૮—એકવીશ વર્ષની ઉંમરના એક જુવાને એક વૃદ્ધને મારી નાખ્યો, આ યુવાનને ફાંસી મળે કે જન્મીપ મળે ?

(૧) આજન્મ કેદ. કારણ—અપરાધી નાની ઉંમરનો છે.

(૨) આજન્મ કેદ. કારણ—અપરાધીના પરિવારને કષ્ટ પડશે.

(૩) ફાંસી. કારણ—અપરાધી પોતાની જવાબદારી સમજી શકે એવી ઉંમરનો છે. ખીજું—આપાધીશ અપરાધી અને અપરાધનો વિચાર કરે, તેના કુટુંબનો વિચાર કરીને ફેંસલો આપી શકે નહીં.

સૂચના—ત્રિપુરાની હાઈકોર્ટે ત્રીજો ચૂકાદો આપ્યો છે.

૯—એક સ્વામીજી પોતાને ઈશ્વરનો અવતાર માને છે. તેનો ભક્ત સ્થયાત્રાને દિવસે આ સ્વામીજીની સ્થયાત્રા કાઢે છે. જગન્નાથજીની સ્થયાત્રામાં જનાર ૨૦ જનાગુને એ તો માત્ર પથ્થરના બનેલા દેવ છે એમ કહી જગન્નાથજીની યાત્રામાં જના રોકે છે. સ્વામીજીનો ઉક્ત ભક્ત તો ભાં સુધી જાંડેર કરે છે કે, પોતે પથ્થરના દેવ ઉપર પેશાબ કરી શકે છે. તો શું સ્વામીજી અને તેનો ભક્ત ગૂનેગાર મનાય ?

(૧) સ્વામીજી ‘ધોખાખાજ’ તરીકે અપરાધી છે. કારણ—તે જૂઠી વાત બતાવે છે (ગપ હાકે છે)

(૨) સ્વામીજી જાણી જોઈને સમજપૂર્વક ખીજાઓની ધાર્મિક ભાવનાને ઠોકરાવે છે. એ કારણે અપરાધી છે.

(૩) સ્વામીજી અપરાધી નથી. કારણ—તે ધોખો દેવા માટે નહીં કિન્તુ પોતાના ખરા વિશ્વાસથી પોતાને ઈશ્વરનો અવતાર માને છે

(૪) સ્વામીભક્ત ખીજાની ધાર્મિક ભાવનાને ફેસ પહોંચાડે છે તે વાને અપરાધી છે. કારણ—તે જાણી જોઈને જગન્નાથજીની મૂર્તિની બાબતમાં અપશબ્દ જોલે છે.

(૫) સ્વામીભક્ત અપરાધી નથી. કારણ—તે ખરેખર સ્વામીજીને ઈશ્વરનો અવતાર માને છે.

સૂચના—ઝારિસા (બિહાર) ની હાઈકોર્ટે ત્રીજા અને ચોથા નંબરનો ચૂકાદો આપ્યો છે.

૧૦—એક મેજસ્ટ્રેટ એક વેપારીને કાનૂન બહાર માલ વેચ્યો એ સાબિત ન થવાથી એને નિર્દોષ માન્યો પરંતુ માત્ર શકના કારણે તેનો માલ જપ્ત કરવાનો હુકમ કર્યો. શું આ હુકમ ઠીક છે ?

(૧) નહીં. કારણ—શક પડવા માત્રથી માલ જપ્ત ન કરી શકાય.

(૨) હા. કારણ—શક પડવાનાં ખીજાં પૂરતાં કારણો હોય છે.

(૩) હા. તે વ્યાપારી ખીજાનાર મન થાય તો પણ એવી જૂલ ન કરે તે માટે.

સૂચના—કલકત્તાની હાઈકોર્ટે પહેલા નંબરનો ચૂકાદો આપ્યો છે.

કોર્ટના ચૂકાદામાં સાત નયો—સ્યાહવાદ કેવો ભાગ ભજવે છે તે ઉપરની યાદીમાંથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે.

સ્યાહવાદની ઉપયોગિતાના આ પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના આ સ્યાહવાદને સગજ જગત પ્રગતિ કરે તો ધણી આંદીધુટી અને આફતમાંથી બચી જાય.

श्री गुणसमुद्रसूरि रचित शान्तिनाथचरित्र लेखन-प्रशस्ति

लेखक : श्रीयुत भंवरलालजी नाहटा

मध्यकालीन जैन-इतिहासके साधन बहुत विस्तृत प्रमाणमें पाये जाते हैं। प्रतिमा-लेखों, ग्रन्थ-प्रशस्तिओं, लेखन-पुष्पिकाओंके अतिरिक्त ऐतिहासिक प्रबंधसंग्रह, काव्य, रास, पदावलियां, तीर्थमालाएं आदि अनेक साधन यत्र-तत्र उपलब्ध हैं। इस बिखरी हुई सामग्रीको एकत्र करने पर जैन इतिहासकी ही नहीं, भारतीय इतिहासकी अनेक गुत्थियां सुलझ सकती हैं और एक सलगा इतिहास अच्छे रूपमें उपस्थित किया जा सकता है। अब से २०।२५ वर्ष पूर्व इनके संग्रह एवं प्रकाशनका कुछ प्रयत्न हुआ था, पर इधर इस उपयोगी कार्यकी प्रगति कुछ धीमी है। जिसे पुनः जोशसे चालू किया जाना आवश्यक है।

प्रतिमा-लेखोंकी भांति ग्रंथोंकी रचनाएं एवं लेखन-प्रशस्तिएं समकालीन लिखित होनेसे इतिहासके महत्वपूर्ण साधन हैं। प्रतिमा-लेखोंके प्रकाशनकी ओर थोड़ा बहुत ध्यान गया फलतः १०।१५ जैन प्रतिमा-लेख-संग्रह प्रकाशित हो चुके व अब भी हो रहे हैं। पर प्रशस्ति लेखोंकी ओर बहुत ही कम ध्यान गया है। लेखन-प्रशस्तियोंके तो केवल दो ही संग्रह-ग्रंथ प्रकाशित हुए हैं, जिनमेंसे प्रथम देशविरति धर्मारामक समा, अहमदाबादसे और दूसरा मुनि जिनविजयजीद्वारा संपादित सिंधी ग्रंथमालासे प्रकाशित हैं। हस्तलिखित प्रतियां लाखोंकी संख्यामें हैं और उनमेंसे हजारों प्रतियोंमें महत्वपूर्ण प्रशस्तिएं लिखी मिलती हैं। अतः उनके अधिक रूपमें प्रकाशनकी अत्यधिक आवश्यकता है।

तीन वर्ष हुए जोधपुरके महावीरस्वामी मंदिरके ज्ञानभंडार में माणिक्यचंद्रसूरि रचित शान्तिनाथचरित्रकी प्रति अवलोकनमें आई, जिसमें गुणसमुद्रसूरि-रचित ४१ श्लोकोक प्रशस्ति भी अंतमें दी हुई है। प्रशस्ति महत्वपूर्ण जान कर मैंने इसकी नकल की थी, जिसे यहां पर प्रकाशित की जा रही है। इसके ३३ वें श्लोकमें हरिभद्रमुनिके शत्रुंश्च यः अनशन करनेका उल्लेख विशेष महत्वपूर्ण है। जिनरत्नकोषके अनुसार मूल शान्तिनाथचरित्रक रचना सं. १२७६ में माणिक्यचंद्रसूरिने की जो राजगच्छके सागरचंद्रसूरिके शिष्य थे ग्रंथ ८ सर्गोंमें है और इसका परिमाण ५५७४ श्लोकोंका है। प्रकाशित की जानेवाले लेखन-प्रशस्ति सं. १४१४ की है। हमें प्राप्त प्रति उसकी परवर्ती प्रतिलिपि है जो सं १६१२ की है। हमारे संग्रहमें सैकड़ों महत्वपूर्ण प्रशस्तियों हैं जिनमेंसे चुनचुन कर प्रकाशित की जाती रहेंगी।

श्री गुणसमुद्रक्षरि-रचित
माणिक्यचन्द्रसूरिकृत शान्तिनाथचरित्रकी
लेखन-प्रशस्ति

ऋषभस्तुति—सुरासुराधीश्वरसेवितांहिषदाश्विदानन्दपदप्रतिष्ठः ।

इहाप्यमुत्रापि महोदयाय भूयादयं नाभिभवो जिनेन्द्रः ॥ १ ॥

यक्षस्तुति—श्रीनामेयजिनाधिपांहियुगलीसेवानिवद्धादरो

भूदेवान्वयसंभवो विजयते यक्षाधिनाथो मुवि ।

क्षुद्रोपद्रवविद्रुतिव्यतिकराध्यक्षप्रभावोदयः

स्फातेर्धाम स रामसीणिमुकुटः श्रीक्षेमसिंहाहयः ॥ २ ॥

वंश—अप्युतवृषाङ्गविधिभिः सुमनोभिर्भोगिभिर्नैर्निचितः ।

त्रैलोक्याभोग इव श्रीमान् श्रीमालवंशोऽस्ति ॥ ३ ॥

प्रांशुर्धृशं सुभगपर्वभरः शुभंयुः संभाव्यभाग्यपरभागभवोपलम्भः ।

वंशो नृमौक्तिकततिप्रभवो विभर्त्ति श्रीमाल इत्यखिलवंशवतंसलक्ष्मीः ॥ ४ ॥

पूर्वज—तत्राभवद् भुञ्जनसंसदि निश्चितार्थवादोदयो धृतिपदं शुचिताचिताङ्गः ।

मुक्तामणीवदमलप्रकृतिः सुवृत्तौ लोकपृणोल्बणगुणो वरनागनामा ॥ ५ ॥

दानं दधार करकोरकचारिचारु गोत्रद्विषा सह न संगतिमाततान ।

यो दानवारिभिरुबाह न संस्तवं च नन्यं बभार स कृती वरनागभावम् ॥ ६ ॥

न जनार्दनभीमविप्रहाधिगतिर्नद्विरसज्ञसंगतिः ।

कथमेष जनैः स्म गीयते वरनागोऽयमुदेति संशयः ॥ ७ ॥

उज्जागरानुरागो जिनराजसभाजने जनाभिमतः ।

लभवद्भङ्गुर भाग्यो गरिमैकगृहं स वरनागः ॥ ८ ॥

तति—तस्यात्मजोऽजनि तमोरमणाभिरामस्फूर्जघशाः सुकृतिनां कृतिनां पुरोगः ।

वैशद्यद्वयमतिस्नन्तिराततश्रीसारोपकारकुशलः किल वीसलाहः ॥ ९ ॥

धृतिमुबाह विहाय विहानयोत्सवमयं समयं न धनेऽर्जिते ।

स मत्तिमानतिमात्रमदीदिपत्यु(त् सु)चरितैश्च निजान्वयमन्वहम् ॥ १० ॥

राजहंससमवायसंमतः श्रीविलासवसती रसांचितः ।

मित्रमुषतमवेक्ष्य विकासी सूरुरस्य समजायत पद्मः ॥ ११ ॥

अनघनयविलासः प्रश्रयश्रीनिवासः प्रणिहतकलिलः पुण्यकृत्याप्रमीलः ।

वितरणगुणसारः क्लृप्तसर्वोपकारः स्वमलमकृत वंशं सैष लघ्वप्रशंसं ॥ १२ ॥

तस्य पंच तनया दयालवः शीलशीलनकलाकलाशयाः ।
 जज्ञिरे जनयिता च तैरमृतं पंचशास्त्रं इव धर्मपादपः ॥ १३ ॥
 शिष्टसंगतिविशिष्टसौष्ठवो ज्येष्ठतामधित तेषु सांगनः ।
 सिंहवत्तदनुजो भुजोष्मणा संबभूव रणसिंहनामकः ॥ १४ ॥
 कलिकालकेलिभरसंगसंगरः सुकृतादभूदभयदहस्तृतीयकः ।
 बहति स्म विस्मयकरो तुरीयको गुणसंपदं गरिमधाम कैलहणः ॥ १५ ॥
 तेषां मनीषायतनं कनीयानजायतोत्तानयशोवितानः ।
 कृतानतिः प्रत्यहमर्हणीयजनेषु वील्हाक इति प्रतीतः ॥ १६ ॥
 वील्हाकस्य रतिप्रोतिसन्निभे बल्लभे शुभे ।
 उभे बभूवतुर्भूरिसौभाग्यभरभासुरे ॥ १७ ॥
 आधानवशा चरिता नितान्तं संसारदेवीति तयोरभिज्ञा ।
 परा परजी दुरितक्रियाणां शीलोज्ज्वलाऽजायत मुंजलाहा ॥ १८ ॥
 वील्हाङ्गजः स्फारविचारसारः संसारदेवीतनुर्बभूव ।
 परिस्फुरत्सद्गुणमालभारी स्मरानुकारी हरियाभिधानः ॥ १९ ॥
 वील्हाकस्य द्वौ सुतौ मुंजलायामासातां यौ राजहंसाविव स्वम् ।
 आचारेण व्योमवत्तल्लवद्वाऽलं चक्राते वंशमुच्चैर्विशालं ॥ २० ॥
 मुल्यो महीपनामाऽभिरामधामा महीतले विदितः ।
 उद्भटपटुमतिरपरः सज्जनमुकुटस्तयोः सुभटः ॥ २१ ॥
 वील्हात्मजेन हरिणा हरिणारिहारि विक्रान्तिनाथकलिकुंभिमदच्छिदायाम् ।
 वंशोऽभ्यशोभि स यशोभिरदभ्रशुभ्रैरभ्राजि रंकरभरैर्वृशमंशुनेव ॥ २२ ॥
 धर्मकर्मठमना जिनागमासारसारसरसांतराशयः ।
 नैपुणादिकगुणोदयादयं पर्यदीप्यत हरिर्विशेषतः ॥ २३ ॥
 राकाभृगाङ्गामलशीललीला नीलारविन्दोपमलोचनोऽमृत ।
 हरेरिव श्रीः सुभगाऽस्य कान्ता हम्मीरदेवीति नितान्तकान्ता ॥ २४ ॥
 अथ निसर्गमनोहरविप्रहौ सविनयौ सनयौ तनयौ तयोः ।
 अभवतां भवतांतिनिवारणप्रवणकेवलिभक्तिपरायणौ ॥ २५ ॥
 परिवर्द्धितानुपधिपुण्यनिधिः प्रबभूव रासिल इति प्रथमः ।
 चरमस्तथोर्जयति नान इति प्रथमानमानधनदानमनाः ॥ २६ ॥
 निरुपाधिसाधितपरोपकृतिः प्रतिपन्नवृत्तिनिमृत्प्रकृतिः ।
 सुमतिः कृताघनिकृतिः सुकृतिप्रवरः स भाति हरिभूरपरः ॥ २७ ॥

गुरुपरम्परा—बृहद्गच्छे त्वच्छे गुणगणमणी रोहणगिरि—

गुरुः श्रीमान् श्रान्तिः समजनि धनोत्तानितयशाः ।

अवन्ध्यं सान्निध्यं यदभिलषितौ दैवतवरैः

प्रचक्रे चक्रेशासुरभिमुखमुल्यैरहरहः ॥ २८ ॥

आसीद् गुणाकरगुरुर्गिरिमात्रपात्रं क्रमेण गुणधाम तदन्ववाये ।

अच्यक्षतामविगतैरधिकं प्रसन्नैः सिद्धादिभिः सुरवरैर्भुवि पप्रथे यः ॥ २९ ॥

आसीत् ततः प्रवरसूरिवत्सलं तत्पट्टनिर्जरगिरीन्द्रविनिद्रचन्द्रः ।

बाग्भंगिचंगिमगुणाधरितामृतश्रीरत्नप्रभोऽतिधिषणो धिषणोदयेन ॥ ३० ॥

तस्य प्रशस्यचरितस्य जयत्यमायाव्यायाममाग् गुणसमुद्रगुरुर्विनेयः ।

जैनेन्द्रसप्तनयतत्त्वमयागमोक्तिश्रद्धालुताविदल्लिताखिलपापपंकः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गुणाकरगुरोरभवद् विनेयः सौजन्यधन्यमनसां धुरि माननीयः ।

उल्लिप्तसान्द्रसुकृतैकरतिर्मुनीन्द्रो भद्रोजतिव्यतिकरो हरिमद्रनामा ॥ ३२ ॥

शशुंजये अनशन—अतुच्छवाच्छ(स्)न्यकृतस्वगच्छोच्छ्रयस्य सोत्साहनहःसहस्य ।

शशुंजयाद्रौ हरिमद्रनाम्नो मुनेः प्रपन्नानशनस्य तस्य ॥ ३३ ॥

सन्यस्तसर्वार्थकदम्बकस्य साभ्यामृतप्लावितमानसस्य ।

निरंतरध्यानजिनाधिपस्य स्वर्वासिंवासमुपागतस्य ॥ ३४ ॥

श्रेयःश्रिये तेन नियोगिना न नाम्ना हरेः कन्यसनन्दनेन ।

नैपुण्यपुण्येन गुणानुरागप्रोज्जागरूकाशयभासुरण ॥ ३५ ॥

कल्याणीभक्तिना धर्मप्रोज्जतिप्रवणात्मना ।

श्रीमद्गुणसमुद्राहगुरवे भृशगौरवात् ॥ ३६ ॥

प्रच्वस्तसर्वदुरितं विगदानुभावसंभारभासुरतर स्फुरिताखिलश्रि ।

श्रीश्रान्तिनाथचरितं सुकृतप्रतानसंपादकं सकलमंगलधाम दत्तम् ॥ ३७ ॥

युगै—शशाङ्गै—चतुर्ः—क्षितिसंस्मिते नृपतिविक्रमतः पङ्क्तिरे ।

तपसि मासि भृशं सकले विधावहनि पंचदशे गुरुसंगते ॥ ३८ ॥

अयमलेखि सुवर्णपरम्परा सकललोकविलोचनरोचनः ।

अवरजेन हरेः सुतयोः स्वयं प्रमदतालमदायि च पुस्तकः ॥ ३९ ॥

यावत् तरगततिसंगतिशाल्विलेशैल्लोर्णवो वसुमतीतलमण्डनत्वम् ।

धत्ते बुधैरनुदिनं परिवाच्यमानस्तावत् सतां सदसि नंदतु पुस्तकोऽयम् ॥ ४० ॥

प्राप्त पत्रमें १०९९से ११२३ तकके पद्य हैं जिसमें 'भगवदरनाशयो रसः दीपको रसः,' बाजीकरण औषधियोंका वर्णन १११९ श्लोक तक फिर चार श्लोकोंमें प्रशस्ति है। प्रति १७वीं शताब्दीकी लिखित प्रतीत होती है। पत्रसंख्याका अंक कट गया है। ग्रंथके अंतमें ग्रंथका नाम लिखा नहीं गया है। प्रशस्तिमें इसकी संज्ञा निबंध और इस ग्रंथमें ५ उन्मेष होनेका उल्लेख किया गया है। ग्रंथकी रचना सं. १५२८के मिगसर बदी ५को हुई है। रणस्तंभदुर्गके शासक अल्लावदीन खिलजीके सब मंत्रियोंमें मुख्य घनेशकी पत्नी धर्मिणीके पुत्र सिंहने इस निबंधकी रचना की। प्रशस्ति इस प्रकार है—

प्रशस्ति

यं प्रास्तताखिलानां वसनघनघनक्लेशहाराय पूतः,
सूनुं तं श्रीधनाख्यो गुणगुणतुलिता श्रीर्यया धर्मिणिः सा ।
तस्य श्रीपोरवाङ्मन्यमुकुटमणेः सिंहसाधोः शुभेऽस्मिन् ।
ग्रन्थेनास्त्यमार्गानुसरणचतुरः पंचमोन्मेष एषः ॥ २० ॥

खलचिकुलमहीपश्रीमदल्लावदीनप्रबलभुजसुरक्षे श्रीरणस्तंभदुर्गे ॥
सकलसचिवमुख्यश्रीधनेशस्य सूनुः समकुरुत निबन्धं सिंहनामा प्रभुर्यः ॥ २१ ॥
वसुकरगरचंदे १५२८ वत्सरे रामानंदउज्ज्वलनशशि
१३९३ मिते श्रीशके मासिमार्गे ॥

असितदलतिथौ वा पंचमी .. के के गुरुमशुभदिनेसौ
ग्रन्थवर्थः समाप्तः ॥ २२ ॥

यावत् तपति दिनेशो यावत् स्यात् स्वर्धुनीनोरम् ।
यावन्मरौ कनकं तिष्ठतु तान्निबन्धोऽयम् ॥ ११२३ ॥ उ ॥
शुभं भवतु लेखरूपाठकयोः ॥ उ ॥

इस ग्रंथकी पूर्ण प्रति खोज की जानी आवश्यक है, जिससे ग्रंथका नाम और विषयका पूरा परिचय मिल सके।

धनराज—प्रबोधमालाकी प्रशस्तिमें सिंहाका दशवें और ११वें श्लोकमें उल्लेख मिलता है। प्रशस्तिके अनुसार जिस समय प्रबोधमालाकी रचना हुई, धनराजके धर्मिणी और वाङ्ग दो पत्नियां थीं और धर्मिणीके सीहा और श्रीपति दो पुत्र थे। उन्हें कुलदीपक, राजमान्य, दानवीर और गुणाकर विशेषग दिये हैं—

धर्मिणि—वाङ्गनाम्ना अयुगलं मन्त्रिधनराजस्य ।
प्रथमोदरजौ सीहाश्रीपतिपुत्रौ च विख्यातौ ॥ १० ॥
कुलदीपकौ द्वावपि राजमान्यौ, सुदातृतालक्षणलक्षिताशयौ ।
गुणाकरौ द्वावपि संघनायकौ धनाङ्गजौ भूवल्लयेन नन्दताम् ॥ ११ ॥

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના



યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૬ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજ્ઞવન સંસ્થાક તરીકે રૂ. ૫૦૦૭ આં દાતા તરીકે રૂ. ૨૦૦૭ આં સદસ્ય તરીકે રૂ. ૧૦૧૭ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને કાયમને માટે માસિક મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવગે ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિહરના હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલના રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે પ્રાદંકા બનાવવાનો ઉપદેશ આપના રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે અતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આશ્રેયપાત્રક લેખો માહિતી સામગ્રી અને માહિતી આપના રહે એવી વિનંતિ છે.

માહુકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ.

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેસિંગલાઈની વાડી, ધીમંટા રોડ-અમદાવાદ.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૭

જમી રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂ. ૩૭ મનીઓર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ પ્રાદંક ગમે તે અકથી બની શકાય.

૫. પ્રાદંકને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં એક ન મળે તો ગ્લાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં નપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

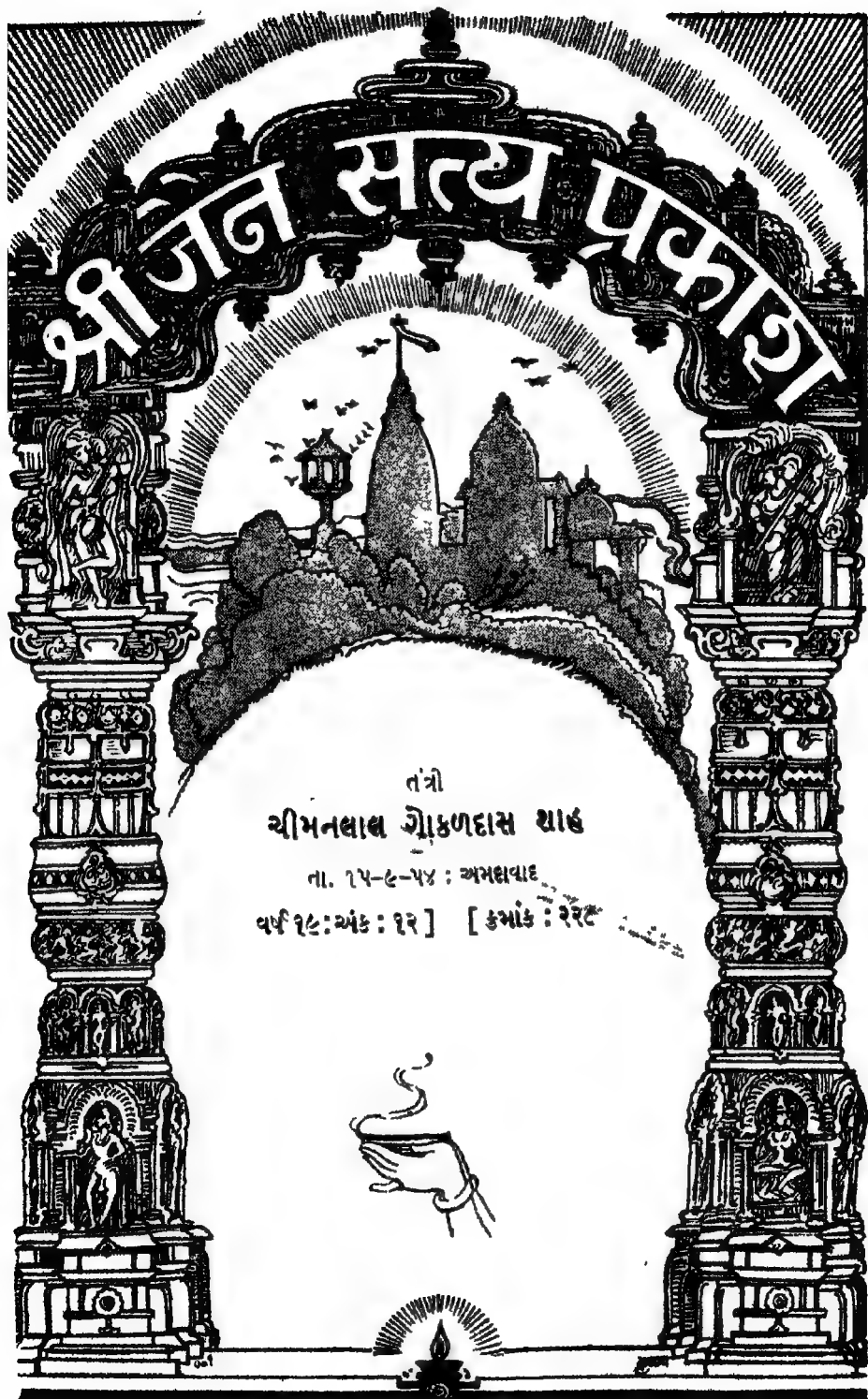
૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓળખાં ઓળખા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો દૂકા, મુદ્રાસર અને અક્ષિતગત રીકાત્રક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને મુદ્રાશયધારે કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.



श्री जैन सत्य प्रकाश

तंत्री
श्रीमन्महाल गोकुणदास शाह

ता. १५-८-५४ : अमरावती

वर्ष १८ : अंक : १२ [कुमांक : २२८]

વિષય-દર્શન

અંક :	વિષય :	લેખક :	પૃષ્ઠ :
૧.	ખલિદાન :	પૂ. સુ. શ્રીચંદ્રપ્રભસાગરજી :	૨૧૭
૨.	હિંસા-અહિંસા વિવેક :	પૂ. પં. શ્રીધુરંધરવિજયજી :	૨૨૦
૩.	ઉદયન-વિહાર :	પં. શ્રી. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી :	૨૨૨
૪.	ગુફાઓમાં જૈન સંસ્કૃતિ :	શ્રી. મોહનલાલ દી. ચૌકસી :	૨૨૬
૫.	કર્મ-મીમાંસા :	માસ્તર શ્રી. ખુશચંદ કે.	૨૨૬
૬.	ઋષિ રઘુનાથ દ્વારા આચાર્ય લક્ષ્મીચંદ્રકે પ્રેષિત પત્ર :	સંપા. પૂ. સુ શ્રીકાંતિસાગરજી :	૨૩૧
૭.	મહોં ભાનુચંદ્ર ગણિ રચિત એક નૂતન ગ્રંથ	પૂ. ઉપા. શ્રીવિજયસાગરજી :	૨૩૬
૮.	ભક્તિલાલોપાધ્યાયકા સમય એર ઉનકે ગ્રંથ :	શ્રી. અગરચંદ્રજી નાહટા :	૨૩૮
૯.	નિવેદન :	સંપાદકીય :	દાઈટલ પેજ બીજી
૧૦.	રાજકોટમાં વિચિત્ર પ્રવૃત્તિ :	”	” ત્રીજી



નિવેદન

સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો એ જૈનધર્મનું આવશ્યક પ્રભાવના-કાર્ય ગણાય છે. જૈનધર્મ વિરુદ્ધ થતા આરોપોના પ્રતિકારથી અને અજ્ઞાત એવી જૈન સાહિત્ય અને શિલ્પકૃતિઓથી જૈન, જૈનેતર વર્ગને પરિચય આપવાનું પ્રભાવના કાર્ય આ માસિક ૧૯ વર્ષથી સતત કર્યા કરે છે. એની જરૂરિયાતને પૂરવી એ પ્રત્યેક જૈનધર્મીનું કર્તવ્ય ગણાય, અને એથી અમે જુદા જુદા સ્થળના શ્રીસંઘને અને પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરોને પર્યુષણપર્વ પ્રસંગે અમારી જરૂરિયાત વિશે વિજ્ઞાપિતપત્રો પાઠવ્યા છે, એ મુજબ તે તે સ્થળે ધિરાજતા પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો આ માસિકની અર્થિક જરૂરિયાત પૂરવા માટે શ્રીસંઘને ઉપદેશ આપશે અને શ્રીસંઘ પોતાની શક્તિ મુજબ આ પ્રભાવના-કાર્યમાં ફાળો મોકલી આપશે એવી આશા અમે રાખીએ છીએ.

—સંપાદક



॥ ૪૮ ગર્હ્ય ॥

અસિદ્ધ મારહવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસન્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુલ્યપત્ર
જોશિગમાઈની ઘાઠી : બીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૯

વિક્રમ સં. ૨૦૧૦ : વીર નિ. સં. ૨૪૭૮ : ઈ. સ. ૧૯૫૪

ક્રમાંક

અંક : ૧૨

ભાદરવા વદિ ૩ બુધવાર : ૧૫ સપ્ટેમ્બર

૨૨૮

ખ ★ લિ ★ દા ★ ન

લેખક: પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીચંદ્રમહાસાગરજી.

ભગવાન મહાવીરના મુખમાંથી વાણીનો પ્રવાહ નાયગરાના ધોધની જેમ માલકોષ રાગમાં વહી રહ્યો હતો. એની મુમધુર શીતળતામાં દેવ-માનવો પોતાના હૈયાના તાપને શમાવી રહ્યા હતા. પ્રભુએ અર્પણનો મહિમા ઉચ્ચારતાં કહ્યું: ‘સરિતા નળથી તૃષાતુરની તૃષા છિપાવે, વૃક્ષો ફળ અને છાયાથી ક્ષુધાતુરની ક્ષુધા મટાડી શીતળતા આપે છે, ચંદ્રન ધસાઈને અશાન્તને શાન્ત કરે છે, શેઠડી પિસાઈને પણ મીઠા રસ આપે છે. તો શું માનવી આવું કંઈક અર્પણ ન કરી શકે? માનવ મહાન છે, તો એનું અર્પણ પણ મહાન હોવું ઘટે!’

વૈશાલીના મહાનાયકનું હૃયું આ શબ્દો, કોરી ભૂમિમાં પાણી પડતાં જેમ પી નળ તેમ, પી ગયું! અર્પણના આ ઉપદેશને વારંવાર સભારતા મહાનાયક પોતાના નગરમાં પહોંચ્યા. ભારે એને સમાચાર મળ્યા કે દુશ્મન રાજ્યએ વૈશાલી પર ત્રાટકવા પ્રસ્થાન કરી નાખ્યું છે. આ સાંભળી શાન્તિપ્રેમ મહાનાયકનું હૃદય કંકળી ઊઠ્યું.

વૈભવમાં ઉન્નત બનેલા રાજ્યોને આ શું સૂઝ્યું છે? આજ આ નગર પર ત્રાટકે તો કાલે પેલા નગર પર ત્રાટકે! એક હારે, બીજો જીતે, પણ આ નિર્દોષ પ્રજાઓનો નાશ થઈ રહ્યો છે, એનો વિચાર આ સત્તાધોને કેમ નથી આવતો? રાજ્યોની ક્ષણિક ઇચ્છાઓ ખાતર-પ્રજાનો ભોગ! રે સત્તાન્ધતા! !

એની વિચારધારા આગળ વધે તે પહેલાં તો સમાચાર મળ્યા કે વૈશાલીને વૃષ ભયાનુલ બની ભાગી ગયો છે અને દુશ્મન રાજ્ય તો વૈશાલી પર ઘેરા ઘાલી ખેડે છે! મહાનાયકથી બોલાઈ ગયું: ‘ધિક્કાર છે તારા પૌરુષને! પ્રજાને નિરાધાર મૂકી અન્તે ભાગ્યો! રે, કાયરો તે વળી રાજ્ય કરી શકતા હશે?’

વિજયી રાજ્યએ ફિલ્લો તોડી નગરમાં પ્રવેશ કરી, આઘાત કરી: “સૈનિકો! આજ

ત્રણ પેઢીનું વેર લેવાનું છે. વૈશાલીને લુટાય એટલી લૂટો, લૂટતાં જરાય ન ગભરાશો, આજ લૂટની ઊભણી છે.’

અર્પણના ગીતમાં મત જનેલો મહાનાયક પણ આ પળે મૂંઝાઈ ગયો. પૌરજનોની લૂંટ એની આંખો ન જોઈ શકી, હોકાના આર્તનાદ એના કાન ન સાંભળી શક્યા. વેદનાથી વ્યથિત—એના આત્માને એક જૂની વાત સાંભરી આવી અને એ વિજયીરાજ પાસે પહોંચી ગયો.

‘રાજન્ ! મને ઓળખો છો ?’ રાજના અનુચરોએ આપેલા આસન પર બેસતા મહાનાયકે પૂછ્યું.

‘મહાનાયક ! આપને કોણ ન ઓળખે ? જ્ઞાનથી, શિયળથી, સંસ્કારથી ને સભ્યતાથી આપ નગરના નાગરિકોમાં ક્રેષ્ઠ અને જ્યેષ્ઠ છો ! અને એટલે જ તો આપને પૌરજનો પણ મહાનાયક કહી સત્કારે છે !’

મહાનાયકના સહયુજો પ્રત્યે સમસ્ત પ્રગ્નજનને માન હતું તેમ એ દુઃખન રાજના હૈયામાં પણ, એમના એકના માટે તો, માન હતું જ. એટલે જ એણે પ્રસિદ્ધ યુજોનો યુજાનુવાદ નમ્રતાથી કર્યો.

‘એમ નહિ, રાજન્ ! એમ નહિ. આ રીતે ઓળખાણ જણવા કે મારો યુજાનુવાદ સાંભળવા અત્યારે હું નથી આવ્યો. હું તો એ પૂછું છું કે તમારે ને મારે કંઈ સંબંધ ખરો કે ?’—સંબંધ પર બાર મૂકતાં મહાનાયકની અભય આંખોએ પ્રશ્ન કર્યો.

ભરાવદાર મુખ, દૂધ જેવી ધોળી દાઢી, જળથી ભરેલા સરોવર જેવી કરુણાપૂર્ણ આંખો અને સંયમથી સશક્ત દેહ—આ સૌ મહાનાયકની પ્રતિભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં.

આ પ્રતિભાશાળી વિભૂતિના શબ્દો પર રાજ વિચાર કરી રહ્યો હતો. એનો આત્મા જૂનકાળના સાગરને તરતો તરતો બાલકાળના કિનારે જઈ પહોંચ્યો. અને એની નજર સામે એક તેજોમય ગુરુની નિર્મળ મૂર્તિ ખડી થઈ. જે ગુરુએ વાત્સલ્યભાવ સાથે પોતાને વિદ્યાનું અમૃતપાન કરાવ્યું હતું તે જ આ વિદ્યાગુરુ ! જે ગુરુના પ્રતાપે પોતે આટલો આગળ વધ્યો. એનાથી બોલાઈ ગયું : ‘ગુરુદેવ !’

‘હા, રાજન્ બરાબર છે. હું એ જ કહેવા આવ્યો છું. વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાય વેળાએ તે’ મને ગુરુદક્ષિણા માટે આગ્રહ કર્યો હતો તે યાદ છે ? અને મેં કહ્યું હતું, ‘દક્ષિણા આજ નહિ, આ થાપણ રાખી મૂકજે. જરૂર પડશે તો અવસર આવ્યે માગી લઈશ.’

રાજએ તરત સેનાપતિને આજ્ઞા કરી : ‘જઓ, શીઘ્ર જઓ. લૂંટ કરતાં સૈનિકો મહાનાયકના ઘેર ન પહોંચી જાય. એ મારી પાસે ગુરુદક્ષિણા માગવા આવ્યા છે. આ તો આપણો ધર્મ છે કે એમનું ગૃહ અભય અને સુરક્ષિત રહેવું જોઈએ.

એ નગરાધિપ પર મારું ગ્રાસીન વેર છે. એ વેરને વાળવાનો અવસર આજ ધણી વર્ષે આવ્યો છે. પણ એ વેરના અગ્નિમાં આ મહાનાયકનું ગૃહ હોમાઈ ન જાય તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો.’

કરુણાભર્યો હાથ ઊંચો કરતાં મહાનાયકે કહ્યું : ‘ભલા રહો ! હું એવો સ્વાર્થી નથી કે મારી જાતની જ રક્ષા કરું ! જગતોદ્ધારક મહાવીરનો ભક્ત આવો સ્વાર્થી કદી ન હોય ! હું તો આખી વૈશાલી માટે અભય માગું છું.’

‘ગુરુદેવ ! આવો આગ્રહ ન કરો. જે આગમાં હું જળી રહ્યો છું તે આગ હજારો

ઉપદેશોની વૃદ્ધિથી પણ શ્રમે તેમ નથી. એ સર્વસ્વને બાળીને જ જપ્તશે. છતાં તમે કહો તો અમુક સમયની મર્યાદા માટે સૈનિકોને રોકી શકું. અથવા મને માફ છે કે આપને તરતા બહુ જ સુંદર આવડે છે. જળમાં પણ સમય સુધી આપ રહી શકો છો. તો નગરના કાસારમાં આપ જ્યાં સુધી ડૂબકી મારીને પાણીમાં રહો તેટલીવારમાં જેને જે લેવું હોય તે લઈને, જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે છે. પણ આપ જેવા જળ બહાર દેખાઓ, તે પછી તો એક ક્ષણ સૈનિકો નહિ થંભે !'

મહાનાયકની વૃદ્ધ આંખમાં કોઈ લગ્ય સ્મૃતિનું તેજ ચમક્યું. એમની સ્મૃતિના પડદા પર મહાવીરની વાણીના અક્ષરો તેજોમય બની ઉપસવા લાગ્યા. એને થયું : મારા જીવનમાં આ ધડી મહાવીરના અર્પણના ઉપદેશની આવી લાગી છે. ખરેખર, કસોટીની આ વેળ છે ! મારે મારા જીવનદ્વારા એ ઉપદેશને મૂર્ત કરવો જોઈએ. મહાનાયકે કહ્યું : 'તમારી ઇચ્છા એવી લોય તો તેમ કરીએ !'

રાજા વિચારવા લાગ્યો : આ વૃદ્ધ માણસ આસોચ્છવાસ રોકી રોકીનેય કેટલીવાર રોકશે ? ક્ષણ, બે ક્ષણ, દસ ક્ષણ, પણ કલાકો સુધી તો નહિ રહે ને ! તો પછી એટલી વારમાં પૌરજનો કયાં લાગી જવાના હતા ? યુરનું વચન પળાશે અને મારા વેરની તૃપ્તિ પણ થશે.

મહાનાયક નગરકાસાર પાસે આવ્યા. પૌરજનો ભયતસ્ત હતા છતાં પણ આ દૃશ્ય જેવા ક્ષણભર સૌ થંભી ગયા; કારણ કે મહાનાયકમાં સૌને રસ હતો—અહા હતી. નગરમાં જ્યારે ઘોષણા થઈ રહી હતી કે 'જ્યાં સુધી મહાનાયક જળમાં ડૂબકી મારીને રહેશે ત્યાં સુધી સૌને અભય છે' ત્યારે મહાનાયક કાસારના મધ્યમાં રહેલા કીર્તિસ્તંભ સાથે પોતાની કાયાને ઉતારીયથી બાંધી જળસમાધિ લઈ રહ્યા હતા.

મહાનાયકના હૈયામાં વાત્સલ્ય હતું. માનવો માટે કરુણા હતી. સૌના કલ્યાણની તીવ્ર ઝંખના હતી અને નગરજનોની રક્ષા પ્રાણ આપતાંય થતી હોય તો પ્રાણ આપવાની અર્પણ-ભાવના પણ હતી. એટલે એમણે 'અરિહંત શરણમ્' લઈ પાણીમાં પોતાની જાતને સ્નાને માટે પધરવી દીધી !

ક્ષણ...બે ક્ષણ.....કલાક.....બે કલાક થઈ ગયા, પણ મહાનાયક જલસપાટી પર ન આવ્યા...તે ન જ આવ્યા. વિજયી વૃષ અને લૂટની કામનાવાળા સૈનિકો પ્રતીક્ષા કરી થાક્યા, પણ એ ઉપર ન આવ્યા.

રાજા ચતુર હતો. એ આ કરુણ બનાવ સમજી ગયો. એના પર જાણે વિષુત્પાત થયો હોય તેમ તે ધા ખાઈ ગયો. શું યુરએ પૌરજનોની રક્ષા કાળે પોતાની કાયાનું બલિદાન આપ્યું ? અને મારા જ હાથે મારા વિદ્વાદાતાની હત્યા ? આહ ધિગૂ, મારા વિજયને ! એનો આત્મા શોકથી ધેરાઈ ગયો. બલિદાનની વૃદ્ધિ એનો વૈરાગિ શમી ગયો. એ પવિત્ર આત્માને નમી તે જ ક્ષણે રાજા વૈશાલીને છોડી ચાલી નીકળ્યો.

આ વાત સાંભળી વૈશાલીના યુવાન અને યુવતીઓ દોડી આવ્યાં. સ્તંભ સાથે બંધાયેલા એ પુણ્યદેહને બહાર કાઢ્યો ત્યારે પાણીથી-પ્રકુલ બનેલો મહાનાયકનો ઉજ્જવળ દેહ જાણે સૌને કહી રહ્યો હતો : 'દેહનું મૃત્યુ આનાથી વધારે કંઈ હોઈ શકે ખરું કે...?'

વૈશાલીના પૌરજનો મહાનાયકને આંસુની અંજલી આપી રહ્યા હતા, કારણ કે એણે જ પોતાનું જીવન આપીને વૈશાલીને જીવન-આપ્યું હતું !



હિંસા-અહિંસા વિવેક

લેખક : પૂજ્ય પં. શ્રીકુરુવરવિજયજી

અહિંસા સ્વરૂપ—

હિંસાનો નિષેધ એ અહિંસા, એટલી સમજ તો ‘અહિંસા’ એ શબ્દથી મળે છે પણ એ સમજ પૂરી નથી. જો એટલી સમજને જ આગ્રહપૂર્વક પકડી રાખવામાં આવે તો કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ જે અહિંસાના અગ્રજીત છે તે અટકી પડે અને તેના લાભથી જીવો વંચીત રહે એટલું જ નહિ, પણ ગેરસમજથી મિથ્યા માન્યતાને કારણે પોતે ગેરલાભ મેળવે અને બીજાને ગેરલાભ કરાવે. એટલે અહિંસાનું સ્વરૂપ-યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું પરમ આવશ્યક છે.

અહિંસા એ પરમધર્મ છે. અહિંસાધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. ધર્મનું લક્ષણ અહિંસા છે.

‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’ ‘ધર્મો મક્ષલમુક્તિર્દુઃ’

‘અહિંસા સંજસો તવો’ ‘અહિંસા લક્ષણસ્સ’

આ સર્વ વચનો જે કવણ હિંસાથી નિવૃત્ત થવું એટલા પૂરતાં જ હોત તો ધર્મ તરીકે-પૂર્ણ ધર્મ તરીકે ગણી શકાત નહિ. દુર્ગતિમાં પાડતા જીવને બચાવવો એ ધર્મનું અર્થકાર્ય છે. હિંસાથી વિરમતો જીવ દુર્ગતિમાં પડતો બચે છે-એટલા પૂરતો એ ધર્મ છે એ બરાબર છે પણ દુર્ગતિ અટકી એટલે પત્યું એમ નહિ. જીવ દુર્ગતિમાં જતો અટક્યો પછી તેને જીવું ક્યાં? કોઈ સારે સ્થળે તેને જીવું છે ત્યાં તેને લઈ જનાર કોઈ નોંધેલો. જે લઈ જનાર છે તે ધર્મ છે. ધર્મ દુર્ગતિમાંથી બચાવીને જીવને સદ્ગતિમાં સ્થાપન કરે છે એ ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે.

“દુર્ગતિપ્રપત્તજન્તુન્, યસ્માદ્ ધારયતે તતઃ ॥

ઘત્તે ચૈવાન્ શુમે સ્થાને, તસ્માદ્ ધર્મે ઇતિ સ્મૃતઃ ॥”

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને જે કારણે કારણ કરે છે માટે અને તેઓને શુભ સ્થાનમાં સ્થાપન કરે છે માટે ‘ધર્મ’ એ પ્રમાણે કહેવાય છે. એટલે ધર્મમાં અશુભથી બચાવવાનું અને શુભમાં લઈ જવાનું એમ બે તત્ત્વ હોવાં અનિવાર્ય છે. સામાન્ય ધર્મમાં પણ આ બે સ્વરૂપ હોય છે તો પરમ ધર્મ-અહિંસામાં એ બે હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું? એટલે અહિંસા—હિંસાથી અટકવું અને સ્વ-પર વ્યાપ્તિઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવી-આ અહિંસાની પૂર્ણ સ્થિતિ છે. અહિંસાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે સમગ્રય તેમાં જ અહિંસાની વાસ્તવ મહત્તા અને ગુણવત્તા છે.

હિંસાનાં ત્રીશ નામો :

અહિંસાના સ્વરૂપના એ અંશ છે એ સ્થિર થાય એટલે તેનો પ્રથમ અંશ-હિંસાથી અટકવું એ છે તેમાં જીવ પ્રથમ પ્રવૃત્ત થાય. જ્યાં સુધી હિંસાથી ન અટકે ત્યાં સુધી બીજો

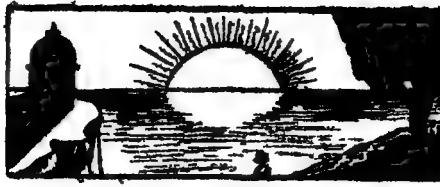
અંશ-જે સ્વ-પર આત્મશ્રેયઃ છે તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. જેટલે જેટલે અંશ હિંસાથી અટકે તેટલે તેટલે અંશ જીવમાં સ્વ-પર આત્મશ્રેયઃમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની યોગ્યતા પ્રકટે છે. હિંસાથી અટકવારૂપ અહિંસાની આરાધના-ઉપાસના કરવા માટે હિંસા એ કેટલી દુઃખદાયી છે તે વિચારવું જોઈએ. હિંસાનાં જીદાં જીદાં નામો કેટલાં છે એ પણ જાણવું જરૂરી છે. હિંસાનાં જીદાં જીદાં ધણાં નામો છે પણ તેમાંથી પ્રચલિત અને અવશ્ય જાણવા યોગ્ય ત્રીશ નામો છે, તે આ પ્રમાણે—

૧. પ્રાણુવધ—જીવને જીવનના આધારભૂત જે પ્રાણો છે તેનો વધ-ધાત કરવો. ૨. શરીરથી ઉન્મૂલના—જેમ વૃક્ષને જમીનથી ઉખેડી નાખવામાં આવે એમ જીવને શરીરથી ઉખેડી નાખવો. ૩. અવિશ્રાંત—જીવોને અવિશ્રાંત ઉત્પન્ન કરનાર. ૪. હિંસાવિહિંસા—આત્મહિંસા કરનાર-આત્મા અરૂપી હોવાથી ખરેખર તેની હિંસા કરતો નથી-અરૂપીની હિંસા થતી નથી છતાં દોષ લાગે છે. ૫. અકૃત્ય—કરવા યોગ્ય નથી. ૬. ધાતના—ધાત કરવાનું કાર્ય છે. ૭. મારણ—મારવાનું કાર્ય છે. ૮. વધ(ના)—પ્રાણુપીડા કરવારૂપ. ૯. ઉપ-દ્રવણ—ઉપદ્રવ-ઉત્પાત ઉત્પન્ન કરવારૂપ. ૧૦ નિષાતના—મન-વચન-શરીરને પાડવારૂપ અથવા શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી જીવને પાડવા રૂપ. ૧૧ આરંભ-સમારંભ—જીવો પ્રજા મુક્ત થાય એવી અનેક પ્રકારની સાંસારિક પ્રવૃત્તિ. ૧૨. આયુષ્ય કર્મના ઉપદ્રવ-લેદ-નિષ્ઠાપન-ગાલન સંવર્તક-સંક્ષેપ-આયુષ્ય કર્મ ઉપર સર્વ જીવોના જીવનનો આધાર છે તે ઘટે-તૂટે એવો ઉપદ્રવ કરવો. તેનો ભેદ કરવો, તે ગળી જાય-ઢીલું પડે એવું વર્તન કરવું, તે સંકેતાય એમ કરવું, તે સંક્ષેપાય એમ કરવું. ૧૩. મરુ—મરણ-કોઈને પરલોકમાં પહોંચાડી દેવો. અસંયમ—પ્રવૃત્તિ ઉપર કાબૂ ન રાખવો તે અવિરતિ. ૧૫. કટકમર્દન—મોટા સૈન્યોથી અનેક જીવોનું મર્દન કરવું-ચાંપવા-દબાવવા. ૧૬. વ્યુપરમણુ—પ્રાણુની પરિ-સમાપ્તિ કરવી. ૧૭. પરભવ સંક્રાંતકારક—જીવને ખીજા ભવમાં પહોંચાડી દેવો. ૧૮. દુર્ગતિપ્રપાત—અગુભ ગતિમાં પડવું. ૧૯. પાપકોપ—પાપરૂપ અને ક્રોધરૂપ. ૨૦. પાપ-લોભ—પાપના લોભ, પાપ વધ એવાં આચરણ. ૨૧. છવિન્દ્રકર—શરીરનો છેદ કરનાર. ૨૨. છવિતાન્તકરણુ—જીવનનો અન્ત થાય એવું કરણ-સાધન. ૨૩. ભયંકર—સાત ભયોને જન્મ આપનાર. ૨૪. ઋણુકર—દુઃખ-પાપને જન્મ આપનાર. ૨૫. વજ્ર—વજ્રની જેમ નાશ કરનાર વજ્ર જેવું ભારે-જેનાથી જીવ દુષ્કર્મથી અતિશય ભારે બને છે. ૨૬. પરિતાપાશ્રવ—દુઃખ-તાપ-પરિતાપ જેનાથી આવે છે. પરિતાપનું ઝરણ. ૨૭. વિનાશ—પ્રાણુનો નાશ કરનાર. ૨૮. નિર્થતના—સંસારનું પરિભ્રમણ વધારવામાં કારણભૂત. ૨૯. લોપના—લોપ કરનાર. આન્તર જીવનનો લોપ કરનાર. ૩૦. ગુણોની વિરાધના—જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વગેરે આત્મગુણોની વિરાધના કરનાર.

આ ત્રીશ નામોથી હિંસાનું વ્યાપક સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવી જાય એમ છે. આને મળતાં ખીજાં નામો પણ હિંસાનાં ગણ્યાની શકાય પણ લગભગ ઉપરનાં ત્રીશ નામોમાં હિંસાનું સ્વરૂપ આવી જાય છે.

આ હિંસાને આચરનારને જે કડવાં ફળો ભોગવવાં પડે છે તે સાંભળતાં પણ કમકમાટી ઉપજે. એવી હિંસાથી દૂર રહેવાથી અહિંસાની એક બાજુ સિદ્ધ થાય છે.

ખીજી બાજુ સિદ્ધ કરવા માટે તેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે.



ઉદયન-વિહાર

[૫]

[ગત અંક ૧૦, પૃ. ૧૭૬ થી ચાલુ]

લખક : પં. શ્રીયુત લાલચંદ લગવાન ગાંધી

એતિકાસિક અનુસંધાન



ઉપર્યુક્ત અંદેશો-વિજય પ્રકરણરૂપકમાં નદીચત્રના સંવાદમાં એ પછી જણાવ્યું છે કે-પ્રતાપી મહારાજ કુમારપાલની તુલના કરી શકે તેવો કાંઈ રાજા નથી. *

* નદી વિસ્મય-પૂર્વક પૂછે છે કે-હાલમાં એ મહારાજ કુમારપાલ સમાન કયા રાજા છે ? [જગજ એવસ્ય સંપદં કો નરવશી સમાણો મોદિ ?] સૂતધાર તેના જવાબમાં કહે છે કે-‘મુખ્ય ! આંધ્રાતા વગેરે છ મોટા ચક્રવર્તી મહારાજો સિવાય બીજા કયો રાજા આજે આ મહારાજ કુમાર-પાલની બરાબરી કરી શકે ? જે રણસામ્રાટ્ટપી યજ્ઞમાં ગ્રાસ થયેલા કાંત-(મનાહર) વિજય અક્ષતોશી મહાસિંહિ માટે કીર્તિરૂપી કૃષ્ણ દ્વારા પ્રતાપરૂપ અગ્નિરૂપે સિદ્ધ કરેલા ચક્રને ચાહે’—

“ માન્ધાતૃ-પ્રમુખાન્ વિહાય મહતઃ પદ્ ચક્રવર્તિપ્રભૂન્,

एतस्याय कुमारपालवृपते कस्तुल्यतामञ्जलि ?

यः कान्तैर्विजयासतै रण-मलप्रप्तैर्महासिद्धये,

कीर्ति-क्षीरभरेण बाञ्छति चर सिद्ध प्रतापामिना ॥ ”

—અંદેશો-વિજય પ્રકરણની (છાબી-જૈન જ્ઞાનમંદિરની પ્ર. ક્રાંતિવિજયજી મના શાસ્ત્રસંગ્રહની નવી લખાયેલી પ્રતિ) શૂળરાતના ગૌરવરૂપ પ્રતાપી મહારાજ કુમારપાલ સ્વર્ગવાસી થયા પછી અને તેના વશને પશુ પચ્છોડા-પ્રવાસી થયા પછી તેના સુખધર્મમાં કેટલીક કિવદંતીઓ પ્રકાશમાં આવી. પાછળના કેટલાક અચકારોએ કુમારપાલના દાદાના બાપાની મા અમુક ભતિની હતી. તેવી સાંભળેલી જે હકીકત જણાવી, તેને હાલના સાક્ષરોએ આજળ પાછળના મૂળ વૃત્તાન્ત સાથે ન દર્શાવતાં ગેરસમજ થાય તેવી રીતે રજૂ કરી છે. તેથી અહીં તે અંગે થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે.

ડો. ભોગીલાલ જ. સાહેબસાહેબે ‘ ઇતિહાસની કેરી ’ પૃ. ૮૩માં ‘ પ્રબંધ ચિંતામણિ ’ વિષયક લખતાં જણાવ્યું છે કે-“ પશુ જેવી ઉપજનીઓના પુત્રો તરફ સમાજ કેવી દૃષ્ટિથી નેતો એ વિષય હવે આથી પ્રકાશ પડે છે. તે એ બરેબર હલકા મનપતા હોત તો મેરુતુજ જેવા જૈનતત્ત્વના અભિ-માનીઓ કુમારપાલની વહલદી બેરથા હોવાનું લખ્યું જ ન હોત. ”

—પ્રબંધચિંતામણિનો એ શૂળ ઉલ્લેખ ત્યાં દર્શાવ્યો નથી. પાટણના સઘવી પાડાના જૈન

ઉદયન વિહારની પ્રશસ્તિ સ્થનાર અખંધતકાર મહાકવિ રામચંદ્રનો (વસ્તાસ્વી
શ્રેયશકારમાં રહેલ પ્રાચીન કુમારપાલ પ્રબંધ ગ્રંથની સં. ૧૪૭૫માં લખાયેલી તાડપત્રીય પોથીમાં
પત્ર ૪૬માં એવી રીતે સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ મળે છે કે—

“ભીમદેવસ્ય દ્વે રાજ્યો । એક મુકુલદેવી નામ ક્યાંગના પુત્રપ્રસિદ્ધ રૂપયાત્ર ચ ।
તસ્યાઃ કુલયોષિતોઽપિ અભિશાયિની પ્રાજ્યમર્ચાદાં વૃપતિર્નિશ્ચય તદ્વૃષ્ણપરીક્ષાનિમિત્ત
સપાદલક્ષમૂલ્યાં ક્ષુરિકાં નિજાનુચરંતસ્ય મહાળકે રાખમામાસ । ઔત્સુકયાત્ તસ્યામેવ નિશ્ચિ વહિસ-
શતે પ્રસ્થાનલક્ષમસાધયત્ । વૃપતિર્વર્ષદ્વય માલવમળ્ડલે વિમ્બમહાત્ તસ્યો । સા તુ મુકુલદેવી
તદ્દત્-મહાળકપ્રમાણેન વર્ષદ્વય પરિદૃતસર્વસંગા ચંગશીલઝીલયૈવ તસ્યો । નિઃક્રીમપરાક્મો ભીમ-
સ્તૃતીયવર્ષે સ્વસ્થાનમાગતો જનપરપરયા તસ્યાસ્તાં પ્રવૃત્તિમવગમ્ય તામસ્તઃપુરે ન્યક્ષાત્ । તદંગતઃ
ક્ષેમરાજઃ । દ્વિતીયા રાજી ઉદયમતી, તસ્યાઃ સુતઃ કર્ણદેવઃ । ક્ષેમરાજ-કર્ણદેવો તપુત્રો
ભિજમાતૃકૌ પરસ્પર પ્રીતિભાજૌ ।

...સ્તત્ર ચ ક્ષેમરાજસ્ય પુત્રો દેવવસાદકઃ । તસ્ય પુત્રાલકઃ ત્રિભુવનપાલાદયોઽમૂવન
ત્રિભુવનપાલસ્યેકાઽમૂત્ સુતા, તનયાલયઃ । આયઃ કુમારપાલાલ્લ્યો રાજલક્ષ્મણલક્ષિતઃ ।”

—પાટણ જૈન ગ્રંથલકાર સૂત્રી (ગા. એ. સિરીડ નં. ૭૬ પ્ર. સન ૧૯૩૭) પૃ. ૧૫-૧૭માં
અમે દર્શાવેલ છે.

ભાવાર્થ—ભીમદેવને એ રાણીઓ હતી. તેમાંની એક બુકુલદેવી નામની પદ્યાંગના હતી, જે
પાટણમાં પ્રસિદ્ધ રૂપયાત્ર અને ગુણપાત્ર હતી. રાજા ભીમદેવે બુકુલીન સ્ત્રી કરતાં પણ અતિશય
એક-વિશિષ્ટ એવી તેણીની ઉચ્ચ મર્યાદા સાબળ્યા પછી તેના અસ્તિત્વની પરીક્ષા માટે સ્વાધ્યાય
મૂલ્યવાળી કટારી પોતાના અનુચરો દ્વારા તેને મહણ કરવાના રૂપમાં (ખાંડુ મોકલે તે રીતે સ્વીકારવાના
સ્વરૂપમાં) અપાવી હતી. ઉત્સુકતાથી તે જ રીતે તેણે (ભીમદેવે) બહાનના આવાસ (પડાવ)માં
પ્રસ્થાન-મુદ્દર્ત સાન્યુ હવ રાજા ભીમદેવ જે વર્ષ સુધી વિમ્બના આગ્રહથી માલવ-મંડલમાં રહ્યા
હતા, તે બુકુલદેવી તો મહારાજ ભીમદેવે આપેલ મહણક પ્રમાણે જે વર્ષ સુધી સર્વ સજનો પરિહાર
કરી સારી રીતે શીમલીસા-પૂર્ક જ રહી હતી. નિસ્તીમ પરાક્રમવાળો ભીમ ત્રીજે વર્ષે પોતાના
સ્થાનમાં આનંદ ત્યારે જનપરપરા દ્વારા બુકુલદેવીની તે પ્રવૃત્તિ જાણ્યા પછી તેણે તેને અતપુરમાં
સ્થાન આપ્યું હતું; તેનો પુત્ર ક્ષેમરાજ હતો. બીજી રાણી ઉદયમતી હતી, તેનો પુત્ર કર્ણદેવ હતો.
એવી રીતે ક્ષેમરાજ અને કર્ણદેવ એ બંને ભીમદેવના પુત્રો હતા, તે બંને બિન્ન માતાના પુત્રો
હોવા છતાં પરસ્પર પ્રીતિવાળા હતા.

...ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ હતો. તેને ત્રિભુવનપાલ વગેરે ત્રણ પુત્રો હતા. ત્રિભુવનપાલને
એક પુત્રી અને ત્રણ પુત્રો હતા. પહેલો પુત્ર કુમારપાલ નામનો હતો, જે રાક્ષ લક્ષણોથી લક્ષિત હતો.”

—એ ઉલ્લેખને લગભગ મળતો ઉલ્લેખ વિ. સ. ૧૩૬૧ના અખંધતકારતામણિની પોથીઓમાં
અને તેની પ્રકાશિત થયેલી બ્લરી બ્લરી આવૃત્તિઓમાં જોવામાં આવે છે એ વાંચતાં-વિચારતાં જણાય
છે કે-બુકુલદેવી ઉચ્ચ કુલમાં ઉત્પન્ન ન થઈ હોય, તો પણ મુકુલીન સ્ત્રી કરતાં પણ અધિક સદ્ગુણ-
શાલિની સુશીલ સ્ત્રી હતી અને તેણીની બરાબર પરીક્ષા કર્યા પછી મહારાજ પહેલાં ભીમદેવે તેનો
રાણી તરીકે સ્વીકાર કરી, તેને પોતાના અતપુરમાં સ્થાન આપ્યું હતું-એથી એ રાજમાતા તરીકે
પ્રભુજનોની માનનીય જણાય. મહારાજ ભીમદેવે નીતિ-સુઆપિતકારેના ‘કીરતન મુકુલદવિ’ એ
પ્રસિદ્ધ વચનને માન આપ્યું જણાય છે. કેટલાક લેખકોએ એ બુકુલદેવીને સ્ત્રીલાહેવી નામથી પણ
જાણખાવી જણાય છે. આચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રે ‘કૌલકચંદ્ર’ અપરનામ સંસ્કૃત લક્ષ્યામય મહાકાવ્યમાં
ભીમદેવની પત્ની-સખામાં નિર્દેશ કર્યો નથી, પરંતુ ભીમદેવનો પુત્ર ક્ષેમરાજ, તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ,
તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ, તેનો પુત્ર કુમારપાલ-એવી રીતે ક્રમથી તેનો પરિચય આપ્યો છે.

પરિચય સન ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત નલવિલાસ નાટક (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૯)ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં મેં આપ્યો છે. એથી અહીં વિસ્તાર કરીશું નહિ. એ સંબંધમાં એકાદ સાક્ષરે કરાવેલી ગેરસમજ અહીં દૂર કરવી ઉચિત છે.

ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાએ સન ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત ‘ઇતિહાસની કેડી’ પૃ. ૨૭માં ‘હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ’ લેખમાં ‘મહાકવિ રામચંદ્ર’ સંબંધમાં લખતાં જણાવ્યું છે કે—“તેમણે રચેલ નલવિલાસ નાટક (પ્રસિદ્ધ ગા. ઓ. સીરીઝ)ના સંપાદક પં. લાલચંદ્ર ગાંધીના અનુમાન પ્રમાણે, રામચન્દ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં થયો હતો, તેમણે દીક્ષા સં. ૧૧૫૦માં લીધી હતી, સં. ૧૧૬૬માં સરિપદ મેળવ્યું હતું, સં. ૧૨૨૯માં હેમચન્દ્રાચાર્યના પદ્ધતિ થયા હતા અને સં. ૧૨૩૦માં તેમનું મરણ થયું હતું.”

—એમાં ડૉ. સાંડેસરાની સમજફેર થઈ લાગે છે. કારણ કે મેં ત્યાં અનુમાન કયું નથી અને ત્યાં જણાવેલ જન્મદિ સંવત મેં મહાકવિ રામચન્દ્ર સંબંધમાં નહિ, પણ તેમના ગુરુ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસરિ સંબંધમાં જણાવ્યા છે કે જે પ્રલાવકચરિત્ર વગેરેમાં મળી આવે છે. નલવિલાસ નાટકની સં. પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૩૫માં) મેં આવી રીતે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“વિ. સ. ૧૧૪૫ વર્ષે જન્મમાજ; વિ. સં. ૧૧૫૦ વર્ષે સયતસ્ય, વિ. સ. ૧૧૬૬ વર્ષે સરિપદપ્રાપ્તિસ્ય, વિ. સ. ૧૨૨૯ વર્ષે દિવંગતસ્ય સુપ્રસિદ્ધસ્ય શ્રીમતો હેમચન્દ્રાચાર્યસ્ય પદ્મપુરસ્કારસ્ત્રસમકાલીનદ્વાયં મહાકવિરામચન્દ્રો ગૂર્જરેશ્વરસિદ્ધરાજ-કુમારપાલ્યોઃ સત્તાયાં વિશ્વમાન ભાલીદ્, યયોઃ સત્તાસમયો વિ. સ ૧૧૪૫-૧૧-૧૨૩૦ વર્ષેષુ ચિહ્નિતઃ ।”

એ પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૨૫-૩૭માં) મહાકવિ રામચંદ્રની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા સુચવતા કેટલાક શ્લોકો મેં ત્યાં તેની પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાંથી દર્શાવ્યા છે, તેમાં જિનસ્તોત્રના અંતમાંના એક શ્લોક આ પ્રમાણે જણાવેલ છે—

“સ્વતન્ત્રો દેવ ! भूयासं सारमेयोऽपि कर्मणि ।

मा स्म भूवं परायत्तस्त्रिलोकस्यापि नायकः ॥”

—ડૉ. સાંડેસરાએ ‘ઇતિહાસની કેડી’ (પૃ. ૩૭)માં એ શ્લોક તો ટાંક્યો છે, પરંતુ ‘ભૂયાસં’ પદને બદલે ‘ભૂયાઃસ’ એવી રીતે જણાવેલ છે, તથા ત્યાં પૃ. ૫૫માં તેનો જે અર્થ પ્રકટ કર્યો છે, વસ્તુતઃ કવિના આશયથી વિરુદ્ધ અર્થ જણાવેલ છે તે એ કે—

“તું રસ્તાનો ફતરો બલે થજે, પણ સ્વતંત્ર રહેજે; ત્રિલોકનો નાયક બનીને પણ પરતંત્ર ન રહીશ” આવા વિલક્ષણ શબ્દોમાં જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરનાર...કવિના જીવનમાં તેમજ કવનમાં સભર ભરેલા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ વિશે વધારે શું લખવું ?”

—એ શ્લોકમાં કવિએ અસ્મદ્ પુરુષનાં એકવચનવાળાં ‘ભૂયાસ’ ‘મા સ્મ ભૂવસ’ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરી પોતાના સંબંધમાં એવી આશા-અભિલાષા પ્રકટ કરી છે, તેને બદલે અર્થ કરનાર સાક્ષરે યુષ્મદ્ પુરુષનાં એકવચનવાળાં ક્રિયાપદરૂપો સમજી તેને દેવ સંબંધમાં પડાવ્યાં જણાય છે! અને ત્યાં જણાવેલ સારમેય શબ્દનો અર્થ પણ કવિના અભીષ્ટ આશયથી જુદો જણાય છે...તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો ઉચિત જણાય—

“હે દેવ ! હું રસ્તામાં ફરનાર સારમેય (પરિચિત સાર વસ્તુવાળો) પણ સ્વતંત્ર થાઉં ત્રણ લોકનો નાયક થઈને પણ પરાધીન પરતંત્ર ન થાઉં.”

—મહાકવિ રામચંદ્રના ગુરુ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે પરમાર્હત મહારાજ કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલા યોગસાત્ત્વમાં (પ્રકાશ ત્રીભામાં, *લો. ૧૪૧) આવકના પ્રભાતના મનોરથોમાં એને મળતો એવા આશયનો શ્લોક જણાવ્યો છે—

“જિનધર્મવિનિર્મુક્તો, મા ભૂવં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્વાં ચેટોઽપિ દરિદ્રોઽપિ, જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥”

ભાવાર્થ:—જિનધર્મથી રહિત એવો હું ચક્રવર્તી પણ ન થાઉં; પરંતુ એટલે એવા પણ અને દરિદ્ર એવો પણ હું જિનધર્મથી અધિવાસિત થાઉં.’

‘પં. રામચંદ્રે રચેલ પ્રમથશન બાર રૂપકોના-નાટક આદિના સ્વરૂપને જણાવનાર છે-૧ એવો એક ઉલ્લેખ મળે છે, તે તેમના સ્વોપક્ષ વિવરણવાળા નાટ્યદર્પણને ઉદ્દેશીને જણાય છે.

ડો. સારિસરાએ ઇતિહાસની કેડી (પૃ. ૩૨)માં જણાવ્યું છે કે—

“બાર રૂપકોની ચર્ચા કરતો રામચંદ્રનો પ્રસ્તુત ગ્રન્થ જે મળી આવે તો આ વિષયમાં ધણું નવું જણવાનું મળી આવે એ ચોક્કસ છે.”

બાર રૂપકોની ચર્ચા કરતો એ ગ્રન્થ નાટ્યદર્પણ નામથી સન ૧૯૨૯માં ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળામાં [નં. ૪૮] તરીકે પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે, જેનું સંપાદન અમે કર્યું છે —તેનાથી જુદો જણાતો નથી. નાટ્યદર્પણની પ્રથમ આવૃત્તિ અલબ્ધ થઈ હોવાથી ખીજી આવૃત્તિ જલ્દી પ્રકાશમાં આવશે-તેમ ધારીએ છીએ. (ક્રમશઃ)

૧ ‘પ. રામચંદ્રકૃત પ્રમથશન દ્વાદશરૂપક-નાટકાદિ-સ્વરૂપજ્ઞાપકમ્ ૫૦૦૦—અંથ-સૂત્રીમાં જણાવેલ શ્લોકસ ખ્યા સંદિગ્ધ જણાય છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

આ અંક ૧૯મા વર્ષનું લવાજમ પૂરું થાય છે; તો જે ભાઈએને ગ્રાહક તરીકે ગાલુ રહેવું હોય તેમણે ૨૦મા વર્ષનું લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપવું જોઈએ. ગ્રાહકોને વી. પી. કરીએ તે પહેલાં ગ્રાહક તરીકે ગાલુ રહેવા, ન રહેવા કાર્યાલયમાં સૂચના મોકલવી જોઈએ; જેથી વી પી ખર્ચથી બચી જવાય.

બ્યવ૦



ગુફાઓમાં જૈન સંસ્કૃતિ

લેખક : શ્રીયુત ચાહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

જોગીમારા-મધ્યપ્રદેશમાં આવેલી સરયુજી રાજ્યના લક્ષ્મણપુરથી ખાર માઈલ દૂર રામગિરિ અથવા રામગઠ નામનો પર્વત છે. એમાં જોગીમારા તરીકે ઓળખાતી ગુફા આવેલી છે. પ્રાચીન, અને પથ્થરમાં કેરિલાં ચિત્રોમાં આ ગુફાનાં ચિત્રોને મહત્વભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધાર્મિક નજરે તેમ કળાની દૃષ્ટિથી આ ચિત્રો અનુપમ મનાય છે. એમાંનાં કેટલાંક ચિત્રો જૈનસાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ ઉપરથી ક્ષિત થાય છે કે કેટલાક સમય સુધી આ ગુફાનો ઉપયોગ જૈનધર્મીઓ દ્વારા થયો હશે. અહીંથી ઈ. સ. પૂર્વની ત્રીજી સદીનો લેખ પણ મળી આવ્યો છે અને એ ઉપરથી ડૉ. બ્રહ્માએ આ ગુફાના નિર્માણકાળનો એ સમય નિશ્ચિત કર્યો છે.

દંડગિરિ-જૈન સાહિત્યમાં આ ગિરિનો ઉલ્લેખ તો સ્થાન સ્થાન પર ઉપલબ્ધ થાય છે. આ પર્વતને પવિત્ર એવા થી. શત્રુંજય ગિરિરાજની એક શાખારૂપે આલેખ્યો છે. હાલમાં આ સ્થાન વલ્લભીપુરની નજીક છે. રાજવી સાતવાહનના ગુરૂ શ્રીધાદલિમસુરિજી હતા અને તેમનો સિદ્ધ નાગાર્જુન નામનો શિષ્ય આ સ્થાનનો નિવાસી હતો. એ વાતનું સમર્થન 'પ્રત્યક્ષકોશ' અને 'પિડ-વિશુદ્ધિ' ની ટીકાઓથી થાય છે. ઉક્ત નાગાર્જુને સ્વર્ણસિદ્ધિ માટે ધણી પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ઉલ્લેખાયું છે તે મુજબ આ દંડગિરિની ગુફામાં તેણે રસ-કૂપિકા રાખી હતી. આ જૈન ગુફામાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની એક જાલી મૂર્તિ છે. ત્યાં અગ્નિકા-દેવીની આકૃતિ પણ જોવામાં આવી હતી. ડૉ. બર્જેસે એની શોધ કરેલી પણ આ જૈન-ગુફા છે એવું પુરવાર કરવાનો યશ તો ડૉ. હસમુખલાલ ધીરજલાલ સાંકળીઆને ફાળે જાય છે. આ સમયનાં કેટલાંક શિલ્પો શ્રીયુત સારાભાઈ નવાએ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં જોવાની નોંધ 'ભારતીય વિદ્યા' ભા. ૧, અંક : ૨ માં કરી છે.

અન્દ્રગુફા-આખા પ્યારાના મઠ તરીકે ઓળખાતા સ્થાનમાં જે ગુફાઓ આવી છે તે ઈ. સ. પૂર્વના પહેલા. બીજા સૈકાની હોવી જોઈએ એમ થી. બર્જેસનું માનવું છે કેમકે એ સદીનાં કેટલાંક ચિત્રો એમાં ઉપલબ્ધ થાય છે: સ્વસ્તિક, મત્સ્યચુગલ, ભદ્રાસન, નંદીપદ અને કુંભકળશ જેવાય છે કે જેના સંબંધે જૈનધર્મમાં 'અબ્રમણ' તરીકે આલેખાય છે તેની સાથે છે. ક્ષત્રપના સમયનો એક મૂલ્યવાન લેખ મળી આવ્યો છે; જે તત્કાલીન જૈન ઇતિહાસ ઉપર મહત્વનો અંકાક્ષરે છે. મુખ્ય ગુફાનો આકાર ચંદ્રાકાર હોવાથી અન્દ્રગુફા તરીકે ઓળખાય છે. હિમંબર સાહિત્યને વ્યવસ્થિત કરનાર શ્રીધસ્સેનાચાર્યનો આમાં નિવાસ હતો. પુણ્દન્ત અને જૂતપ્પલિનું અધ્યયન અહીં થયું હતું. અફસોસ એટલો જ છે કે આવા મહત્વના સ્થાન તરફ જૈન સમાજનું ધ્યાન સરખું ગયું નથી !

દંડગિરિ અને અન્દ્રગુફા એ સારાષ્ટ્રમાં આવેલ, જૈનધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રભાવ

પ્રથમનારાં જૂનાં સ્થાનો હતાં અને એના અસ્તિત્વથી સહજ અનુમાન કરી શકાય તેમ છે કે ગુફા-નિર્માણ વિષયક પરમ્પરા જૈનોમાં પણ પ્રાચીનકાળથી હતી.

બાદામી-ઈ. સ. ની બીજી સદીમાં આ સ્થાન સારી એવી ખ્યાલિને વધું હતું. સુપ્રસિદ્ધ લેખક ટોલેમીએ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પહેલાં અહીં પદ્મવેદોનો કિલ્લો હતો અને પાછળથી એ પુલકેશી પહેલાના હાથમાં ગયો હતો. એ પછી પશ્ચિમી ચૌલુક્ય અને રાષ્ટ્ર-કુટોનું આધિપત્ય સ્થપાયું. તેમના પછી કલચૂરી હોયસાલવંશનું રાજ્ય સન ૧૧૬૦ સુધી રહ્યું. છેલ્લે દેવગિરિના યાદવોની સત્તા તેરમી સદી સુધી રહી.

અહીં ત્રણ ધ્વજાલુ ગુફાઓ સાથે પૂર્વબાજુએ એક જૈન ગુફા પણ છે. એનો નિર્માણ-કાળ ઈ. સ. ૬૫૦ અનુમાની શકાય. ગુફા ૩૧ x ૧૯ ફુટની અને જાંડાઈમાં ૧૬ ફુટ છે. તેના સ્થંભ એલીફન્ટાની ગુફા જેવા છે. એમાં ભગવાનની પદ્માસનસ્થ મૂર્તિ છે અને યશમ-દામાં અર્થાત્ આગળ એટલા જેવા ભાગ ઉપર મારનાગ, ગૌતમસ્વામી તથા પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ છે. દીવાલ અને ચાંલણાઓ પર પણ તીર્થંકરની આકૃતિઓ છે. પૂર્વાભિમુખ દ્વાર આગળ ભગવાન મહાવીરની પદ્યંકાસનસ્થ પ્રતિમા છે.

શ્રમણહિલ-મદુરા તામિલ ભાષાઓનું એક કાળે મહત્ત્વનું કેન્દ્ર હતું. રાજકીય અને માહિત્ય દૃષ્ટિએ એનું સ્થાન આગળ પડતું હતું. અહીં સાહિત્યસેવીઓ અવાસ્તનવાર એકઠા થતા. અહીં જૈન સંસ્કૃતિની ગૌરવ-સાથા રજૂ કરતી સામગ્રી મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. શ્રીયુત દી. એચ. શ્રીપાળ નામના એક જૈન ગૃહસ્થે અહીંથી સાત માઈલ દૂર આવેલ પહાડીમાં કોતરેલી જૈન-પ્રતિમાઓ તેમજ દશમી સદીના લેખોનો પત્તો મેળવ્યો છે. સમરનાથ અને અમરનાથ પહાડીઓમાં તેમને અચાનક જવાનું થયેલ અને એ વેળા આ પ્રતિમાઓ જેવાની તક એમને પ્રાપ્ત થઈ. આગળ વધતાં એક ગુફા જેવામાં આવી જેમાં તીર્થંકરની મૂર્તિઓ કોતરેલી નજરે ચડી. યક્ષોની આકૃતિ સાથે બીજા એવાં પણ ચિત્રો દૃષ્ટિગ્રાચર થયાં કે જે ઉપરથી અહીં એક કાળે શ્રમણો વસતા હશે એમ કલ્પી શકાય. ડૉ. બ્રહ્મદુરથે ૬ છાવડા કે જેઓ ભારત સરકારના મુખ્ય લિપિ-વાચક અને ગ્રીક એપિગ્રાફીસ્ટ છે તેઓએ આ જ્ઞાનને જૈન સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર તરીકે જણાવ્યું છે.

ઈલોરા-પશ્ચિમી ગુફા-મદિરામાં એલાગિરિ-ઈલોરાનું સ્થાન અતિ આગળ પડતું છે. પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એનું નામ 'એલઉર' રૂપે મળે છે. ધર્મોપદેશમાળા-વિવરણ (સ્થાનાકાળ સ. ૯૧૫)માં એક મુનિ જુગુકેજ નગરથી વિહાર કરી એલઉર આવ્યા અને દિગંબર વસતીમાં ભિતર્યા એવી નોંધ છે. એ ઉપરથી આ સ્થાનની ખ્યાતિ દૂર દૂર પ્રસરી હતી એ નિઃસંદેહ વાત છે. અહીંનાં ગુફા-મદિરા ભારતીય શિલ્પકળાની અમર કૃતિઓ છે. એનાં દર્શન એ માનવજીવનનો અમૂલ્ય લઘુલો છે. અહીં શિલ્પી, ચિત્રકાર, ઇતિહાસકા અગર ધર્મના અનુસંગી માટે પ્રેરણાત્મક સામગ્રી મોજુદ છે. સૌંદર્યનું તો આ ધામ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ત્રણે ધારાઓનું આ સંગમ સ્થાન છે. ત્રીશથી ચોતીસ સુધીની ગુફાઓ જૈનધર્મના સાહિત્ય ઉપર પ્રકાશ પાડનારી છે. એની કળા સંપૂર્ણપણે વિકસેલી છે. જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાનાં અહીં નિતરાં દર્શન થાય છે. ફરેશ્વરસનન સ્વીકારવું પડ્યું છે કે—

“કુઠ મી હો, જિન શિલ્પિયોનેં પહોરાકી દો સમાઓ [દન્ધ જૌર જ્ઞાનાથ]કા સૂઝન ક્રિયા, વે સચમુચ્ચ ઉનમેં સ્થાન પાને યોગ્ય હૈ જિન્હોનેં અપને દેવતાઓંકે સમ્માનમેં નિર્ધોવ પાષાળકો. જન્મ-મંદિર ક્લા દિવા ।”

આની શોધ નિબળ રાજ્ય તરફથી થયેલ અને હાલ એ સંસ્થાનની દેખરેખ હેઠળ છે. છોટા-કૈલાસ તરીકે ઓળખાતી ગુફા દક્ષિણ-પૂર્વમાં છે. એનું સર્જન કૈલાસ સાથે ટક્કર લે તેવું છે. એક પરંપરાનો શિલ્પી બીજી પરંપરાનું અનુકરણ કેવી કુશળતાથી કરી શકે છે એનું આ જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત છે. અહીંનાં મંદિરોમાં દ્રાવિડિયન શૈલીનો પ્રભાવ છે. નવમી સદીમાં રાષ્ટ્ર-કૂટોના વિનાશ પછી દ્રાવિડ-શૈલીનો પ્રભાવ ઉત્તર ભારતમાં કચ્ચિ જોવામાં આવતો નથી.

ઈન્દ્રસભા એ સામૂહિક જૈન-ગુફાઓનું નામ છે. બે બે મળવાવાળી ગુફાઓ અને ઉપ-મંદિર પણ એમાં સંમિલિત છે. દક્ષિણ બાજુએથી પ્રવેશી શકાય છે. બહારના પૂર્વ ભાગમાં એક મંદિર છે કે જેની આગળ તથા પાછળના ભાગે બે થાંભલા છે. ઉત્તરની બાજુ ગુફાની દિવાલ ઉપર ભગવાન પાર્શ્વનાથના જીવનમાં આવતી કમઠવાળી ઘટના આલેખેલી છે. પરિકર ધણો જ સુંદર છે. ભગવાન મહાવીર તેમજ માતંગ યક્ષ તથા અગ્નિકા યક્ષિણીનાં રૂપ પણ વિદ્યમાન છે. બીજી પણ જૈનાશ્રિત કળાની વિપુલ સામગ્રી છે. જગન્નાથ સભા પણ ત્રેક્ષણીય છે. આ સંબંધમાં વધુ જાણવા જિજ્ઞાસુએ-આ માસિક (જૈન સત્ય પ્રકાશ) વર્ષ : ૭ નો અંક : ૭, ઈલોરાનાં ગુફા મંદિરો, અને આર્કયોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા ખાસ વાંચવાં.

ઈલોરાની પ્રસિદ્ધિ સત્તરમી સદીમાં અતિશય હતી. જો કે એ કાળમાં અહીં આવવાના સાધનનો અભાવ હતો એમ કહેવાય. કવિરાજ મેઘવિજયજીએ ઔરંગાબાદમાં ચાતુર્માસ ક્યું હતું એ વેળા પોતાના ગુરુ મહારાજને એક સમસ્યા પૂર્તિમય વિજ્ઞપ્તિ પર મોકલેલ જેમાં ઈલોરાનું વર્ણન સુંદર શબ્દોમાં કરેલ છે. મુનિ શ્રીકાન્તસાગરજીએ પોતાના ‘ખંડેરોંકા વૈભવ’ નામા હિંદી ગ્રંથમાં પાનાં ૫૬-૬૦ ઉપર એ અક્ષરશઃ આપેલ છે.

વિશુધવિમલસરિ કે જેમણે પણ ઈલોરાની યાત્રા કરી હતી તે લખે છે કે—

“વિહાર કરતાં આવિયો રે, ઈલોરા ગામ મોઝાર,
જિનયાત્રાને કારણે હો લાલ;”

ખટ દરિસણુ તિહાં જાણીએ રે, જાએ વિવેકવન્ત રે,
મુનીસર તત્ત્વધરી બીજી વારને હો લાલ.”

સુપ્રસિદ્ધ પર્યટક મુનિ શ્રીશીલાવિજયજી ૧૮ મી સદીમાં અહીં આવ્યા હતા. પોતાની રચેલી ‘તીર્થમાળા’ માં લખે છે કે—

“ઈલોરિ અતિ કોતુક વસ્તુ, જોતાં હીયડું અતિ ઉદ્ધસ્યું;
વિશ્વકરમા ક્રીડું મંડાણુ, ત્રિભુવન ભાવતાણું અહિનાણુ.”

આ આપણા ઐતિહાસિક વારસાની જૈન સમાજના મોટા ભાગને જાણ સરખી પણ નથી, ત્યાં એના સંરક્ષણ કે પ્રચારનો વિચાર કેટલાને આવવાનો ? જાણે કળા તો જીવનમયી અદશ્ય થઈ ગઈ છે ! અજુમ્લા ‘સત્ય’ ને ભૂલી છીછરા અને ઉપરછલ્લા આડંબરમાં આવી પડ્યા છીએ. એક કાળે દીધદર્શી પૂર્વાચાર્યોના ઉપદેશથી કળાના ધામ સર્જનારા આપણે આજે સ્વજીવી માટીની ગદ રચનાઓમાં પાણી માફક ધન ખર્ચીએ છીએ. સાહિત્યના એ મહામૂલા પ્રસંગોને આરસ પથ્થરમાં કોનરાવીએ કિવા મંદિરોની દિવાલો પર ચિતરાવીએ તો એનો લાભ લાંબા સમય સુધી લેવાય. પણ મુનિગણનો મોટો ભાગ ‘ગદ રચના’ પાછળ જ ધન ખર્ચાવે છે એ સાથે વીજળીના યંત્રની કરામત અને પ્રકાશ વિસ્તારે છે. થોડા દિવસની એ રચના કામચલાઉ આકર્ષણ કરી, પછી હતી ન હતી થઈ જાય છે ! આ પ્રથા ચલાવી લેતા ચોખ્ખે છે ખરી ? જૈનધર્મને મંજુર છે ખરી ? શું એ પરિવર્તન નથી આગતી ?

કર્મ મીમાંસા

[લેખાંક : ચોથો]

લેખક : માસ્તર શ્રીચુત ખુબચંદ કેશવલાલ સિરોહી

વળી સુખ દુઃખ ન સમજાય એ પણ ન બને. સુખ અને દુઃખના કારણશ્રૂત જીવો કર્મો તેનું નામ વેદનીય કર્મ. જ્ઞાનાવસ્થીય, દર્શનાવસ્થીય અને પછી વેદનીય. હવે ચોથા મોહનીય કર્મ અંગે બે વિભાગ છે. (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય.

મોહનીયતા વિચાર અંગે કેટલાકની માન્યતા ચોખ્ખી નથી, કેટલાકની માન્યતા ચોખ્ખી છતાં વર્તન ચોખ્ખું નથી હોતું. સર્વમત જાણનારા પાંડિતો પણ પોતાને જ્ઞાન છતાં સત્ય તરીકે સત્ય પદાર્થ માનતાં લપસે છે. સત્યને સત્ય તરીકે નહિ માનવામાં કોઈ ચીજ આડી આવે છે. જીવાદિક નવ તત્ત્વો સત્ય છે, તે ખીળ મતવાળાએ વાંચ્યા અને જાણ્યાં છતાંયે તેમાં અસત્યપણાની પ્રતીતિ કેમ રહી? કારણ એ જ છે કે માન્યતાને મુંઝવનારી કોઈ ચીજ આડે છે, અને તે ચીજ ખસે તો જ સાચી માન્યતા થાય.

રેલમાં ખેસીએ તો મગજ પર ગતિની અસર થાય છે. પૃથ્વી અને ઝાડને સ્થિર છતાં ચર દેખવાનો અને ચરને સ્થિર દેખવાનો જેમ જામ થાય છે તેમ આત્મામાં પણ જામ થાય છે, જેથી સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય ગણીએ છીએ એથી માન્યતાને મુંઝવનાર કોઈ કર્મ છે એમ સમજવું જોઈએ, તે કર્મ દર્શનમોહનીય નામે ઓળખાય છે.

વળી મનુષ્યો દરેક સન્માર્ગે વર્તવાની ઇચ્છા કરે, છતાં પણ પ્રવૃત્તિ યદિ શકતી નથી. દમનો દરદી કુપથ જાણે, માને અને છોડવાની ઇચ્છા રાખે પણ ખાવા બેસતાં રીકું લાગે તો મરચાં ખાય. વળી ખાંસીના દરદીને મરચુ-તેલ અપથ્ય છે, તે જાણે છે, છોડવા માગે છે; છતાં પણ કેટલાક મનના મજબૂત માણસો કુપથ્ય છોડી શકે છે અને મનના કાચા હોય તે ખીળઓના કલા છતાં કુપથ્ય લે છે, તેની રીતે દર્શનમોહનીયના સ્થાયોપશ્ચમે શ્રદ્ધાળુ થવારૂપ સમ્યક્ત્વવાળા થાય તે પાપ છોડવા લાયક છે તેમ ગણે છે. પરંતુ ઇચ્છાવાળા થયા છતાં સર્વ પાપ છોડી શકતા નથી, તેનું કારણ એ જ છે કે વર્તનમાં મુંઝવનાર કોઈ ચીજ છે અને તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ મતલબ કે-અશુદ્ધ વર્તનમાં નાખી દે તે ચારિત્ર મોહનીય કહેવાય.

દર્શન મોહનીય માન્યતા પર અસર કરે છે જ્યારે ચારિત્ર મોહનીય વર્તન પર અસર કરે છે. સસાર અસાર છે, દુનિયા માટેના પ્રયત્નોમાં ફેલતાં ખાડવાનાં છે એવી અંતઃકરણમાં માન્યતા એનુંજ નામ સમ્યક્ત્વ છે. કોઈ મરી જાય તેનો અફસોસ કરે છે પણ પોતાને જવાનું છે એનો અફસોસ આ જીવ કરતો નથી. વર્તનમાં ફરક પડવા છતાં માન્યતા સાચી રહે તો સમ્યક્ત્વ વ્યાપ્તું ન જાય. માટે માન્યતામાં બેદ પડવો જોઈએ નહિ. એટલા માટે જ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બે વસ્તુ જુદી રાખી છે. કર્મોદયને લીધે શક્તિ કે સાધનના અભાવે પ્રવૃત્તિ કરી ન શકે એ બને, જેમકે ઉપવાસને ચોખ્ખું ગણતો હોય પણ પોતે ચાર વખત ખાવાવાળો હોવાથી ઉપવાસ કરી શકતો નથી. કર્મોદયના કારણે કાર્ય ન બનવા છતાં માન્યતા બરાબર રહે તો સમ્યક્ત્વમાં વાંધો નથી. પણ એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની

છે કે પરિણામ જાણવાવાળો, જોલવાવાળો, પ્રવૃત્તિ ન થવામાં મજબૂત કારણમાં હોય તો જ તેનો અચાવ ચાલે છે.

શ્રેણિક અવિરતિ છતાં એને ક્ષાયિક સમકિતી માનવા એ શ્રીજિનેશ્વર દેવનું વચન છે, માટે માનીએ છીએ. સેંકડે એંસી ટકા તો માન્યતા તેવું વર્તન હોય. માન્યતા તથા વર્તનમાં ફરકવાળા દાખલા ઘણા ઓછા છે. દુનિયાદારીમાં માન્યતા પ્રમાણે વર્તન થતું જ રચળે જોવાય છે. ધણું જ ગંભીર કારણ હોય ત્યાં એ ન હોય એ બંને આ રીતે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બે પ્રકારે મોહનીય કર્મ કહેવું.

હવે પાંચમું કર્મ આયુઃ—જીવન ટકાવી રાખવા અનેક પૌષ્ટિક ખાનપાનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આરોગ્ય સાચવવા બરાબર કાળજી રખાય છે. ભયંકરમાં ભયંકર દર્દને નાબૂદ કરવા માટે વિજ્ઞાન દ્વારા અનેક ઔષધિઓ ચાતો ઈન્જેક્શનની શોધખોળો થાય છે. દર્દના નિવારણની પરીક્ષા કરી તેનું ઉન્મૂલન કરવાની આવડતવાળા નિષ્ણાત વૈદ્ય-ડોક્ટરો કે હકિમો જગતભરમાં છે. મોટા રાજધાની કે અગ્રગણ્ય દેશનેનાઓ કે મહર્ષિકાને ઉપરાક્ત સામગ્રીઓ પૈકી કોઈની પણ કચાશ હોતી નથી, છતાં તેવાઓનીયે જીવનલીલા ધરીભરમા સંકેલાર્થ જતાં વિલગ થતો નથી. પાસે ખડા રહેનારાઓ ટગર ટગર જોયા કરે છતાં કોઈનું કંઈ પણ ન ચાલે. જગતની કોઈ પણ સત્તા તેને શેકી શકે નહિ, આ શું ? અનેક ચક્રવર્તીઓ, અનેક મહર્ષિકા આમ ચાલ્યા ગયા તેનું શું કારણ ? શું સાધનસામગ્રીની કમીના હતી ? નહિ, નહિ. માનવું જ પડશે કે છતી સારવારે, છતી સામગ્રીયે પણ જીવનલીલા સંકેલાર્થ જવામાં કંઈકે કારણ છે, અને તે આયુઃકર્મ છે. આયુઃકર્મનો સ્થિતિકાળ પૂર્ણ થતાં કોઈ પણ સામગ્રી આયુને ટકાવી રાખવામાં સહાયજૂત નીવડતી જ નથી. નહિતર, જગતના કોઈ માનવીને મરવું તો ગમતું જ નથી. આયુઃકર્મ જગતમાં ન હોત તો અનેકાની જિંદગીઓ આજે પણ અસ્તિત્વમાં હોત.

જગતમાં નાનાં મોટાં અનેકવિધ પ્રાણીઓ છે. શારિરિક અવયવો, શારીરિક બાંધાઓ શારિરિક સૌંદર્ય, ઈંદ્રિયોનું ન્યૂનાધિકપણ, વળી કોઈ મનુષ્યપણે, કોઈ પશુપણે, કોઈ દેવ-પણે, કોઈ નારકીપણે શરીર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે આ સંસારપદ ઉપર પરિભ્રમણ કરનાર જીવોને ઉપરાક્ત સંજોગોમાં જે બિન્નતા સાપડે છે તે બિન્નબિન્ન રૂપે તેવા સંયોગો અપાવનાર કર્મ તે 'નામકર્મ' નામે ઓળખાય છે.

એ રીતે કોઈનો મોટા રાજ મહારાજાઓને ત્યાં જન્મ, અને કોઈનો ચંડાળ આદિને ત્યાં જન્મ થાય છે આનું શું કારણ ? હલકા કુળમાં જન્મ પામવાનું કોઈને પણ પસંદ નથી તેનું શું કારણ ? ઉચ્ચકુળ અને નીચકુળ અપાવનાર પણ કોઈકને માનવું પડશે અને તે 'ગત્રકર્મ' તરીકે ઓળખાય છે.

હવે અંતરાય કર્મ અંગે વિચારીએ. છતી લક્ષ્મીએ દાન દેવાની બુદ્ધિ નથી થતી, વગર લક્ષ્મીનો કેટલોક વર્ષ પુણિયા શેઠ જેવો છતાં તેને દાન દેવાની બુદ્ધિ થાય, કેટલાક મહેનત કરે છતાંય ન મેળવે, કેટલાક વગર મહેનતે સારી લક્ષ્મી મેળવી શકે છે. એટલે દાનનો અને લાભનો ગુણ ઉત્પન્ન થવો તે કર્મોધીન છે, અને તે કર્મ તે 'અંતરાય કર્મ.' આ રીતે જે કર્મના આઠે પ્રકાર જણે નહિ તે આત્મકલ્યાણના માર્ગે આવી શકે નહિ. એ પ્રકારે દ્વારા કર્મનું સવિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજવા જૈન દર્શનમાં કહેલું તત્ત્વજ્ઞાન-ફીલોસોફી સમજવી પડશે.



ऋषि रघुनाथ द्वारा

आचार्य लक्ष्मीचन्द्रको प्रेषित पत्र

सं० पूज्य मुनिराज श्रीकान्तिसागरजी ब्वालियर

सचमुच पत्र लिखना भी एक बहुत बड़ी कला है। जैन मुनियोंने इस प्रेरणाशाली कलाके विकासमें जो योग दिया है, उसमें उनका सांस्कृतिक व्यक्तित्व और प्रतिभाके दर्शन होते हैं। सामान्यतः पत्रोंमें वैयक्तिक भावनाका ही प्राधान्य रहता है परंतु भ्रमणों द्वारा प्रस्तुत पत्र वैयक्तिक होकर भी उनमें जन-भावनाका प्रतिबिम्ब रहता है। वह उनके साधनामय जीवनगत औदार्यका सुपरिणाम है। गुणमूलक-परंपराके कारण वहां व्यक्ति व्यक्ति न होकर समष्टिमें परिवर्तित हो जाता है। नैतिक जीवनकी व्यापकता एवं सदाचारशील वृत्तिका मूर्ते रूप पत्रोंकी एक एक पंक्तिमें परिलक्षित होता है। सामाजिक और सांस्कृतिक दृष्टिसे इन पत्रोंका अध्ययन किया जाय तो भूगोल, खगोल, इतिहास, पुरातत्त्व, तथा भारतीय-लोक-चेतनाको उद्बुद्ध करनेवाली अन्वेषणप्रधान प्रचुर मौलिक व विश्वसनीय साधन-सामग्रीका आभास मिल सकता है। कविता और विशुद्ध साहित्यिक दृष्टिकोणसे यदि इनका पर्यवेक्षण करें तो बहुतसे पत्र सरस काव्योंकी कोटिमें आ सकते हैं। स्वस्थ सौन्दर्य और कलाके उज्ज्वल आलोकमें देखने पर ज्ञात होगा कि ये पत्र कितने अंशोंमें सफल रससृष्टि कर आत्मस्थको जगाते हैं। मनोरंजन और गांभीर्यका समन्वय सुंदर विज्ञप्तिपत्र, क्षामणापत्र, और निजी पत्रोंमें दृष्टिगोचर होता है। स्वदर्शनकी उत्कट प्रेरणा एवं स्वयं द्वारा शासित होनेकी पवित्र भावनाका उदय ऐसे ही पत्रों द्वारा संभव है।

पुरातन ज्ञानागारोंमें इस प्रकारकी विपुल सामग्री प्रकाशनकी प्रतीक्षामें हैं। कतिपय पत्रोंका प्रकाशन गायकवाड ओरिएंटल सिरीजमें एवं सिंधी ग्रन्थमालान्तर्गत हुआ है। तथापि अप्रकट पत्रोंकी कमी नहीं है। कमी है उचित मूल्यांकन करनेवालोंकी।

आचार्य श्रीजिनचन्द्रसूरि, विजयदेवसूरि, ऋषि केशवजी आदि पुरुषोंके कतिपय पत्र मेरे संग्रहमें हैं जो विशेष ऐतिहासिक तथ्योंका भले ही उद्घाटन न करते हों फिर भी उनका अपना महत्व है। शोषमें सामान्य तथ्य भी कमी कमी घटना विशेषके साथ संबंध निकल आने पर क्रान्तिकारी परिवर्तन कर सकता है।

यहां जो पत्र प्रकाशित किया जा रहा है वह नागरी लोकगच्छीय आचार्य श्रीलक्ष्मीचंद्रजीसे सम्बद्ध है। आचार्यने यति श्रीरघुनाथजीको जो पत्र विप्र आम्बेके साथ भेजा था उसीके प्रत्युत्तर स्वरूप प्रस्तुत पत्र है। आचार्यश्री अपने समयके अपने गच्छके प्रतापी

व्यक्ति थे। यति श्री रघुनाथ रचित लोकागच्छ पद्यावली प्रबंधकी दो प्रतियां मेरे संग्रहमें सुरक्षित है जिसमें आचार्यश्रीका परिचय इस प्रकार दिया है—आचार्य लक्ष्मीचंद्र हर्षचंद्रसूरिके पदधर थे। जन्म सं० अज्ञात है। वे कोठारी जीवराजकी पत्नी जयरंगदेवीके पुत्र थे। सं० १८४२ में व्रत ग्रहण किया। अमृतसर, लाहोर, स्यालकोट, दिल्ली, रोपड़, भरतपुर, बनू, लखनऊ, मकसूदाबाद, काशी, पटना, कोटा, नागौर, फलोधी, बीकानेर, बाला, बनूड, नालागढ़, आदि नगरोंमें आपका विहार हुआ था। सं० १८६० का चातुर्मास पतियालमें हुआ जब रघुनाथ ऋषिने अपनी पद्यावली पूर्ण की। बीकानेर नरेश रत्नसिंहने आपको रजतकी छड़ी दे कर सम्मानित किया था।

जैसा कि ऊपर कहा जा चुका है कि प्रस्तुत पत्रके प्रणेता पद्यावलीकार रघुनाथ ऋषि ही है। ये स्वयं संस्कृत भाषा और साहित्यके अच्छे विद्वान् थे। स्वतंत्र ग्रन्थोंके अतिरिक्त महिम्नादि स्तोत्र इनके कवित्वपूर्ण पाण्डित्यके परिचायक हैं।

आपने पंजाब में रह कर जैन संस्कृतिकी उल्लेखनीय सेवा की है। सं० १८६३ में आचार्यका चातुर्मास चूर्तमें था। वहां आपकी सेवामें यह पत्र भेजा गया था। मनसूरके प्रधानमंत्री चयनसिंह व उनके परिवारवालों—जैसे दयालुसिंह, हमीरसिंह, और कपूरसिंहका इसमें उल्लेख है। नगरके श्रावकोंका उल्लेख भी यथास्थान निर्दिष्ट है। रचना प्रासादिक गुणयुक्त है। मूल पत्र इस प्रकार है—

॥ ॐ ॥

॥ नमः श्रीसकलकलनाय भवतु सततम् ॥

॥ नमोऽर्हदभ्यः ॥ दोहा छन्दः संस्कृते ॥

सुधासमानोदर्यबाग्बिलासरजितवृषाः ।

श्रीपूज्याः कविवर्यरत्नै रक्ष्या गुल्फपा ॥ १ ॥

श्रीमत्पदप्रणतस्य मे विज्ञपनीयमिदं तु ।

अत्रभवन्त सर्वदा निजहृदये प्रविदन्तु ॥ २ ॥ इदं दोहाछन्दः ॥

प्रथमं सौरत्र नामकम् । अथ संस्कृतमयकवित्वम् —

श्रीश्रीपूज्यलक्ष्मीचन्द्रजिन्मुनीन्द्रवृन्दचन्द्र । चिर जीव समविपुलमहात्मते । ।

सदा रक्ष कृपादृष्टिमिष्टरूपविष्टशिष्टिकारिणि प्रकृष्टकृष्टि वन्द्य साधुतापतेः ॥

शोभनगुणसंबन्धो विशदस्ते महाकथोदारतरशीलमयो मामके तु मानसे ।

कोविदकुलावतंस । संवसति शुद्धवशतुंकागणपञ्चदश । इदं इव मानसे ॥ १ ॥

कदा तदा भविष्यति प्रभूतपुण्यजं दिनम् । यदा भवत्सुदर्शनं सुखावहं भविष्यति ॥ २ ॥

प्रमाणिकेयम् इत्यलम्, किमनल्पलिखनेन ? कमे मतिरस्ति यया श्रीश्रीपूज्यपादानां गुणगणगणनां विवर्तनीयं भवति नो नो ॥ ३ ॥

॥ ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥

भवति श्रीसद्वमपद्मच्छदमृदुमुदितोपप्लवात्मजस्या,

सेभ्यं सौवर्गवर्गैरगणनगुणशृङ्खलस्य सत्त्वं त्रिलोक्यम् ।

आदेयं पादयुग्मं भवति भवततिच्छिस्तस्युतं मूर्तिभाजां

भासा जाम्बूनद त प्रणिपततपतिं प्रीतये आठवेवम् ॥ १ ॥ स्रग्धरा ॥

अचिरोदरमानससरोवरहसेन शिवानि ।

शान्तिजिनेन विधीयतां भवतां सद्भिभवानि ॥ २ ॥ सोरठा ॥

वन्यान् जन्तुगणानमोचयदल नो केवलं बन्धनात्

प्रस्तान् जन्म जटादितोपि भविनो दुर्मोहपाशाद् यकः ।

पारेवाङ्महिमाहिनांशुवदनो नीलारविन्दयुति-

र्त्वाविशः पुरुषोत्तमः स कुशल वो रातु नेमिप्रभुः ॥ ३ ॥ शार्दूल ॥

नीपीय यस्त्रैकगिरं गुरु गताः प्रयान्ति यास्यन्त्यपि जन्मिनो गतिम् ।

प्रभुः स वामातलुजस्तनोतुः वः श्रिय श्रयच्छ्रीजनको जिनेश्वरः ॥ ४ ॥ वद्यस्थम् ॥

पापपहारि सकलारिनिवारिहारि दारिद्र्यदारिदवदावदवामप्रवारि ।

श्रीधारि विष्टपचमत्कृतिकारि वः स्ताच्छ्रीचर्द्धमात्रविभुपक्षगल शिवाय ॥ ५ ॥ वसन्त ॥

सन्देहाचलभ्रूभङ्गभिदुराद् वीरप्रभोः निर्ममे

लात्वा यस्त्रिपरीमुदारमतिको द्वाग् द्वादशाङ्गीं हिताम् ।

यो वस्यजपि चाबुधावगतये प्राक्षोत् पदार्थान् गुरु

सार्व सर्वद इन्द्रभूतिभगवान् भूयात् स वो भूतये ॥ ६ ॥ शार्दूल ॥

श्रीमस्तुङ्गाच्छगच्छं भुजगपुरभव भव्यराजीवराजी

भास्वान् यः शासदासीन्मतिमहिममुदां शिद्विवानो निदानम् ।

यद्गङ्गाभीर्यस्य चाग्रे द्रुधुरपि रसभिर्गोण्पदायां बभूवा-

नन्दभ्रेणीं प्रदेयात् स मुनिपरिवृढः श्रीजगजीवनाहः ॥ ७ ॥ स्रग्धरा ॥

॥ इत्यादिषः सप्ततिः ॥

श्रीमदिष्टं नमस्कृत्य कामधुक्कोटिकामदम् ।

यथाज्ञप्तिसिद्धिस्तिस्रस्तदन सदन मुदाम् ॥ ८ ॥ अनुष्टुप् ॥

अर्थप्रयोगकुशलः सुकुलः प्रसाधितो वासोम्यघातुमणिकारणिकः सप्तद्वकः ।

यत्र स्वयभूरिव समुद्रघयो महावयो वर्वर्ति विद्वविदितः सुकृती सुरैरजः ॥ ८ ॥ मृदगकम् ॥

अनेकविधावणचारुचातुरो, मृतां मृतां तां निवर्द्धैर्दृणां सदा ।

श्रीचूडनाम्नीं पुरमुजतानतैर्दृष्टैः समैरभ्युक्षिताः सुखाबनिम् ॥ १० ॥ आरुमानको ॥

श्रीमन्मुनीश्वरवराः प्रतिभानवंतः सप्रयथाः स्फुरदुदारकलानिवासाः ।

भेयोषसाधनपरास्समलम्बिभाजः श्रीइन्द्रभूतिगणसुतुलनामवाताः ॥ ११ ॥ वसन्त ॥

आक्यान्ति क्वातिमन्तः कलिमलमलिनस्वान्तसञ्चिहेतु

संसाराम्मोधिसेतुं भविककृते धर्ममाप्तोदितं ये ।

धन्यानामप्रतः श्रीजिमसतविपिनधौ वसन्तोपमाना

ज्ञानायाचारसम्पद्भिलसितमधुरा निर्विकाराः प्रयान्ताः ॥ १२ ॥ स्रग्धरा ॥

शङ्काहृतसोमसोदरगुण श्रामाभिरामा महो-

दाराः स्मरपराकम्पाः सितयशोवाद्प्रतीतास्सना ।

अष्टाभिरागिसम्पदाभिरधिक विभ्राजिताजिह्वाकः

श्रीमन्मन्दरधीरवीरभगवत्सच्छस्त्रोद्योतकः ॥ १३ ॥ शार्दूल ॥

श्रीभागपौरगणकौमुदतारकेषा ये सद्विहारसुपवित्रितनैकदेशाः ।

ऐदयुगीनजनताहितकृत्यकृत्या राजन्ति राजमहिता मङ्गनीयपादाः ॥ १४ ॥ वसंत ॥

संयान्तृणां शुद्ध शशाङ्गश्रीविभ्राजिष्णूनां

तेषां श्रीश्रीपूज्याचार्यध्रेणीधुर्याणाम् ॥

श्रीश्रीलक्ष्मीचन्द्रामिस्त्र्यानां सरीशानां भक्त्या

नाम नाम पादद्वन्द्वं तजिद्वन्द्वं सानन्दम् ॥ १५ ॥ कामकीडा ॥

विबुधमाधवजिह्वामल्लजिप्रभृतयो मृतयोगवसूचलाः ।

अविरतं विरत दुरितेन यदशमिनः शमिनः समुपासते ॥ १६ ॥ हृतविलम्बितम् ॥

शिष्टमर्हर्षिभिरहर्निशमुप्रचन्त्रैः ससेव्यमानमथ मोहनलालसञ्ज्ञैः ।

यद्बुद्धिचन्द्रधपतावरमल्लसाधू मेधादिचन्द्रयतिभिः सजुहारमल्लैः ॥ १७ ॥ वसंत ॥

विनीतशंभुरामसूरतादिरामनामकैत्रेतेषुदेववत्तत्तौलतादिमिथ भूरिभिः ।

सनादधीतितर्पैरूपास्ति सक्मानसैर्महेच्छमान्यमानवेशमौलिमौलिमण्डनम् ॥ १८ ॥ पञ्चवामर ॥

सदिन्दिरायां यदुमन्दिरायां भूयाञ्जनो यत्र सुनाम नाम्न्याम् ।

स्तुतेतारं तत्र भवत्पदद्वयं द्वयातिगम्याहृतवर्मसस्पृहः ॥ १९ ॥ उपजातिः ॥

पुरि तत्र कृतस्थितिना व्रतिना कृतिना किल सत्कृतसत्कृतिना ।

विहितश्च भवचरणस्युतिना रघुनाथक इत्यभिधानवता ॥ २० ॥ तोटकम् ॥

भववीर्यनिदेशकिरीटभृता विनयान्तकेन लिखीकियते ।

जिनदासयुजाश्च चिदाकुस्त प्रगतीर्बहुशोनुगमुम्भृता ॥ २१ ॥ तोटकम् ॥

दृष्ट्वा पीयूषवृष्ट्या वो मङ्गल महदस्ति मे ।

सदेव देवतानां हि श्रेयसां श्रेयसोत्सुकम् ॥ २२ ॥ अनुष्टुप् ॥

यद्यपि विश्वशिवैकनिदान सश्रुतमेव पर करणीयम् ।

वदिम तथापि प्रतिक्षणमृद भवुकहृन्दमद्भुततर वः ॥ २३ ॥ दोषकम् ॥

अथ च-

दैवसशार्वरपाक्षिकचानुर्माससमीयप्रतिक्रमणेषु ।

साधु यथाविधि साधवस्तुष्यं साधयता दधता बहुमोदम् ॥ २४ ॥ दोषकम् ॥

प्रणामं प्रणाम भवशदपद्ये मया क्षामणाः क्षामितास्सन्ति सन्तः ।

कसन्तः सदा सद्गुणैः शुद्धमार्गे वसन्तः श्रितेभ्यो हितान्यादिशन्तः ॥ २५ ॥ भुजङ्गप्रयासम् ॥

पथेरपि मुनीशानैः क्षम्यत्वास्ताः क्षमाधर्मैः ।

अनुक्रम्य सुधा दास दास दासं च सर्वधाम् ॥ २६ ॥ अनुष्टुप् ॥

लोकोत्तरातिशयपुञ्जभूतां मुनीनां मुख्या मदीयमितिमाषितमामनस्यु ।

श्रीपूज्यपादशरणस्य चराचरे मे ज्येष्ठ पर यदिह तत्परणद्वयं वः ॥ २७ ॥ वसन्त ॥

अभ्यभूनाम द्विजानीत द्विजराजमिवाभिताम् ।

वीक्ष्यगण्य च कुसुम मन्मनः कुमुपं सुखम् ॥ २८ ॥ अनुष्टुप् ॥

भूयोपि भूयो भविकैर्मन्त्रिः श्रीपूज्यपदैर्धृतत्वाधुवार्हैः ।

प्रसव सद्योनुचरेनवयो देयच्छदो येन मुहुर्मुदः स्युः ॥ २९ ॥ उपजातिः ॥

धन्यं जन्मनिजमवैमि भवाद्दशो यत्सत्पुरुषाः समदशोपि हि मां प्रसव ।

सौमनुषमि गणनावसरे लषिष्ठं मयाशये स्मृतिपथं वरदा नयन्ति ॥ ३० ॥ वसंत ॥

भक्तिप्रदो भवच्छीर्षोत्रयो वो वन्दते पदैः ।

सङ्घो रायपुरीयादिः श्रीमद्दर्शनतन्मनाः ॥ ३१ ॥ अनुष्टुप् ॥

कृपारसभरस्फारः सारोदन्तमयश्छदः ।

इतो वो मन्मनः क्षेत्रे हर्षवर्षा भविष्यति ॥ ३२ ॥ अनुष्टुप् ॥

भानल्लुप्तप्रतिमिच्छरे शुभआश्विनमासि दलेष्व सिते ।

दिवसेशतिथौ शनिवारयुते लिखितं खलु पत्रमिद त्वरया (१८६३) ॥ १ ॥ तोटकम् ॥

श्रीमाप्रसादप्रासादमध्यमभ्यासितेन वै ।

प्रीतये भवतां भूयाद् भगवत्पदवीभूनाम् ॥ २ ॥ अनुष्टुप् ॥

बहुकृत्यविहस्तत्वात् कूट यद्दृष्टमत्र तत् ।

शोषनीयं सुधाचाम शुद्धसद्बोधवार्द्धिभिः ॥ ३ ॥ अनुष्टुप् ॥

श्रीमदौत्तराहणीयश्रीभोगी ऋषिदेवीदोसकृतप्रणतितयो वाच्या बहुशः प्राज्ञः ।

मनस्वरपुराभिवासिसुकर्मकर्मचन्द्राफ्याना लालाचूडसिंहारिणां सर्वेषां वदनावसेया ॥

सकलमन्त्रिमुख्यमहामात्रबन्धनसिंहजितां तदगजन्मनां दयालुसिंह-हमीरसिंह-कर्पूर-
सिंहप्रभृतीनां च सहस्रो वंदना अवधार्या, शश्वत् श्रीश्रीपूज्यपादानां गुणगणान् प्रति प्रत्यह
स्मरन्ति ते । अद्यश्च क्षितिपतिरप्यत्र समागतोस्ति अन्येपि बहवो जनाः समेताः सन्ति तेन बह्वी
लोकागतिः । सर्वे दिवस क्षणमपि पार्श्वं न मुंचन्ति मुग्धाः । अद्यश्च षष्ठांगं शृण्वन्ति आक्काः
सम्यक् पचनेषु दिवसेषु तत्पूर्तिभावमुपेक्ष्यति ततः श्रीस्थानांगस्य व्याख्यात् बृहद्वृत्ति-
विमशपूर्वं करिष्यते मया । श्रीमच्छ्रीपूज्यपादप्रमादबलेन सन्मनस्य विद्याविनोद करोमि । छत्राश्च
विचार्याः प्रभूताः पठन्ति तत्र द्वित्रास्तु शाटशास्त्राभ्यासपराः सन्ति, केचन गणितगणम केचन
चिकित्साप्रत्यान् सम्यगधीयते तत्र तत्र भवप्रसतिरेव सर्वनिर्वाहकरी ।

भवभरणरजःसेवकजिनादयस्तु शाष्टसूत्र मुखसात् करोति । तत्रत्यां सर्वेपि शिष्याः सम्यक्
पठनक्रियाकुशला वो भुवतुः नित्यशः । भेयःश्रेणयः सन्तु सदा श्रीः ॥

ऐषमः पर्युषणापर्वसत्को महामहोत्राभूत् तपोवृद्धिश्च गरीयसी जाता । व्याख्यानादि धर्म-
कृत्यं चानवय जातम् । तत्र श्रीमत्काकटाक्षविलसितं बीजम् । इति श्रेयः ।

अस्मादृशेषु शरदिन्दुयसोधना ये कारुण्यनीरनिधयः सुरपादयन्ति ।

वन्दारुषु प्रतिदिनं सुमुमुक्षुमुख्यमद्या महोदधिगभीरतरः प्रसन्नाः ॥ १ ॥

पूज्याचार्यश्रीश्री १०८ श्रीश्रीलक्ष्मीचन्द्रजित्कानाम् ।

उपपादु चरणरुमलतिथितां तेषामदपताम् ॥ २ ॥

बृहन्नागपुरीयलुङ्गागच्छेयशालिनाम् ।

श्रीमच्छुक्लपुरे पुण्ये पुरन्दरपुरोप्से ॥ ३ ॥

इत्यलं बहुव्यासव्यासप्रयासेन सतां पुरस्तात् तु तद्विदाम् ॥

* प्रथम लकारस्य प्रथमपुरुषबहुवचनं कर्तरि । अति निरासायेद लिखितम्

महो० भानुचन्द्रगणि रचित

एक नूतन ग्रन्थ

लेखकः पूज्य उपाध्याय श्रीविनयसागरजी साहित्याचार्य

कोटासे बंबईका प्रवास करते हुए मार्गमें यह नूतन कृति मुझे प्राप्त हुई। इस पुस्तकका नाम है नामकोष, टीका-इसके प्रणेता हैं महोपाध्याय भानुचन्द्रगणि; जो सपगच्छीय सूरचन्द्रगणिके शिष्य थे। ये वे ही भानुचन्द्रगणि हैं जो सम्राट् अकबरकी राजसभाके रत्न थे और जिन्होंने अपने उपदेशोंसे शत्रुक्षय तीर्थका करमोचन कराया था। अतः लेखकके परिचयके बारेमें कुछ भी लिखनेकी आवश्यकता नहीं है। लेखक स्वयं अपनी परम्परा प्रशस्तिमें इस प्रकार वर्णित करते हैं:—

भूरयः सूरयोऽभूवंस्तपोगणनभोज्ञणे । साम्प्रतं साम्प्रतं जज्ञे, श्रीहीरोहर्भणिप्रभः ॥१॥
कलिन्दिकाकमल्लिनीसमुल्लासनभानुमान् । श्रीमान् विजयसेनाख्यस्तत्पदे प्रथितोऽस्ति सः ॥२॥
श्रीमद्विजयदेवाख्यः, तत्पद्यामृतसूः समः । राजन्ते साम्प्रतं सम्यक्, साधुमार्गप्रवर्तकः ॥३॥
सम्प्रदाये तदीयेऽस्मिन्, जज्ञे हानर्षि उत्तमः । यो छम्पाकमतं त्यक्त्वा, तपापक्षमशिश्रयत् ॥४॥
तदन्ते निलयी श्रीमान्, वाचको विश्वविश्रुतः । श्रीमत्सकलचन्द्राख्यो, जज्ञे वैराग्यजन्मभूः ॥५॥
तच्छिष्यो सूरचन्द्राह्वः, समभूत् कविपुङ्गवः । विद्वद्वृन्दगजेन्द्राणां, मर्दने हरिविक्रमः ॥६॥
तच्छिष्यो भानुचन्द्रेण, वाचकेन विपश्चिता । नामचिन्तामणिर्नाम निर्णीतिनिर्मिता मिता ॥७॥

लेखकने प्रत्येक काण्डके अन्तमें इस प्रकारकी पुष्पिका भी प्रदान की है:—

“ श्रीशत्रुञ्जयकरमोचनादिरुकृतकारि—महोपाध्याय—श्रीभानु—

चन्द्रगणिविरचिते विविक्तनामसङ्गहे समाप्तः । ”

इस पुष्पिकासे ऐसा प्रतीत होता है कि ‘विविक्तनामसंग्रहः’ नामक कोई नूतन कोषकी लेखकने रचना की हो, किन्तु आलोडन करने पर यह निष्कर्ष निकलता है कि यह नूतन कोष नहीं हैं, परन्तु आचार्य हेमचन्द्र प्रणीत ‘अभिधानचिन्तामणिनाममाला’ नामक कोषकी टिप्पणात्मक टीका मात्र है; और यही वस्तु स्वयं लेखक प्रशस्तिमें स्वीकार करते हैं:—“ नामचिन्तामणिर्नाम निर्णीतिनिर्मिता मिता । ” अतः यह स्पष्ट हो जाता है कि यह स्वतन्त्र कोष न होकर टीका ही है।

इस टीकामें हमें लेखककी प्रौढ प्रतिभाके दर्शन यत्किञ्चित् भी प्राप्त नहीं होते। इसमें लेखक केवल गद्यमें पृथक्-पृथक् ‘विविक्त’ नाम लिखकर यत्र तत्र लिंगोंका निर्णय करते हुए अप्रसर दिखाई पड़ते हैं। उदाहरणके स्वरूपमें द्वितीयकाण्ड प्रथम श्लोककी टीका ही देखिये—

स्वर्गलिविष्टपं बोदिवौ मुवि तविषताविषौ नाकः ।

गौलिदिवमूर्ध्वलोकः सुरालयः..... ॥

[टी.] 'स्वर्ग' इति स्वर्गः, त्रिविष्टपं बौः ओकारान्तो बोशब्दः बौः, वकारान्तो दिव्शब्दः, षतस्यापि प्रथमैकवचने बौरिति रूपम् । मुवि-गौलिङ्गः, तविषः ताविषः नाकः गौः ओका-रान्तो गोशब्दः गौपुंसलिङ्गः, त्रिदिवं-पुंस्त्रीबलिङ्गः, उर्ध्वलोकः सुरालयः स्वरव्ययेषु वक्ष्यते ।

इस 'पद्धति' को देखते हुए यह निश्चित कहा जा सकता है कि यह टीका विद्वद्भोग्या नहीं है किन्तु बालबोधस्वरूपा ही है ।

प्रशस्तिमें लेखकने रचनासंवत्का उल्लेख नहीं किया है किन्तु 'श्रीमद्विजयदेवाख्यः.... साम्प्रतं राजन्ते ।' उल्लेखसे यह निश्चित है कि सं. १६७२ के पश्चात्की यह रचना है ।

प्रस्तुत प्रतिके १२४ पत्र है और अनुमानतः १८ वीं शतीके पूर्वार्धमें लिखित है । पुस्तक मेरे संग्रहमें ही है ।

[अनुसंधान पृष्ठ : २३८ से आगे]

निश्चित है । इनके सीमंधर, वरकाणा, रोहिणी, जीराबला आदि स्तवन तो प्राप्त हैं ही । बड़े ग्रंथोंमें कल्पांतर-वाक्य, बाल-शिक्षा और लघु-जातक टीका उपलब्ध हैं । इनमेंसे बाल-शिक्षा व्याकरण-ग्रंथ है, जैसलमेरेके भंडारमें इसकी एकमात्र अपूर्ण प्रति प्राप्त है । इस ग्रंथमें जयानंदसूरिके शब्दानुसार ग्रंथका उल्लेख मिलता है वह भी अभी तक अज्ञात ही प्रतीत होता है । बालशिक्षाकी पूरी प्रति अन्यत्र किसी भंडारमें प्राप्त हो तो सूचित करनेका अनुरोध है । रचनाकालका निर्देश केवल लघुजातक-टीकामें ही मिलता है । वह ज्योतिष ग्रंथकी टीका संवत् १५६१ में बीकानेरमें रची गयी ।

भक्तिलाभ उपाध्यायके शिष्य चारुचंद्र भी अच्छे विद्वान् थे । उनका उत्तमकुमार चरित्र छप चुका है । हमारे संग्रहमें इस ग्रंथकी संवत् १५७२में बीकानेरमें स्वयं ग्रंथकारकी लिखित प्रति प्राप्त है । इसकी श्लोक संख्या ५७५ है । ग्रंथकारकी—यह पहली रचना प्रतीत होती है । इनकी अन्य रचनायें इसप्रकार हैं—(१) भाषाविचार प्रकरण प्राकृत गाथा ४१ सावचुरि; इसकी अपूर्ण प्रति प्राप्त हुई है पत्रांक ३-४ मिले हैं । पत्रांक १-२ नहीं मिले । इसलिये इसकी भी अन्य प्रति अन्वेषणीय है । (२) हरिबल चौपई—रचना संवत् १५८१ आसो सुदी ३ जिनहंससूरिराज्ये (३) नंदन मणिहार संवि, गाथा ४०, संवत् १५८७ फाल्गुन, (४) रतिसार—चौपई, (५) महाबल मलयासुन्दरीदास गाथा ५१५, (६) पंचतीर्थ-स्तव—गाथा २९, संवत् १५९८ आश्विन, (७) युगमंथरगीत—गाथा ११.

उपर्युक्त विवेचनसे स्पष्ट है कि भक्तिलामोपाध्यायका समय पंद्रहवीं शताब्दिका न होकर १६ वीं शताब्दिका उत्तरार्ध निश्चित है । आशा है भविष्यमें वह मूल दुहराई न जावेगी ।

२४०]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष : १६

धूर्ताभ्यान्-परिचयः	पू. पं. श्री. धुरंधरविजयशुः	१४६
ऐक जैनग्रंथमां कुरानन्दी कथाः	श्री. लंकरलालशु नाहटाः	१६४
हिंसा-अहिंसा विवेकः	पू. पं. श्री. धुरंधरविजयशुः	१६६, २०२, २२०
यति कल्याण रचितः		
सिद्धाचल गजलः	सं. पू. मु. श्री कांतिसागरजीः	१८४
भुविष्यु पर्वनो उद्देशः	पू. मु. श्री लंकरलालशुः	१६४
जैन तवारीखना पाने नोधिखेली		
महागुणराननी समृद्धिः	पू. पं. श्री. कनकविजयशुः	१६७
न्यायालयना व्यूहाद्योमां स्याद्वादः	पू. मु. श्री. ज्ञानविजयशुः	२१०

धतिहास-पुरातत्व-संशोधन

अडिखः	पू. मु. श्री. ज्ञानविजयशुः	१२
रथचंमोरके अल्लाउद्दिनके		
मंत्री बनारसका वंशपरिचयः	श्री अगस्त्यचंदजी नाहटाः	२१
नव आचार्योनी ऐक संयुक्त भूतिः	श्री. अगस्त्यचंदशु नाहटाः	३१
भांडवगठना प्रभद पार्श्वद्वः	डॉ० शं० हाउजे डीं मुलद्रादेवीः	३६
आदूके विष्णु मंदिरका एक लेखः	पू. उपा. श्री विनयसागरजीः	४५
भांडवगठना पार्श्वजिनालयनु		
विशेष वर्णनः	श्री अगस्त्यचंदशु नाहटाः	५२
औद्ध यात्रिकः	पू. मु. श्री ज्ञानविजयशुः	५८
महाकासलमां जैनभूमिओः	श्री मोहनलाल दी० योक्सीः	६२
मुनिप्रसूति कृत-अष्टोत्तरी तीर्थमालाः	श्री मंवरलालजी नाहटाः	६४
एक जैन मंदारसे अपूर्व प्राप्तिः	डॉ० श्री बनारसीवासजी जैनः	६७
उद्घन विहारः	प. श्री लालचंद्र ल. गांधीः	७५,
	१०७, १५७, १७४, २२२	

कवियर सुरचंद्र विरचिन

पदैकविंशति ग्रंथः	श्री अगस्त्यचंदजी नाहटाः	८९
राजकारणार पर धर्मार्थनी विचारणाः	पं. श्री लालचंद्र ल. गांधीः	१२४
भूमिओना विविध प्रकारः	श्री मोहनलाल दी० योक्सीः	१३०
प्रवर्तिनी मेरुलक्ष्मीके स्तोत्रः	पू. उपा. श्री विनयसागरजीः	१८०
श्रावणा पार्श्वनाथ तीर्थ स्थापनानो समयः	श्री अगस्त्यचंदशु नाहटाः	१६२
मुद्राओ अने जैन श्रमणोः	श्री मोहनलाल दी० योक्सीः	१७२
सं० १५०९ के विजयवंश पट्टका		

लंका प्रवासः	श्री अगस्त्यचंदजी नाहटाः	१७७
श्रावणा पार्श्वनाथ तीर्थ स्थापनानो समयः	पं. श्री लालचंद्र ल. गांधीः	१८०
रेलुगा संवक पांच रथनाथः	श्री अगस्त्यचंदजी नाहटाः अंक १०,	
	टाइटल पेज ६९	

ખંભાતમાં પ્રમટ થયેલી જિન પ્રતિમાઓ :	પૂ. મુ. શ્રી વિશાળવેળયજી :	૨૦૫
શ્રી મુખસમુદ્રસુરિ રચિત-શાંતિ- નાયકરિત લેખનપ્રશસ્તિ :	શ્રી મંચરલાલજી માહટા :	૨૧૩
મંત્રી ચનરાજકે પુત્ર સિંહકા અજ્ઞાત વૈદ્યક ગ્રંથ :	શ્રી૦ મગરચંદ્રજી માહટા : બંક ૧૧ ટાઈટલ પૃષ્ઠ ૨-૩	
ગુફાઓમાં ભૈન સંસ્કૃતિ :	શ્રી. મોહનલાલ દી. ચોકસી :	૨-૨૬
ઋષિ રઘુનાથદ્વારા આચાર્ય લક્ષ્મીચંદ્રકો પ્રેષિત પત્ર :	પૂ. મુ. શ્રી કાલિસાગરજી :	૨૩૧
મક્કિલામોપાખ્યાનાકા સમવ ઔર उनके ग्रंथ :	શ્રી મગરચંદ્રજી માહટા :	૨૩૮
પદ્મ નૂતન ગ્રંથ :	પૂ. ડા. શ્રી વિનયસાગરજી	૨૩૬

તારવજ્ઞાન

સસારી આત્મા : (અનુવાદ) :	શ્રી. મોહનલાલ મહેતા : ૮૭, ૧૧૪, ૧૩૭,
કર્મગીમાંસા :	માસ્તર શ્રી. ખુબચંદ કેશવલાલ : ૧૬૭, ૧૮૧, ૨૦૮, ૨૨૬

વાર્તા-કથા

ગાંડી :	પૂ. પં. શ્રી. દુરધરવિજયજી :	૯
અઠાર નાતરાં :	શ્રી. જ્યોતિષજી :	૮૧
સાપૂ સરોવર .	શ્રી. જ્યોતિષજી :	૧૦૩
માયાગ્નલ .	પૂ. મુ. શ્રી. મહાપ્રભવિજયજી :	૧૨૬
બલિદાન :	પૂ. મુ. શ્રી. ચદ્રપ્રભસાગરજી :	૨૧૭

રાજકોટમાં એક વિચિત્ર પ્રવૃત્તિ

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પંજાળ કેસરીના બિરુદથી ઝોળાખાતા મુનિશ્રીપ્રેમચંદજીએ તા. ૨૧-૯-૫૪ના રોજ રાજકોટમાં આપેલા ભાષણની એક પુસ્તિકા અમને આજે જ મળી છે. એ ભાષણ વિશે અમે જવાબ આપીએ એ પહેલાં અહીં ટૂંકમાં એટલો નિર્દેશ કરવો ઉચિત જણાય છે કે એમના ભાષણને વાંચતાં મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના જૂના વખતથી ચાલ્યા આવતા વિવાદ-સાહિત્યથી તેઓ તદ્દન અપરિચિત હોય એમ લાગે છે. મૂર્તિપૂજા અને દેવદ્રવ્ય વિશેના એમના આશોપામાં કોઈ સુક્તિ કે વિચારવિમર્શ જેવું લાગતું નથી અને ન કોઈ બિડી ગવેષણાયે છે. કેવળ મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય સામેના એમનો માનસિક રોષ ઠાલવવા એમણે પ્રયત્ન સેવ્યો છે. આજના વિચારપ્રધાન યુગમાં એમનો પ્રયત્ન કેટલો સફળ થશે એ અમે જાણતા નથી પરંતુ એક યા બીજી રીતે સમન્વય સાધતા શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી સઘની એકતામાં ચિનગારી ચાંપવાનો એમનો આ પ્રયત્ન જણાય છે. મુનિશ્રીની આવી પ્રવૃત્તિ કલહ વધારનારી અને એ પહેલાં એમણે દેશ-કાળને પરખી લેવો જરૂરી છે. જો તેઓ મૂર્તિપૂજા વિષયક વિવાદનું જૂનું સાહિત્ય વાંચે તોયે તેમનું આ ભાષણ કેવળ બાલકીકા જેવું તેમને પણ લાગ્યા વિના નહિ રહે. મુનિશ્રી આવી પ્રવૃત્તિથી વિરમે એવી આશા રાખીએ.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના

ચોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૯ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજ્ઞ્યન સંસ્કૃતક તરીકે રૂ. ૫૦૦૦ આ. ૬૧૧ તરીકે રૂ. ૨૦૦૦ આ. ૬૧૧ તરીકે રૂ. ૧૦૦૦ રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મહત્ત્વ આપનારને કાયમનં માટે માસિક મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યોદિ મુનિવંદે ચતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને ગ્રેષ કાળમાં ત્યાં વિદરના હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલના રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે આલેક્ષ બનાવવાનો ઉપદેશ આપના રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે અતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આલેખાત્મક લેખો આપવાની સામગ્રી અંત માહિતી આપના રહે એવી વિનંતિ છે.

આલેખકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગજીભાઈ શાહ, શ્રી શાહ મુદ્રણાલય, પાનકોટ નાકા, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ.

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેસિંગભાઈની વાડી, ધીકાંટા ગામ-અમદાવાદ.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૭

ત્રણ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના રૂ. ૩૭ મનીઓર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દ્વિવાળીથી શરૂ થાય છે પરંતુ માલક ગમે તે વ્યક્તિ બની શકાય.

૫. આલેખકને એક મોકલવાની પૂરી સાવ એના રાખવા છતાં એક ન મળે તો અધિકાર પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાલીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો દ્ર. કા. મુદ્રાસર અને વ્યક્તિગત દીક્રાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવામાં આવે અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને એક સંપાદક કરવાનો હક તંત્રી આપીને છે.

